

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 31

Серія:

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

(МОВознавство)

Кіровоград – 2001

ББК 81.411.4-922.2

НЗ4

УДК 808.3-2.801.5

Наукові записки. – Випуск 31. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 228 с.

ISBN 966-7401-62-6

До наукових записок увійшли статті, у яких розглядаються загальнотеоретичні питання граматики української мови, досліджується формування і становлення граматичних категорій класів слів, дериваційні і трансформаційні процеси у структурі частин мови, характеризується формально-синтаксична, семантико-синтаксична і комунікативна структура реченневих конструкцій, з'ясовуються історичні зміни в морфемній структурі слова тощо.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів та студентів філологічних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Іван Вихованець – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор.
2. Віталій Дмитрук – кандидат філологічних наук, ст.викладач (відп. секретар випуску).
3. Григорій Клочек – доктор філологічних наук, професор.
4. Василь Лучик – доктор філологічних наук, професор.
5. Володимир Манакін – доктор філологічних наук, професор.
6. Василь Ожоган – доктор філологічних наук, професор (відп. редактор випуску).
7. Володимир Панченко – доктор філологічних наук, професор.
8. Олег Поляруш – кандидат філологічних наук, професор.

Друкується за ухвалою вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Адреса редакції: 25050, м. Кіровоград, вул. Шевченка, 1, тел. 22-56-74

ISBN 966-7401-62-6

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ІЗОМОРФІЗМ КАТЕГОРІЙ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ І ФОРМАЛЬНОЇ ГРАМАТИК ЯК ПІДСТАВА СТВОРЕННЯ СИНТЕТИЧНОЇ ГРАМАТИКИ

Олександр Бондар (Одеса)

Онтологічний і когнітивний зміст притаманний лише функціональній і формальній граматиці, які є дзеркально симетричними й ізоморфними. Внаслідок цього запропоновано опрацювати співвідносну систему категорій функціональної та формальної граматики для створення єдиної синтетичної граматики.

Ontological and cognitive sense is a characteristic of the functional and formal grammars only, which are of mirror symmetrical and isomorphic. Thus it is proposed to work out a correlative system of the functional and formal grammars categories to make an integrative synthetic grammar.

Мовознавці вже давно відзначають дуальний характер терміна *граматика* як відповідного розділу лінгвістики і як мовного механізму [напр. Виноградов 1947: 4]. Граматика у значенні “мовний механізм” відбиває об’єктивну реальність, тому таке розуміння граматики можна назвати онтологічним. Граматика ж як розділ лінгвістики є суто теоретичною розбудовою, що перебуває з граматиною як мовним механізмом у відношеннях *модель речі – річ*, а тому є власне когнітивним поняттям. Якщо спроектувати цю онтологічність і когнітивність на цілий ряд різновидів граматики, що побутують нині у межах лінгвістичної науки, можна зробити вельми цікаві висновки: онтологічними поняттями є тільки два поняття граматики – функціональна граматика і формальна граматика. Решта граматики, наприклад, комунікативна, когнітивна і т. д., мають лише когнітивний зміст.

Справді, що таке граматика в онтологічному сенсі? Це механізм, що забезпечує функціонування мовної системи в цілому в акті спілкування. Оскільки акт спілкування передбачає суб’єктно-суб’єктні відношення з мінімум двома членами (мовець, слухач), то він є єднанням процесів кодування і декодування, які й забезпечуються відповідними граматичними механізмами. Функціональна граматика (далі ФуГ), граматика мовця, забезпечує процес кодування, семіозису – переведення ментального змісту у лінгвістичні функції і, далі, вираження цих функцій за допомогою системи мовних засобів. Формальна граматика (далі ФоГ), граматика слухача, забезпечує процес декодування – встановлення на підставі сукупності мовних форм відповідних лінгвістичних функцій і, нарешті, реконструкція ментального змісту та інтенції мовця.

Якщо ФуГ розуміти розширено, тільки за ознакою пояснення взаємодії мовних одиниць у процесі їх реалізації в мовленні, що забезпечує високий (адекватний описуваному об’єктові) науковий ступінь опрацювання системи мовних одиниць та їх функцій [Вихованець 1992: 10], тоді зникає протиставлення *функціональна граматика – формальна граматика*, адже ФоГ теж можна побудувати на ознаці взаємодії мовних одиниць, тобто ФоГ теж може бути функціональною. В такому разі ФуГ втрачає онтологічний зміст і перетворюється на функціональний аспект лінгвістичного аналізу реального мовленнєвого механізму.

З іншого боку, існує протиставлення понять *ономасіологічний – семасіологічний* у застосуванні до аналізу аспекту. Ономасіологічний аналіз, який розуміють як встановлення набору мовно-системних засобів вираження певної функції, інакше кажучи, як встановлення системи засобів вираження первинних функцій, виявляється частковим, неповним моделюванням роботи мовця. Семасіологічний аналіз, який розуміють як з’ясування системи первинних функцій, притаманних певній мовній формі, виявляється частковим, неповним моделюванням роботи слухача, позаяк і в тому, і в іншому випадку з-під кута зору вилучено розгляд перехідних і вторинних функцій, що становить суть розширеного розуміння ФуГ. У такому разі невідомо, чому протиставляється ФоГ як модель граматичного механізму слухача? Певна річ, її треба протиставляти моделі граматичного механізму мовця, для якого просто не залишається назви.

Дану термінологічну асиметрію можна усунути двома шляхами. По-перше, прямою номінацією граматичного механізму мовця через створення відповідного терміна, наприклад, *активна граматика* [Вихованець 1992: 10; Щерба 1974: 48, 56]. По-друге, закріпити значення вже наявного терміна *функціональна граматика* за граматичним механізмом мовця і відповідно за розділом лінгвістики, що моделює роботу цього механізму.

Перспективнішим нам видається другий варіант. Аргументи: 1) частина мовознавців саме так і розуміє термін *функціональна граматика* (ономасіологічний аналіз + експланаторна сила розгляду функцій-реалізацій); 2) встановлюється симетрія опозиції *функціональна граматика – формальна граматика* поруч із опозицією *ономасіологічний аналіз – семасіологічний аналіз*.

Щоправда, тоді залишається без назви частина моделі граматичного механізму мовця і слухача (як і самих граматичних механізмів), що стосується взаємодії мовних засобів і взаємодій мовних функцій за їх реалізацій у певних категоріальних ситуаціях. Але, як вже згадувалося вище, термін *функціональна граматика* у такому розумінні навряд чи має право на існування без онтологічного підґрунтя. Радше повинно йтися про функціональний аспект дослідження ФоГ, хоч, можливо, це теж не зовсім слушно через явний оксиморон. Доречнішим є залучення терміна *експланаторний (пояснювальний) аспект*. Тоді ФуГ – це, спрощено кажучи,

ономасіологічний аналіз + експланаторний аспект, а формальна граматики – це семасіологічний аналіз + експланаторний аспект, оскільки на сучасну добу не тільки ФуГ, а й ФоГ доконечне повинна бути пояснювальною.

Досі ми не маємо послідовної ФоГ, а саме у вищевказаному розумінні, чітко протиставляючись ФуГ, можлива послідовна ФоГ.

Понад те, таке розуміння ФуГ і ФоГ закладає підвалини для створення синтетичної граматики, тобто послідовно функціональної і послідовно формальної граматики, побудованої на засадах ізоморфізму категорій обох граматики (*категорія* вжито тут у значенні не граматичного, а загальнотеоретичного поняття). Підґрунтям для розгляду ізоморфізму категорій обох граматики є дзеркальна симетрія роботи мовця і слухача, що зумовлює спільний репертуар функцій і форм, відрізняючись лише напрямком дії граматичного механізму: від функцій до форм (ФуГ) і від форм до функцій (ФоГ). Формальне і функціональне повинно бути ізоморфним, таким, якими є мовленнєва діяльність слухача і мовленнєва діяльність мовця. Звісно, йдеться не про якийсь абсолютний ізоморфізм, коли б кожній функції завжди відповідала якась одна форма, чого бути аж ніяк не може через відкритість, нежорсткість, варіативність системи мови, а про частковий, відносний ізоморфізм, що передбачає, здебільшого, одну домінуючу функцію кожної форми. Цей ізоморфізм міг би виявлятися у системі співвідносних понять.

Залишається розглянути пріоритетність варіанту ФуГ, що ґрунтується на понятті функціонально-семантичного поля (далі ФСП), серед ряду наявних варіантів. Звичайно, не йдеться про абсолютну перевагу такої ФуГ стосовно інших варіантів. І ФуГ – ФСП, як і інші варіанти ФуГ, поряд із своїми незаперечними перевагами має й ряд недоліків, про найголовнішу з яких слушно згадують лінгвісти – розмитість, недостатність ознак, на підставі яких виділяють окремі ФСП. Однак саме під кутом створення синтетичної граматики на засадах дзеркальної симетрії та відносного ізоморфізму категорій ФуГ і ФоГ, який зумовлює така симетрія, поняття ФСП видається вельми плідним і перспективним.

І досі викликає несприйняття та суперечки чотиричленна система частин мови (іменник, дієслово, прикметник, прислівник), опрацьована І. Р. Вихованцем і досить переконливо аргументована [Вихованець 1988]. А поза тим, велику її вірогідність підкреслює, зокрема, співвідносність із чотирма відповідними функціонально-семантичними групуваннями ФуГ у розумінні О. В. Бондарка [Бондарко 1983: 35 – 36]. Групування ФСП з акціональним (предикативним) ядром ізоморфне дієслову, групування ФСП з предметним (суб'єктно-об'єктним) ядром – іменникові, групування ФСП з квалітативно-квантитативним (переважно атрибутивним) ядром – прикметникові, групування полів із обставинним ядром – прислівникові. Спираючись на структурованішу ФуГ, що ґрунтується на ієрархії понять *функціонально-семантичне групування – функціонально-семантичний комплекс – ФСП – субполе – зона – функція*, слід опрацювати засади і здійснити послідовне структурування понять ФоГ. Так, відповідно до функціонально-семантичних комплексів ФуГ, що виділяють у межах окремих групувань, у межах частин мови можна виділити відповідні величини. Як відомо, наприклад, дієслово не є гомогенною у формально-граматичному відношенні частиною мови. До вихідної парадигми дієслова належить п'ять розрядів – способові дієслова (*verbum finitum*), дієприкметник, дієприслівник, неозначена форма (інфінітив), та безособово-предикативні форми на *-но, -то*. На жаль, і досі не склалося єдиного поняття для цих дієслівних форм, які називають або просто формами дієслова, що є надто широкою номінацією, або репрезентативними формами, або докатегоріальними дієслівними утвореннями і т. ін. По суті, це є формально-граматичний розряд, категорія ФоГ, рангом нижча від поняття *частина мови*. Можливо, серед іменників такими формально-граматичними розрядами варто вважати власне іменники, займенникові іменники, числівникові іменники та невідмінювані іменники.

У ФоГ немає й поняття, ізоморфного поняттю *ФСП* у ФуГ. Ймовірно таким могло б виступити поняття *формальний клас* як сукупність форм (моделей творення форм), що виражають сукупність споріднених функцій. Відповідно до поняття субполя – поняття формального підкласу, до поняття зони – поняття формального підкласу 2-ого порядку і т. д. аж до ізоморфної відповідності базовим поняттям *форма* і *функція*, притаманним так ФуГ, як і ФоГ.

Звичайно, ці поняття вимагають подальшого осмислення і природного входження до терміносистеми ФоГ з урахуванням, а можливо, й коригуванням таких понять традиційної граматики як, наприклад, відміни та групи відмінювання іменників, дієвідміни дієслів і т. ін. В окремих моментах для передачі ізоморфізму не виключена і корекція системи понять ФуГ.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бондарко 1983 – Бондарко А. В. Проблемы и методы сопоставительного изучения грамматических категорий в славянских языках // Славянское языкознание: IX Международный съезд славистов. – М.: Наука, 1983. – С. 34 – 47.
- Виноградов 1947 – Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
- Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частины мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
- Щерба 1974 – Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ФоГ – формальна граматики

ФСП – функціонально-семантичне поле
ФуГ – функціональна граматики

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Бондар – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Наукові інтереси – функціональна граматики, соціоетнолінгвістика, екологія мови.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

Тетяна Гаврилова (Черкаси)

У статті розглядаються окремі явища динаміки морфемної структури слова.

The article deals with separate phenomena of dynamics of word morpheme structure.

У плані дослідження динаміки морфемної та словотвірної підсистем української мови актуальним є розгляд історичних змін, що їх зазнала морфемна будова слова. Це питання пов'язане з проблемою розмежування синхронного та діяхронного аспектів вивчення структури слова. Розгляд його дає змогу уявити певні тенденції у розвитку морфемної структури слів, дозволяє забезпечити від сплутування морфемного та словотвірного аналізу. Без знання історичних змін у морфемній будові слова неможливим є “формування цілісного уявлення про морфемну підсистему мови” [Клименко 1998 б: 6].

Морфемна структура, як відомо, – категорія змінна, хоч є, звичайно, низка слів, що впродовж існування зберігають свою будову в однаковому складі. Тому, напевне, морфеміку слід трактувати як діалектичну єдність динамічного й відносно статичного, тим більше, що постійність, незмінність певних морфем чи будови лексеми в цілому дозволяє більш рельєфно побачити зміни в структурі слова. Звичайно, важко говорити про початковий морфемний стан лексеми, і за умовно первісну структуру береться індоєвропейська чи праслов'янська гіпотетично відтворена форма.

Морфемний склад слова є результатом його творення. Морфеми у свій час увійшли до слова як його словотвірчі засоби. З цього погляду морфемну структуру слова можна вважати “застівшей в морфемах словообразовательной генеалогией слова в его живых для языкового сознания звеньях” [Моисеев 1968: 7]. Традиційно словотвір трактувався як явище діяхронічне (він і звався етимологічним аналізом), тому на ранніх етапах розвитку науки про мову словотвірчий та морфемний аналізи по суті ототожнювалися.

У процесі історичного розвитку, диференціюючись, ці явища набувають самостійності, хоч зв'язки між ними найсильніші. Словотворення було одним із факторів збереження морфемної будови через закріплення в процесі появи слів тих граматичних засобів, які вже витворилися.

Різні морфеми виявляють неоднакову здатність до еволюції. Афікси історично більш стійкі, ніж корені, хоча можливі й мертві афікси [Цыганенко 1978: 144]. Це, напевне, пояснюється тим, що корінь як основний носій лексичного значення більш чутливий до факторів, які зумовлюють розвиток мови.

Ще в античному світі слово уявлялося вже як подільна одиниця. Але розуміння основи (теми) було дещо іншим – як вихідна форма при словотворенні та словозміні. Поняття основи було тісно пов'язане, таким чином, з процесами дієвідмінювання та відмінковою парадигмою. У цій же функції поняття “основа” вживалося й у середні віки [Общее языкознание 1972: 234].

Самі ж детермінанти індоєвропейських основ (*a#, *ja#, *ǵ, *jǵ, *ǵ, *ǵ, *s, *t, *n, *r, *u#) трактуються іноді як перші словотвірчі афікси.

Поняття одиниць структури слова, таких, як “корінь”, “суфікс” уперше знаходимо у давньоєврейських граматиках Рейхліна (1506 р.) та Юніуса (1596 р.).

Наукове (певною мірою сучасне) витлумачення основи з'являється в порівняльно-історичному мовознавстві. Разом з цим відбувається диференціація діяхронічної та синхронічної морфології. Перша оперує поняттям “корінь”, друга – “основа” та “флексія” [там само].

Історичні зміни морфемної будови слова відбуваються впродовж усього періоду розвитку мови. Але особливо інтенсивно ламається давня структура слова під впливом певних глобальних перетворень у мові, що є результатом дії важливих внутрішньомовних закономірностей, рідше – екстралінгвальних факторів. Так, значні зрушення в морфемній будові сталися в період диференціації імен та дієслів, подальшого поглиблення частиномовних протиставлень, процесів посилення формалізації граматичних категорій та ін.

Історичні зміни зумовлюються факторами, що трапляються на різних рівнях мови. Це і процеси розвитку лексичної системи (поява нових слів, втрата інших, семантичні зрушення тощо).

Фактором зміни морфемної будови слова в багатьох випадках бувають фонетичні закони чи явища. Так, призвели до значних зрушень у структурі слова наслідки дії закону відкритого складу (перебудова структури складу, “явище кінця слова”, монофтонгізація дифтонгів, спрощення груп приголосних тощо). З цим законом

пов'язане вперше досліджене І. О. Бодуеном де Куртене явище пересування межі між словозмінною основою та закінченням, а також зміни статусу морфем у праслов'янських іменах: Д. в. мн. *гmkat → *гmkat → *гmkatъ; Н. в. одн., **su #n as* → *сунъ; **s bekri #s* → *свекри; Н. в. мн. **ta #lmrms* → **та #тері*. При цьому, як бачимо, втрачається давня флексія (*s), фіналь основи виконує функцію закінчення (іноді злившись із старою флексією або зазнавши процесу накладання з новим закінченням), а також суфікса. Результатом фонетичних змін стала й утрата слов'янськими мовами такої індоєвропейської морфемі, як інфікс – формотворчого афікса всередині “кореня” [Горшкова 1981: 129], який, злившись з попереднім голосним, перетворився на носовий вокал: **ъe #ndo #n* → *ъkdo

З дією закону відкритого складу зв'язане й таке явище, як злиття деяких службових слів з повнозначними, а також “відривання” частин службового слова і “приєднання” їх до повнозначного, що, звичайно, призвело до зміни їх структури: *ni + *uь* + *to* → *ниуто.

Важливим фактором у перебудові морфемі слова став занепад зредукованих *ъ*, *ь* та його наслідки. Одним із них є поява нульової флексії, а отже, диференціація закінчень на формально виражені та невиражені: *дьм[ъ]* → *ден[∅]*; *знал[ъ]* → *знав[∅]*.

Як уже зазначалося, зміни в морфемній будові слова могли стати результатом об'єднання службових слів між собою, службових з повнозначними. Цілі категорії слів утворювалися таким чином. Так, у результаті злиття (з подальшими змінами фонетичного, аналогічного характеру) змінилася морфеміка повних форм прикметників, деяких займенників, дієприкметників: Р. в. *нова* + *кго* → *новакго* → *новаєго* → *новааго* → *новаго* → *нов[ого]*; Н. в. *тъ* + *и* → *т[ои]*.

Творення більшості прислівників шляхом давнього об'єднання окремо вживаних слів також призвело до зміни їх будови, а набуття незмінності – до зміни статусу окремих морфем: *съ далеk[оу]* → *далеку*; *съ гор[ь]* → *згори*; *в дьм[ъ]* → *вдень*.

Серед категорій слів, поява яких зумовила і зміну їх морфемної структури, – складна форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду: *хвалити* + *иму* → *хвалитиму*.

Окрему увагу звертаємо на короткі форми якісних та деяких присвійних прикметників. Втративши здатність до відмінювання, позбавившись категорії роду й числа, вони, звичайно, зазнають змін і у морфеміці: нульова флексія, яка виділяється в них мовознавцями, на нашу думку, нівелюється.

Перестановка межі між морфемами, зміна функцій, а отже, і сутності морфем (флексія → суфікс, флексія → інтерфікс тощо) спостерігається при творенні слів лексико-синтаксичним способом: *сьогодні* ← *с[его] дьм[я]*; *дванадцять[∅]* ← *дъв[а] на дєсѧт[е]*; *триста* ← *тр[и] сьт[а]*. Що ж до числівників, то в них (11 – 19) втрачено закінчення першого компонента (змінювалася лише перша частина), правда, числівники 2 – 3 його зберігають. Сутність флексії другого компонента дорівнює суфіксу, бо в давнину вона залишалася незмінною. Пізніше друга частина почала відмінюватися. Її у сучасній мові вчені трактують як суфікс [Арполенко 1980: 166] або корінь.

Зміни морфемної структури пов'язані й з розвитком абстрактного мислення людини впродовж віків.

Услід за Шанським [Шанский 1968: 74 – 81] мовознавці розрізняють кілька типів історичних змін морфемної будови слова: опрощення (спрощення) основи, перерозклад, (перерозподіл), ускладнення, дифузю (фузію), декореляцію. Опрощення (спрощення) – це втрата словом здатності поділятися на морфемі, перехід його в розряд непохідних, у результаті чого відбувається поповнення інвентаря морфемних одиниць мови за рахунок нових коренів [Клименко 1998 б: 76].

Опрощення може мати місце на межі префікса і кореня (*зошит* ← д. р. *шити*; *досить* ← *суть), кореня й суфіксальної морфемі (*зодчий* ← д. р. *зъдъ*; *зичити* ← д. р. *жити*). В одних випадках опрощення встановлюється шляхом зіставлення з індоєвропейськими чи праслов'янськими морфемами (*uudo, *sokolъ, *kreslo ← *o ѡа, *sito тощо), в інших – порівнянням з більш пізніми формами (*около*, *огріх*, *галка*, *сало* тощо).

Перерозклад – перерозподіл морфем усередині слова, що веде до іншого, ніж був раніше, поділу слова, до переміщення меж між морфемами [Клименко 1998 б: 79]. Якщо опрощення веде до появи нових коренів, то перерозклад зумовлює появу нових службових морфем [Клименко 1998 б: 80]: *надомник*, *двірник*, *підводник*. Перерозклад відбувається спонтанно (за винятком невеликої кількості слів). В одних випадках ці зміни сягають досить давніх часів (*знімати* ← *съп + *ит* – *имати* – “брати”; *позасвідомо* ← *вѣд* – “відати”). Пізніше відбувався перерозподіл морфем, що привів до утворення, наприклад, суф. *-ник-*, *-анин-*, *-анк-* (*мотальник*, *черкашанин*, *черкашанка*), преф. *поза-*, *недо-* (*позамовний*, *недобиток та ін.*).

Базою перерозкладу морфем може бути фузія. Фузію розуміємо як морфонологічно зумовлене взаємне проникнення розташованих поряд морфем, що утруднює проведення чіткої межі між ними [ЛЭС 1990: 563]. З'явившись історично на основі фонології, фузія в процесі еволюції мови зумовлює морфологічні зміни: *вищий* ← д. р. *выс[ок] + ѡш*.

Протилежним до опрощення основи явищем є її ускладнення. Цей процес полягає в тому, що в минулому непохідна основа перетворюється в похідну: *гравюра* (бо *гравер*), *марка*, *шпунтик* тощо.

Як вид історичних змін у морфемній структурі слова вченими розглядається й декореляція, коли кількість морфем, порядок їх розташування, межі між ними лишаються однаковими в ході розвитку мови, але змінюється статус, а отже, функція морфем, первісне співвідношення їх у слові. Це явище дуже часто спостерігається в

категорії прислівника (*гор[ою]* → *горою*; *добр[е]* → *добре*), у дієслівних формах на *-то, -но* (*розкрит[о]* → *розкрито*; *скошен[о]* → *скошено*) та ін.

Причинами історичних змін у морфемній структурі слова, на думку І. Т. Яценка [Яценко 1980: 3 – 4], є порушення синхронного співвідношення твірної та похідної основ. Це може бути семантичний відрив, тобто втрата мотивації похідної основи. Відбувається демотивація чи деетимологізація. При цьому змінюється семантика похідного слова або втрачається первісне значення, наприклад: *пшоно, пшениця, пшінка* ← д. р. *пъхати* – “дробити”; *парубок* ← д. р. *рѡбъ* – “хлопець”; *здобний* ← д. р. *добъ* – “гарний”, “добрий”; *обух* ← д. р. *оухъ*; *пир* ← д. р. *пирогъ* ← *пити* тощо.

Умовою опрощення та інших історичних змін може бути зниження чи втрата продуктивності словотворчого суфікса: *корито* ← *кора* + *ит[о]*; *копито* ← *копати* + *ит[о]*. Іноді в процесі розвитку мови суфікс перестає бути засобом творення лексеми зі зменшено-пестливим значенням або втрачає здатність бути засобом створення значення одиничності: *вушко* (у *голки*), *запальничка, лисички* (*гриби*), *сніжинка* та ін.

Умовою опрощення нерідко буває вихід з ужитку мотивуючого слова: *пільга* (← д. р. *льга* – “легкість”); *курка* (← д. р. *күръ* – “рівень”); *миска* (← д. р. *миса* – “чаши”); *посол* (← д. р. *солъ* – “посланець”); *лихвар* (← д. р. *лнхъ* – “надлишок”, “зайвий”); *порядкувати* (← д. р. *рядъ* – “порядок”); *ящик* (← д. р. *яскъ* – “корзина”).

Опрощення та інші зміни можуть бути викликані фонетичними явищами: *свадьбувати* (від *свѣтати*); *надчерця* (від *дъчьрь*); *бджола* (від **висати* – “зудити”).

Умовою історичних змін нерідко буває заміна форми Н. в. формою давнього іншого, наприклад, З. в. (*буква, ятрівка, кров* – д. р. Н. в. *боукы, ѡтры, кры*, З. в. *боукъвь, ѡтръвь, кръвь*).

Причиною опрощення можуть бути аплікація (*будень* ← д. р. *бѣднь*; *дѣнь*), метатеза (*бондар* ← д. р. *бѡндаръ, бѡдн*, *бѣати* ← **гъвь* – “згин”), реномінація та ін.

Ступінь завершеності історичних змін морфемної структури неоднаковий, наприклад, опрощення, як відомо, буває повним та неповним. При повному морфологічній частини остаточно з’єдналися, і визначення їх давньої будови потребує етимологічного аналізу: *гніздо* ← **гне* – “місце стоянки”, **zd* (← **gd*) – “тум”; *батіг* ← **bat* – “палиця”; *бур’ян* ← **buriti* та ін.). У неповному – межу між морфемами ще можна виявити: *дарунок* ← д. р. *дѣти*, *вікно* ← д. р. *окѡ*; *печера* ← д. р. *печь* і т. д.

Учені звертають увагу на залишкові явища давнього членування слів, “уламки колишніх флексій” (*ніяк[о]ісінький, ніч[о]ісінько*) [Клименко 1998 а: 6, 223], наявність варіативних основ у словах з давніми темами **s, *t, *n, *r* (*небо – небеса, ім’я – імена* тощо) [Клименко 1998 б: 61]. Як проміжний етап до опрощення можна трактувати появу зв’язаних коренів, серед них, наприклад, *від* (*повідомити, сповідати...*), *вой* (*війна, воїн...*), *вул* (*провулок, вулиця*) та ін.

Отже, зміни в морфемній будові слова – тривалий історичний процес, спричинений дією внутрішніх закономірностей мови, розвитком мислення, психології людини, позалінгвальними факторами. Врахування цих зрушень у структурі слова є обов’язковим у дослідженні морфеміки. Випадки маркованості її наслідками змін вимагають застосування діахронічного та синхронічного підходів до здійснення морфемного аналізу.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Арполенко 1980 – Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 239 с.
- Горшкова 1981 – Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка. – М.: Высшая шк., 1981. – 357 с.
- ЕСУМ 1982 – Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1982 – 1989. – Т. I – III.
- Клименко 1998 а – Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998. – 435 с.
- Клименко 1998 б – Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – 161 с.
- ЛЭС 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
- Моисеев 1968 – Моисеев А. М. Наименования лиц по профессии в современном русском литературном языке // Автореф. дис.... доктора филол. наук. – Л., 1968.
- Общее языкознание 1972 – Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972.
- Цыганенко 1978 – Цыганенко Г. П. Состав слова и словообразование в русском языке. – К.: Радянська шк., 1978. – 149 с.
- Шанский 1968 – Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Изд.-во Моск. ун.-та, 1968.
- Яценко 1980 – Яценко І. Т. Морфемний аналіз: Словник – довідник. – К.: Вища шк., 1980 – 1981. – Т. I – II.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Гаврилова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси – історична дериватологія.

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД МОВОЮ ЗАКАРПАТСЬКОГО БУКВАРЯ І. КУТКИ 1799 РОКУ: МОРФОЛОГІЯ

Валентина Статеева, Галина Дору (Ужгород)

Спостереження над мовою букваря І. Кутки (Будин, 1799) показали, що унормування української літературної мови на живорозмовній основі у морфології у кін. XVIII ст. було менш проблемним (6,1%), ніж на лексико-семантичному (7,9%) та фонетичному (6,9%) рівнях.

Close and careful observation of ABC – book language by I. Cootka (Boodyn, 1799) standardization of the literary Ukrainian language on the living base in morphology at the end of the XVIIIth century was less problematic (6,1%) than on lexico – semantic (7,9%) and phonetic levels.

До актуальних проблем україністики у галузі граматики належить і питання історії формування сучасної граматичної системи української літературної мови. Певний інтерес у цьому плані становлять і такі пам'ятки, як давньоукраїнські підручники.

У кін. XVIII – на поч. XIX ст. українці на території Закарпаття мали краще народне шкільництво, ніж інші національності. Цьому сприяло суспільно-політичне становище в Австро-Угорщині. На основі ідей Просвітництва, які популяризували народне виховання, у 1777 році імператрицею Марією – Терезією був виданий документ про державне управління народним вихованням, який мав назву “Раціо Едукаціоніс”, тобто система виховання. Згідно з цим документом, виховання в елементарних школах мало проводитися рідною мовою народу, який проживав на цій території. Значних зусиль доклав до цього і визначний закарпатський діяч національної освіти, культури та релігії єпископ Андрій Бачинський, який дбав не тільки про фінансові проблеми шкіл, а й про роль освітніх закладів у формуванні національної свідомості населення.

Саме завдяки “Раціо Едукаціоніс” та заходам А. Бачинського у кін. XVIII ст. майже всі елементарні школи на Закарпатті у процесі навчання використовували тогочасну українську мову. Велика заслуга в цьому і монастирських шкіл, які викладали словеноруську мову. Отже, випускники цих закладів, майбутні вчителі, могли навчати цій мові своїх учнів.

Вагомим рушієм розвитку української освіти було створення А. Бачинським учительської семінарії в Ужгороді 1794 року. Це була перша українська учительська семінарія і друга у всій північній Угорщині [Баран 1994: 304].

Для шкіл необхідні були підручники. Однак відсутність свого слов'янського книгодрукування на Закарпатті гальмувала створення і видання необхідної літератури українською народнорозмовною мовою. Саме тому велика кількість книг завозилася із сусідньої Галичини, Києва та інших міст України [Мишанич 1994: 32]. Власних підручників, призначених для шкіл з українською мовою навчання, на території Закарпаття було небагато. Вони друкувалися в Трnavі (друкарня в єзуїтській колегії), Коложварі, Відні (кирилична друкарня О. Курцбека) і в Будині. Протягом XVIII ст. для потреб закарпатських україномовних навчальних закладів були видані такі підручники: 1) Ольшавський М. “Elementa puerilis institutionis in lingva latina. Начало письменъ дѣтемъ къ наставленію на латинскомъ языкѣ” (Коложвар, 1746). Цей підручник для початкової освіти написаний латинською і близькою до української народнорозмовної мови (руський варіант церковнослов'янщини) [Удварі 1998: 67]; 2) “Букварь или руководіе хотящымъ оучитися письмены руско-славенскимъ книхъ” (Відень, 1770), виданий у друкарні О. Курцбека за сприяння тодішнього мукачівського єпископа Івана Брадача. Однак цей підручник, надрукований церковнослов'янським шрифтом, був знищений, так і не ставши корисним учням [Гостиняк 1982: 234].

Серед закарпатських підручників був і “Букварь языка рѣскаго съ прочіимъ рѣководіемъ начинающихъ оучитисѣ”. Він уперше вийшов у Будині 1797 року, був перевиданий ще в 1799, 1815, 1819, 1846 роках. Оскільки ця пам'ятка є об'єктом нашого дослідження, зупинимось докладніше на її характеристиці.

Цей підручник на сьогодні маловідомий. Учені XIX – XX ст., зокрема Є. Сабов [Сабовъ 1893: 183 – 210], Г. Стрипський [Стрипській 1914: 185 – 188], М. Грига, М. Лелекач [Грига 1944: 115 – 116], О. Мишанич [Мишанич 1994: 31 – 32], І. Левицький [Левицький 1902: 103 – 104], І. Мацинський [Мацинський 1967: 607 – 612], характеризуючи закарпатське письменство кін. XVIII – поч. XIX ст., не подавали жодної інформації про аналізований нами буквар. В. Л. Микитась подає відомості про цей підручник, однак не вказує автора книги, згадуючи тільки про одне перевидання аналізованого джерела [Микитась 1960: 57 – 58]. Тільки в публікації угорського славіста проф. І. Удварі останніх років подано глибші відомості про буквар [Удварі 1988: 66 – 68], а також опубліковано фототипічним способом друге видання підручника (1799 року), що є об'єктом наших спостережень. Автор букваря не вказаний, проте, згідно з гіпотезою проф. І. Удварі, підручник написав закарпатський священик і культурно-освітній діяч кін. XVIII – поч. XIX ст. Іван Кутка (1750 – 1812).

Буквар складається з 13 розділів; деякі з них поділяються на підрозділи. У I розділі вміщено алфавіт. У II – VIII розділах автор подає інформацію про склади, слова, назви букв і їх графічне зображення, речення, слова під титлами. У IX розділі подано деякі зразки молитов. X розділ “Наука Хрїстїанска” має катехізисний характер викладу матеріалу. XI розділ називається “Наука свѣтска”, тут подані правила етикету. Розділ суттєво відрізняється

від інших частин мовою, правописом і графікою. Якщо інші розділи букваря написані церковнослов'янською мовою, то мова розділу “Наука свѣтска” дуже близька до українського живого мовлення. Ми здійснили спостереження над мовою етикетної частини букваря І. Кутки, проаналізувавши її з погляду сучасних літературних норм, щоб виявити, якою мірою ця мова відрізняється від сучасних стандартів. Такий підхід дозволить окреслити напрямки, якими процес унормування нової української літературної мови проходив найпроблемніше. У результаті суцільного розписування лексем із усього тексту ми відібрали ряд мовних фактів, що не є сьогодні літературними. Ці ненормативи стосуються різних мовних рівнів – лексики, семантики, фонетики, морфології, словотвору та синтаксису. До морфологічних ненормативів ми віднесли такі мовні факти, які відрізняються від сучасних норм певними граматичними формами.

Із 536 слововживань виявлено 33 морфологічні ненормативи. Нижче подамо їх, групуючи за мовними ознаками:

У системі іменника: флексія – **а** в род. відм. одн. в іменниках чол. роду: *сана* [Кутка 1799: 51] – суч. літ. *сану*.

У системі прикметника: 1) використання флексії – **о** в прикметниках, що вживаються з іменниками сер. роду в наз. відм. одн.: *весело, гнѣвно, смутно (лице)* [Кутка 1799: 46] – суч. літ. *веселе, гнівне, смутне (лице)*; 2) використання флексії – **аго** в прикметниках чол. роду в род. відм. одн.: *великаго (сана)* [Кутка 1799: 51] – суч. літ. *великого (сану)*; 3) поширена нестягнена форма прикметників, як і порядкових числівників, вказівних займенників та дієприкметників: *годнійшая (особа)* [Кутка 1799: 50, 51], *полніи (оуста)* [Кутка 1799: 49], *другіи* [Кутка 1799: 49], *першое (мѣсто)* [Кутка 1799: 50], *тая (особа)* [Кутка 1799: 52], *необрѣзанніи (ногти)* [Кутка 1799: 47].

У системі числівника: використання в ор. відм. мн. порядкових числівників флексії – **има:** *другима* [Кутка 1799: 51] – суч. літ. *другими*.

У системі займенника: 1) архаїчні форми займенників: *кто* [Кутка 1799: 48, 50], *что, што* [Кутка 1799: 48, 49]; 2) давня форма знах. відм. особового займенника *вона:* *ю* – суч. літ. її: *...выведи ю ажъ за брану* [Кутка 1799: 50]; 3) давня форма дав. відм. особового займенника *ти:* *ти* – суч. літ. *тобі:* *...ты стой, доки ти сѣсти не повелить* [Кутка 1799: 51 – 52]; 4) застаріла форма питально-відносного займенника: *которіи* [Кутка 1799: 48] – суч. літ. *котрі, котрихъ* [Кутка 1799: 48] – суч. літ. *котрих*; 5) відмінна від сучасної норми форма заперечного займенника у род. відм.: *ничъ* [Кутка 1799: 48] – суч. літ. *нічого*; 6) застаріла форма присвійних займенників (у непрямих відм.): *своего* [Кутка 1799: 48] – суч. літ. *свого, твоего* [Кутка 1799: 50] – суч. літ. *твого*.

У системі дієслова: 1) флексія – **еть** у дієсловах у 3 – йй ос. одн. в теп. і майб. часі: *будеть* [Кутка 1799: 51] – суч. літ. *буде, сядеть* [Кутка 1799: 52] – суч. літ. *сяде, хоцеть* [Кутка 1799: 50] – суч. літ. *хоче*; 2) уживання суфікса – **ль** у дієсловах чол. роду мин. часу: *говориль* [Кутка 1799: 48] – суч. літ. *говорив, видѣль* [Кутка 1799: 47] – діал. *видів*; 3) не вживана сьогодні форма наказ. способу в 2-й ос. одн. від дієслова **бути:** *буди* – суч. літ. *будь:* *Не сѣдай..., и не буди першій во мисцѣ* [Кутка 1799: 49]; 4) уживання в теп. часі застарілої форми дієслова – зв'язки **бути:** *єсть, єсь* [Кутка 1799: 47, 48] – суч. літ. *(він) є, (ти) є*; 5) суфікс – **ш** у дієприкметниках акт. стану мин. часу там, де сьогодні виступає суфікс – **л:** *померший* [Кутка 1799: 48] – суч. літ. *померлий*.

У системі службових слів: частка – **ся** вживається разом зі службовими словами: *абысь: Не говори такъ, абысь другому не давъ говорити* [Кутка 1799: 47], *якся: Якся справовати при столѣ* [Кутка 1799: 47].

У цілому, як показали наші спостереження, морфологічних ненормативів небагато. Всього виявлено 17 мовних рис, які представлені 33 мовними одиницями.

Проаналізувавши питому вагу морфологічних ненормативів у складі інших мовних фактів, що не є стандартами для сучасної української літературної мови, приходимо до таких висновків: 1) із 26 % усіх ненормативів морфологічні становлять четверту частину (6,1 %); 2) невідповідностей з сучасними нормами української літературної мови на рівні морфології менше, ніж на лексико-семантичному (7,9 %) та фонетичному (6,9 %), але більше, ніж на словотвірному (2,4 %), рівнях. Отже, на основі мови букваря І. Кутки 1799 року можемо зробити припущення, що процес унормування нової української літературної мови у морфології у кін. XVIII ст. був менш проблемним, ніж на лексико-семантичному та фонетичному рівнях. За нашими спостереженнями, мова пам'ятки, зокрема розділу “Наука свѣтска”, на 74 % відповідає сучасним стандартам.

Буквар І. Кутки 1799 року – доказ того, що: 1) українська живорозмовна мова використовувалася в друці ще до появи “Енеїди” І. Котляревського; 2) вона вживалася у кін. XVIII ст. не тільки в художньому стилі (“Енеїда”), а й у науковому, зокрема в підручниковому підстилі цього стилю. Отже, формування наукового стилю української літературної мови на живорозмовній основі розпочалося не з сер. XIX ст. (зокрема з наукових праць П. Куліша), а значно раніше – з кін. XVIII ст.

Буквар І. Кутки – яскравий доказ того, що українська живорозмовна мова використовувалася у системі освіти Закарпаття ще в кінці XVIII ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

Баран 1994 – Баран О. Шкільництво на Закарпатті за часів єп. Андрея Бачинського // Культура українських Карпат: Традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 року). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 300 – 308.

Гостиняк 1982 – Гостиняк С. Буквар з 1770 року // Наук. зб. музею української культури у Свиднику / За ред. І. Русинка. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, відділ укр. л-ри у Пряшеві, 1982. – С. 233 – 273.

Грига 1944 – Грига М., Лелекач Н. Выборъ изъ старого руського письменства Подкарпатя (отъ найдавнішихъ початковъ до середины XIX в.). – Унгарь: Выдання Подкарпатского общества наукъ, 1944. – 136 с.

Кутка 1799 – Бикварь языка рускаго съ прочіимъ риководіємъ начинающихъ оучитисѧ. Въ Бидинѣ Печатано при Кралевскомъ Університетѣ. Письмены Славено-Сербскіѧ Тupoграф. 1799. Фототипічне видання здійснив: Іштван Удварі: – Ніредьгаза, 1998. – 56 с.

Левицький 1902 – Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в pp. 1772 – 1800 і розвій русько-народного шкільництва в pp. 1801 – 1820 // Зб. Исторично-філософичної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Львів, 1902. – Т. V. – С. 103 – 144.

Мацинський 1967 – Мацинський І. Примітки. До історії українських букварів // Духнович О. Твори: В 4 т. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, відділ укр. л-ри у Пряшеві, 1967. – Т. II. – С. 607 – 612.

Микитась 1960 – Микитась В. Л. Перші друковані букварі на Закарпатті // Укр. мова в шк. – 1960. – № 6. – С. 56 – 59.

Мишанич 1994 – Мишанич О. Український контекст давньої літератури Закарпаття // Культура українських Карпат: Традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 року). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 27 – 47.

Сабовь 1893 – Сабовь Є. Очеркъ літературной дѣятельности и образования Угро-русскихъ // Сабовь Є. Хрестоматія церковно-словянскихъ и угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ. – Унгарь, 1893. – С. 183 – 210.

Стрипський 1914 – Стрипський Г. З старшої письменности Угорської Руси // Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Львів, 1914. – Т. CXVII – CXVIII. – С. 185 – 188.

Удварі 1998 – Удварі І. Вмісто послеслова. Русинські букварі із XVIII століття // Бикварь языка рускаго съ прочіимъ риководіємъ начинающихъ оучитисѧ. Въ Бидинѣ Печатано при Кралевскомъ Університетѣ. Письмены Славено-Сербскіѧ Тupoграф. 1799. Фототипічне видання здійснив: Іштван Удварі. – Ніредьгаза, 1998. – С. 63 – 69.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Валентина Статєсва – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Ужгородського державного університету.
Наукові інтереси – історія української літературної мови.

Галина Дору – кафедра української мови Ужгородського державного університету.
Наукові інтереси – історія української літературної мови.

ПОНЯТТЯ “КОНЦЕПТ” У КОГНІТИВНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Олена Цапок (Черкаси)

Лінгвістичне дослідження присвячене когнітивній проблемі концепта як оперативної ментальної одиниці, співпричетної до однопорядкових субстратів – поняття, смислу, значення. Стаття містить аналіз визначальних рис концепта та його функціональних особливостей.

This linguistic study is devoted to the cognitive problem of the concept as an operative mental unit related to one class substrata – concepts, senses, meanings. The article includes the analyses of the concepts definitive features and functional peculiarities.

Сучасні когнітивні дослідження мови, зокрема у галузі когнітивної семантики, значною мірою спрямовані на аналіз процесів концептуалізації, категоризації та генералізації, у зв'язку з чим центральним об'єктом уваги стає система концептів. Відмітимо, що єдиного підходу до витлумачення і розуміння сутності концепта у когнітології немає. Неоднозначне використання терміна зумовлене:

- 1) існуванням різних дослідницьких підходів щодо висвітлення його ментальної природи;
- 2) відсутністю чіткого окреслення меж самого концепта;
- 3) тенденцією до отождолення (заміщення) концепта, його екстенціоналу з окремими різнорівневими ментальними структурами.

Перераховані фактори зумовлюють необхідність більш ґрунтовного аналізу поняття “концепт”, визначення його характерних ознак та функціональних особливостей, а також проведення послідовної класифікації.

Поява лексеми “концепт” у лінгвістичній терміносистемі пов'язана з розвитком когнітивної галузі. Зокрема, у колишньому радянському мовознавстві зазначений термін укорінився на початку 80-х років. До цього періоду, за твердженням Р. М. Фрумкіної, еквівалентами “концепта” та похідними від нього виступали назви “семантичний”, “поняття”, “понятійне поле” [Фрумкіна 1992: 2 – 3].

Увівши концепт до наукового обігу, когнітологи закріпили за ним статус базового елемента концептосистеми людини, що має здатність фіксувати в собі цінну інформацію, якою вона оперує упродовж свого життя [Кубрякова и др. 1996: 90]. Такий підхід дає підстави твердити, що завдяки даним, які отримані у результаті виділення та опису концептів, можна відстежити та проаналізувати ментально-психічні прояви свідомості, а також вивчити особливості та характер протікання процесів, які складають когнітивну діяльність людини [Кубрякова и др. 1996: 90].

Вважають, що найбільш важливі концепти людина кодує у мові. Тому вихідними для експлікації концептуальної системи повинні стати дані об'єктивної вербалізованої системи знань (ментального лексикону), яка співвідноситься із концептуальною картиною світу як частина і ціле [Жаботинская 1997: 4].

Сучасний рівень наукового поступу, зокрема у контексті когнітивної парадигми, передбачає вивчення специфічних особливостей концепта на межі перетину трьох функціональних площин людської когніції –

мислення, мовної діяльності та психічних процесів, які їх супроводжують. Наголосимо, що превалювання якогось одного із аспектів у наявних витлумаченнях сутності концепта стало причиною широкого спектру його формулювань. Відомо, що кожен з ракурсів вивчення концепта є прерогативою певних галузей – логіки, філософії, лінгвістики, психології. Однак, враховуючи те, що перераховані дисципліни входять до федерації когнітивних наук, спільний для них об'єкт дослідження доцільно розглядати у єдності названих аспектів.

У процесі виділення та аналізу характерних ознак концепта також необхідно враховувати його “двоїсту ментальну сутність”, що синтезує психічний та мовний аспект [Штерн 1998: 191].

Сказане дає підстави припустити, що концепт близький до таких утворень, як поняття, значення, смисл. Припущення ґрунтується на твердженні про належність **зазначених одиниць** до єдиного концептуального простору. [Васильев 1990: 67; Никитин 1988: 47]. Очевидно такий підхід зумовив формулювання концепта відповідно до виділених субстратів [Жаботинская 1997: 4; Кубрякова 1988: 143; Никитин 1988: 47; Павилёніс 1983: 102], а також визнання *смислу, поняття, значення і концепта* релевантними одиницями.

Тому, враховуючи вищесказане, спробуємо визначити роль тріади “**поняття – значення – смисл**” відносно ментальної природи концепта і особливостей його функціонування. Зауважимо, що виділену тріаду сформували дистинкції “**поняття – значення**”, “**поняття – смисл**”, “**значення – смисл**”, кожна з яких впливає на визначення сутності концепта.

Найчастіше рівнозначним до концепта називають поняття. Причиною для їх ідентифікації виступає однакова ментальна природа творення – шляхом аперцепції на основі внутрішнього рефлексивного досвіду. Формулювання “концепта” як “поняття” уперше було зроблено у межах середньовічного концептуалізму (У. Оккам, Т. Гобс, Р. Абеляр). Указаний напрям займав серединну позицію стосовно “реалістів” та “номіналістів” і розглядав концепти, з одного боку, у якості своєрідних універсалій, що узагальнюють ознаки реалій дійсності, а з іншого – понять, що мають ідеальну сутність, виступаючи іменами самих реалій та їх ознак. Концептуалісти фактично вказали на визначальну особливість концептів – здатність охоплювати, фокусувати у собі важливу інформацію (Абеляр). Зазначимо, що серед дефініцій латинського словника подає значення “вбирати в себе”, “містити”, “збирати”, “уявляти” [Литвинов 1998: 133]. Юнг стверджував, що “поєднання емпатії (відчуття, викликане об'єктом – О. Ц.) та абстракції дає саме ту функцію, яка лежить в основі поняття концептуалізму” [Юнг 1998: 80].

Існує ціла низка підходів до витлумачення співвідношення *поняття і концепта*, які необхідно розглядати: по-перше, крізь призму названої Юнгом функції; по-друге, з урахуванням наявних визначень *поняття*.

- 1) Під поняттям, а відтак і концептом, розуміють зміст думки, яка функціонує у формі судження, репрезентованого на мовному рівні пропозиційною сферою [Войшвилло 1967: 107].
- 2) Прихильники другого підходу вважають поняття (концепт) абстракцією предметів, явищ, отриманою внаслідок практичної діяльності та чуттєвого досвіду. Мовним еквівалентом означеної форми поняття (концепта) виступає терм (слово, словосполучення, рідше речення), що виконує номінативну функцію і не містить ствердження або заперечення. Авторство згаданої концепції належить Лейбніцу, який називав слово-поняття, на відміну від поняття – судження, простим мислимим [Лейбниц 1983]. У такому ракурсі концепт становить “цілісне, нерозчленоване відображення факту дійсності незалежно від його зовнішнього відношення до інших одиниць” [Чесноков 1967: 93].
- 3) Поняття (концепт) є формою думки, процесу узагальнення й абстрагування ознак речей, а також способом їх розуміння та усвідомлення. Тому воно становить певну сукупність, систему знань про об'єкти дійсності. Таке визначення природи концепта редує основні положення середньовічної теорії Абеляра, який під концептом розумів “зібрання понять, пов'язування висловлювань у єдину точку зору на той чи інший предмет за умови визначальної сили розуму” [Неретина 1995: 119]. Репрезентантом виділеної форми концепта є текст.

На позиціях ідентифікації поняття і концепта перебувають теорії поняття, що виникли в останні десятиліття і визначають його з урахуванням логічного, гносеологічного та когнітивного аспектів (включаючи психологічний та комунікативний підходи) [Жоль 1984; Кузнецов 1998]. У сучасній науковій парадигмі намітився відхід від традиційного визначення поняття як “абстракції окремих чуттєвих ознак” [Селиванова 1999 а: 11]. З позицій нового підходу воно є “фрагментом конкретних людських знань, сформованим шляхом специфікації на основі узагальнення” [Селиванова 1999 б: 11]. При цьому, за визначенням О. О. Селіванової, концепт розглядають як “конкретну деталізовану структуру поняття” [Селиванова 1999 б: 6].

Відомо, що традиційно у логіко-філософських ученнях розрізняють екстенціонал (обсяг) узагальнюючих понять та контенціонал (зміст). Ю. С. Степанов, беручи до уваги положення математичної логіки, концепції Г. Фреге, А. Черча, концептом називає контенціонал поняття, його смисл [Степанов 1997: 42].

Наше формулювання концепта виходить із вищеназваної концепції, відповідно до якої ми вважаємо концепт не просто контенціоналом поняття, а його ядром – інтенціоналом.

Таким чином, рівнозначність поняття та концепта сумнівів не викликає. Проте, зважаючи на складність і багатоплановість структури понять і враховуючи те, що “фактично тим самим терміном ... позначають різні, хоча і тісно пов'язані одна з одною структури” [Кузнецов 1998: 66], потребує уточнення питання: чи всі поняття

й у якій мірі можна підвести під назву “*концепта*”. Відповідь на це питання можемо знайти у процесі витлумачення сутності концепта співвідносно до другого елемента дистинкції “*поняття – значення*”, пов’язаного із сферою мовної репрезентації концепта – лексичного значення.

Процес мовної актуалізації поняття має безпосереднє відношення до мовної репрезентації концепта, зокрема до семантичного пласту мовної системи, оскільки семантичну структуру вважають формою концептуальної структури [Ченки 1996: 68], представленою засобами мови.

На семантичному рівні концепт репродукує лексичне значення, яке М. В. Нікітін називає “*поняттям, зв’язаним знаком*” [Никитин 1988: 47], мотивуючи такий підхід належністю обох одиниць до єдиної концептуальної системи. Семантичну структуру вважають формою концептуальної структури, у якій значення є “*когнітивним феноменом, за яким стоїть певна структура знання*” [Кубрякова 1997: 253]. Виступаючи за змістом контенціоналом поняття, концепт завдяки значенню стає його конкретизацією на рівні дискурсу. За влучним визначенням В. А. Звегинцева “*світ значень є тим конкретним способом, яким фіксується у мові світ понять*” [Звегинцев 1968: 62].

Зв’язок між концептом і значенням є двобічним. По-перше, на ментальному рівні концепт стосовно значення виконує функцію його заміщення і виступає своєрідним “*алгебраїчним вираженням*” значення [Лихачёв 1993: 4]. З іншого боку, отримуючи мовну репрезентацію, він стає актуальним смыслом слова, який “*завжди представляє собою одну із можливих актуалізацій значення у конкретному комунікативному акті*” [Стернин 1985: 100].

Отже, концептами ми вважаємо ті поняття, які конкретизуються і репрезентуються у мовній системі лексичними значеннями.

Смисл є третім вагомим складником виділеної нами тріади “*поняття – значення – смисл*”. Від нього залежить вираження концептуальної картини світу системою мовних значень, адже щодо інших двох елементів смисл виконує функцію їхньої зв’язки. Відповідно до внутрішньої структурної диференціації смисли поділяються на цілісні, більш загальні та актуальні, конкретизовані (мовленнєві). Як цілісна сутність, цілісний смисл, він є змістом поняття, унаслідок чого його називають концептом [Войшвилло 1967: 32, Павилёнис 1983: 102]. Елементарний (актуальний) смисл репродукує цілісний, конкретизуючи його, за допомогою лексичного значення. Мовленнєвий смисл вважають індивідуальним, актуалізованим значенням слова [Выготский 1982: 346; Потєбня 1958: 47]. Виступаючи конкретним словесним значенням, актуальний смисл є “*сукупністю комунікативно релевантних сем у конкретному акті мовлення*” [Стернин 1985: 100]. Втілений у мовленні, цілісний смисл стає глобальним змістом тексту, а отже – його концептом.

Таким чином, концепт є другим, актуалізованим у дискурсі значенням поняття, його мовленнєвим аналогом, реалізованим у контекстуальному оточенні.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Брудный 1998 – Брудный А. А. Психологическая герменевтика. – М., 1998.
Васильев 1990 – Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М., 1990.
Войшвилло 1967 – Войшвилло Е. К. Понятие. – М., 1967.
Выготский 1982 – Выготский Л. С. Мышление и речь // Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1982. – Т. 2.
Жаботинская 1997 – Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії. – Черкаси, 1997. – Вип. 2.
Жоль 1984 – Жоль К. К. Мысль, слово, метафора. – М., 1984.
Звегинцев 1968 – Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М., 1968.
Кубрякова 1988 – Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М., 1988.
Кубрякова и др. 1996 – Кубрякова Е. С. Демьянков В. З. Панкрац Ю. Г. Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
Кубрякова 1997 – Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997.
Кузнецов 1998 – Кузнецов В. Понятия та його моделі // Філософська думка. – 1988. – № 1. – С. 65 – 80.
Лейбниц 1983 – Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разумении // Сочинения: В 4 т. – М., 1983. – Т. 2.
Литвинов 1998 – Литвинов В. Латинсько-український словник. – К., 1998.
Лихачев 1993 – Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. – Т. 52. – № 1. – 1993.
Неретина 1995 – Неретина С. С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абельяра. – М., 1995.
Никитин 1988 – Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988.
Павилёнис 1983 – Павилёнис Р. И. Проблема смысла. – М., 1983.
Потєбня 1958 – Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958.
Селиванова 1999 а – Селиванова Е. А. Принципы концептуального анализа // Актуальні проблеми мета-лінгвістики. – К., 1999.
Селиванова 1999 б – Селиванова Е. А. Теоретические основы когнитивной ономазиологии // Вісник Черкаського університету. – Вип. 11. – Черкаси, 1999.
Степанов 1997 – Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997.
Фрумкина 1992 – Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога // НТИ. – М., 1992. – Серия 2. – № 3.
Ченки 1996 – Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходство и различия в теориях и целях // Вопросы языкознания. – 1996. – № 3.
Чесноков 1967 – Чесноков П. В. О взаимодействии формальных типов языковых и логических построений // Язык и мышление. – М., 1967.
Штерн 1998 – Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998.
Юнг 1998 – Юнг К. Психологические типы / Пер. с нем. – М., 1998.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Цапок – аспірантка кафедри українського мовознавства Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси – когнітивна лінгвістика.

УКРАЇНСЬКА ВІДМІНКОВА СИСТЕМА У ФУНКЦІОНАЛЬНО-КАТЕГОРІЙНОМУ ВИМІРІ (спроба перекласифікації відмінків)

Іван Вихованець (Київ)

Статтю присвячено проблемам класифікації українських відмінків, типів відмінкових значень, первинних і вторинних функцій відмінкових форм, виокремлення синтаксичної внутрішньовідмінкової і частиномовної транспозицій, структурування валентних відмінкових реченневих позицій.

The paper addresses problems of classification of Ukrainian cases, types of case meanings, primary and secondary functions of case forms, differentiation of syntactic case inner and word class transpositions, and structuralization of case valency positions in a sentence.

1. У вивченні граматичної структури української мови першорядну роль відіграють виокремлення її визначальних граматичних категорій і застосування відповідних цим категоріям принципів класифікації. До таких категорій належить передусім категорія відмінка, яка тісно пов'язана з морфологічною, формально-синтаксичною, семантико-синтаксичною та комунікативною структурами мови і складається з найбільшої кількості компонентів-грамем. До того ж категорія відмінка була і залишається дотепер вельми показовою мовною категорією для випробу нових теоретичних ідей. У пропонованій студії розглянуто українську відмінкову систему у функціонально-категорійному вимірі, що спонукало до перегляду звичних уявлень про характер українських відмінків і особливостей їхнього функціонування.

2. У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці різні аспекти категорії відмінка ставали в певні періоди центральними, відбиваючи сильні і слабкі вияви відповідних граматичних концепцій. Наш геніальний О. Потебня в експліцитному вигляді порушував питання про субкатегоризацію в межах відмінкової форми, накреслюючи контури функціональної теорії про структурування і синтаксичне розмежування різнорідних значень відповідної граматичної форми. В лінгвістиці нашого сторіччя найвідомішими можна вважати морфологічну концепцію відмінка Р. Якобсона, синтаксичну – Є. Куриловича і власне-семантичну – Ч. Філмора. Р. Якобсон вбачав головне завдання у визначенні загального значення кожного відмінка незалежно від його конкретних вживань у контексті [Jakobson 1936; Якобсон 1958]. Учений вирізняв три семантичні ознаки (спрямованість, об'ємність і периферійність), відповідний набір або відсутність яких характеризує кожний із восьми виділених ним російських відмінків. У теорії Р. Якобсона не знайшла висвітлення складна природа семантики відмінків, яка виявляється у двох планах: у граматичній спеціалізації відмінкових грамем і у взаємодії між грамемами відмінка (внутрішнє структурування), з одного боку, і у взаємодії грамеми відмінка з іншими компонентами висловлення (зовнішнє структурування) – з другого. Крім того, визначаючи загальне значення відмінків, Р. Якобсон орієнтувався на основне значення кожного відмінка і явним чином ігнорував вторинні значення. На противагу морфологічній концепції Р. Якобсона, синтаксична концепція відмінка Є. Куриловича [Курилович 1962: 175 – 203] вирізняється більшою пояснювальною силою і застосовністю для розв'язання найскладніших питань відмінкових систем. Логічним у видатного лінгвіста є поділ відмінкових функцій на первинні і вторинні, які корелюють із суб'єктно-об'єктними і обставинними значеннями. Відмінкова система в теорії Є. Куриловича постає як ієрархічно організована, ядро якої формують граматичні відмінки (передусім називний і знахідний), периферію – конкретні відмінки, тобто відмінки з первинною для них обставинною функцією. Зв'язок між граматичними відмінками, що утворюють скелет системи, і конкретними уявляється Є. Куриловичеві досить слабким, що є незаперечною аргументацією неможливості виділення для відмінкових форм із первинною і вторинною функціями так званого загального значення. Історія розвитку відмінкових концепцій засвідчує перспективність запропонованого Є. Куриловичем синтаксичного підходу. Власне-семантична концепція Ч. Філмора [Филлмор 1981: 369 – 495] ґрунтується на валентності предиката і у зв'язку з цим нехтує конкретну репрезентацію припредикатних аргументів (компонентів із значенням реальної предметності) у різних мовах. “Глибинний” характер відмінка в інтерпретації Ч. Філмора полягає в його семантичній вартості, і через те його можуть виражати в поверхневій структурі і не відмінкові з морфологічного погляду засоби. Найуразливішим у концепції Ч. Філмора виступає його обґрунтування кількості відмінків і їхньої семантичної кваліфікації.

У сучасному українському мовознавстві домінує традиційне трактування категорії відмінка, вихідну теоретичну базу якого становить морфологічна форма, а отже, нерозрізнення у відмінковій формі власне-відмінкових і позавідмінкових функцій. Українські мовознавці запроваджують також функціональну кваліфікацію відмінків, що виявляється в розмежуванні первинних і вторинних семантико-синтаксичних функцій відмінків,

внутрішній (грамемний) і зовнішній (частининомвній) транспозиції відмінкових форм, функціональному обґрунтуванню кількості відмінків, у класифікації відмінків за ознакою центральності / периферійності тощо [Вихованець 1987; Вихованець 1988: 54 – 63 та ін.]. Функціональна концепція відмінків тепер набуває функціонально-категорійної видозміни з аргументованішою класифікацією відмінкових грамем, про що йдеться у пропонуваній статті.

3. У розв'язанні проблем теорії відмінків ідуть від форми до значення чи від значення до форми, що й спричиняє неоднакову вартість наукових результатів. За вихідної орієнтації на морфологічні форми часто приписують відмінкам не властиві їм семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні функції, які перебувають не в іменниковій, а в іншій частининомвній сфері. Найпоказовіший для функціонально-категорійних досліджень розгляд відмінкових проблем від семантики до форми уможливило чітке окреслення власне-відмінкових семантико-синтаксичних функцій та їхнє відмежування від позавідмінкового функціонування відмінкових форм. У теорії відмінків функціонально-категорійного спрямування потрібно розрізняти три граматичні величини: 1) відмінок як граматичну категорію, що протиставляється іншим граматичним категоріям і являє собою сукупність однорідних взаємопротиставлених граматичних значень і рядів форм; 2) відмінок як граему, тобто компонент граматичної категорії відмінка; 3) відмінкову форму як засіб вираження не тільки відмінкових, але й невідмінкових значень.

Найголовнішим компонентом структури відмінка як граматичної категорії і як граеми є його семантика. Відмінкова семантика належить до суто синтаксичних феноменів, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу яких зумовлена зовнішніми чинниками, а саме: семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валентністю. Оскільки відмінок являє собою морфологічну категорію, для якої синтаксична функція первинна у структурі мови, то загальне (інваріантне) значення щодо грамем відмінкової системи не застосовне. Адже у структурі мови з кожним відмінком пов'язуємо низку семантико-синтаксичних функцій, що є не варіаціями загального значення відповідної відмінкової граеми, а зумовленими синтаксичною системою (передусім семантико-синтаксичною і формально-синтаксичною валентностями предиката) одиницями, ієрархія яких перебуває на осі первинна функція / вторинна функція. У рамках одного відмінка первинні і вторинні функції об'єднують відповідне транспозиційне відношення. Серцевину відмінкової системи і категорійну сутність відмінка визначають суб'єктно-об'єктні функції, які концентруються навколо предиката і найповніше виявляються при дієслові – ядрі предикатів.

Для пояснення широкого кола відмінкових значень потрібно обрати об'єміше порівняно з так званім загальним значенням відмінкової граеми поняття – категорійне відмінкове значення, що дає змогу враховувати в єдиній системі різні типи граматичних значень. Категорійне значення поширюється на відмінок як граматичну категорію в усій сукупності його функціонування, до того ж тільки у сфері субстанціальності (значення предметності) як визначальної частининомвної ознаки іменника. У відмінковій як іменниковій категорії категорійне значення вказує на семантику відношень, на відношення іменника до інших компонентів (предикатів) речення. Це найзагальніше значення відмінка (відмінка не як граеми, а як граматичної категорії), що семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності (предметності), валентного зв'язку з предикатом, активності / пасивності і формально-синтаксичною ознакою центральності / периферійності охоплює кожний відмінок як складник відмінкової системи. Отже, відмінкова система ґрунтується на трьох різновидах значень: 1) категорійному значенні, що характеризує відмінок як граматичну категорію у її протиставленні іншим граматичним категоріям; 2) первинному значенні відмінка як граеми, яке вказує на призначення кожного відмінка, його семантико-синтаксичну спеціалізацію у структурі відмінкової системи; 3) вторинних значеннях окремого відмінка, не типових для нього як спеціалізованого граматичного елемента, але таких, що перебувають у межах значення субстанціальності.

Категорійне відмінкове значення, значення предметності іменників у синтаксичній структурі мови розчленовується на ряд різновидів (семантико-синтаксичних функцій), що вказують на спеціалізацію кожної граеми категорії відмінка. Субстанціальні семантико-синтаксичні функції зумовлені валентністю предиката, найвиразніше репрезентованого дієсловом. З семантико-синтаксичними функціями корелюють формально-синтаксичні функції підмета і керованого другорядного члена речення. Семантико-синтаксичні функції – це функції суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна (знаряддя або засобу дії), локативна. Кожний відмінок як граема охоплює низку семантико-синтаксичних функцій, одна з яких засвідчує його спеціалізацію у відмінковій системі, інші позначають транспозиційні зв'язки з іншими граемами і перебувають на різній віддалі від первинної функції. Первинною семантико-синтаксичною функцією називного відмінка є функція суб'єктна, давального – адресатна, орудного – інструментальна, родового – суб'єктно-атрибутивна і об'єктно-атрибутивна, кличного – адресатно-потенційно суб'єктна, місцевого – локативна. Вторинні функції відмінкових грамем увіходять підпорядкованими елементами у відповідну семантико-синтаксичну парадигму, поєднуючись звичайно транспозиційними відношеннями з відмінком-домінантою і відтворюючи в категорійному плані значення предметності. Це, зокрема, суб'єктні функції давального, знахідного, родового й орудного відмінків, що групуються навколо називного відмінка як відмінка-домінанти.

Відмінок як категорія і як грамема становить неподільну єдність семантико-синтаксичної функції і відмінкової форми. У сфері функціонування відмінків відмінкова форма спеціалізована на вираженні відповідної семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної функції. Вона також бере участь у внутрішньовідмінковій (грамемній) транспозиції, коли перехід відмінкової форми від однієї до іншої семантико-синтаксичної функції відбувається в межах іменникового (у сфері значення предметності) функціонування, і в транспозиції зовнішній (частининомовній), коли перехід реалізується поза межами власне-іменникового функціонування. У межах іменникового використання поширений, наприклад, перехід форми давального відмінка у суб'єктну позицію називного, і форми родового відмінка в об'єктну позицію знахідного. Зовнішня транспозиція відмінкових форм поширюється на семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні позиції прикметника, прислівника і дієслова. Ад'єктивна, адвербівальна і вербальна транспозиції виявляються неоднаковою мірою в різних відмінкових формах, що засвідчує їхній зовнішній (частининомовний) транспозиційний потенціал. З цього випливає, що відмінок як категорія і відмінок як грамема закріпилися у сфері значення предметності, тоді як відмінкова форма частиною вживань стосується категорійної і граемної відмінкової спеціалізації, а також виходить поза межі відмінкового використання, виражаючи функції інших частин мови.

4. Залежно від покладених в основу кваліфікації граем критеріїв можна виділити різну кількість відмінків. Визначення кількості відмінків має ґрунтуватися на морфологічному, формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і комунікативному критеріях. Відповідно до зазначених критеріїв відмінкова система української мови складається з сімох граем: називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків. Щодо категорійних семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, зумовлених валентністю предикатів, сім відмінків у сучасній українській мові являють собою якоюсь мірою однорідну єдність. Проте всередині відмінкової системи, в їхньому внутрішньому спеціалізованому структуруванні, відмінки суттєво відрізняються один від одного, за своїм семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними виявами вони посідають неоднакове місце у граматичній системі української мови. Відмінки ієрархічно структуровані, тобто грамеми категорії відмінка мають різний граматичний ранг. У відмінковій системі вирізняються чотири сфери: центральна, напівцентральна, напівпериферійна і периферійна. Кожна із сфер виокремлюється як із кількісного, так і якісного боку. Цент, напівцентр, напівпериферія і периферія відмінкової системи охоплюють різну кількість відмінкових граем, розрізняються можливостями репрезентації категорії відмінка, характером зв'язку з предикатом, діапазоном семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, парадигмою функціональних еквівалентів, транспозиційними відношеннями, лексичним наповненням відмінкової позиції та ін.

1) Центр (ядро) відмінкової системи української мови формують називний і знахідний відмінки. Це твердження відрізняється від відомої концепції С. Куриловича, який до ядра відмінкової системи індоєвропейських мов поряд із називним і знахідним зараховував родовий відмінок [Курилович 1962: 194 – 196; Kurylowicz 1964: 179]. Підтвердженням думки про центральність тільки називного і знахідного є хоча б те, що їхня суб'єктна й об'єктна субстанціальні позиції є найважливішими позиціями семантико-синтаксичної структури речення, а пов'язані з називним і знахідним відмінками формально-синтаксична позиція підмета і позиція сильнокерованого другорядного члена речення придієслівного створюють виділювану на ґрунті предикативного і підрядного зв'язків найтиповішу формально-синтаксичну структуру простого речення, напр.: *Я дівчину любив* (Т. Осьмачка); *Мене ... голуб розбудив* (Л. Костенко).

2) Напівцентральну відмінкову сферу структурує родовий відмінок. Це одна з найсвоєрідніших граем категорії відмінка. Дослідники звернули увагу на те, що і в інших слов'янських мовах родовий відмінок утворює окрему підсистему і це можна підтвердити різноманітними спостереженнями [Степанов 1968: 39]. Одну з найфундаментальніших ознак форм цього відмінка становить те, що вони є формами абсолютних транспозиційних можливостей. З відмінковими формами пов'язана як частиномовна, так і внутрішньовідмінкова транспозиційна спеціалізація. Структура синтаксичних транспозицій форм родового відмінка утворює: 1) частиномовне транспозиційне ядро (ад'єктивація) і периферійні ланки частиномовної транспозиції у градаційних її виявах (адвербіалізація і вербалізація); 2) внутрішньовідмінкове ядро (об'єктна транспозиція) і зближення з внутрішньовідмінковим ядром (суб'єктна транспозиція) [Джура 2000]. Напівцентральність родового відмінка виявляється в тому, що він не досягає рангу центральних називного і знахідного відмінків, але ґрунтується на них за умови його суб'єктно-атрибутивної і об'єктно-атрибутивної транспозицій, з одного боку, і широко вживається в об'єктній позиції, конкуруючи зі спеціалізованим на вираженні об'єктної функції знахідним відмінком, а також зближується з називним відмінком суб'єкта – з другого. Пор.: *Зіграй мені осінній плач калини* (Л. Костенко) ← *Калина плаче; Потужність його (Стуса) віршів помножена на скорботу його долі* (І. Драч) ← *Вірші потужні; Тоня діловито наливає з бідона води* (О. Гончар) ← *Тоня діловито наливає з бідона воду; Людей наїхало!* (М. Слабошпицький) ← *Багато людей наїхало* ← *Люди наїхали*.

3) Давальний відмінок у первинному функціонуванні (функція адресата дії) характеризується семантико-синтаксичними ознаками валентної сполучуваності з предикатами дії, пасивності, переважної спрямованості дії на особу і формально-синтаксичною ознакою напівпериферійності. Остання ознака вказує на проміжне місце

давального стосовно центральних і периферійних відмінків. Давальний адресата залежить від перехідних дієслів із семантикою дії, що керують також знахідним прямого об'єкта, напр.: *Кожен віри свій і поему Він присвячував народу* (М. Рильський); *Яка орда нам єдність притоптала?* (Л. Костенко). Він виступає в позиції придієслівного другорядного члена, поєднаного з опорним дієсловом напівслабким підрядним зв'язком (форма напівсильного керування). Семантико-синтаксична функція адресата є базою, яка корегує вторинні функції давального.

4) Порівняно з центром, напівцентром і напівпериферією відмінкової системи до периферійної сфери відмінків увіходить найбільша кількість граем. Периферійними відмінками є орудний, місцевий і кличний, які у своїх первинних функціях не структурують найважливіші семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні позиції простого речення або доповнюють окремі позиції невідмінковими семантичними нашаруваннями, напр.: *Дідусь вистругує фігурку ножем; Ми були в лісі; О Боже, тиші дай!* (В. Стус). Своєрідністю периферійності відрізняється від інших периферійних відмінків кличний. Синтагматичною специфічною властивістю кличного є його поєднуваність із дієслівними формами наказового способу, які надають семантичної ускладненості його первинній функції. Саме в синкретичності первинної функції полягає периферійність кличного.

5. Відмінкові форми в позавідмінковому функціонуванні виявляють таку синтаксичну частиномовну транспозиційну спеціалізацію: 1) синтаксичну ад'єктивізацію (форма родового відмінка); 2) синтаксичну адвербіалізацію (форми орудного й місцевого відмінків); 3) синтаксичну вербалізацію (форми називного й орудного відмінків).

***

Отже, у функціонально-категорійному вимірі відмінки стосуються трьох типів значень, пов'язаних тільки зі значенням предметності: 1) категорійного субстанціального значення; 2) первинного значення граем; 3) вторинних значень граем. Вони формують чотири сфери: центральну, напівцентральну, напівпериферійну і периферійну. Відмінкові форми частиною вживань відбивають категорійну і граемну відмінкову спеціалізацію, а також виходять поза межі відмінкового функціонування, виражаючи функції інших частин мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вихованець 1987 – Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
Джура 2000 – Джура А. С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка). – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 17 с.
Курилович 1962 – Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
Степанов 1968 – Степанов Ю. С. Проблема классификации падежей (Совмещение классификаций и его следствия) // *Вопр. языкознания*. – 1968. – № 6. – С. 36 – 48.
Филлмор 1981 – Филлмор Ч. Дело о падеже // *Новое в зарубежной лингвистике*. – 1981. – Вып. 10. – С. 369 – 495.
Якобсон 1958 – Якобсон Р. Морфологические наблюдения над славянским склонением: Состав русских падежных форм. – S-Gravenhage, 1958. – 30 с.
Jakobson 1936 – Jakobson R. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamt. bedeutungen der russischen Kasus // *Trav. du cercle ling. de Prague*. – 1936. – Vol. 6. – S. 240 – 288.
Kuryiowicz 1964 – Kuryiowicz J. The inflectional categories of Indo-European. – Heidelberg: Carl Winter Universitdsverl., 1964. – 246 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Іван Вихованець – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу Інституту української мови НАН України.

Наукові інтереси – проблеми функціональної і категорійної граматики, культури мови, лексикографії, загального мовознавства.

ПРО ГРАМАТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ СУБСТАНТИВАЦІЇ У СЛОВОТВІРНИХ ПОХІДНИХ

Стефанія Панцьо (Тернопіль)

У статті аналізуються механізми переходу прикметників та дієприкметників до іменників на матеріалі лемківських говірок.

Mechanisms of transition of adjectives and participles into nouns are analysed in the article on the base of Lemki's sayings.

Субстантивізація як процес переходу слів різних частин мови в іменники характерна для всіх слов'янських мов. Найактивніше субстантивуються прикметники та дієприкметники [Гнатюк 1982: 155; Дзензелівський 1959: 4; Лопатин 1967: 230].

Безумовним є той факт, що субстантивізація як лінгвістичний процес виходить за межі діалекту і значною мірою характерний для сучасної літературної мови. Саме тому він знаходиться в полі зору вчених-славистів, у результаті чого сучасне мовознавство отримало досить сталу і опрацьовану теорію субстантивізації.

Поповнення класу номінативних одиниць за рахунок субстантивізації зумовлено різними тенденціями, серед яких переважають дві: 1) тенденція до економії мовних засобів і зусиль та 2) тенденція до експресивності і варіативності засобів означення за тотожності означуваного.

Саме в рамках першої тенденції субстантивацію слід розглядати як загальну проблему “згортання словосполучення в слово”. Формування “семантичних комплексів”, які реалізуються в мові, пов’язане зі скороченням вербального (словесного) вираження, що приводить “до все більшого згущення смислу в одному слові або навіть натяку на слово” [Соколов 1968: 101]. Наукові дослідження стверджують, що тенденція до економії мовних засобів та зусиль більшою мірою притаманна мовленнєвому спілкуванню. Так, В. Верещагіна приходиться до висновку, що “семантичний об’єм, який передається у системі кодифікованої мови неоднослівним найменуванням, у сфері мовного (мовленнєвого) спілкування концентрується в межах одної номінації” [Верещагіна 1981 53].

Трактування процесу субстантивації як вияву компресійних тенденцій у мові не носить однозначний характер з декількох причин. По-перше, сама ідея компресійних можливостей мови є досить новою для сучасного мовознавства. Незважаючи на те, що ще О. Потебня в своїх роботах звернув увагу на подібну властивість мови (щоправда, він віддав перевагу терміну “згущення”) [Потебня 1990: 22], однак тільки в останні десятиліття вчені-лінгвісти більш наполегливо зосередили свою увагу на цьому феномені мови (див. роботи Нікітевича та ін.), тому на сьогоднішній день ще немає науково обгрунтованої теорії процесу компресії, типології та характеристики її проявів на різних рівнях мовної системи.

По-друге, проблемним залишається питання про правомірність включення субстантивації в рамки загального процесу компресії. Тут ми підійшли до головного питання нашої статті, мета якої полягає у виявленні механізму субстантивації.

Незважаючи на те, що, як зазначалось вище, українське мовознавство накопичило достатній досвід у розробці теоретичного обгрунтування цього поширеного явища, однак дійсна природа його залишається ще невизначеною. Це має своє логічне пояснення, яке своїми коренями заглиблюється в історію питання про номінативну деривацію. Протиставлення різниці між похідними класичного типу, тобто утвореними за рахунок афіксації, і похідними, які виникли із аналітичних словосполучень (Нікітевич називає останні “дериваційними словосполученнями”) привело до того, що в лінгвістичній літературі сформувалась тенденція тлумачення другого процесу номінації поза відношенням до власне словотвору. В працях О. Шахматова та його послідовників цей процес отримав назву “перехід” (або “взаємоперехід”) частин мови. Його тлумачили як такий процес, у якому слово “завдяки зміні синтаксичних функцій втрачає колишню частиномовну належність і починає виконувати функції інших частин мови”. Далі виділяються різні ступені цієї перехідності.

Дещо пізніше все більш помітною стає тенденція розглядати слово у функції “невласної” частини мови в рамках словотвору. При цьому субстантивація розуміється як один із засобів появи іменників. Більше того, з’являється розуміння “переходу” як “морфолого-синтаксичного способу словотворення”, що значно спростило питання. Поштовхом до цього стало негативне ставлення ряду вчених до самого терміну “перехід”. Так, А. Смирницький зауважував: “Це визначення (тобто “перехід” – С. П.) нічого не дає, оскільки зовсім невідомо, що означає в даному випадку “перехід”, яке відношення цього “переходу” до системи словотвору” [Смирницький 1953: 24]. Одним із доказів того, що субстантивація повинна розглядатися як процес словотворення, послужило існування паралельних рядів похідних, одне з яких є утворенням суфіксального типу, а друге – безсуфіксного:

Бідний (прикм.)	→	бідняк (іменник)
	→	бідний (іменник)

Однак розв’язання першого питання проблему не вичерпує і поза цим залишається невизначеним механізм субстантивації.

Звертає на себе увагу те, що в багатьох наукових роботах, коли йдеться про субстантивацію, вся увага зосереджується на *слові*, яке “переходить” і “втрачає”, однак при цьому поза їх увагою залишається словосполучення. Насправді твірною (мотивуючою) основою при субстантивації виступає не слово, а саме словосполучення. Пор.: добрий чоловік → добрий; розумний чоловік → розумний; швидка допомога → швидка і т. д. таке розуміння співвідношення твірного і похідного не тільки не спрощує, а навпаки, значно ускладнює проблему.

Субстантивація може розглядатися як різновид словотвірної транспозиції, що не суперечить загальновідомому розумінню синтаксичної транспозиції, яку Курилович розумів як визначення значення частин мови засобом афіксації. Сутність синтаксичної транспозиції (СТ) полягає в його зміні частиномовної належності похідного порівняно із твірним за тотожності лексичного значення (тобто лексичне значення похідного практично дорівнює лексичному значенню твірного). Напр.: голубий → голубизна, добрий → доброта, бігти → біг та ін.

При субстантивації, яка здійснюється за схемою “словосполучення → субстантивованій прикметник (або дієприкметник)”, на перший погляд проходить схожий процес: відбувається зміна частиномовної належності похідного порівняно з твірним. Суттєва різниця в тому, що при субстантивації даного типу поява нового значення частини мови не зумовлюється матеріальними перетвореннями слова. Іншими словами, фонетичне слово, залишаючись формально незмінним, отримує нове, похідне значення частини мови.

Ще одна відмінність синтаксичної транспозиції від субстантивації полягає в тому, що похідним виступає не слово, а сукупність слів – словосполучення. Це зумовлює синтаксичний аспект субстантивації.

Чи може дорівнювати словосполучення слову? З формального погляду – ні, оскільки два слова перетворюються в одне, тобто відбувається процес усічення одного з вербальних компонентів словосполучення. Напр., в словосполученні *чуже добро* усіченню підлягає іменник, транспозиція ж відбувається відносно прикметника. Тому субстантивацію можна розглядати як процес “еліптичної транспозиції”. Загалом явище еліптичності властиве словотвору в широкому масштабі. Так, з ним пов’язане утворення в українській мові так званих універбів, певної частини композитів. Однак частіше за все вчені-дериватологи виявляють до деякої міри “байдужість” до з’ясування специфіки твірної бази, яка має аналітичну форму. Розглядаючи утворення типу *чорніти*, вчені констатують той факт, що твірним виступає словосполучення “ставати чорним”, однак далі цього не йдуть, тобто сам механізм перетворення словосполучення в слово залишається поза їх увагою. Сказане дозволяє зробити висновок про те, що “еліптична транспозиція” при словотворенні має дві форми свого вияву: за допомогою афіксації (пор.: чорніти) і без неї (власне субстантивація). Першу можна назвати еліптичною транспозицією дериваційного типу, другу – лексичного типу.

Другим питанням, розв’язання якого допоможе з’ясувати механізм субстантивації, є питання про те, як реально, за допомогою яких засобів відбувається цей процес. Якщо фонетичне похідне тотожне твірному (компоненту словосполучення, який не піддається еліптизації), то можна подумати, що функцію словотворення виконує флексія. Однак це не так, оскільки субстантивованій прикметник зберігає свою словозміну (пор.: *добрий, доброго, доброму* і т. д.), тоді чим виражається похідне значення, яке тісно пов’язане із категорійним значенням частин мови? Твірне слово в рамках дериваційного словосполучення при локальованій субстантивації має категорійне значення прикметника – “ознаку”, похідне (субстантивованій прикметник) набуває категорійного і недиференційованого лексичного значення “предмет” (живий або неживий): *швидка допомога – швидка*. Теорія, згідно якої дехто вважає, що флексія прикметників при субстантивації перебирає на себе функції словотворчого афікса, в наукових працях не знайшла достатнього обґрунтування і залишається науково недоведеною.

Замість того домінує думка, що засобом, який забезпечує подібне перетворення, є позиція. Це твердження стосується тільки тих похідних, які можуть посідати позицію як прикметника, так і іменника. Дійсно, тільки синтаксична позиція, яка експлікується через вербальне оточення, дозволяє визначити частиномовну належність слова *бідний* (*бідний чоловік – бідному треба допомогти*). Однак це положення не розповсюджується на так звані “відприкметникові іменники” (Нікітевич), які неспроможні посідати позицію прикметника. Це означає, що позиція не є абсолютним засобом формування похідного значення при субстантивації. З цього приводу слушне зауваження В. Нікітевича, який вважає, що слова типу *хворий і нове* – це не іменники, а лексеми похідного класу “субстантив”, на що вказує їх парадигматика і синтагматика в субстантивній позиції, якої немає у власне іменників” [Нікітевич 1985: 84]. Пор.: *сам хворий, хворий ідеєю, найбільш нове* (приклади В. Нікітевича).

Найбільш прийнятною, на нашу думку, є теорія, згідно якої похідне значення при прикметниковій (діеприкетниковій) субстантивації формується самою транспозицією [Нікітевич 1985: 86]. На користь цього свідчить той факт, що транспозиція може виступати як незалежний засіб, не доступний афіксації. Пор.: наявність у мові паралельних утворень, у яких протиставляється афіксація і неафіксація:

добрий → *добряк*
               → *добрий*, які знаходяться у відношеннях додаткової субституції, тобто взаємозаміни, та таких утворень, які є нерівноцінними, оскільки утворені за рахунок взаємовиключних засобів:
добрий → *добрий* (імен.)
               → *добре* (імен.) (“Сійте розумне, вічне, добре”). У цьому випадку маємо справу з транспозицією прикметника в одиниці середнього роду, незалежну від афіксації, що свідчить про те, що транспозиція в цих випадках виступає як самостійний засіб вираження одного із типів субстантивних значень [Нікітевич 1985: 86]. Це, варто сказати, граматичний аспект субстантивації. Існує також семантичний аспект субстантивації, аналіз якого здатний допомогти в розкритті механізму субстантивації.

Цей аспект зумовлений тим, що субстантивованій прикметник (діеприкетник) суттєво відрізняється від похідних афіксального типу: в перших похідне значення виражається (забезпечується) не структурою слова, а транспозицією, яка на функціональному рівні має вихід на позицію, що, власне, і маркує похідне значення. Крім того, в похідних субстантивного типу відбувається перетин граматичних та семантичних ознак твірної й похідної, мотивуючого й мотивованого.

Це, врешті, й зумовлює специфіку формально-семантичних відносин у рамках словотвірної пари при субстантивації. Твірною основою, як зазначалось, виступає словосполучення, яке включає в себе: “прикметник – іменник”, “діеприкетник – іменник”, однак власне транспозиції піддається лише один компонент: прикметник (діеприкетник). Другий компонент еліптизується, тобто усікається. Чому еліптизації піддається головний компонент словосполучення – іменник? Причини різні. По-перше, іменник у словосполученні подібного типу домінує лише граматично (від нього ставиться питання до прикметника). Однак у семантичному відношенні переважаюча роль належить прикметнику, оскільки він – одиниця номінативна, проте за функцією і ступенем абстракції свого значення він може бути кваліфікований як ознакове ім’я, тобто таке, яке, маючи властивість до предикації, наближається до дієслівних одиниць [Уфимцева 1986: 199] (в діеприкетниках ця властивість виступає

у більш виразній формі). Саме тому в семантичному відношенні прикметник “сильніший”, ніж його “іменниковий партнер” у словосполученні. При субстантивзації він ніби “перетягує” на себе семантичний центр всього словосполучення. Особливо очевидним цей факт стає тоді, коли у функції іменника виступає слово узагальненої семантики типу *людина, чоловік, жінка, справа* і под. Потреба в іменниках такого типу у носіїв мови зводиться до мінімуму (порівняйте делексикалізацію подібних слів в реченнях типу – “Студенти – народ веселий”, де змістовий акцент падає на прикметник, а іменник виконує лише структурно-формальну функцію, також “Він був людиною веселою” і под.).

Що таке словосполучення в семантичному плані – одне поняття, хоч і розчленоване, чи поєднання двох понять? Першого твердження дотримувався акад. В. Виноградов, а другого – В. Сухотін, В. Ярцева та ін. Не вдаючись до дискусії з цього приводу, зауважимо, що це питання ще залишається відкритим. Однак саме процес субстантивзації може внести певну ясність у його розв’язання.

При словотворенні формально транспонується один компонент словосполучення, проте формування лексичного значення похідного відбувається за участю двох членів. Так, наприклад, якщо еліптизований компонент має значення особи (живого предмета), то похідне буде мати значення особи (напр.: німий чоловік), якщо ж він має значення неживого предмета, то і похідне матиме таке ж значення (пор.: німий). Наведені приклади свідчать на користь теорії, згідно якої словосполучення слід розглядати як одиницю, котра виражає єдине, але складне поняття.

Проте таке положення не завжди наявне при субстантивзації. Порівняйте семантичну відокремленість субстантивованих прикметників (дієприкметників) у формі однини середнього роду типу *добре, вічне* та ін.

Очевидним є семантичне розходження між паралельними утвореннями:

молодий (прикм.) $\begin{matrix} \longrightarrow & \text{молодий (молодий може все)} \\ \searrow & \text{молодий (у значенні “наречений”).} \end{matrix}$

Однак зауважимо, що процес субстантивзації у лемківському діалекті має свої особливості. Увагу привертають прикметники та дієприкметники таких двох типів:

1) Слова, які вже цілком втратили синтаксичні та лексичні функції, і поступово втрачають прикметникове відмінювання, переймаючи іменникові флексії: *блищача* “вид змії” (← *блищача гадюка*), *коротеча* “вид змії” (← *коротка змія*), *костерява* “трава”, *мерша* “падаль”. Наприклад: Кед би вкусила *блищача*, ніт ліку, ніт помочи [Ріг. 31].

2) Слова, які вже втратили всі ознаки прикметника: *вечірня* “відправа в церкві”, *утреня* “ранкова відправа”, *стрина* (← *стринина*), *уйчина* (← *уйко*), *доволена* (чес. *dovolena*), *грацька* (слц. *hradska*) “дорога”. Наприклад: Взял тот горнець, а уж тягне на *грацьку* [Гир. № 3, 207].

У діалекті лемків домінують субстантивовані словотвірні похідні, які вже втратили лексичні та синтаксичні функції прикметника чи дієприкметника, але ще зберігають морфологічні ознаки. Такі похідні виступають переважно у чоловічому та середньому родах, рідше – в жіночому і у формі множини. Вони, здебільшого, вказують на особу – носія внутрішніх чи зовнішніх ознак, називають масть тварин, окремих предметів, абстрактних понять. Засвідчені субстантивовані похідні мають загальнонаціональний характер (напр., *глутий, глухий, дароване, жичане, чудже, чекане*) рідше є діалектними (*худобини* “бідний”, *шиковний* “стрункий”, *зіперичний* “впертий”, *вбутий* та деякі ін.). Наприклад: *Худобний* робить, а *богатий* їсть [36. пр. 6], *Гнівачий* на голод, як циган на битку [36. пр. 152], *Просячому* дасться [П. з.], Хлопске *сідлане*, дівоче *чекане* [36. пр. 212] та ін. Такі субстантивовані похідні здебільшого представлені в прислів’ях та приказках, афоризмах, казках.

Виявлені субстантивовані структури у мові, як і в загальнонаціональній мові, породжують синоніми (напр., *здохлий* і *здохляк*, *смаркатий* і *смаркач*, *шалений* і *шаленец*).

Подібні та спільні утворення такого типу трапляються у сусідніх закарпатських та бойківських говірках [Чучка 1958: 149 – 150], окремі запозичені з чеської та словацької мов, однак більшість субстантивованих похідних функціонує в загальнонаціональній мові.

СКОРОЧЕННЯ

Гир. – Гиряк Михайло. Українські народні казки Східної Словаччини: У 7 т. – Пряшів, 1969 – 1978 рр.. 36. пр. – Народ скаже - як зав’яже // Збірник прислів’їв, приказок та образних висловів українських трудящих Східної Словаччини. - Пряшів, 1967. – 394 с. П. з. – польові записи Pp¹ – Rieger Janusz. Słownictwo i nazewnictwo Lemkowskie. – Warszawa, 1995. – 256 s.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Верещагіна 1981 – Верещагіна В. С. Семантика речевих образований в функціональному аспекте // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев, 1981.
- Гнатюк 1982 – Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 247 с.
- Дзензелівський – Дзензелівський Й.О. Субстантивация в сучасній українській мові // Наук. зап. Ужгород, ун-ту. – 1959. – Т.37. – С. 3 – 20.
- Лопатин 1967 – Лопатин В. В. Субстантивация как способ словообразования в современном русском языке // Русский язык: Граммат. исслед. – М.: Наука, 1967. – С. 205 – 233.
- Никитевич 1985 – Никитевич В. М. Основы номинативной деривации. – Минск, 1985. – 157 с.
- Потебня 1990 – Потебня А. А. Теоретическая поэтика. – Москва, 1990. – 343 с.

Смирницкий 1953 – Смирницкий А. И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 2.

Соколов 1968 – Соколов А. И. Внутренняя речь и мышление. – М. 1968.

Уфимцева 1986 – Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принципы семиологического описания лексики) – Москва, 1986. – 240 с.

Чучка 1958 – Чучка П. Українські говірки околиці Ужгорода (фонетика і морфологія). Дис... канд. філол. наук (Рукопис). – Ужгород, 1958.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стефанія Панцьо – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукові інтереси – дериватологія української мови.

ВЖИВАННЯ ФЛЕКСІЇ – *и* У ФОРМІ РОДОВОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ТА ЧЕТВЕРТОЇ ВІДМІН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Світлана Авдєєва (Кіровоград)

У статті розглядається історія походження та сучасне функціонування флексії – *и* в родовому відмінку однини деяких іменників третьої і четвертої відмін. З'ясовується доцільність кодифікації цієї норми у проекті найновішої редакції українського правопису.

The author considers the origin of the inflexion – *и* and its modern functioning in genitive case of some singular nouns of the 3d and 4th declensions and investigates the necessity of its codification in the project of the recent version of the Ukrainian orthography.

Незважаючи на те, що Україна стала самостійною, суверенною, а українська мова – офіційною державною, ми ще не маємо єдиного, загальнообов'язкового, стабільного правопису, що задовольняв би потреби всіх українців, незалежно від території їх проживання. Тому слід вітати появу проекту найновішої редакції українського правопису, що сприяє виробленню єдиних орфографічних норм для всіх українців світу. Поки що триває обговорення цього проекту, надходять як позитивні, так і негативні відгуки.

Розглянемо лише запропоновані найновішою редакцією українського правопису зміни, що стосуються морфологічної парадигматики іменника. У проекті реанімується закінчення –*и* в родовому відмінку однини для іменників третьої відміни на –*ть* за другим приголосним кореня (основи), а також для слів *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь: вісти, незалежності, радості, смерти, честі; крові, любові, осені, соли, Руси, Білоруси* [УП 1999: 120]. Відновлення закінчення –*и* у формі родового відмінка однини іменників четвертої відміни, що приймають суфікс –*ен-*, сприяє вирівнюванню парадигми цієї відміни. Паралельно пропонується вживання форми, омонімічної із називним відмінком: *імени* (та *ім'я*), *тімени* (та *тім'я*) [УП 1999: 122].

До сучасної третьої відміни української мови увійшли іменники давніх –*і-* основ (переважна більшість), –*р-* основ (*мати*) та –*и-* основ (*любов, кров*). У родовому відмінку однини іменники жіночого роду, що походили з –*і-* основ, досить довго зберігали історичне закінчення –*и* [Бевзенко 1960: 54; Самійленко 1964: 145]. В українських грамотах XIV – XV століть флексія –*и* ніколи не замінювалася через –*ѣ*: безо всякоѣ *хитрости* – гр. 1352 р., гр. 1366 р. № 7, гр. 1378 р., гр. 1388 р. № 22 та ін., без *печали* – гр. 1341 та ін. [Дем'янчук 1928: 7]. Іменники –*р-* та –*и-* основ досить рано підпали під вплив –*і-* основ, тому в родовому відмінку однини поруч із давнім закінченням –*е* почало вживатися порівняно нове для цих іменників закінчення –*и*. Це явище засвідчується в старослов'янських і найдавніших східнослов'янських пам'ятках: *матери, крові*, хоча переважали форми на –*е*: *любве*. Паралельне вживання флексій –*е* та –*и* в іменниках –*р-* та –*и-* основ фіксується і в пам'ятках XIV – XV століть [Бевзенко 1960: 55].

У пам'ятках XVI століття, за свідченням І. М. Керницького, форма родового відмінка однини іменників колишніх основ на –*і* характеризується закінченням –*и*, яке згідно з фонетичним законом української мови часом переходить в –*ы*: *бытности* (Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, 194), *боязни* (Учительне евангеліє XVI ст., 29519, 181 зв.) – та рідше у тих же пам'ятках: *боязны* (Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, 194), *вельможности* (Учительне евангеліє XVI ст. 31, 11) [Керницький 1967: 85 – 86].

Паралельне вживання форм родового відмінка однини – архаїчної на –*е* та нової на –*и* від колишніх основ на –*и*: *любовь, кровь, обувь, церковь* – спостерігається у пам'ятках Прикарпаття XVI століття [Керницький 1967: 86]. Сучасні прислівники *безвісти, восени, почасти* за походженням – форми родового однини на –*и*, утворені від іменників жіночого роду давніх –*і-* основ.

Іменники середнього роду етимологічних –*н-* основ у XVI столітті вживаються із закінченням –*и*, за аналогією до іменників –*і-* основ: для *імени* мого (Учительне евангеліє XVI ст., 31, 34, 35, 91, 285 зв.); *сѣмени* свого (Пересопницький рукопис XVI ст., вид. П.Житецьким, 41). У південно-західних пам'ятках поряд із формами на –*и* зустрічаються давні форми на –*е*: для *імене* (Учительне евангеліє XVI ст., 192, 8); *и³ рамене* (Юридика монастиря св. Юрія (юридичні записи XVI – XVII ст., 27 зв.)).

Спорадично фіксуються форми родового відмінка давніх –*н-* основ із флексією –*я*, за аналогією до іменників

–*jo*– основ: для *именя* его (Крехівський Апостол, 81, 210, 225, 597, 627, 633, 636), з *раменя* (Архів Баворовських, збірка рукописів ”Тека Зубрицького”, 32, 1), с *племєня* (Крехівський Апостол, 21) [Керницький 1967: 70 – 71].

За свідченням С. П. Самійленка, закінчення –*i* (← –*ѣ*) у родовому відмінку однини іменників сучасної третьої відміни починає фіксуватися лише з другої половини XVII століття. Поява цієї флексії є результатом впливу іменників –*ja*– основ: опрочь дурной *хвалышывосуѣ* (Плач Російський), з *Березанѣ*, прошу *милостѣ*, *кровѣ*, *любовѣ* (Пирятинські акти XVII ст., 248, 251, 182), *печатѣ* (Стародубські акти XVII ст., 58) [Самійленко 1964: 146].

На цю гіпотезу посилається В. В. Німчук у праці “Проблеми українського правопису в XX ст.” [Німчук 1999: 301]. Хоча І. М. Керницький у деяких пам’ятках XVI століття знаходить поодинокі форми іменників жіночого роду давніх –*i*– основ, у яких закінчення родового відмінка однини передається літерою *ѣ*: протівько *Либедѣ* (Збірка рукописів “Києво-Видубецький монастир”, 3, 1), для *щбытелѣ* (Архів Ставропільського братства ”Львівське успєнське братство”, 58, 1).

Вживання флексії –*i* (← –*ѣ*) в іменниках давніх –*n*– основ (типу *имени*) у формі родового однини староукраїнськими пам’ятками не документується [Німчук 1999: 305].

Ф. Т. Жилко відзначає: ”У багатьох південно-західних говорах, у деяких поліських і південно-східних говорах здебільшого не було індукції *e* – закінчення на формування флексій –*i*– основ. Тому тут внаслідок фонетичних змін давнє закінчення –*i* перейшло в –*u*“ [Жилко 1966: 77]. Наприклад, *молодости*, *пам’яти*, *тіни*, *соли*, *ночи*.

Особливо поширені форми на –*u* в південно-західних діалектах української мови, наприклад – говір батюків: *веселости*, *кости*, *миши*, *розкоши*; долівський говір: *постели*, *галузи*; говір галицьких лемків: *кости*, *осени*, *одповіди*, *чверти*; закарпатські говори: *соли*, *грани*, *масти*; говори Вінниччини: *соли*, *осени*, *папороти*, *паморози*. Подібні форми, що вживаються у багатьох південно-східних та північних українських діалектах, засвідчуються паралельно з формами на –*i*, наприклад, у говорах південної Житомирщини: *печи*, *ночи*, у говірках Бориспільського району на Київщині: *ночи*, *вісти*, *тіни*, *соли* поруч з *ночі*, *вісті*; у говорах Полтавщини: *соли*, *вісти*, *тіни*, хоч і з перевагою форм типу *солі*, *вісті*, *тіні*; у південночернігівських говірках, перехідних до полтавських: *тіни*, *соли*, *вісти*, хоч у них звичайно переважає форма на –*i*: *тіні*, *солі*, *вісті*, зрідка в говірках Олишівського району на Чернігівщині: *ночи* [Бевзенко 1960: 54 – 55].

У східних українських говорах приблизно в XVI – XVII століттях закінчення –*u* в родовому відмінку однини іменників давніх –*i*– основ починає витіснятися закінченням –*i* (← –*ѣ*) іменників –*ja*– основ. Але ”в діалектах така зміна триває досі, а в ряді південно-західних говорів вона й не починалась” [Матвіяс 1974: 147].

За свідченням І. Г. Матвіяса, флексію –*u* в зазначених формах О. О. Шахматов уважав характерною тільки для південно-західних говорів, бо у східних закінчення –*u* активно витісняється флексією –*i*. Однак сучасні дослідження спростовують цю думку.

Форми на –*u* досить широко фіксуються у говірках Полтавщини, ”південних і південно-західних районів Чернігівщини, Переяславщини, південної Київщини, Черкащини, Херсонщини, Одещини, Слобожанщини та ін.” [Матвіяс 1974: 147 – 148].

Найавторитетнішим підтвердженням поширеності органічних форм родового відмінка однини іменників жіночого роду третьої відміни на –*u* в багатьох говорах є Атлас української мови [Німчук 1999: 303 – 304].

В українських діалектах досить часто засвідчуються безсуфіксні форми родового відмінка однини іменників четвертої відміни, що походять від етимологічних –*n*– основ. Це зумовлене впливом форм родового відмінка іменників середнього роду другої відміни типу *життя*.

”У більшості південно-західних (зокрема в карпатських) та північних говорів форми з суфіксом –*ен*– зовсім не вживаються. У південно-східних говорах над формами на –*єні*, –*єни* переважають безсуфіксні форми” [Матвіяс 1974: 161]. Форми *вимени*, *сімени*, *тімени*, *імени*, характерні для південно-західних говорів, зустрічаються інколи в усіх південно-східних говорах.

Слушною видається думка академіка В. В. Німчука, що спорадичне вживання форм типу *имени* на Правобережжі “є наслідком впливу літературної мови, зокрема надто поширених у час тоталітаризму найменуваннями заводів, колгоспів, організацій, закладів іменами видатних діячів культури, науки, освіти та, особливо, радянських функціонерів, де форма родового відмінка однини відповідного іменника ніколи не збігалася з формою називного однини: кінотеатр *імені Т. Шевченка*, консерваторія *імені Лисенка* і ніколи колгосп *ім’я Т. Шевченка* і под.” [Німчук 1999: 306].

Вживання закінчення –*u* у формі родового відмінка однини деяких іменників третьої та четвертої відмін, запропоноване авторами проекту найновішої редакції українського правопису, було нормою, закріпленою українським правописом 1926 та 1928 років. У сумнозвісному українському правописі 1933 року це правило було змінено (таким воно залишається і донині), але навіть цей правопис кодифікував форму *имени* у родовому однини. Отже, склалася ситуація, коли так звані материкові українці послуговувалися правописом, в основному укладеним 1933 року, частково зміненим у 1946 та 1960 роках. Українці діаспори, політичні емігранти користуються правописом 1928 року, цим же правописом користувалися і в Західній Україні до 1939 року.

Природно, що в художніх творах письменників діаспори широко представлені подібні форми: Ангел *смерти*

(Є. Маланюк). З самоти темної визволь, з неласки *відрубности* вирви Душі співців, покажи путь *неподільности* їм (М. Орест). Перше слово-крик *любови* (І. Багрянний). Ми зупинилися приблизно на тому місці, де стояв наш хутір, але все довкруги так змінилося, що я не мав *певности*, чи воно те справжнє (У. Самчук). Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить “в степах”? Там, перш усього, немає *хапливости* (В. Винниченко).

Інокли іменники третьої відміни у родовому відмінку однини із закінченням *-и* зустрічаються у творах радянських письменників, наприклад: Доволі слів, надхнень, верзінь і *смерти* (М. Бажан). Тут кози паслися, і мукали корови, Пеклися картоплі, і сад бринів мов лук, Усе ціло й жило в гармонії *любови* (А. Малишко). Багато в світі *радости* й принад. – Мало *чести*, – сказав сліпий, – і немає *хоробрости* (Ю. Яновський).

Ліна Костенко у романі “Маруся Чурай” використовує подібні форми, очевидно, із певною стилістичною метою: засобами мови характеризує зображувану історичну епоху: Аз – буки – віди... Що тоді я відала? Не осягла й *глибокости* письма. Ішла додому – снігом пообідала, Аз – буки – віди... Голод і зима (Л. Костенко).

У деяких засобах масової інформації досить активно вживаються форми родового відмінка на *-и*, видаються навіть сучасні лексикографічні праці, що фіксують ці форми, наприклад, “Російсько-український словник складної лексики” (Київ, 1998) Святослава Караванського видано в авторській редакції за правописом 1929 року: з *любови* [Караванський 1998: 234].

Зустрічаються випадки, коли українські письменники у своїх творах дотримуються правила, видрукуваного у проєкті найновішої редакції українського правопису, що стосується вживання закінчення *-и* в іменниках третьої та четвертої відмін у формі родового відмінка однини, хоча у творах, виданих раніше, вживають словоформи родового однини на *-і*.

Наприклад, Ю. Покальчук у виданні 1995 року дотримується ще чинного правопису: Відчуття власної сили і *спроможности*, відчуття *потрібности* іншим переповнювало його...(Оповідання “Макар”).

У книзі “Те, що на споді” 1998 року видання іменники третьої відміни у формі родового відмінка однини фіксуються вже із флексією *-и*: Вона бачила, що він мучиться від заздрощів і власної *несміливости*. Колір плив і мінився з темно-жовтого до світлішого, набираючи чимдалі більшої *напружености* у злетах темно-блискучих іскор, що усе повніше поймали мерехтінням жовте тіло, набрякле, майже опукле у своєму бажанні вибухнути. І до цієї синяви серед *жовтавости* тягнеться руками й ногами усе ество... (Ю. Покальчук).

Очевидно, такому стану речей сприяє дозвіл про вживання закінчення *-и* в словах із основою на групу приголосних в художній літературі, що був прийнятий більшістю голосів на одному із засідань Національної правописної комісії [Німчук 1999: 305].

Ще до виходу “Проєкту найновішої редакції” як українські, так і закордонні мовознавці висловлювалися за відновлення *-и* в родовому відмінку однини іменників четвертої відміни так званої *-ен-* групи та цієї ж флексії у родовому відмінку однини іменників третьої відміни, основа яких закінчується на *-ть*, якщо перед ним вживається інший приголосний, а також в іменниках: *кров, любов, осінь, Русь, сіль*. Це такі лінгвісти, як Ю. Шевельов, А. Бурячок, П. Чучка, А. Горняткевич та багато інших. Ю. Шевельов, зокрема, зазначає, що найменше половина території України має закінчення *-и* в родовому відмінку однини іменників жіночого роду типу *радости*. Український правопис диктує закінчення *-і*. “Це не цілком відповідає, як бачимо, сучасному станові справ. Але таке рішення можна вважати за прийнятне, бо воно відповідає загальній тенденції зблизити (а далі, може, і злити) відміну консонантних іменників жін. роду з основою на м’який приголосний (або на приголосний, що не бере участі в паляталізаційній опозиції) з “м’яким” підподілом вокальних іменників, тенденції, що оперує в більшості говірок уже протягом кількох сторіч (тип *радість*, наближаючися до типу *Христя*) (хоча внутрішня мотивація правила “радості” в свідомості творців цього правила, поза всяким сумнівом, взувалася не на розумінні цієї тенденції української, а просто переймала російську деклінаційну структуру, в якій род. одн. не різнився від дав. одн.). Навпаки, запровадження *-і* в іменниках середнього роду типу *імени* (родовий однини) не має, здається, ґрунту в внутрішньому розвитку української деклінації (четверта відміна не має “м’якого” підтипу), відриває відміну типу *ім’я* від типу *теля*, суперечить морфологічній тенденції і довільна в рамках української морфології” [Шевельов 1995: 6 – 7].

У межах дискусії, що розгорілася на шпальтах періодичних видань після виходу “Проєкту найновішої редакції” частина мовознавців підтримала кодифікацію зміни у деклінаційній системі іменника, а частина – ні. Наприклад, О. Пономарів, виступаючи за повернення цього правила, наводить такі аргументи: “Найбільший український історик М. Грушевський назвав свою фундаментальну працю “Історія України – Руси”, а полтавець І. Котлярєвський в “Енеїді” писав: “Послав послами до Латина Од імени свого і чина”. Саме такої традиції дотримувався й Б. Грінченко в своєму словнику” [Пономарів 2000: 53]. І. Ющук, в основному підтримуючи зміни в українському правописі, запропоновані членами Національної правописної комісії при Кабінеті Міністрів України, вважає нововведення, що стосуються іменників третьої і четвертої відмін, менш доцільними: “Внаслідок такого повернення до давніх форм, по-перше, втрачається уніфікація закінчень іменників III відміни і, по-друге, виникають омонімічні форми, як – от: *дєрть* – *дєрти*, *круговерть* – *круговерти*, *борть* – *борти*... Очевидно, зважаючи на це і на те, що всякі правописні новації сприймаються суспільством неохоче, тим більше якщо вони,

ці новації, не підкріплюються розмовною мовою і не випливають із сучасних мовних законів, варто було б не наполягати на прийнятті цієї зміни до чинного правопису” [Ющук 2000: 2].

Склад іменників колишніх **-н-** основ у порівнянні із сучасною українською мовою повужчав. “Пор. др. *беремя* (укр. *тягар*), *веремя* (укр. *час*), *вымя, знамя* (укр. *прапор*, рідше *знамено*), *имя, пламя* (укр. *полум’я*), *племя, рамя* (укр. *рамено*), *семя, стремя* (укр. *стремено*), *тѣмя*” [Самійленко 1964: 154]. Частина їх, втративши специфічний суфікс, відмінюється за зразком іменників середнього роду другої відміни. Певні труднощі становить перелік іменників, що належать до сучасної четвертої відміни і приймають суфікс **-ен-**. Ю. О. Карпенко нараховує 7 таких лексем, при цьому зазначаючи, що міцно утримуються у складі цієї відміни лише 3 іменники – *ім’я*, *плем’я*, *сім’я* (з наголосом на першому складі); ще 3 лексеми переходять до другої відміни, не пориваючи при цьому своїх зв’язків із четвертою відміною, – *вим’я*, *тім’я* і *рам’я*. “Сьома лексема – *врем’я* – відмінюється переважно за IV відміною, але сама ця лексема в сучасній мові є застарілою і практично невживаною, оскільки вона витіснена словом *час*” [Карпенко 1972: 27]. У другому виданні “Українського правопису” іменники *тім’я* і *вим’я* віднесені до другої відміни [УП 1960: 67].

В академічному виданні граматики за редакцією І. К. Білодіда ці дві лексеми розглядаються серед іменників четвертої відміни [СУЛМ 1969: 119]. Автори четвертого видання “Українського правопису” дипломатично обходять питання, які іменники із суфіксом **-ен-** належать до четвертої відміни, подаючи як приклади лексеми: *ім’я*, *плем’я* [УП 1993: 60, 78 – 79]. І. Ющук відносить 5 іменників на **-ен-** до четвертої відміни: *ім’я*, *плем’я*, *сім’я* (з наголосом на першому складі), *тім’я*, *вим’я*, але зазначає, що останні два вже радше відмінюються за взірцем другої відміни [Ющук 2000: 2]. А. Горняткевич зазначає: “Крім іменника *ім’я*, до **-ен-** групи належать також іменники *вим’я*, *плем’я* та *тім’я*, хоч для останніх допускаються й флексії II відміни” [Горняткевич 1995: 30]. І, нарешті, у “Проекті найновішої редакції” українського правопису, як відзначалося вище, до четвертої відміни відносять 4 іменники на **-ен-**, що у формі родового відмінка однини мають паралельні флексії **-и** та **-я**: *ім’я*, *плем’я*, *вим’я*, *тім’я* [УП 1999: 122].

Іменники четвертої відміни на **-ат-**(**-ят-**) зберігають виразну семантичну єдність, тоді як іменники на **-ен-** її вже втратили. “У дуже давній праслов’янський і навіть індоєвропейський період це були віддієслівні утворення з суфіксом **теп*, що означали “те, з чим виконується відповідна дія” [Карпенко 1972: 31]. Поступово у процесі багатомісячного розвитку втрапився семантичний зв’язок цих іменників з відповідними дієсловами (пор.: *плем’я* – *плодити*: “те, що наплодили” (предки); *ім’я* – *йняти*, *йму* “брати, починати”: “те, що прийняте” (для розрізнення); *сім’я* – *сіяти*: “те, що сіють”; *врем’я* – *вертити*: “те, що вертиться, крутиться, повертається в попередній стан” (повторення частин доби і пір року); *вим’я* – рос. *удеть* “набухати”: “те, що набухає, роздувається” (від молока); *тім’я* – *тнути*, *тяти* “різати, рубати, сікти”: “те, по чому рублять” (з іронічним значенням); подібне явище стосується й іменників, що перейшли до другої відміни або ж взагалі вийшли з ужитку: *полум’я* – д. – рос. *полоти* “палати” (звідси й укр. *поліно*): “те, що палає”; рос. *знамя* – *знати*: “те, що пізнають, знають”; рос. *бремя* – *брати*: “те, що несуть”). Іменники *рам’я* (плече) і рос. *стремя* (стремено) мають дещо інше походження й іншу структуру. Навіть суфікс **теп* зазнав перерозкладу, віддавши свій початковий приголосний кореню і зберігшися дотепер у вигляді несловотворчого елемента **-ен-** [Карпенко 1972: 31 – 32].

Таким чином, нормативність будь-якого явища ґрунтується на взаємодії щонайменше трьох ознак: 1) відповідності того або іншого явища структурі мови; 2) регулярної відтворюваності відповідного явища у процесі комунікації; 3) суспільного схвалення і визнання відповідного явища як нормативного. У випадку повернення до старої норми вживання закінчення **-и** в родовому відмінку однини іменників четвертої відміни на **-ен-** та лексем третьої відміни на **-ть** за другим приголосним кореня (основи), а також слів *кров*, *любов*, *осінь*, *сіль*, *Русь*, *Білорусь* беззастережною є перша ознака, починає втілюватися друга і, очевидно, найбільше проблем з третьою ознакою. Адже яким би вмотивованим, доцільним, історично виваженим не було певне нововведення, воно може залишитися тільки черговим лінгвістичним дослідженням, якщо не буде підтримуватися і практично використовуватися більшістю мовців, коли ним не послуговуватимуться засоби масової інформації, заклади науки, освіти, культури. У мовознавчих працях існує тенденція розділяти теоретичний аспект і прикладний. Але це не стосується українського правопису. З одного боку, граMATика, що визначає мовленнєву практику, повинна мати під собою теоретичне обґрунтування. З іншого ж боку, важко уявити, щоб граMATика не базувалася на мовленнєвій практиці і залишалася правильною.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
- Горняткевич 1995 – Горняткевич А. (Виступ) // Мовознавство, 1995. – № 1. – С. 29 – 31.
- Дем’янчук 1928 – Дем’янчук В. Морфологія українських грамот XIV – першої половини XV в. // Записки історико-філологічного відділу АН УРСР. – Т. XVI, кн. VI. – К., 1928. – 40 с.
- Жилко 1966 – Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Вид. друге (перероблене). – К.: Радянська школа, 1966. – 307 с.
- Караванський 1998 – Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. – К.: Академія, 1998. – 709 с.

- Карпенко 1972 – Карпенко Ю. О. Четверта відміна іменників // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 10. – С. 23 – 33.
- Керницький 1967 – Керницький І. М. Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.
- Матвіяс 1974 – Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К.: Радянська школа, 1974. – 184 с.
- Німчук 1999 – Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // Український правопис (проект найновішої редакції). – К.: Наук. думка, 1999. – С. 242 – 333.
- Пономарів 2000 – Пономарів О. Українській мові – український правопис // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 4. – С. 52 – 53.
- Самійленко 1964 – Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч.І. – К.: Радянська школа, 1964. – 236 с.
- СУЛМ 1969 – Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
- УП 1960 – Український правопис. 2-ге вид. випр. і доп. – К.: Наук. думка, 1960. – 272 с.
- УП 1993 – Український правопис. 4-те вид. випр. і доп. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.
- УП 1999 – Український правопис (проект найновішої редакції). – К.: Наук. думка, 1999. – 340 с.
- Шевельов 1995 – Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Мовознавство, 1995. – № 2 – 3. – С. 3 – 9.
- Ющук 2000 – Ющук І. Проект найновішої редакції українського правопису // Українська мова та література. 13 квітня 2000р. (173). – С. 1 – 3.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Авдєєва – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – морфологічна парадигматика сучасної української літературної мови.

СЛОВОВІРНА КАТЕГОРІЯ ІНСТРУМЕНТАЛЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Володимир Олексенко (Херсон)

У статті з'ясовується творення словотвірної категорії інструменталія у сучасній українській мові, як категорії, що зумовлюється семантико-синтаксичною інструментальною іменниковою позицією у структурі речення.

The article shows peculiarities of formation of the word building category of the instrumental which is conditioned by the semantico-syntactic instrumental noun position in the structure of the sentence.

З-поміж іменникових словотвірних категорій, формування яких пов'язане із заступанням субстанціальних позицій речення, досить широкими можливостями відзначається словотвірна категорія інструменталія, до якої належать похідні назви знарядь і засобів дії. Нерідко її кваліфікують як словотвірну категорію знаряддя дії [Вихованець 1988: 140 – 141; Городенська 1994: 6 – 25].

Словотвірна категорія інструменталія зумовлена семантико-синтаксичною інструментальною іменниковою позицією в структурі речення, в якій, подібно до суб'єктної, базове семантично елементарне речення членується на означуваний і означальний компоненти.

Семантичного акцентування найчастіше зазнає предикатна ознака означального компонента, яка, діставши статус визначальної, диференційної, кладеться в основу найменування знаряддя або засобу дії. Саму семантико-синтаксичну функцію інструменталія реалізують словотвірні суфікси, які відіграють у формально-граматичній структурі іменникових дериватів основну, організаційну роль, тоді як предикати визначають ознаки, за якими характеризуються знаряддя або засоби дії [Городенська 1994: 6 – 25].

Так, наприклад, іменник *розсіїник* є наслідком згортання семантично елементарного речення *Тим* (пристроєм, приладом) *люди розсіюють* в інструментальній семантико-синтаксичній позиції речення, де воно розчленовується на означуваний компонент *тим* (пристроєм, приладом) й означальний компонент *яким* (за допомогою якого) *люди розсіюють*, пор.: семантично складне речення *Людина користується тим* (пристроєм, приладом), *яким* (за допомогою якого) *розсіюють*. Акцентування в розчленованому базовому реченні зазнав предикат дії *розсіюють*, який і сформував кореневу морфему іменника *розсіїник*. Інструментальну семантико-синтаксичну функцію означуваного компонента реалізував суфікс *-ник*, що визначив пристрій, прилад, за допомогою якого виконують виражену дієслівним предикатом дію, пор.: *тим* (пристроєм, приладом), *яким* (за допомогою якого) *розсіюють* → *розсіїник*.

Характерною особливістю утворення іменників на позначення знарядь та засобів дії є те, що з трьох або чотирьох компонентів базового семантично елементарного речення (пор. *Люди нагрівають воду приладом; Люди ріжуть метал інструментом*) у їх формально-граматичній структурі втілюється лише два – компоненти із значеннями предиката та інструменталія. Вони є самодостатніми для формування суфіксальних іменників з інструментальним значенням. Суб'єктний і об'єктний компоненти базового семантично елементарного речення лишаються нереалізованими. Це спричинилося до того, що в українській мові похідні іменники, що означають знаряддя та засоби дії, на відміну від інших похідних іменників, сформованих у непередикатних семантико-синтаксичних позиціях речення, ґрунтуються лише на одній акцентованій ознаці – предикатній.

Спільне, інваріантне значення інструменталія в назвах знарядь і засобів дії формується на основі однойменних відношень між компонентами семантичної структури. При цьому від предиката – центрального компонента – може залежати аргумент – знаряддя, що позначає семантему неживого предмета, за допомогою якого виконують дію. Це становить один тип інструментальних відношень, пор.: *різак* – інструмент для різання чого-небудь; *черпак* – ківш, невелика посудина (перев. з довгою ручкою) для черпання чого-небудь; *тесак* – теслярська сокира з широким лезом, якою тешуть дерево. Напр.: Працює Микита *різаками* – тонкими, як сталі павутиння... (Т. Масенко); Андрій поклав весла і став *черпаком* вибирати воду (Л. Дмитерко); Єфрейтор.. похмуро колола німецьким *тесаком* дверцята розтрощеної на друзки шафи й кидала в огонь шматки дерева (Ю. Яновський). Інший тип відношень – це коли засіб дії залежить від предиката і позначає семантему неживого предмета, з якого виготовляють щось або який використовують як допоміжний матеріал для виконання дії, пор.: *прискорювач* – пристрій, прилад для збільшення швидкості; *копичник* – машина для збирання сіна в копиці тощо. Напр.: Для розгону ракет передбачається застосувати *прискорювачі* реактивних двигунів авіаційного типу (З журналу).

Утворюючись у периферійній реченнєвій позиції інструментальної синтаксеми на базі семантично елементарних простих речень з дієслівним предикатом дії, похідні іменники зі значенням інструменталія різною мірою виявляють стосунки до похідних назв діяча, місця дії, а також до іменникових дериватів, що формують словотвірну категорію граматичної предметності. Інструментальній синтаксемі властивий набір таких диференційних семантико-синтаксичних ознак, як субстанціальність, валентний зв'язок з предикатом дії, динамічність, інструментальність і пасивність.

Субстанціальність – основна (вершинна) ознака інструментальної синтаксеми, що вказує на реальну предметність інструментального компонента. Динамічність інструментальної синтаксеми є не стільки її власною ознакою, скільки необхідною умовою її існування. Динаміку їй надає дієслово, яке означає конкретну, активну, результативну дію. Пасивність притаманна самій інструментальній синтаксемі внаслідок того, що вона позначає здебільшого неживий предмет, який приводиться в дію агентом – ініціатором дії.

Ідея можливості сполучення в похідному імені значень особи й предмета була чітко сформульована ще Г. Павським і проілюстрована на прикладі утворень на **-ик**. Він підкреслював, що “дієслова... дуже часто переходять у діючі особи чоловічої статі і знаряддя”.

Назви знаряддя діячем звичайні в багатьох мовах: рос. *косарь* – *косырь* – рід великого ножа; укр. *налигач*, *прач* (*пральник*). У зв'язку з цим О. О. Потебня зазначав: “...Свідомства, що збереглися у слов'янській усній словесності та сказаннях багатьох інших народів, свідчать про погляд на знаряддя, особливо на ті, що з якоїсь причини виділені з-поміж інших як зброя, як на істоти повністю людиноподібні, між іншим (як мечі у скандинавів, німців та ін., шаблі у поляків і Литов. Русі до недавнього часу...), здатні носити власні особові імена” [Потебня 1968: 83].

Ці зауваження О. О. Потебні дістали теоретичне обґрунтування у працях М. М. Покровського, К. О. Левковської, В. В. Лопатіна, І. С. Улуханова та ін., у яких часткове значення асоціюється з нормативним рівнем і розглядається як засіб класифікації словотвірного матеріалу з погляду узагальненого тематичного значення.

Спільним стрижнем, що концентрує ці значення, за словами К. О. Левковської, виступає значення “виконавець дії” [Левковська 1954: 25].

Категорія діяча виявляє властивість змінювати склад сем, які реалізують інваріантне значення, що встановлюється шляхом побудови парадигматичних схем опозицій, і асоціативно присутні в кожному випадку виявлення часткового значення. Як відзначає Н. О. Янко-Триницька, “відбувається зміна значення слова за функцією, властивою будь-якій мові. Спочатку окремі слова на означення осіб починають вживатися переносно для позначення предметів, а слідом за цим і способи утворення назв осіб стають способами для утворення назв предметів. У подальшому можливе ще більше розширення значення словотвірного типу або його звуження до позначення лише назв предметів і здійснення тенденції до спеціалізації суфіксів”.

Ця обставина історично зумовила принципову можливість поєднання в іменах діяча сучасної української мови поряд з особовим різних предметних значень.

Об'єктивна залежність між реаліями навколишнього світу – діячем та інструменталем, певною мірою відбита у граматичних формах, переважна більшість назв знарядь і засобів дії відтворює морфологічну будову найменувань діяча, але при іншому семантичному наповненні.

Не випадково багато найменувань, які репрезентують категорійне значення діяча, являють собою назви осіб і предметів, пор.: *бомбардувальник*: 1) бомбардувальний літак; 2) пілот такого літака; *полільник*: 1) той, хто поле; 2) інструмент для розпушування ґрунту і очищення посівів від бур'янів; *провідник*: 1) речовина, яка пропускає через себе або передає тепло, звук, електричний струм; 2) передавач, посередник у розповсюдженні чого-небудь (яких-небудь ідей, поглядів); *перехоплювач*: 1) той, хто перехоплює кого, що-небудь; 2) літак-перехоплювач.

Серед словотворчих суфіксів української мови найвищим ступенем реалізації семантико-синтаксичної інструментальної функції відзначається суфікс **-ач**, який корелює з аргументом – знаряддям у базовому семантично елементарному реченні. Продуктивний для назв суб'єкта дії суфікс **-ач** широко використовується і

для утворення назв, що вказують на знаряддя дії, пор.: *вимикач, розпилювач, перемикач, утеплювач, перерозподільювач, опріснювач, опалювач, закріплювач, натискач, з'єднувач, підсилювач*.

Суфікс **-ач** у функції знаряддя дії поєднується з предикатами, які у формальній репрезентації є дієсловами недоконаного виду, пор.: *розкидач* – пристрій для внесення в ґрунт органічних і мінеральних добрив; *передавач* – апарат, за допомогою якого передають на відстань сигнали, повідомлення, зображення тощо, напр.: Для суцільного розподілу розкидним способом по полю всіх видів мінеральних добрив ... створено спеціальну машину – *розкидач* РУМ – 3 (З журналу); З деяких важливих причин ми утримуємось зараз від систематичної роботи на передавачу (*передавачі*)... (Ю. Яновський).

Зумовлена соціальними причинами поява великої кількості засобів виробництва, машин і механізмів, що замінюють працю людини, привела до перегрупування окремих значень всередині словотвірного типу із суфіксом **-ач**: відпала необхідність у співвідносних іменах особової семантики, пор.: *копнувач* – спершу той, хто складає сіно в копи; потім – машина для збирання сіна, соломи в копи, частина комбайна, яка збирає і відокремлює соломку від половини; *з'єднувач* – спершу той, хто з'єднує; потім – пристрій для з'єднання чого-небудь.

У похідних іменниках на **-ач** із значенням знаряддя дії простежуються семантико-морфологічні варіювання. Так, зумовлене механізацією та автоматизацією виробництва зростання соціальної необхідності в предметних назвах із значенням знарядь праці викликало не тільки підвищення продуктивності утворень із суфіксом **-ач**, а й паралельне використання з ними похідних іменників із суфіксом **-ник**, напр.: *розширювач* – *розширник*, *розпушувач* – *розпушник*. У варіантах із агентивним значенням перевагу надають дериватам із суфіксом **-ач**, напр.: *здирач* – *здиральник*, *натирач* – *натуральник*, *обчислювач* – *обчислювальник*, *спостерігач* – *спостережник*; пор.: Щоправда, вони були такі старі й замшлілі, що помітити їх міг тільки надзвичайно досвідчений *спостерігач* (П. Загребельний); Чим краще обладнані агрометеопости, чим досвідченіший *спостережник* на них, тим ефективніші матеріали можна одержати (З журналу); Створено електронно-рахівничу машину, яка за вісім годин виконує роботу п'ятнадцяти тисяч кваліфікованих розрахувачів і *обчислювачів* (З журналу); За кілька годин на [обчислювальній] машині виконується стільки розрахунків, скільки досвідчений *обчислювальник* не зможе зробити за все своє життя (З журналу).

Суфікс **-ач** сполучається з префіксальними і безпрефіксними основами дієслів недоконаного виду, пор.: *вмикач, вимикач, згущувач, зволожувач, змішувач, нагрівач, налигач, опалювач, пускач, сікач, стругач, тримач* та ін.

На розмежування значень особи і предмета (знаряддя) не впливає і категорія виду твірних дієслів: іменники з предметним (інструментальним) значенням нейтральні і до категорії виду дієслів: *опріснювати* – *опріснювач*, *прискорювати* – *прискорювач*, *полірувати* – *полірувальник*.

Через тотожність вихідного матеріалу не можуть бути використані як критерії, що регламентують вибір суфікса з предметним (інструментальним) значенням, семантичні та морфонологічні ознаки твірних.

Семантичне навантаження у структурі іменників із суфіксом **-ач** несуть дієслівні префікси. Вони виконують своєрідну роль конкретизаторів семантики слівформ. Уведення префіксів до складу дієслова викликає у похідних іменниках зміну ступеня абстрактності дії з тенденцією до її конкретизації. Наслідком цього є поява іменників із значенням знаряддя дії, яке призначене для виконання дії, необхідної в якомусь виробничому циклі, а не просто дії, як це відбито в семантиці безпрефіксних дієслів, пор.: *розприскувач* – прилад для розприскування якої-небудь рідини або нанесення її струменем на якусь поверхню; *пускач* – пристрій для пуску машини. Напр.: Нині спеціальний розчин... за допомогою *розприскувача* наноситься на поверхню панелей (З газети); Найбільш зручним пускачем для електродвигунів з короткозамкнутим ротором є магнітний *пускач* (З довідника).

Деривати з інструментальним значенням, утворені від префіксальних дієслівних основ, ґрунтуються на предикатах, які вимагають обов'язкового компонента – об'єкта, на який безпосередньо спрямована певна дія і який у формально-граматичному вираженні є іменником з конкретним лексичним значенням, напр.: *опріснювач води*, *роз'єднувач контактів*, *обприскувач виноградників*, *освітлювач приміщення*, *здрібнювач соломи*, *зрошувач рослин*. Потреба семантичного об'єкта при предикатах, які є базовими для інструментальних назв, утворених від безпрефіксних дієслів, не завжди необхідна за змістом, напр.: *сікач, стругач, тягач, пускач, приймач*. Пор.: Патраючи щойно зарізаного білого гусака, *сікачем* зрубав (Петро) з тушки ліве крило (О. Ільченко) і торф'яний *сікач*; З гуркотом проповзла на тупоносих *тягачах* батарея гармат (Л. Первомайський).

На семантику похідного іменника впливає зміна його морфологічної структури. Семантичні перегрупування в іменниках із суфіксом **-ач** зумовлені розширенням кола їхніх твірних основ. Безпрефіксні віддієслівні іменники з інструментальним значенням переважають у літературно-розмовному вжитку, а поява віддієслівних префіксальних іменників і одночасно нових відгінків у їхній інструментальній семантиці викликає ріст спеціалізації назв знарядь у сфері виробництва, науки й техніки, напр.: Для механічної обробки кормів (дроблення і помел зерна, різання кормів і т. ін.) застосовують дробарки..., *подрібнювачі* (З довідника); Для розпилювання отрут користуються спеціальними апаратами – *обпилювачами* (“Шкідники і хвороби рослин”); Про звичайні електронні *підсилювачі* кажуть, що вони всевладні (З журналу).

Спостерігається чимало випадків одночасного вживання і префіксальних іменників із суфіксом **-ач** на позначення діяча та знаряддя дії, напр.: *передавач*: 1) той, хто передає що-небудь: Всяк його (слово) сам зможе

взяти тепера, а *передавачів* не треба нам (Леся Українка); 2) апарат, за допомогою якого передають на відстань сигнали, повідомлення, зображення: Зовні радіотелефон нічим не відрізняється від звичайного настільного телефонного апарата. Тільки в його корпус вмонтовано *передавач* і приймач (3 журналу); *обчислювач*: 1) працівник, який обробляє числові дані: Стоїш, чергуєш, в напрузі вдивляєшся в сітку прозорого плексигласового планшета, на якій сержант-*обчислювач* щораз виводить все нові й нові цифрові позначки (О. Гончар); 2) прилад, апарат, який обробляє числові дані: електронний *обчислювач*; *обпилювач*: 1) апарат для обпилювання рослин, зерна, ґрунту, водоймищ: Старі бурячища і посіви завжди обкопуємо крайовими канавками, затруємо їх гексахлораном за допомогою ручних *обпилювачів* (3 журналу); 2) той, хто обпилює що-небудь: Лікарі вказали у своєму висновку, що він може працювати черговим слюсарем, *обпилювачем*., складальником дрібних деталей (3 газети). Значення особи і знаряддя (засобу) дії віддієслівних іменників типу *обпилювач*, *протруювач*, *обчислювач*, *передавач* і под. здебільшого вважають омонімічними.

Особливо інтенсивно суфікс **-ач** реалізує свою інструментальну функцію з основами дієслів на позначення професійної діяльності, вступаючи в конкурентні відношення з дублетними утвореннями на **-ник**, пор.: *оброблювач* і *обробник*, *розфасовувач* і *розфасовник*, *оцінювач* і *оцінник*, *вимірювач* і *вимірник*. Водночас взаємодія паралельних іменників на **-ач** і **-ник** є нерідко відображенням упорядкованого розмежування значень предмета (знаряддя) та особи, напр.: *підіймач* – *підійомник*, *пробивач* – *пробійник*, *протруювач* – *протруйник*, *збирач* – *збірник*, *опилювач* – *опилювач*, *нагрівач* – *нагрівник* [Мамрак 1982: 49].

Переважає більшість варіантів – це загальні особові назви, але відрізнити їх, як слушно зауважує В. Д. Семиряк, від назв предметних з вузько спеціальним значенням – нелегко [Семиряк 1974: 48]. Далі дослідниця зазначає, що простеження умов функціонування конкурентних дериватів дало їй змогу виявити дві відмінні тенденції в характері взаємовідносин між варіантами: у лексемах з особовим значенням перевагу здебільшого віддають утворенням із суфіксом **-ач**, а з предметним – формам на **-ник** [Семиряк 1974: 48].

За допомогою суфікса **-ач** утворена більшість українських девербативних фізичних термінів на позначення предметних понять (назв приладів, установок та їхніх складників, ламп) [Пілецький 1985: 67]. Для похідних іменників такого типу твірними виступають основи дієслів недоконаного виду на **-ува-**, **-а-**, напр.: *сповільнювач* (нейтронів), *прискорювач* (заряджених частинок), *випромінювач* (частин), *розділювач* (напруги) та ін.

Деривати на **-ник** позначають предмети, за допомогою яких відбувається дія і які беруть безпосередню участь у її (дії) виконанні: *зарядник*, *плавник*, *протруйник*, *розсійник*. Цей суфікс може вказувати на предмет або предметний фактор, який спричиняє дію, процес або сприяє їм: *збудник*, *подразник*, *проявник*, *розсадник*, *множник*. Спеціалізації суфікса **-ник** у творенні назв знарядь праці сприяло також переосмислення деяких іменників із цим суфіксом: за спільністю функції назви, що означали осіб за видом виконуваної роботи, операції, відзначає В. Д. Семиряк, були перенесені на механізми, що замінили ручну працю людини [Семиряк 1971: 22]. У зв'язку з цим ми повністю погоджуємося із думкою Л. І. Васильєвої, яка вважає суфікс **-ник** “продуктивним словотворчим елементом для вираження і значення особи, і значення предмета” [Васильєва 1971: 62].

З тими самими значеннями в сучасній українській мові функціонують іменники із суфіксом **-льник**, пор.: *луцильник* – сільськогосподарське знаряддя для луцення стерні та обробітку пару; *світильник* – прилад для освітлення у вигляді лампади, площки, куди наливають олію і вставляють гніт. Напр.: Немов корабель, пливе по пшеничному морю комбайн з *луцильником*, який ніби фарбує жовте поле в чорний колір (В. Минко); Данило сидів біля столу над книгою і так уважно читав, що й не помітив, як обгорів гніт, як чадів *світильник* (Д. Хижняк).

Похідні іменники на **-льник** спеціалізуються на вираженні предметного засобу здійснення дії, тоді як утворення на **-ник** означають предмети, що використовуються у вузькій сфері практичної діяльності. Суфікс **-льник** приєднується до дієслівних основ недоконаного виду, які співвідносні в розгорнутій конструкції з предикатами на позначення незавершеної дії, що вимагають обов'язково об'єктного компонента, пор.: *луцильник* – той, який луцисть стерню; *паяльник* – той, який паяє щось; *холодильник* – той, який охолоджує щось.

Незначна питома вага іменників на **-льник** серед утворень з інструментальним значенням сприяє активному залученню в словотвірний процес суфікса **-лк(-а)** для творення іменників з тими самими основами дієслів недоконаного виду. Приєднуючись до дієслівних основ, які максимально реалізують свою валентність у поєднанні з особовим суфіксом **-льник**, суфікс **-лк(-а)**, який спеціалізується на вираженні окремих відтінків предметного значення, ніби надолужує упущені можливості суфікса **-льник** [Мамрак 1982: 134]. При цьому виявляється тенденція, яка відбиває взаємозумовлений зв'язок словотвірних типів, що репрезентують категорію діяча. Якщо твірне дієслово має значення конкретного виробничого процесу, то предметним утворенням на **-лк(-а)** послідовно відповідають спільнокореневі назви особи із суфіксом **-льник**, пор.: *міслка* – *місильник*, *віялка* – *віяльник*, *чесалка* – *чесальник*, *тіпалка* – *тіпальник*, *точилка* – *точильник*, *моталка* – *мотальник*.

А. Дементьєв вважає, що суфікс **-лк(-а)** витворився внаслідок безпосереднього нарощення суфікса **-к(-а)** на іменниковий суфікс **-л(-о)**. З цього приводу він зазначає: “Багато найменувань сучасних знарядь на **-лк(-а)** беруть початок від старих найменувань найпростіших сільськогосподарських і ремісничих знарядь і пристроїв на **-л(-о)**: *віяло*, *дробило*, *м'яло*. Коли замість примітивних знарядь праці з'явилися складні машини, які стали виконувати функції попередніх найпростіших знарядь, старі найменування були перенесені на складні

машини, пор.: у рос. мові: *молотилка, веялка, дробилка, м'ялка*. У найменуваннях машин приєднання суфікса **-к(-а)** пов'язується з необхідністю диференціювати найменування удосконалених машин і найменування простих, примітивних знарядь. Пор. рос.: *веяло* – лопата для віяння зерна (минуле століття) – *веялка* (сучасна машина). Згодом за зразком слів типу *молотилка, веялка* почали з'являтися нові слова на **-лк(-а)** безпосередньо від основи інфінітива, пор. рос. *косилка, горелка, зажигалка* та ін. [Демент'єв 1955: 149 – 150].

Переконливою видається думка про те, що суфікс **-к(-а)** міг безпосередньо нарошуватися на іменниковий суфікс **-л(-о)**. Проте таке трапляється нечасто. Новоутворені іменники жіночого роду на **-лк(-а)** у небагатьох випадках означають ті самі примітивні знаряддя, що й іменники на **-л(-о)**, і функціонують паралельно, пор.: *калатало* і *калаталка*.

Суфікс **-лк(-а)** у поєднанні з інфінітивними основами дієслів утворює іменники жіночого роду, що позначають різноманітні машини, агрегати, устаткування та обладнання і є досить продуктивним, зокрема в професійній термінології і в розмовному мовленні: *вішалка, чесалка, віялка, молотилка*.

Назви знарядь сільського господарства, а також предметів домашнього вжитку представлені в українській мові іменниками, які ґрунтуються на однакових співвідносних структурах – предикатах та залежних від них компонентах із значенням знаряддя дії. За своїм формальним вираженням – це іменники, утворені від дієслівних основ за допомогою суфікса **-к-** і його похідних. Вони означають предмети, які використовують для виконання дії, названої твірною дієслівною основою: *жатка, лійка, косарка, молотарка, виварка, швайка, сікачка, збивачка, тертка, шеретівка*, напр.: Картоплиння для силосу збирають перед копанням картоплі самохідними комбайнами, *жатками* (3 журналу); Пшениця через борт *косарки* перевисає, крило з напругою скидає зернисті снопи (К. Гордієнко); День і ніч гудуть у степу *молотарки*, мчать потоком вантажні автомобілі (3 газети); Захар вийняв з кишені *швайку*, якою латав увесь день кінську упряж на стайні (В. Кучер); Луцила насіння *шеретівка* (Л. Первомайський).

Іменники аналізованого типу утворюються від префіксальних і безпрефіксальних дієслів.

Суфікс **-к-** має кілька аломорфів, які також передають функцію знаряддя у відповідному морфологічному контексті твірних дієслівних основ. Так, **-арк-** поєднується з основами, що закінчуються фонемою **/и/** (*молотити – молотарка, косити – косарка*), **-ачк-** – з дієслівними основами, що закінчуються приголосною фонемою (*сікти – сікачка*), **-іvk-** – з дієслівними основами, що закінчуються фонемосполученням **/ува/** (*шеретувати – шеретівка*), **-йк-** – з одноморфемною дієслівною основою, що у своїй фіналі має фонему **/и/**, або з дієслівними основами на фонемосполученні **/ва/** (*лити – лійка, шити – швайка, жувати – жуїлка*), **-тк-** – з одноморфемною дієслівною основою, що закінчується фонемою **/а/** (*жати – жатка*).

Іменники із суфіксом **-к-** на позначення знаряддя значно активніше утворюються від префіксальних дієслів.

Спеціалізацію суфікса **-ак** визначають семантико-функціональні показники вихідних одиниць. Він служить для утворення назв предметів – як інструментів, точніше – їх частин, призначених виконувати відповідну дію (*держак, різак, черпак*), так і інших предметів за характерною процесуальною ознакою (*літак, стояк*). Суфікс **-ак** поєднується з дієслівними основами недоконаного виду, які семантично співвідносяться з предикатами, що називають дію безвідносно до об'єкта, на який вона безпосередньо спрямована. О. К. Безпояско відзначає, що такі предикати не вимагають обов'язкової зміни залежного аргумента-об'єкта, напр.: *різати залізо, тесати дерево, держати лопату, черпати воду* [Безпояско 1987: 82]. Суфікс **-ак** поєднується з обмеженою кількістю твірних дієслівних основ, тому й перебуває на периферії категорії інструменталія. Його функція виявляється в самій назві інструмента, апарата, кількість яких обмежена потребами виконавця тієї чи іншої дії.

Деякі іменники із суфіксом **-ак** мають декілька інструментальних значень: пор.: *тесак*: 1) теслярська сокира з широким лезом, якою тешуть дерево: Ізв'язана мотузками (соха), Побита об валуни, Обтесана *тесаками*, 300бережена з давнини (Я. Шпорта); *тесак*: 2) холодна зброя з широким двосічним клинком на хрестоподібному держаківі, якою рубали та кололи: Тухольські пасемці (тубільці) й собі готувались, острячи (гострячи) ножі та *тесаки* (І. Франко); *різак*: 1) інструмент для різання чого-небудь: У дальньому кінці цеху – величезний стіл. По ньому пересуваються листи сталі, рухаються *різаки* (3 газети); 2) великий широкий ніж, сікач: Надибав (Іван) за дверима широкого *різака*, яким Горпина кришила свині гичку (Є. Гуцало).

Іноді похідні іменники із суфіксом **-ак** вживаються на позначення знарядь дії та осіб, напр.: *різак* – те саме, що *різник*.

У питанні витлумачення словотвірної структури цих іменників думки дослідників не збігаються: одні вважають, що суфікс **-ак** приєднується до усеченої дієслівної основи (*різ – ати + -ак; чес – ати + -ак; держ – ати + -ак*), інші припускають, що фонема **/а/** суфікса **-ак** накладається на таку саму кінцеву фонему дієслівної основи, пор.: *різа – ти + -ак, теса – ти + -ак, держа – ти + -ак*.

Словотвірний тип із суфіксом **-л-** спеціалізується на утворенні назв інструментів, якими користується людина під час виконання фізичної дії переважно в домашньому вжитку, напр.: *зубило, шило, молотило, точило, зрузило, кресало, кропило* і под. Деривати цього типу мають твірні основи інфінітива на **-ати, -ити**. Вони визначають предмет, за допомогою якого виконують дію (*кресало*), предмет з певною функцією (*пугало*, розм. – те саме, що *опудало*), засіб дії (*мило, білило*).

У сучасній українській мові іменники із суфіксом *-л-* – це переважно іменники середнього роду: *мірило*, *ковадло*, *шило*.

Дослідники вважають, що іменники типу *мило*, *шило* зберігають не лише структурну, а й семантичну співвідносність з відповідними твірними основами дієслів: *мило* (речовина, що вживається для миття й прання) ← *мити* (очищати від бруду водою, водою з милом та іншою рідиною); *шило* (інструмент у вигляді загостреного металевого або кістяного стержня з ручкою, який використовується переважно для проколювання дірок) ← *шити* (скріплювати, з'єднувати ниткою за допомогою голки частини чого-небудь (тканини, шкіри) [Семиряк 1979: 54].

У загалу частині іменників на *-л-(о)* при синхронному словотвірному аналізі виділяється суфікс *-л-*. Такі утворення семантично й словотвірно співвідносні з дієслівними твірними основами. Напр.: *било* – 1) підвішена до стовпа чи дерева дошка або рейка для відбивання сигналів, годин доби: Біля рейки під грушею зняв (Лука) з гілки *било* і закалатав (А. Головка); 2) техн. товчач у маслоробці, деталь барабана в машині: До маслоробки пристосували ...*била* (М. Стельмах); пор. значення дієслова *бити* – 1) стукати, ударяти по чому – небудь, об щось: Тимофій бере долото, злегка сокирою *б'є* по ньому – робить зарубки (М. Стельмах); 2) ударами по чому – небудь створювати звуки: *Б'є* дятел. Старанно, і довго, й нудно *б'є* (В. Сосюра); *клепало* – 1) молот або молоток для клепання: Ще роса з житів не спала, Ми взяли бруски й *клепала* і з зорі Гострим коси, в ручку йдем, Колос під ноги кладем (Я. Щоголів); 2) шматок заліза (часто забитий у колоду), на якому клепають що-небудь: Поклавши косу на *клепало*, Андріяка вдарив по ній молотком (О. Гончар); 3) рідко – те саме, що *калатало*: Тихо знову. Заткали зорі далечинь шовкову. В *клепала* б'ють невтомні сторожі... (М. Рильський); 4) те саме, що *било*: Велів тривогу бити в *клепало*, щоб військо к бою виступало (І. Когляревський); пор.: значення дієслова *клепати* – вирівнювати й загострювати лезо коси, ножа, б'ючи по ньому молотком – Коси вони вже собі придбали, придбали й бабку коси *клепати* (Остап Вишня); *вішало* – закріплена на стовпах або підвішена на мотузках чи дрогонах тичка для сушіння чого-небудь, жердка: І де та, Марисю, загортина (верхній жіночий одяг)? – В коморі на *вішалі* (Сл. Гр.); пор. значення дієслова *вішати* – надавати чому-небудь висячого положення: Старости й дружки *вішають* через плече рушники (І. Нечуй-Левицький).

У віддієслівних іменників із суфіксом *-л-* на позначення інструментала спостерігається збіг семантичної і формальної твірної основи. Напр.: для іменника *білило* твірними виступає дієслово *білити*, а не прикметник *білий*, тому, що в першій кореляції *білило* – *білити* в обох основах виділяється тематичний дієслівний суфікс *-и-*, по-друге, що *білило* (засіб дії) – це те, чим білять, виконуючи при цьому дію, позначену дієсловом *білити*, а саме: робити білим, покриваючи розчином крейди, вапна: А у нас хатина біла; Я й полола, я й білила (Я. Щоголів).

Ще декілька прикладів подібних співвідношень: пор.: *торохкало* – розм. дерев'яний пристрій, що, обертаючись, утворює різні переривчасті звуки: Гирич запропонував, за його власним винаходом, імітувати *торохкалом* у порожній бочці кулемет (П. Панч); і *торохкати* – 1) утворювати різні переривчасті звуки внаслідок падіння, пострілу, вибуху, а також під час руху, роботи; Шхуна, *торохкаючи* мотором, проходила лівим бортом на віддалі півтора метра від берега (М. Трублаїні); 2) сильно з гуркотом ударяти, стукати; Люто заскрипів зубами (Василь) і ударив по бочці кулаком. Цеглина впала з колін і, *торохкаючи* об край бочок, розбилася на дріб'язок (Г. Хоткевич); *держало* – діл. (держак у 1 знач.) – деталь предмета (ручного інструмента, зброї), за яку його тримають: – Маленька лопатка на довгому *держалі* була коло нього (Л. Первомайський); і *держати* – взявши в руки, рот, зуби, не випускати; тримати: З вулиці входить дід Терешко. В руках *держить* великий букет (М. Зарудний); *ковадло* – залізна або сталева підвіска певної форми, на якій обробляють метал, кують металеві вироби: Гупає молот залізний, Бризка з *ковадла* огнем... (П. Грабовський); і *кувати* – б'ючи молотом по металу (переважно розжареному) або натискаючи пресом, надавати йому потрібної форми: Дід Захарко був коваль, хоч я ніколи не бачив, аби він щось *кував* (О. Довженко).

Іноді формальна мотивація не збігається з мотивацією семантичною. Напр.: *кресало* ← кресати (формальна мотивація), але з семантичного боку дієслово *кресати* витлумачується за допомогою іменника *кресало*. Пор.: *кресало* – залізне або сталеве знаряддя для викресування вогню з кременю: Мар'ян кладе дрівця у піч, виймає з кишені *кресало*, кремін'я і губку (М. Стельмах); *кресати* – добувати іскри, вогонь кресалом: Тимко задоволено блиснув у темряві зубами і почав *кресати* вогонь (З. Тулуб).

Спільнокореневі дієслова *викресувати* (недок.) і *викресати* (док.) за своєю структурою більше віддалені від іменника *кресало* (розрізняються морфемним складом – В. О.) і мають ширше коло значень: видобувати іскри, вогонь, ударяючи кресалом або металевим предметом по кременю, каменю, залізу: Кинувся Наум, *викресав* вогню, засвітив світло (Г. Квітка-Основ'яненко). Це дієслово дає підстави семантично вмотивувати іменник *кресало*, а отже, вважати його похідним.

За аналогією визначають напрям словотвірної похідності і в парі *кадило* ← кадити, незважаючи на те, що основне значення цього дієслова – махаючи кадилом (кадильницею) під час церковного обряду, курити ладаном або іншими пахучими речовинами, тобто воно витлумачується саме через іменник *кадило*, напр.: Священник одчинив царські врата, почав *кадити* по церкві. Рознесли пахощі... ягідок дешевого ялівцю (І. Нечуй-Левицький). Наявність дієслівного тематичного суфікса *-и-* в іменниковій основі, а також другого значення дієслова *кадити* –

випускати, виділяти дим або чад, запах; курити – засвідчує віддієслівний характер іменника *кадило*. Словотвірна структура зазначених похідних, за деякими винятками (напр.: *ковадло*), має такий вигляд “ДО + –л–”, де словотворчий суфікс –л– є виразником словотвірного значення похідного утворення. Оскільки словотвірна структура віддієслівних іменників однотипна (твірна основа дієслова + суфікс –л–), то дослідники, зауважує В. Д. Семиряк, мають змогу виробити стандартну формулу тлумачення їх, яка складається з двох відповідних семантичних множників. Перша частина тлумачення (твірна основа) – величина змінна, бо описує лексичну відмінність між словами одного словотвірного типу. Друга ж частина має бути більш – менш постійною, бо передає словотвірну тотожність слів одного словотвірного типу. Останнє залежить від обсягу значень суфікса –л– [Семиряк 1979: 56].

Іменники із суфіксом –л–, подібно до іменників із суфіксами –ач, –ник, –льник, –ець та ін., належать до словотвірних категорій діяча й інструменталія.

Як виразники категорії інструменталія іменники із суфіксом –л– означають знаряддя, пристосування для виконання дії – “те, за допомогою чого виконується дія” – *довбало, кропило, мотовило, гасило, мірило, калатало, кадило, цідило*. Напр.: Кумедно, що колись у *кадило* вірили та в розмальовані дошки на стінах (Ю. Яновський); Христя снувала на *мотовило* найтоншу пряжу з шпульки, одлічувала чисниці, пасма і перев’язувала їх десятчаною ниткою (А. Ішук).

Зрідка значення особи й інструмента поєднуються в одному іменнику із суфіксом –л–, пор.: *брязкало*: 1) брязкуча дитяча іграшка, взагалі предмет, що брязчить (від ударів або трясіння); *брязкало*: 2) про те, що не становить ніякої цінності, є тільки пустою прикрасою; *брязкало*: 3) зневажл. про балакучу людину; *базіка, базікало; м’яло*: 1) те саме, що макогін – дерев’яний стрижень із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак, пшоно; *м’яло*: 2) перен. зневаж. – млява, нерішуча людина. Аналіз типів семантичних відношень між дериватами із суфіксом –л– і їхніми твірними основами дає змогу виділити декілька різновидів словотвірних значень віддієслівних похідних. Вони можуть вказувати на те, за допомогою чого виконується дія (*мірило*), для чого характерна виконувана дія (*довбало*), на те, що виконує дію (*жовтило*), або на що вона спрямована (*вішало*).

Деякі іменники із суфіксом –л– на позначення знаряддя дії мають словотворчі варіанти серед більш продуктивних типів словотворення, напр.: *держало* і *держак, скребло* і *скребниця*.

Іменники із суфіксом –л– – це досить давня за своїм походженням структурно-семантична група слів, які утворилися від дієслівних основ і характеризуються низкою особливостей у плані вираження понять і щодо свого функціонування в різних стилях мови.

Решта питомих слов’янських словотворчих суфіксів становить периферію словотвірної категорії інструменталія. До них належать такі, як –ун, –нок/–унок, –ниц/–льниц, –ок, –чик та ін.

Суфікс –ун, приєднуючись до усечених дієслівних основ, служить для позначення інструментів або частин механізмів, які виконують дію, названу твірною дієслівною основою. Іменники з цим суфіксом утворюються: від дієслівних основ на –о–: *колоти* → *колун* – “важка, з тупим клиноподібним лезом сокира для розколювання колод і дров”; від основ на –а–: *шатати* → *шатун* – “рухома деталь кривошипних та деяких інших механізмів, що перетворює зворотно-поступальний рух поршня на обертальний рух колінчастого вала чи кривошипа” та від основ на приголосний: *бігти* → *бігун* – “вісь у дверях, воротах” (розм.).

Суфікс –нок/–унок також належить до периферійних засобів вираження семантико-синтаксичної функції інструменталія. Словотвірний тип із цим суфіксом в українській мові, на думку дослідників, поширився під впливом польської мови, де відповідний словотвірний тип належить до досить продуктивних [Токар 1974: 116].

Деривати із суфіксом –нок мають значення “знаряддя дії”, за допомогою яких виконується дія, названа твірною дієслівною основою, напр.: *рубанок* – теслярський інструмент для ручного стругання деревини: В майстерні стояв гамір від дзижчання пилок, шелесту *рубанків*, стукоту молотків (А. Багмут).

Суфікс –нок служить для утворення назв теслярських інструментів і виступає у складі кількох лексем, напр.: *рубанок, струганок*. Для нього характерна вузькість семантики. Словотвірна сполучуваність суфікса –нок обмежена. Він поєднується з дієслівними основами, що мають тематичний суфікс –а–, пор.: *руба – ти* → *рубанок, струга – ти* → *струганок*. Саме це й зумовлює його периферійне вживання.

До непродуктивного типу належать деривати із суфіксом –ниц/–(а)/–льниц/–(а), які називають предмети – знаряддя за виконуваною функцією в якомусь виробничому процесі, позначеному дієсловом, напр.: *дійниця, кадильниця, кропильниця, курильниця* та ін. Напр.: Кайдаш пішов у вівтар служити за паламаря ... й подав священникові *кадильницю* (І. Нечуй-Левицький); Бронзові *курильниці* дихали ніжними ароматами (З. Тулуб); Черниці взяли за вушка велику металеву *кропильницю* (І. Микитенко).

Аломорф –льниц/– корелює з дієслівними основами недоконаного виду, що закінчуються фонемою /и/, пор.: *кади – ти* → *кадильниця, кропи – ти* → *кропильниця* і под.

У деяких утвореннях спостерігається чергування голосних у коренях, напр.: *доїти – дійниця* – “спеціальний посуд, у який доять молоко”: Візьме Олександра *дійницю*, піде вдосвіта доїти корову (М. Коцюбинський).

Значення предмета, яким або за допомогою якого виконується дія, зрідка виражає і суфікс –ок, пор.: *шкребок, скребок, помазок, присосок, підперізок*. Він приєднується як до префіксальних, так і до безпрефіксних дієслівних основ: *скреб – ти* + –ок → *скребок; підперізува – ти* + –ок → *підперізок*.

Суфікс **-чик** в оформленні іменників з інструментальним значенням вживається спорадично, напр.: *покажчик*, *мітчик*. Номінації із суфіксом **-чик** функціонують переважно в текстах науково-технічного характеру.

У зв'язку з тим, – відзначає Л. Г. Шпортко, – що в іменникових дериватах, утворених за моделлю “ДО + чик”, відбувається нарощення значень, в окремих ЛСГ виділяються конкретніші підгрупи [Шпортко 1985: 67]. У похідних із значенням “предмет, який виконує дію” при спільному категоріальному значенні та загальному збігові семантичної структури можна виділити підгрупи лексем, що позначають: 1) прилади, знаряддя (*мітчик*, *передатчик*) – Для нарізування різьб у глухих і наскрізних отворах часто застосовують *мітчики* (3 журналу); 2) інструменти (*мітчик*, *буравчик*) – Для нарізування різьб у глухих і наскрізних отворах часто застосовують *мітчики* (3 журналу); Для свердління невеликих отворів користуються *буравчиками* (3 журналу); 3) пристрої (*датчик*) – Шолом скафандра може закриватися і відкриватися самим космонавтом чи автоматично за сигналами *датчиків*, які реагують на ненормальну зміну тиску або газового складу повітря в кабіні (3 газети).

Серед морфологічних змін слід виділити такі: 1) аломорф **-тчик** сполучається з дієслівною основою, що закінчується фонемою /a/, напр.: *передати* → *передатчик*; 2) відбувається чергування фонем /з/ → /ж/: *показувати* → *покажчик*; 3) фонема /и/ дієслівної основи зазнає усичення: *міти* – *ти* + **-чик** → *мітчик*.

Іменники із суфіксом **-ець** зрідка називають предмет, за допомогою якого виконують дію, пор.: *різець*. Деякі з них поєднують у собі значення особи і предмета, напр.: *плавець*: 1) той, хто вміє плавати, спортсмен, що займається плаванням: Спортивні товариства після довгої зимової перерви і плавання в басейні випустили своїх *плавців* на воду (В. Собко); 2) хрящоподібний зовнішній орган руху в риб і водоплавних тварин: Цілими стадами плавали звільна великі клені, полискуючи до сонця своєю срібною лускою і легко порушуючи червоними, мов кров *плавцями* (І. Франко).

Суфікс **-ець** приєднується здебільшого до усиченої основи інфінітива, пор.: *різа* – *ти* + **-ець** – *різець*; *плава* – *ти* + **-ець** – *плавець*.

Серед іншомовних словотворчих формантів, що реалізують семантико-синтаксичну функцію інструменталю, найвищою продуктивністю характеризується суфікс **-атор**. Поєднуючись з твірними іншомовними основами, він утворює похідні іменники із загальним інструментальним значенням “предмет – носій процесуальної ознаки”, напр.: *фіксатор*, *вібратор*, *локатор*, *дозатор*, *аналізатор*. Специфіка словотвірної семантики цих утворень зумовлює їхнє функціонування у науково-технічній сфері. Так, зокрема, у фізичній термінології відбувається конкретизація значення “предмет – носій процесуальної ознаки” в трьох позиціях: а) “прилад, пристрій чи їхня частина, що служать для виконання дії, названої твірним дієсловом”: *генератор*, *індикатор*, *компенсатор*; б) “предмет – носій процесуальної ознаки, названої твірним дієсловом”: *осцилятор*; в) “назва матеріалу”: *ізолятор*. Для терміна *ізолятор* характерна неоднорідність значення засобу, бо він означає: 1) речовину, що не проводить електричного струму, діелектрик: Учені почали розрізняти тіла, які проводять електрику, – провідники і тіла, що не проводять електрики, – *ізолятори* (3 довідника); 2) вибір для ізоляції та кріплення дроту: Поставлять стовпи з *ізоляторами*, потягнуть дріт, засвітять світло по селу, проведуть під кожну стріху (Ю. Яновський).

Суфікс **-атор**, подібно до багатьох питомих українських словотворчих засобів вираження інструментального значення, функціонує як формант, за допомогою якого утворюються назви діяча (*організатор*) і предмета (*аккумулятор*). Використання утворень із суфіксом **-атор** у галузі науково-технічної термінології свідчить про те, що вони мають специфічну семантику. Ці іменники виявляють чітко визначену тенденцію до зменшення кількості слів із значенням особи і збільшення кількості утворень з предметним значенням. Інколи одна лексема має ряд значень, що об'єднуються спільним загальним значенням – “носій процесуальної ознаки”, а також розвивають переносні значення, напр.: *регулятор* – 1) пристрій для автоматичного регулювання чого-небудь: Сахно перевела *регулятор* на найбільшу швидкість (Ю. Смолич); *регулятор* – 2) перен. – те, що регулює, спрямовує що-небудь: Зелені рослини є *регуляторами* чистоти повітря. Ось чому в лісах і полях так легко дихати (3 довідника).

Семантичні функції суфікса **-атор** не завжди зумовлені семантичними співвідношеннями між компонентами розгорнутої структури. Назви знарядь можуть бути утворені з іншомовних основ на слов'янському ґрунті або бути запозиченнями з інших мов. У семантичній структурі похідних іменників суфікс **-атор** вказує на той предмет, за допомогою якого здійснюється дія, позначена предикатом, напр.: *хлоратор* – апарат для хлорування води, *інгалятор* – прилад для інгаляції.

Суфікс **-атор** приєднується до дієслівних основ іншомовного походження на **-ува-ти**, але ця фінальна частина завжди усичується, пор.: *хлорува* – *ти* і *хлоратор*, *регулюва* – *ти* і *регулятор*.

Оскільки серед утворень із суфіксом **-атор** переважають іменники – номінанти предметів, то інтенсифікація предметного значення спричиняє розвиток специфічних його відтінків: 1) приладу, механізму (*трансформатор*, *циркулятор*); 2) пристрою (*конденсатор*, *культиватор*, *дозатор*); 3) речовини (*стимулятор*); 4) матеріалу (*ізолятор*).

Активізація предметного значення в іменниках із суфіксом **-атор** спричинена позамовними факторами, передусім розвитком виробництва, автоматизації та механізації трудових процесів.

Деякі дослідники виділяють звукові варіанти суфікса **-атор**, а саме: **-ізатор/–изатор**, вказуючи при цьому на його нижчу продуктивність у творенні іменників з інструментальним значенням напр.: *стерилізатор* – апарат, пристрій для стерилізації; ця ж лексема має й значення особи – робітник харчової промисловості; *стабілізатор* – 1) пристрій, прилад, що надає стійкої рівноваги тілу, яке рухається; *стабілізатор* – 2) пристрій, апарат, який використовують для підтримання сталості певної величини, характеристики, ступеня вияву чого-небудь; *стабілізатор* – 3) речовина, яка затримує зміну властивостей іншої речовини. Аналогічно сприймаються утворення *поляризатор*, *утилізатор*, *пастеризатор*, *атомізатор*, *вулканізатор*, *синхронізатор*. Інші дериватологи вважають, що в словотвірній структурі цих іменників також виділяється суфікс **-атор**, але він поєднується з дієслівними основами іншомовного походження на **-ізувати/–изувати**, але на **-увати**, пор.: *стерилізува–(ти) + -атор – стерилізатор*, *пастерізува–(ти) + -атор – пастеризатор*, *вулканізува–(ти) + -атор – вулканізатор*. Цілком очевидно, що компонент **-із/–из** – входить до складу твірних дієслівних основ, а не до складу іменникового суфікса. Характерною морфологічною умовою поєднання суфікса **-атор** з дієслівними основами є його сполучуваність з усіченими основами, а саме з основами без суфікса **-ува**, пор.: *конденсува–(ти) + -атор – конденсатор*; *стабілізува–(ти) + -атор – стабілізатор*.

Звукові варіанти **-ізатор/–изатор** служать здебільшого для утворення іменників на позначення знарядь дії, які донедавна кваліфікували як інтернаціональні деривати, напр.: Серцем радіологічної станції є *синхронізатор* – пристрій, який погоджує роботу передавача, приймача й індикатора (“Основи радіотехніки”); Шприци, голки та інші інструменти кип’ятять у спеціальному *стерилізаторі*, що являє собою чотирикутну металеву коробку з кришкою (“Загальний догляд за хворими”); Завдяки дії *іонізатора* в повітряному проміжку конденсатора щосекунди виникає певна кількість позитивних і негативних іонів (“Курс фізики”). Пастеризацію молока проводять у спеціальних приладах, які називають *пастеризаторами* (“Профілактичні захворювання”).

У словах іншомовного походження значення знаряддя дії виражається також за допомогою суфіксів **-ор/–тор**, **-ер**, напр.: *конвертор*, *рецептор*, *компресор*, *редуктор*, *індуктор*, *транспортер*, *стартер*, *трієр*, *компостер*, *адаптер*, *абсорбер*. Такі суфіксальні іменники співвідносні з дієсловами на **-ува–ти**, **-ірува–ти/–ирува–ти**, але ці фінальні частини здебільшого зазнають усічення *компресува–(ти) + -ор – компресор*; *компостірува–(ти) + -ер – компостер*; *індукува–(ти) + -тор – індуктор*. Похідні іменники з суфіксами **-ер**, **-ор** називають пристрій, механізм, прилад або їх частину, що призначені для виконання дії, яка названа твірною основою, напр.: *абсорбер* – пристрій, у якому здійснюють абсорбцію; *контактор* – прилад, за допомогою якого пускають у рух і зупиняють електричні двигуни й автоматизують виробничі процеси.

Суфікс **-ер** на позначення знаряддя дії зафіксований у невеликій кількості утворень спеціально-термінологічного вжитку, напр.: *трієр* – машина для очищення та сортування насіння; *стартер* – механізм, пристрій для запуску автомобільних, авіаційних двигунів.

Суфікс **-ер** поєднується тільки з дієслівними основами іншомовного походження.

Складні іменники, що означають знаряддя дії, подібно до суфіксальних, так само формуються в непередкатній семантико-синтаксичній позиції інструментала на базі розчленованого семантично елементарного речення і кваліфікують семантему неживого предмета, що означає предмет, прилад, пристрій, машину тощо, тобто знаряддя, за допомогою якого здійснюється дія, напр.: Люди користуються *тим (машиною)*, яка *прибирає сніг* → Люди користуються *снігоприбирачем*. Специфіку їх творення становить передусім кількісний і якісний склад компонентів базового семантично елементарного речення. Якщо суфіксальні іменники з інструментальним значенням ґрунтуються на самодостатній двокомпонентній структурі елементарного речення, в якій акцентування зазнає предикатний компонент, то складні іменники з цим значенням – на трикомпонентному елементарному реченні, в якому, крім предикатного, актуалізується й об’єктний компонент. Характерно, що всі три семантичні компоненти базового елементарного речення при його згортанні в реальний складний іменник одержують формальне вираження. Проте інновації втілення в їхній формально-граматичній структурі має лише компонент із семантико-синтаксичною функцією інструментала, якому належить організаційна роль. Вони виявляються в обмеженій кількості словотворчих суфіксів, які найбільш узагальнено виражають значення знаряддя дії. Типовими виразниками цього значення в структурі складних іменників виступають суфікси **-ач**, **-к–**, та **-ець**, пор.: *трубоукладач* – те, за допомогою чого укладають труби; *буряконідіймач* – те, за допомогою чого підіймають буряк; *сінокосарка* – те, за допомогою чого косять сіно (траву); *ракетоносець* – те, що несе на собі ракету (транспортуює ракету).

На відміну від суфіксальних у структурі складних іменників семантико-синтаксичну функцію знаряддя дії досить часто втілює нульовий суфікс. Він так само, як і матеріально виражені суфікси з цією функцією, формуючи складне слово, сполучається з формальним представником предиката, якому передують об’єктний компонент. При цьому предикатний компонент називає дію, яка є визначальною, кваліфікаційною ознакою знаряддя, а об’єктний виокремлює той предмет, на який спрямовується визначена предикатом дія. Набір дієслівних коренів, що реалізують предикатну функцію у структурі складних іменників, обмеженіший від того, що використовується для характеристики знаряддя дії, номінованого суфіксальним іменником. Він об’єднує такі, як **-воз–**, **-різ–**, **-руб–**, **-лам–**, **-тер–**, **-тряс–**, **-гін–**, **-міс–**, **-клад–** і под., напр.: *панелевоз* – те, за допомогою чого возять панелі;

склоріз – те, за допомогою чого ріжуть скло; *кригоруб* – те, за допомогою чого рубають кригу; *фарботер* – те, за допомогою чого тнуть фарбу; *соломотряс* – те, що трясє солому; *водогін* – те, що жене воду; *тістоміс* – те, що місить тісто; *скиртокклад* – те, за допомогою чого кладуть скирту. Слід зауважити, що в структурі складних іменників, які означають знаряддя дії, дієслівні корені ще не десемантизувалися настільки, щоб перетворитися на формальних виразників семантико-синтаксичної функції інструменталія. Це засвідчує насамперед відсутність кореляцій дієслівних коренів і словотворчих суфіксів у межах інструментальної функції, подібно до того, як зблизилися із словотворчими суфіксами **-ник**, **-ар** та ін. дієслівні корені **-вод** та **-роб** у межах семантико-синтаксичної функції діяча (суб'єкта дії) [Городенська 1988: 29 – 33].

Отже, у формальній структурі складних іменників типовою є суфіксальна (передусім нульова суфіксальна) репрезентація семантико-синтаксичної функції інструменталія.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско 1987 – Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К., 1987.
Васильєва 1971 – Васильєва Л. И. Суффиксальное словообразование наименований лиц по профессии в русском и украинском языках. – М., 1971.
Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.
Городенська 1994 – Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – № 6.
Городенська 1988 – Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3.
Дементьев 1955 – Дементьев А. А. Заметки по русскому словообразованию // Уч. зап. Куйбыш. гос. пед. ин-та / Фил. науки. – Вып. 13. – 1955.
Левковская 1954 – Левковская К. А. Словообразование. – М., 1954.
Мамрак 1982 – Мамрак А. В. Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові (на матеріалі утворень з – ник) // Мовознавство. – 1982. – № 4.
Потебня 1968 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1968.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Володимир Олексенко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Херсонського державного педагогічного університету.

Наукові інтереси – функціональна граматики.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ІМЕННИКІВ СПІЛЬНОГО РОДУ (НА ПРИКЛАДІ ОЦІННИХ НАЗВ ОСІБ)

Тетяна Вільчинська (Тернопіль)

У статті зроблена спроба дослідження структурно-семантичних особливостей іменників спільного роду на прикладі назв осіб з позитивною та негативною оцінкою.

The attempt of investigating of structural and semantic peculiarities of the nouns of common gender is made in the article having used the examples of positive and negative personal names.

Іменники спільного роду, зовнішня форма яких не містить вказівки на означену за статтю особу, передані формами граматичного чоловічого або жіночого роду і представлені в українській мові маскулізмами і фемінативами [Безпояско 1993: 57 – 63].

З терміном маскулізми пов'язане вживання назв соціально-активних осіб чоловічої статі для позначення осіб жіночої статі, напр.: **доцент**, **професор**, **лауреат**, **депутат** тощо. Тоді як до фемінативів належать словоформи, які потенційно є виразниками чоловічої або жіночої статі, а в структурі мови марковані граматичним жіночим родом, що й зумовило їх назву [Безпояско 1993: 61]. Напр.: **халуга**, **нероба**, **навдаха**, **хитрюга**, **ябеда**, **варивода** та ін. Подібні лексеми є словами-характеристиками, а саме на цьому ґрунтується роль фемінативів у тексті – дати про людину якусь інформацію або висловити до неї своє ставлення. Напр.: – Це правдива *причепка*, – сказала Кайдашиха (І. С. Нечуй-Левицький).

Отже, такі назви, окрім того, що називають якийсь елемент дійсності (особу), також виражають певне ставлення до нього, його оцінку і становлять окрему групу морфологічних одиниць у межах оцінних назв осіб.

В історії розвитку мовознавства питання про особливості іменників спільного роду були предметом уваги багатьох дослідників-лінгвістів. Сюди належать питання генезису назв спільного роду (Ф. І. Буслаєв, З. А. Вольтер), їх розвитку (О. О. Потебня), семантико-експресивного навантаження (О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов). Не зважаючи на це, дослідження структурно-семантичних особливостей іменників спільного роду становить помітний дослідницький інтерес і понині.

Об'єктом наших **зацікавлень** стали фемінативи, а саме та їх частина, що характеризується виразною оцінною конотацією і формує ряди експресивно-оцінних слів, які називають осіб за їх діями, вчинками, рисами характеру, зовнішніми ознаками, поведінкою, станом тощо.

Здебільшого такі назви є негативно-оцінними, тобто реалізують оцінки негативного змісту і загострюють увагу на негідній поведінці, аморальних вчинках, неприємній зовнішності, фізичних вадах і под., виражаючи при цьому емоційно-експресивні відтінки зневаги, презирства, осуду. За типом семантичної функції досліджувані іменники неоднорідні. Так, до них належать:

1. Назви на позначення хитрої людини: *розм.* **хитрюга**¹, *розм.* **пройдоха**, *розм.* **пронира**, *розм.* **пролаза**, *розм.* **плутяга**.
2. Номінати, що стосуються балакучої особи: *зневажл.* **базіка**, *розм.* **пустомеля**, *розм.* **лепетя**.
3. Лексеми на позначення скупкої, ненаситної людини: *зневажл.* **скнарюга**, *розм.* **скупендра**, *розм.* **скупердяга**, *розм.* **халуга**, *зневажл.* **жаднога**, *зневажл.* **зажера**, *фам.* **загнибіда** “скнара”.
4. Назви, що характеризують неухважну, незібрану людину: *розм.* **роззява**, *розм.* **розвеза**, *розм.* **розтяпа**, *фам.* **розтелена**, *фам.* **розгуба**.
5. Найменування некультурної, невихованої людини: *нечема*, *розм.* **надоїда**, *розм.* **настира**, *зневажл.* **нікчема**, *розм.* **неотеса**.
6. Назви, що характеризують підлабузливу особу: *зневажл.* **підлиза**, *розм.* **підлабуза**, **ябеда**.
7. Назви на позначення ненажерливої людини: *розм.* **ненажера**, *розм.* **пажера**, *зневажл.* **обжера**.
8. Назви, що стосуються лінивої особи: *розм.* **лежебока**, *розм.* **нероба**, *розм.* **розваляка** “ледар”, *розм.* **білоручка**, *зневажл.* **ледарюга**, *зневажл.* **ледацюга**.
9. Найменування, які вказують на чванливу, хвальковиту людину: *розм.* **вихваляка**, *зневажл.* **задавака**, *зневажл.* **вискочка**.
10. Назви вередливої людини: **варивода**, *розм.* **вереда**, *розм.* **привереда**, *розм.* **комиза**.
11. Лексеми на позначення плаксивої людини: *розм.* **рева**, *розм.* **рюмса**, *розм.* **тонкослізка**, *розм.* **нюня**, *розм.* **плакса**.
12. Назви, що характеризують людину за зовнішнім виглядом: **нечепура**, *розм.* **замазура**, *розм.* **нечоса**, *розм.* **зателепа**, *розм.* **розхристя**, *розм.* **невмивака**.
13. Назви на позначення осіб за фізичними вадами: *розм.* **кульга**, *розм.* **кривоніжка**, *розм.* **шкандиба**, *розм.* **гаркуша**, *розм.* **зайка**, *розм.* **здихля**, *розм.* **підсліпа**.

Окремі групи представлені незначною кількістю лексем, напр., назви на позначення жорсткої людини: *розм.* **злюка**, *зневажл.* **бандюга**; номінати замкнутої особи: *розм.* **понура**, *розм.* **похнюпа**; сонливої: *розм.* **соня**, *розм.* **сонюга**, *розм.* **сплюха** та деякі ін.

Простежуються випадки, коли слово має кілька номінативних значень і з погляду сучасної мови важко (або й неможливо) визначити пряме й похідні значення. “Структури такого типу називають дифузійми” [Лисиченко 1977: 28]. Напр.: *розм.* **просторіка** “1. Той говорить багато, часто беззмістовно. 2. Дурна, некмітлива людина” [СУЛМ 1970-1980: VIII; 300] або *розм.* **роззява**. “1. Неухважна людина. 2. Забудькувата людина. 3. Людина, яка, гайнуючи час, задивляється на кого-, що-небудь. 4. Вайлувата, неповоротка людина. 5. Недбала у справах людина [СУЛМ 1970-1980: VIII, 681]”.

Більшість лексем, що належать до згаданих підгруп, – це приклади слів зниженої естетичної цінності (від мінімальної з позначкою *розм.* до максимальної з позначкою *зневажл.*).

Група найменувань з експресією доброзичливості, співчуття, захоплення, значно менша за обсягом. Так, до позитивнооцінних назв осіб, виражених фемінативами, належать:

1. Назви на позначення знедоленої людини: *розм.* **бідолаха**, *розм.* **горопаха**, *бідняга*, *розм.* **нетяга**, *розм.* **сіромаха**.
2. Номінати, що характеризують охайну людину: *розм.* **чистьоха**, *розм.* **чистюля**.
3. Лексеми, що називають добру людину, *розм.* **добряга**, *розм.* **добряка**.
4. Найменування працюючої людини: *розм.* **трудяга**, *розм.* **роботяга**.
5. Назви на позначення розумної особи: *ірон.*, *розм.* **розумака**, *ірон.*, *розм.* **всезнайка**. До подібних лексем словник фіксує позначку *ірон.* У такому випадку, за словами Г.Я.Солганика, “спостерігається семантико-стилістична еволюція слів від урочистих до знижених, іронічних” [Солганик 1981: 51]. Інші групи представлені, як і у випадку з негативно-оцінними назвами, поодинокими найменуваннями, наприкл.: *розм.* **симпатыга**, *розм.* **дотена**, *розм.* **здоров’яга** і под.

У досліджуваному матеріалі спостерігається явище словотвірної і лексичної синонімії, наприклад, до одного синонімічного ряду належать *розм.* **скупендра**, *розм.* **скупендряга**, *розм.* **скупиндя**, *розм.* **скупидряга**, *зневажл.* **скнарюга**, *зневажл.* **жаднога**.

Розгалуженість значеннєвих відтінків доповнюється різноманітним категоріальним набором твірних основ (дієслово, прикметник, іменник), на базі яких відбулося утворення фемінативів за допомогою неоднотипних словотворних суфіксів. Наприклад: із суфіксами:

¹ Приклади наводимо зі словниковими позначками, які є одним із критеріїв виділення оцінної лексики.

- – ак – а (– як – а): *розм. валяка* “ледар”, *розм. верещака*, *розм. вихваляка*, *зневаж. кривляка*, *розм. гуляка*;
- – ук – а (– юк – а): *розм. злюка*, *зневажл. канюка*;
- – аг – а (яг – а): *розм. бродяга*, *зневажл. блудяга*;
- – уг – а (юг – а): *розм. хапуга*, *розм. дерюга*, *зневажл. волоцюга*.

Про подібні суфікси В. М. Виноградова говорить, що вони нічого не додають до лексичного значення слова, а лише підсилюють негативне чи позитивне забарвлення тієї чи іншої назви, і називає їх “суфіксами стилістичної модифікації” [Виноградова 1984: 77].

Трапляються у межах оцінних назв, виражених іменниками спільного роду, також похідні з іншими суфіксами такими, як:

- – с – а: *розм. крикса*, *розм. плакса*, *розм. рюмса*;
- – ух – а (юх – а): *розм. сплюха*, *розм. замазуха*, *розм. тямуха*;
- – уш – а: *розм. гаркуша*, *розм. кликуша*;
- – ах – а: *розм. розумаха*, *розм. недбаха* та іншими.

Чимало похідних утворено нульсуфіксальним способом, напр., *розм. швендя*, *розм. забрюха*, *розм. перебреха*, *розм. обсуда*, *розм. пролаза*, *розм. заброда* і под.

Хоча фемінативи є досить помітною групою лексем в українській мові, представлені вони переважно малопродуктивними і непродуктивними словотвірними типами, що репрезентують частіше словотвірне значення “особа – носій процесуальної ознаки”, рідше – “особа – носій атрибутивної ознаки”. Так, до девербативів належать *зневажл. задавака*, *розм. задирака*, *зневажл. зівака*, прикладом деад’єктивів є *розм. бідняга*, *розм. скромняга*, *розм. добряга*. Інколи трапляються відіменникові утворення, напр., *зневажл. бандюга* < *бандит*, *зневажл. скнарюга* < *скнара*. У часі відсубстантивні деревати з’явилися пізніше, доказом цього може бути їх співвіднесеність з іншими основами, як у випадку з іменником *розм. роботяга* < *робота* (робити).

До складу досліджуваної групи лексики належать також похідні з двома твірними основами, такі, як *розм. зірвіголова*, *розм. пустомеля*, *розм. білоручка*, *розм. кривоніжка* та деякі ін.

На рівні змісту і форми окремого слова “розщеплення” родових ознак не відбувається. У структурі родової парадигми в парних протиставленнях ((цей) бездара – (ця) бездара) існує привативна опозиція, оскільки морфологічно виражений один член – грамема жіночого роду. Подібно до маскулізмів, тут спостерігається асиметрія змісту і форми, яка супроводжується граматичною омонімією. Асиметричні відношення зумовлені використанням форм жіночого роду для позначення осіб чоловічої статі.

Відомо, що іменники спільного роду в українській мові представлені не лише формами на –а(–я), сюди належать також слова з характерними для середнього роду флексіями –о, –е. Використання форм середнього роду на позначення осіб чоловічої і жіночої статі є специфікою саме української мови [Молдаван 1974: 8], напр.: *розм. швендяло*, *зневажл. патякало*, *жартівливе дрімайло*, *розм. шкандибайло*, *ірон. підлипайло*, *розм., зневажл. підшивайло*. Від фемінативів вони відрізняються рівнем експресивно-емоційної насиченості компонентів парного протиставлення. Емоційний компонент у фемінативах, які виражають функцію носія жіночої статі, значно нижчий того ступеня метафоризації, якого досягають фемінативи у ролі носія чоловічої статі. Щодо морфологічних одиниць із структурними ознаками середнього роду, які контекстуально відтворюють грамеми чоловічої або жіночої статі, то їх рівень експресивної насиченості однаковий [Безпояско 1993: 63].

І хоча проведені спостереження є частковими, а подібна тема потребує подальшого вивчення, вони дозволяють зробити певні висновки:

1. Назви осіб чоловічої і жіночої статі, наділені тотожними функціями носіїв стану або ознаки, передаються в мові однаковими за звучанням формами іменників спільного роду.
2. Більшість із них пов’язана з розмовно-побутовою сферою вживання і використовується насамперед у фамільярному тоні розмови, в просторіччі або діалектах. Вони переважно характеризують особу з негативного боку, рідше – позитивного.
3. Іменники спільного роду посідають помітне місце у системі словотвірної категорії особи. Словотвірні ряди таких назв представлені в основному малопродуктивними і непродуктивними словотвірними типами, що репрезентують словотвірне значення “особи-носія оцінної характеристики за дією, ознакою, предметом”.
4. Здебільшого іменники спільного роду характеризуються ясністю внутрішньої форми, що лягло в основу їх емоційності.

БІБЛІОГРАФІЯ

Безпояско 1993 – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. – К., 1993. – 336 с.

Виноградова 1984 – Виноградова В. Н. Стилистический аспект русского словообразования. – М., 1984. – 184 с.

Лисиченко 1977 – Лисиченко Л. А. Лексикология сучасної української мови. Семантична структура слова. – Харків, 1977. –

Молдаван 1974 – Молдаван И. Ф. Имена существительные общего рода в современном русском языке. (В сравнении с украинским и белорусским): Автореф. дис. ...канд. филол. наук, – К., 1974. – 26 с.
СУМ 1970 – 1980 – Словник української мови. – Т. I – XI. – К., 1970 – 1980.
Солганик 1981 – Солганик Г. Я. Лексика газети – М., 1981. – 112 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Вільчинська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукові інтереси – граматики української мови.

ФУНКЦІЯ СУКУПНОСТІ У СТРУКТУРІ ФУНКЦІОНАЛЬНО – СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КВАНТИТАТИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Світлана Бронікова (Одеса)

В українській мові у ФСП квантитативності слід виділяти функцію сукупності на підставі формальних та змістових ознак. Однак її не можна вважати окремою функціонально-семантичною категорією. У статті проводиться семантичний аналіз функції сукупності в зіставленні з функціями сингулярності, плуральності та збірності.

It is quite possible to distinguish an aggregativity function in the functional-semantic field of quantitativeness in Ukrainian on formal and sense features. However it shouldn't be considered as a separate functional-semantic category. The article deals with the same analysis of the aggregativity function in comparison with singularity, plurality and collectivity functions.

Функціонально-семантичне поле (далі ФСП) квантитативності містить цілу низку функцій, однією з малодосліджених серед яких є функція сукупності. Донедавна її не виділяли окремо, розглядаючи або як одну з диференційних ознак інших функцій, або як варіант функції сингулярності [напр., Меновщиков 1970: 86] чи збірності [Безпояско та ін. 1993: 78 – 79]. Таке твердження ґрунтується або винятково на формальних ознаках і не бере до уваги змістовий бік явища, або тільки на семантиці, нехтуючи формальні ознаки. Справді, формально слова *стіл, партя, вікно* і, наприклад, *гарнітур, пасіка, табун* є формами однини. Однак впадає в око їх різниця в семантиці. Перша трійка слів позначає окремі предмети. Вони, зазвичай, теж мають свою певну структуру і в цьому розумінні вказують на множину елементів, з яких вони й складаються. Суттєво зазначити, що така множина елементів задана жорстко, їх не можна вилучати, не порушивши цілісності самого предмета. Тому, власне, кожен елемент такого предмета є обов'язковим.

Зовсім інша семантична картина у слів другої трійки. *Гарнітур* складається з різного роду меблів – шафа, ліжка, стіл, стільці, крісла і т. ін., *пасіка* – з вуликів та спеціальних будівель на певному терені, *табун* – з певної кількості копитних тварин. Множини елементів, з яких складається денотат, не задані жорстко, їх можна вилучати без зміни характеру цього денотату. Саме такі випадки й слід кваліфікувати як реалізацію функції сукупності.

Як бачимо, сукупність являє собою своєрідну проміжну функцію між сингулярністю та плуральністю. Її особливість у тому, що формально вона може бути оформлена як однина, та означає множину (однорідних чи неоднорідних) предметів. Тому, безумовно, виділення функції сукупності як окремої має під собою вагомі підстави.

Але, на нашу думку, слід уберігатися й від інших крайнощів: розглядати цю функцію як окрему функціонально-семантичну категорію, бо в такому випадку поняття сукупності, надто розширюючись, фактично збігається з поняттям множинності [Домрачева 1999: 3, 5]. Адже ясно, що множинність може передаватися формами множини, а може, залишаючись концептуально множинністю, передаватися і формами однини. Це стосується не тільки числівникових слів (*п'ять, десять*), а й збірних іменників (*чиновництво, картопля, мурашня*) тощо. Інакше кажучи, множинність може бути довільною і сукупною, включаючи в себе, таким чином, поняття сукупності.

Крім того, множинність може бути й цілісною, адже кожен сингулятив співвідноситься з одним денотатом, який являє собою структуру, а значить і множину. Цим підкреслюється відносність сингулярності і абсолютність множинності. По суті онтологічно існує тільки множинність, яка когнітивно може розглядатися або з боку своїх складових елементів (плуральність), або з боку своєї цілісності (сингулярність).

Концепти диференційних семантичних ознак 'система елементів' / 'цілісність' виражаються у мовних одиницях певним набором сем, серед яких семи, що вказують на систему елементів, і семи, що вказують на цілісність, можуть мати різний ступінь домінантності. Можна вибудувати градаційну схему розташування функцій між двома полюсами – 'цілісність' – 'складові елементи', яку попередньо зобразимо у вигляді ланцюжка 'сингулярність' – 'сукупність' – 'збірність' – 'плуральність'. При цьому для функції сингулярності, крім інших сем, нерелевантних для даної системи координат, притаманна домінантна сема цілісності ('один') і вироджена сема 'система елементів', для функції сукупності – домінантна сема 'цілісність' і не домінантна сема 'система елементів', для збірності – домінантна сема 'система елементів' і не домінантна сема 'цілісність', для плуральності – домінантна сема 'система елементів' і вироджена сема 'цілісність'.

Однак все-таки функція сукупності у структурі ФСП квантитативності перебуває не між сингулярністю і збірністю. На відміну від сингулярності, сукупності та плуральності, у семемах яких наявна сема 'рахованість',

функція збірності містить сему 'нерахованість', а тому й належить до субполя нерахованості (пор.: *костюм – костюми, оркестр – оркестри, полк – полки і козацтво, лушпиння, матросня* без форми множини). Розглядати її тому як складову субполя збірності навряд чи доцільно [пор. Акуленко 1990: 28]. Слушно вважати збірними назвами такі, які співвідносяться лише з однорідною множиною предметів [Родніна 1979: 91], що зумовлюється їх мотивованістю словом, яка є назвою однієї істоти або одного предмета.

Таким чином, на функціонально-семантичному рівні, на нашу думку, збірність та сукупність протиставлені за диференційною семантичною ознакою 'рахованість'/'нерахованість', причому сукупності властива ознака рахованості. Звідси даємо таке визначення функції сукупності. Сукупність – це цілісна неозначена множина рахованих предметів. Від сингулярності вона відрізняється диференційними семантичними ознаками 'неозначеність', 'більше, ніж один' ('система елементів'), від плюральності – ознакою 'цілісність', а від збірності, як уже йшлося вище, – ознакою 'рахованість'.

Випадки ж уживання сингулятивів з функцією сукупності на зразок *У цьому лісі росте лише дуб* слід трактувати як вторинну функцію транспозиції сингулятивної форми у план сукупності. Тому, між іншим, форми мають відтінок розмовно-просторічного або професійного вживання.

Отже, сукупність являє собою не окреме субполе чи категорію, а одну з функцій ФСП квантитативності на перетині сингулярності та плюральності, яку треба послідовно розмежовувати зі збірністю.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Акуленко 1990 – Акуленко В. В. О выражении количественности в семантике языка // Категория количественности в современных европейских языках. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 7 – 40.
Безпояско та ін 1993 – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
Домрачева 1999 – Домрачева І. Р. Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.
Меновщиков 1970 – Меновщиков Г. А. Способы выражения единичности и множественности в языках различных типов // Вопросы языкознания – 1970. – № 1. – С. 82 – 88.
Родніна 1979 – Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 57 – 118.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ФСП – функціонально-семантичне поле

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Бронікова – аспірантка кафедри української мови Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.
Наукові інтереси – функціональна граматики, вираження квантитативності мовними засобами.

КАТЕГОРІЙНО – ГРАМАТИЧНИЙ ПРИНЦИП ВИДІЛЕННЯ ІМЕННИКОВИХ ОМОНІМІВ

Ірина Савченко (Черкаси)

Статтю присвячено розмежуванню багатозначних іменників та іменникових омонімів за категорійно-граматичним принципом. Суть його полягає у виявленні відмінностей у граматичному оформленні відмінюваних слів (чи лексико-семантичних варіантів). При виокремленні іменникових омонімів беруться до уваги відмінності за категоріями роду, числа і відмінка.

The article deals with polysemantic nouns and noun homonyms delimiting according to categorial-grammatical principles. The essence of the matter is in differences detecting in grammatical mounting of the words compared (of lexical-semantic variants). Categories of gender number and case are taken into consideration in detecting noun homonyms.

Важлива роль при розрізненні багатозначних та омонімічних слів належить морфологічним ознакам як виразникам граматичного оформлення відповідних лексичних одиниць (ЛО). Саме цим показникам властива функція формування різних ступенів повноти омонімів.

Як відомо, інтерес для виявлення ЛО граматичними засобами становлять неповні (часткові) та нерівнооб'ємні омоніми. Важливо з'ясувати, які саме граматичні категорії беруть до уваги при визначенні ступеня повноти омонімії. Якщо надавати перевагу синтаксичним категоріям, зокрема синтаксично-лексичній валентності [Арсеньєва 1966: 6], і враховувати невідповідність "у "поведінці" слова з різними значеннями як щодо синтаксичних зв'язків, так і щодо зв'язків лексичних" [Там же: 16], сплутування явищ полісемії і лексичної омонімії не усунеться, а навпаки, може ускладнити ситуацію. Отже, критичні зауваження [Гладкий 1967: 8; Кочерган 1980: 90], які стосуються універсальності критерію сполучуваності, виявилися справедливими: розбіжність у валентності омонімів та багатозначних слів дуже незначна, а це навряд чи є переконливим аргументом на користь поставленої дослідниками мети.

До ефективних морфологічних критеріїв виділення ЛО належать семний аналіз [Болтянська 1975: 75 – 78], який передбачає послідовне розкладання лексичного значення омонімічних та багатозначних слів на ряд

категоріальних (КС) і диференціюючих сем (ДС) і формалізується, за терміном В. Г. Гака [Гак 1972: 371], семантичною формулою (СФ): СФ = КС – ДС. Обмежуючись дослідженням омонімів-дієслів, автор зосереджує увагу на аналізі лексико-граматичних, рідше граматичних категорій цієї частини мови, підкреслює взаємодію лексичних і граматичних рівнів.

Виявлення неповної і нерівнооб'ємної омонімії лексико-граматичного класу іменників за категоріально-граматичним принципом в основному спирається на з'ясування невідповідності грамам роду, парадигм категорій числа та відмінка порівнюваних членів омонімічних пар і рядів [Лисиченко 1977: 57].

“Омонімічний конфлікт” [Малаховський 1990: 156] між членами омонімічної пари (ряду) чи значеннями полісемантичного слова може виникати тоді, коли однозвучні слова (їх ЛСВ) реалізують родову ознаку різними грамами.

За належністю однозвучних іменників до певного типу відмін можна виокремити дві групи омонімічних пар і рядів, члени яких мають відмінності у роді.

Першу групу формують іменникові омоніми першої відміни з флексією –а. Родова ознака слів, що перебувають в омонімічних відношеннях, виражається такими грамами:

а) жіночого роду //спільного – жіночого і чоловічого – роду: *причйна*¹ “/ж. і ч./ надмірно прискіплива людина” і *причйна*² “/ж./ морська риба з веретеноподібним тілом і присоском на голові”, *ханджб*¹ “/ч. і ж./ людина, яка прикидається набожною або добродібною”, і *ханджб*² “/ж./ китайська неочищена хлібна горілка”;

б) чоловічого роду //жіночого роду: *петрешка*¹ “/ж./ дворічна городня пряна рослина родини зонтичних”, *петрешка*² “/ч./ головний комедійний персонаж російського театру ляльок” і *петрешка*^{3x} “/ж./ про що-небудь кумедне, недоладне або клопітливе, марудне”;

в) жіночого роду //спільного – чоловічого і жіночого – роду // чоловічого роду: *невпра*¹ “/ж./ відсутність віри, упевненості, переконаності”, *невпра*^{2x} “/ч. і ж./ недовірлива людина”.

До другої групи належать омонімічні пари і ряди, які охоплюють однозвучні іменники другої та третьої відмін. Формальне ототожнення їх зумовлене наявністю нульової флексії однозвучних іменників чоловічого та жіночого родів. Граматична ідентичність порушується у граматичній типоформі (ТФ) однини:

1) ТФ – 1 /-і/ ~ ТФ – 2 /-я/: *пув'язь* – *пув'язі*¹ “/ж./ те, чим пов'язують, скріплюють що-небудь” і *пув'язь* – *пув'язя*² “/ч./ зв'язок” – “*Може, думає собі, знайдеться який пов'язь між двома легендами*” (Сл. Гр.);

2) ТФ – 1 /-і/ ~ ТФ – 2 /-у, -ю/: *чйрвінь* – *чйрвені*¹ “/ж./ густа червоно-коричнева фарба для розписування череп'яного посуду” і *чйрвінь* – *чйрвеню*² “/ч./ рум'янець на обличчі”;

3) ТФ – 1 /-і/ ~ ТФ – 2 /-а/ ~ ТФ – 3 /-у/: *туш* – *тэші*¹ “/ж./ рідка або суха фарба, звичайно чорного кольору”, *туш* – *тэша*² “/ч./ невелика музична п'еса” і *туш* – *тэшу*³ “/ч./ у грі в більярд – ненавмисне торкання до шару, що вважається ударом”.

Неповнота парадигми лексико-граматичної категорії числа іменникових омонімів встановлюється, зокрема, за двома основними моделями: “Повна числова парадигма // неповна числова парадигма з нульовою грамею множини” / “ПЧП/НЧП Ш мн.”/, “Повна числова парадигма // неповна числова парадигма з нульовою грамею однини” / “НЧП/НЧП Ш одн.”/.

За моделлю “ПЧП/НЧП Ш мн.” формуються омонімічні пари, у яких числова репрезентація грамам одного члена повна, а іншого – неповна. Ця неповнота виявляється у відсутності множинної характеристики позначуваного денотата. У зв'язку з концентрацією функціонального навантаження на словоформах однини окремі іменникові омоніми набувають різних ступенів узагальнення на зразок: *зрбмота*¹ (тільки однина) “уміння читати і писати” і *зрбмота*² (однина і множина) “офіційний письмовий акт; лист” *зувір*^{1x} (тільки однина) “звучання розмови” і *зувір*^{2x} (однина і множина) “найдрібніша діалектна одиниця, що охоплює мову одного населеного пункту”. Узагальнення кількості як різновид сукупної множинності, звісно, відрізняється від простої множинності – механічного поєднання однорідних денотатів.

Омоніми, утворені за моделлю “ПЧП/НЧП Ш одн.” засвідчують неспіввідносність числових парадигм грамею множини. Цікаво зазначити те, що в омонімічні відношення слова вступають у називному відмінку не однини, а множини, зважаючи на дефектність однієї з квантитативних парадигм, оскільки розглядувані лексеми належать до однієї частини мови, кваліфікувати їх лексичними омоформами не можна. Тут правильніше було б констатувати факт к а т е г о р і й н о ї о м о ф о р м і ї у межах лексичної омонімії. Під таким поглядом аналізуються слова *зэбі*¹ (однина і множина) “шкірно-м'язові складки у людей і тварин”, *зэбі*^{2x} (тільки множина) “кінці клешів, лещат, що служать для захоплення, стискування предметів”, і *зэбі*³ (однина і множина) “у Московській Русі – адміністративно-територіальна одиниця, що пізніше відповідала повітові”, *рустри*^{1x} (однина і множина) “трибуна на площі Стародавнього Риму, прикрашена носами кораблів, захоплених у ворога”, і *рустри*^{2x} (тільки множина) “настили над палубою судна для розміщення шлюпок” та ін.

Неідентичність відмінкових парадигм членів окремих омонімічних пар та рядів диктується специфікою поєднання відповідних типоформ у межах конкретного відмінка. Кожна з порівнюваних ТФ відтворює якісну невідповідність флексій на зразок: –а і –у родового відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни чи

різну наголошуваність тотожних флексій, наприклад, –и і –ь родового відмінка однини іменників першої відміни тощо. Крім того, одна або обидві типоформи можуть ускладнюватися морфологічним чергуванням голосних /о/, /е/ з /і/ та /о/, /е/ з Ш в основах іменникових омонімів, що у свою чергу теж порушує фонематичну ідентичність словоформ аналізованого відмінка.

В однині формальна невідповідність словоформ омонімічних членів фіксується у родовому відмінку іменників першої, другої та третьої відмін.

Іменникові омоніми першої відміни виявляють відмінності родового однини наголошуваністю – ненаголошуваністю закінчення –и. Семантично це відтворюється двома різновидами:

1) ТФ – 1 /–и/ ~ ТФ – 2 /ь/: *купинб* – *купинь*¹ “Polygonatom L., багаторічна рослина родини лілійних” і *купинб* – *купъни*² “скупчення рослин, стебла яких ростуть від поверхні ґрунту пучком”;

2) ТФ – 1 /и/ ~ ТФ – 2 /–и або –ь/: *ява* – *яви*¹ “частина акту, дії драматичного твору, в якій склад виконавців лишається незмінним”, і *ява* – *явъ*² “реальна дійсність”.

Для лексичних омонімів другої відміни характерне найрізноманітніше комбінування простих та ускладнених чергуванням голосних типоформ /УТФ/:

1) ТФ – 1 /–а/ ~ ТФ – 2 /у/: *тумбн* – *тумбну*¹ “скупчення найдрібніших крапель води у нижніх шарах атмосфери” і *тумбн* – *тумбна*² “грошова одиниця Ірану, що була в обігу до 1939 року”, *чбуш* – *чбуша*¹ “правовий служитель, розпорядник у Туреччині” і *чбуш* – *чбушу*² “сорт столового винограду”;

2) ТФ – 1 /–б, –я/ ~ ТФ – 2 /–э, –ю/: *травнък* – *травникэ*¹ “настоянка на травах”, *травнък* – *травникб*² “місце, поросле травою”, і *травнък* – *травникб*³ “лікар, що лікує травами”, *катрбн* – *катранэ*¹ “Stambe L., рослина степів або напівпустель родини хрестоцвітних” і *катрбн* – *катранб*² “колюча акула”;

3) ТФ – 1 /б, –я/ ~ ТФ /–у, –ю/: *соляр* – *солярб*¹ “солевар” і *соляр* – *соляру*² “солярове масло”, *штик* – *штку*¹ “підшкірне свиняче сало” і *штик* – *штикб*² “поліцейський агент”;

4) ТФ – 1 /–б і –у/ ~ ТФ – 2 /–б/: *гурт* – *гуртб* і *гуртэ*¹ “зібрання людей” і *гурт* – *гуртб*² “ребро, смуга, пояс, що виступають на стіні будови”;

5) ТФ – 1 /–а або –б/ ~ ТФ – 2 /–а/: *туз* – *тэзб*¹ “гральна карта з одним очком” і *туз* – *тэза*² “двовеслова легенька шлюпка”;

6) УТФ – 1 /–а, –я/ ~ УТФ – 2 /–у, –ю/: *трэнок* – *трэнку*¹ “напій” і *трэнок* – *трэнка*² (діал. шлунок), *дитънець* – *дитънця*¹ “центральна укріплена частина староруського міста” і *дитънець* – *дитънцю*² “хворобливий стан”;

7) УТФ – 1 /–я/ ~ УТФ – 2 /–ю/: *ячмінйць* – *ячмінцю*¹ “злакова рослина” і *ячмінйць* – *ячмінця*² “гнійне запалення волосяного мішечка віі”;

8) УТФ – 1 /–я/ ТФ – 2 /–я/: *вій* – *вья*¹ “жмуток хворосту або верболозу для заплітання тину, кошика тощо” і *вій* – *вня*² “(заст.) міфічна істота з повіками до землі”;

9) УТФ – 1 /–у/ ~ ТФ – 2 /–а/: *сон* – *сну*¹ “фізіологічний стан спокою організму людини і тварини” і *сон* – *суну*¹ “лікарська рослина родини жовтецевих”;

10) УТФ – 1 /–у/ ~ ТФ – 2 /–а/: *літ* – *льуту*, рідше *літу*¹ “легіння” і *літ* – *лнта*² “грошова одиниця”;

11) УТФ – 1 /–а і –у/ ~ УТФ – 2 /–у/: *папнр* – *папйру*¹ “матеріал для писання, друку, малювання” і *папнр* – *папйра* і *папйру*² “письмовий документ офіційного характеру”;

12) УТФ – 1 /–б і –у/ ~ УТФ – 2 /–у/: *двір* – *двуру* і *дворб*¹ “господарська ділянка” і *двір* – *двуру*² “умонархічних країнах монарх і його оточення”;

13) УТФ – 1 /–ю/ ~ УТФ – 2 /–я/: *ячмннь* – *ячмйню*¹ “злакова рослина” і *ячмннь* – *ячмйня*² “гнійне запалення волосяного мішечка віі”.

Іменники – омоніми третьої відміни виявляють неідентичність форм родового відмінка при поєднанні простої ТФ та ТФ ускладненого типу з дублетною флексією – і на зразок: УТФ – 1 /–і/ ~ ТФ – 2 /–і/, наприклад: *пувідь* – *пуводі*¹ “розлиття річки при весняному розтаванні снігу, льоду тощо” і *пувідь* – *пувіді*² “розповідь”.

Аналіз відмінкових грамам множини концентрується, зокрема, на називному відмінку, наприклад: *кэчер* – *кэчери*¹ “візник” і *кэчер* – *кэчері*² “кучеряве або завите волосся” (ТФ – 1 /–и/ ~ ТФ – 2 /–і/) та родовому відмінку, що засвідчується омонімічними парами: *вірстви* – *верстув*¹ “одиниця виміру довжини” і *вірстви* – *вірств*² “маса людей” (ТФ – 1 /–ув/ ~ ТФ – 2 /Ø/), *гуни* – *гунів*¹ “переслідування, цькування звіра під час полювання” і *гуни* – *гунів* і *гін*² “українська старовинна міра довжини” (ТФ – 1 /–ів/ ~ /у/ ТФ – 2) – ів та Ø/.

Отже, виділення омонімічних одиниць за к а т е г о р і й н о - г р а м а т и ч н и м принципом здійснюється шляхом детального з’ясування граемного вираження лексико-граматичної категорії роду, аналізу категорій числа і відмінка. Така методика дослідження іменникових омонімів може бути застосована щодо обмеженого кола лексичних одиниць. Здебільшого, ними є омонімічні пари і ряди, члени яких виявляють тотожність за звучанням і написанням тільки у деяких граматичних формах (мова йде про неповні, або часткові, та нерівнооб’ємні омоніми).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Арсеньєва 1966 – Арсеньєва М. Г., Строева Т. В., Хазанович А. Н. Многозначность и омонимия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1966. – 132 с.
- Болтянська 1975 – Болтянська Р. І. Розмежування омонімії та полісемії за допомогою семного аналізу // Мовознавство. – 1975. – № 6. – С. 75 – 78.
- Гак 1972 – Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972. – С. 56 – 67.
- Гладкий 1967 – Гладкий П. И. Лексическая омонимия имён существительных в современном немецком языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – К., 1967. – 21 с.
- Кочерган 1980 – Кочерган М. П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища шк., 1980. – 184 с.
- Лисиченко 1977 – Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. – Харків: Вища шк., 1977. – 114 с.
- Малаховський 1990 – Малаховський Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990. – 239 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Савченко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси – проблема розмежування полісемії та омонімії.

ОЗНАКА ЛІМІТАТИВНОСТІ У ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКАХ ДІЇ

Олена Пчелінцева (Черкаси)

Статтю присвячено дослідженню семантичного потенціалу віддієслівних імен дії у сфері лімітативності. Встановлено, що девербатив здатний виражати результативний та одноактний типи граничності, але не може репрезентувати семантичну ознаку реальної кількісно-часової межі дії.

The article is devoted to the investigation of semantical potential of the action verb – derived noun in the sphere of limitation. It is established that deverbative can express resultative and one – act type of limitation, but it can not represent semantical sign of real time-quantitative limit of the action.

Явище міжкатегорійної транспозиції як перехід слова з однієї частини мови до іншої без зміни основного лексичного значення представляє надзвичайно цікаві можливості для дослідження функціонування лексико-граматичних категорій, глибинних закономірностей процесу словотворення, семантичних меж частин мови. У структурі транспозита зберігаються окремі граматичні ознаки транспонованого слова, у згорненому вигляді міститься інформація про його лексичну і синтаксичну сполучуваність. У цьому контексті заслуговує на увагу успадкування віддієслівним іменником зі значенням дії аспектуальних значень результативності, кратності, процесуальності, інтенсивності, фазовості та ін. Аналіз семантичної структури девербатива свідчить, що аспектуальні ознаки мотиватора впливають на процес мотивації іменників¹, зберігаються у їхній семантичній структурі у вигляді “генетичного коду” [Соколов 1991: 10 – 12] та визначають лексико-граматичну сполучуваність девербативів у контексті.

Своєрідність імен дії у сфері вираження аспектуальної семантики виявляється при взаємодії значень фазовості, кратності, тривалості та інтенсивності із семантичною ознакою лімітативності – саме ця семантична ознака зумовлює транспозицію дієслова в іменник. Лімітативність поєднує різні типи відношення дії до її межі, яка може бути зовнішньою та внутрішньою, реальною (фактично досягнутою) та потенційною (як спрямованість на завершення дії), експліцитною та імпліцитною². Наявність зовнішньої межі в іменниковій дії, тобто актуалізація її граничності засобами контексту, досить поширена. Наприклад: *После минутного молчания Ариадна прижалась ко мне и сказала...* (Чехов); *По уходе Меньшикова блистательной Портой овладела паника (Филитов)*. Але реалізація у формі іменника внутрішньої (внутрішньослівної) межі іноді зустрічає опір лексичного матеріалу. Визначальним чинником у цьому процесі виступає значеннєвий тип дієслівної граничності: результативний, одноактний, кількісно-часовий. Ці різновиди граничності специфічно реалізуються у формі способів дієслівної дії, тому в основу аналізу покладено класифікацію девербативів за ознакою співвіднесеності з дієсловами певних способів дії³.

Результативна межа характеризує дію, що спрямована на “появу певного результату, який відповідає природі самої дії” [Шелякин 1983: 163], і виражає досягнення передбаченого результату. Наявність цього типу межі у семній структурі мотивуючого дієслова не перешкоджає процесу творення імені дії, яке легко успадковує

¹ Проблема різної продуктивності дієслів відносно до іменників дії неодноразово викликала інтерес науковців. Так, наприклад, Л. В. Шапошникова зазначувала нерегулярність моделі з *по-*, низьку регулярність *под-*, *в-*, *вы-*, *пере-* [Шапошникова 1988: 21], однак причини цих фактів залишились нез’ясованими. Якщо пояснювати такі явища впливом префікса як такого, то залишається нерозв’язаною проблема, чому, наприклад, іменник дії утворюється від дієслів *переделать*, *побелить* і не утворюється від *порисовать* і *перебить*. Відповіді на ці питання, на нашу думку, перебувають у площині семантичних, а не формальних особливостей мотиватора.

² Класифікацію типів граничності подано за: Бондарко 1986: 41 – 45, ТФГ 1987: 46 – 72, Гловинська 1982, Шелякин 1983: 160 – 165.

³ Класифікацію способів дії подано за: ТФГ 1987: 73 – 85.

семантичну ознаку результативності. Вона актуальна для імен, мотивованих дієсловами з загальнорезультативною семантикою: результативно-тотивними (*включеніе, приход, встреча, потеря*)⁴, процесно-результативними (*подъём, возвращение, убеждение*), результативно-пантивними (*побелка, вышивание, возмужание, изучение*), результативно-анулюючими (*дезорганизация, расформирование, отчисление*). На процес мотивації іменників дії не впливає наявність у спеціально-результативних дієслів значеннєвих відтінків, наприклад, кількісних: комплетивно-партитивного і відокремлено-партитивного (*подкармливание, присаливание, доплачивание, надстраивание, отъединение, отпарывание*), недостатньо- і надмірно-нормативного (*недокорм, недосыпание, пересол*); якісних (*выверстывание, отшлифовывание, отделка*); обставинних (*перекраивание, предугадывание, предвкушение*).

У реальному мовленні девербативи з результативним типом межі можуть актуалізувати як реальну граничність: *Шаховскому принадлежала заслуга **создания** в начале столетия комедийного репертуара в русском театре (Аношкина)*, так і потенційну: *Товарищи наблюдали, как из вытапливаемых бурлаков валил пар, и они уцелели и пошли на **выкормку** (Лесков)*. Отже, семантична ознака результативної межі дії релевантна для іменної форми вираження дії і легко транспонується у девербативи.

Інший значеннєвий тип межі – одноактний (здійснення дії в один прийом з мінімальною тривалістю). Наявність у семній структурі дієслова одноактного типу межі не заперечує мотивацію імен дії, хоча кількість відповідних девербативів порівняно невелика⁵ (близько 60 слів). Ця семантика яскраво виражена у дієсловах одноактного способу дії, котрі позначають одну мікроситуацію у співвіднесенні з множиною повторюваних ситуацій. У віддієслівних іменниках не спостерігається такої регулярної співвідносності за ознаками одноактність / багатоактність, як у дієслів типу *булькать – булькнуть* – аналогічних пар іменників у нашій картотеці близько 30: *взмах – взмахивание; глотание – глоток; булькание – бульк*⁶. Але при вживанні в контексті у формі однини “одноактні” девербативи завжди актуалізують значення одноактної, моментальної дії з реальною експліцитною межею: *Шуришащая медленность мига Тревожным **звоном** прервалась (Евтушенко)*. *Банщик ... с **размаху** хлестнул на грудь раскаленных камней (Бородин)*. Одноактний тип граничності властивий також девербативам, мотивованим результативно-непроцесними дієсловами, що вказують на непередбачений або моментальний результат: *порез, сглаз, рывок, прогул, оговорка*, результативно-тотивними дієсловами, що позначають моментальні або нетривалі дії⁷: *приход, встреча, потеря*. Мовленнєва аспектуальна семантика таких іменників повністю відповідає семантиці мотиваторів: *Я с первого ее слова догадался, что она говорит о самой себе, а не о какой-то своей знакомой; ее **обмолвка** только подтвердила мою догадку (Тургенев)*⁸.

Третій значеннєвий тип граничності М. О. Шелякін класифікує як кількісний [Шелякин 1983: 163]. Дієслова, що його виражають, вказують на часову межу певної тривалості, початку або кінця дії, крайню межу її інтенсивності, тривалості або повторюваності. Аналіз їхньої продуктивності щодо іменників дії свідчить, що кількісно-часова реальна граничність дії не поєднується з іменною формою, а тому не допускає утворення девербативів від цих дієслів (у випадку багатозначності дієслова – втрачається при номіналізації).

Значення часової межі певної тривалості виражають дієслова тривало-обмежувального та делімітативного способів дії. Випадки мотивації імен дії тут поодинокі: 12 та 14 відповідно: *отбывание - отбытие (срока), передышка, постой*. Усі ці девербативи містять ознаку кількісно-часової граничності лише у потенційному вигляді. Часова межа певної тривалості дії актуалізується також у дієсловах термінативно-тривалої та термінативно-інтенсивної семантики. Дієслова сативного (*нагуляться, выбегаются*), надмірно-інтенсивного (*улежатся, упрыгаются*), фінально-заперечувального (*доиграться, досидеться*), тривало-одноактного (*пробубнить, прокричат*) способів дії взагалі не спроможні мотивувати імена, від надмірно-кратних утворюються 3 девербативи (*истощение, износ, иссушение*), від надмірно-тривалих – 9 (*загул, заляденье* і т. ін.). У цих поодиноких випадках процес творення іменника дії супроводжується зміною дієслівної семантичної структури; значення слів *истощение – истощиться* несиметричне: надмірно-кратні та надмірно-тривалі семи значною

⁴ Фактичний матеріал дібрано методом суцільної вибірки зі «Словаря современного русского литературного языка» (М.; Л., 1948 — 1965, т. 1 — 17).

⁵ Невелика кількість одноактних іменників дії у російській мові (до того ж, що жорстких семантичних обмежень для їх утворення, очевидно, немає, і це підтверджується фактами утворення одноактних девербативів від дієслів, що не мають одноактної форми: *звонит* – *звон – звонок; грести – гребля – гребок*), можна пояснити причинами стилістичного порядку. Річ у тім, що значний відсоток одноактних дієслів має у своїй структурі додаткове емоційно-експресивне значення і належить до розмовного стилю, іноді – до просторічної лексики, а віддієслівний іменник, навпаки, тяжіє до книжності. Можливо, саме це протиріччя є основним чинником, що перешкоджає активному утворенню одноактних імен дії. З цього погляду покажемо з той факт, що більшість одноактних дієслів, не маючи співвідносної іменної форми, має натомість співвідносні дієслівно-вигуківі утворення: *шмыг, тресь, хрусть*, більш релевантні для емоційної сфери мови.

⁶ О.В.Бондарко відносить такі дієслівні форми до миттєво-інтенсивного способу дії [Бондарко 1967: 50].

⁷ Хоча тут треба розрізняти одноразовий, однократний характер дії і значення одноактності, яке модифікує дію в порівнянні з багатоактністю [ТФГ 1987: 82].

⁸ На відміну від мотиваторів, не здатних актуалізувати значення повторюваності, такі девербативи можуть вживатися в необмежено-кратному значенні. Очевидно, це явище зумовлене впливом категорійної семантики іменника, що передбачає наявність форми множини: *Держа в руке бокал, вы суженным Зрачком следили за игрой **Обмолвок**, вывихшихся за ужином (Пастернак)*.

мірою нейтралізуються, зберігаючись у вигляді заперечно-оцінюваної надмірної кількості дії без чітко вираженої межі.

Ситуація з утворенням девербативів від фазових дієслів ще показовіша: починальні та фінитні дієслова мотивують іменники тільки за умови еволютивності фазового значення, тобто потенційності його межі: *зацветание, закуривание, отжигание, догорание*. Водночас актуалізація реальної фазової межі під впливом контекстуальних чинників цілком можлива: *После отцветания тюльпанов сад кажется опустевшим (Дьяченко)*. Неволютивні фазові дієслова, що позначають момент початку або кінця дії, тобто реальну часову межу, не здатні утворювати імена дії: *запрыгать, поплыть, взревновать, отрадоваться*.

Ознака кількісно-часової граничності визначає і процес мотивації імен зі значенням кратності: девербатив утворюється лише від дієслів неграничних (*позвякивание, переиештывание, тикание*) або з потенційним типом граничності (*изничтожение, вытаптывание, рассылание, опрос*). У мовленні такі іменники можуть актуалізувати значення реальної граничності, але тільки за допомогою певних контекстуальних чинників: *Вдруг в окно раздался стук, такой громкий и необычайный, что Савелий побледнел и присел от испуга (Чехов)*. Реальна межа повторюваності кратної дії, що властива, наприклад, дистрибутивно-сумарним дієсловам з префіксом по-, пере- (*повспоминать всех друзей, выпустить всех голубей, перецеловать всех девишек*) або кумулятивним дієсловам (*накосить травы, настирать белья*), повністю заперечує можливість утворення девербативів (у ССРЛЯ іменники з відповідним значенням відсутні).

Крайня межа інтенсивності дії знаходить вираження у дієсловах тривало-підсилювального способу дії (*дозвонится, достучаться*), який теж не має жодного співвідносного девербатива.

Отже, для девербативів зі значенням дії релевантні значення результативності та одноактності, але ознака кількісно-часової межі дії суперечить формі іменника. Це явище, на наш погляд, зумовлене синкретичним характером девербатива, поєднанням у ньому двох протилежних начал – іменного та дієслівного. З одного боку, є закономірною мовна тенденція зберегти в іменнику дії основну дієслівну семантику – процесуальність; з іншого боку, видається очевидним позначення девербативом дії в аспекті її субстанціональності, що зумовлене категорійним значенням іменника як частини мови. Тому іменник дії може характеризувати процес з погляду результативності або вказувати на одну з його частин, але не здатний позначати його часову межу, оскільки генетично не пов'язаний з часом і бере на себе цю функцію тільки під впливом контекстуального оточення.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бондарко 1967 – Бондарко А. В., Буланин Л. Л. Русский глагол. – Л., 1967. – 192 с.
Бондарко 1986 – Бондарко А. В. Семантика предела // Вопр. языкознания. – 1986. – № 1. – С. 41 – 47.
Гловинська 1982 – Гловинская М. Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. – М., 1982. – 155 с.
ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. – М.; Л., 1948 - 1965. – Т. 1-17.
ТФГ 1987 – Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987. – 338 с.
Шапошнікова 1988 – Шапошникова Л. В. Семантико-словообразовательная типология отглагольных имен существительных на –ние (–ание, –ение) в современном русском языке: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Саратов, 1988. – 16 с.
Шелякин 1983 – Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола. – Таллинн, 1983. – 216 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Пчелінцева – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії і філософії Інституту соціального управління, економіки і права (м. Черкаси).

Наукові інтереси – проблеми функціональної граматики, імпліцитна морфологія.

СУБСТАНТИВОВАНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ У ПАРАДИГМІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ

Наталія Лихошерстова (Харків)

У статті розглядається питання про парадигматичну зумовленість субстантивзації дієприкметників в українській мові, місце її в лексико-семантичній парадигмі віддієслівних іменників, мотивованих перехідним дієсловом.

The problem of paradigmatic dependence of the substantivation of participles in the Ukrainian language, the place of the substantivized participles in semantic paradigm of nouns that are motivated by transitive verbs, is investigated in this work.

Як відомо, одиниці лексичної системи української мови характеризуються двома типами відношень – парадигматичним й синтагматичним. На відміну від синтагматичного значення, яке виступає індивідуальною властивістю мовної одиниці, парадигматичне є інтралінгвальним явищем, позначеним співвіднесеністю із загальним значенням, семантичною ознакою слів-конституентів парадигматичної групи. Як відомо, основною системною властивістю лексики є наявність парадигматичних відношень на будь-якому мовному рівні.

При здійсненні добірки матеріалу для аналізу з лексикографічного джерела [СУМ 1970 – 1980] враховувалась властивість субстантивованих одиниць (СО) або набувати таких лексичних, морфологічних та синтаксичних

ознак, що зближують субстантивати з власне іменниками, або безпосередньо ставати іменниками. У зв'язку з цією особливістю при переході слів із однієї частини мови до іншої відбувається і зміна змісту слова, і зміна його парадигматичної чи словотворчої форми [Білодід 1970: 28]. Таким чином, відбір іменникових парадигм здійснювався на основі урахування вживання СД у таких позиціях, де неможливі іменникові конститuentи або можливе використання субстантивованих дієприкметників (СД) та співвідносних іменників як синонімів. Лексичні парадигми віддієслівних іменників, до складу яких не входить жодна СО не становили об'єкту даного дослідження. Матеріали суцільної вибірки із СУМ представлені понад 260 одиницями. Серед них близько 200 СД мотивовані перехідними дієсловами, 60 СД мотивовані неперехідними дієсловами, 10 СД мотивовані дієсловами перехідного і неперехідного типу.

Для субстантивації дієприкметника величезне значення має валентність, тобто та сполучуваність, що закладена у семантиці дієслова. Як відомо, валентність перехідних дієслів полягає у зв'язках з суб'єктом і об'єктом, тому тут спостерігаємо правосторонні і лівосторонні зв'язки, що реалізуються у вираженні суб'єкта, об'єкта та іноді результату дії, позначуваної дієсловом. На підставі цієї валентності створюється парадигма, властива для перехідних мотивуючих дієслів: дія (А), суб'єкт (S), об'єкт (O), результат (R) та знаряддя дії (I). Останній актант є факультативним, у деяких випадках ця валентнісна ланка реалізується лексемами на позначення інших відношень: приміщення (P), засобу (M), адресата дії (Ad), місця дії (L) та ін. Л. А. Лисиченко, розглядаючи вплив валентності мотивуючого дієслова і категорії перехідності/ неперехідності на семантику віддієслівного іменника, відзначає, що “перехідні слова ж, як мінімум, є двовалентними, тобто їм притаманні обов'язкові синтаксичні і семантичні зв'язки з суб'єктом і прямим об'єктом...” [Лисиченко 1977: 60].

Приведені вище позиції в системі віддієслівних іменників можуть виражатися у такий спосіб: а) різними іменниками; б) різними ЛСВ багатозначного іменника; в) субстантивованими одиницями.

Розглянемо такі випадки, коли іменникова парадигма складається виключно з конститuentів-субстантивів. У наведеній нижче таблиці подаються іменники, мотивовані перехідним дієсловом недоконаного виду *сіяти*, пряме номінативне значення якого “кидати зерно, насіння звичайно в оброблену землю, певним способом розтрушуючи, розсипаючи його”.

ДІЯ	СУБ'ЄКТ	ОБ'ЄКТ	РЕЗУЛЬТАТ	ЗНАРЯДДЯ ДІЇ	ЧАС ДІЇ
сіяння сівба 1	сівач 1 сіяльник сівальник сів (рідко) 1	сівбиця (<i>діал.</i>) сівбина (<i>діал.</i>)	посів 3	сівалка сіялка	сівба 2 сів (рідко) 1

На жаль, не всі дієслова позначені наявністю повної парадигми віддієслівних іменників, але обов'язкові валентнісні актанти, здебільшого, зберігаються. В тих парадигмах, де не існує відповідної окремої іменникової форми на позначення певних типів відношень, використовуються інші мовні ресурси, одним з яких є багатозначність. Іменник може мати пряме номінативне значення, у процесі розвитку мови, при перенесенні назви, позначуваної цим словом, виникають нові відтінки, нові значення полісемантичного слова (ЛСВ). Так, пряме номінативне значення іменника *запитання* – “звертання до кого-небудь з метою з'ясування чогось; питання”. У парадигмі, поданій нижче, реалізуються два лексико-семантичних варіанти цієї багатозначної лексики, а саме: “звертання до кого-небудь з метою з'ясування чогось; питання; // Те, що вимагає з'ясування...”, а також “Вимога, прохання дати які – небудь відомості або офіційні роз'яснення з приводу чого-небудь; запит (у 1 знач.)”.

СУБ'ЄКТ	ОБ'ЄКТ	РЕЗУЛЬТАТ	ЗНАРЯДДЯ ДІЇ
запитувач “Той, хто запитує”	запитання 1 “...// Те, що вимагає з'ясування”	запитання 2 “Вимога, прохання дати які-небудь відомості з приводу чого-небудь; запит (у 1 знач.)”; запитання 1 “Вимога, прохання дати які-небудь відомості або офіційне роз'яснення з приводу чогось”	запитальник “Зібрання питань на яку-небудь тему або з якої-небудь галузі знань і т. ін.; питальник”
крадій, –йка “Те саме, що злодій 1”	крадіжка 2 (“Украдені речі”)	крадіж (Таємне привласнення чужих грошей і т.ін злодійство); крадіжка 1 “Те саме, що крадіж”	

Отже, як бачимо, з двох ЛСВ полісемантичної лексеми *запитання* у парадигмі віддієслівних іменників типу **S – O – R – I** реалізуються обидва (хоча у даному випадку корелюють не тільки ЛСВ, а й відтінки значень аналізованої лексеми). Це можливо завдяки парадигматиці відношень ЛСВ багатозначного слова, тому з'являється можливість для кожного конкретного повідомлення вибрати один із варіантів. Подібний процес спостерігаємо в парадигматичному ряді іменників, мотивованих дієсловом *крати*. Інші, зафіксовані нами парадигми, конститuentи яких утворені від перехідних дієслів, є неповними, таких типів:

A – S – R – P – M	фотографування 1, фотографія 1 – фотограф – фотографія 2 – фотографія 3 – фотоапарат, фотоапаратура
A – O – R – P	арешт 1 – арештант – арешт 1 – арешт 3
A – S – R – P	друк 1 – друкар – друк 2 – друкарня; катування 1, катівство 1 – кат1 – катування 2, катівство 2 – катівня;
A – S – R	обмова 1 – обмовник – обмова 2; бійка 1 – боєць – бійка 2;
A – O – R	оточення 1 – оточенець – оточення 2
A – S – O	позика 1 – позичник – позика 2; позичка 1 – позичальник – позичка 2
A – O – L	привезення, привіз 1 – привіз 2 – привіз 3;
A – R	поранення 1 – поранення 2; знання 3 – знання 1;

На основі спостереження над зафіксованими парадигмами іменників, похідних від перехідних дієслів, до складу яких входять СД, зафіксовані такі випадки, коли різні валентнісні актанти передаються одним ЛСВ. Це переважно стосується валентісних зв'язків на позначення таких відношень: дії та стану, дії та результату або дії, результату, місця й часу дії. Така кореляція здійснюється двома способами. Перший полягає у тому, що валентнісні відношення реалізуються за допомогою експліцитних сем “дія” і “стан”. Так, семна структура лексем *мордування* та *полонення* складається з таких компонентів “дія і стан за значенням мотивуючого дієслова”. Інший шлях, що дає можливість тому ж самому ЛСВ окремої лексеми виступати носієм двох значень, дії та результату, є актуалізація імпліцитних сем. Помічено, що у деяких дієсловах, насамперед циклічного характеру, є приховані семи “стан”, “місце”, “час”, які реалізуються в похідних. Наприклад, дієслово *евакуювати* у мотивуючому значенні означає “Проводити, здійснювати евакуацію (у 1 знач.)”. Крім експліцитної семи “дія”, закладеної у вихідній одиниці, у похідному значенні актуалізуються й імпліцитні, що наглядно ілюструє наступний приклад:

Евакуація 1 “Організоване **вивезення** людей, підприємств, установ та різних матеріальних цінностей з небезпечної місцевості під час війни, стихійного лиха і т. ін.; // **Стан** евакуйованих людей, установ, майна і т. ін., а також **місце і час** перебування в такому стані”.

Якщо ж не існує відповідних субстантивів на позначення одного з відношень в лексико-семантичній парадигмі, ця лакуна заповнюється у такий спосіб: на місці потенційного іменника з'являється одиниця, яка майже за всіма своїми лексико-граматичними властивостями збігається з відповідним іменником. Це можливо тільки завдяки процесові субстантивзації, тобто міжкатегорійного переходу лексем без зміни морфемної структури, але з деякими особливостями, що проявляються на всіх мовних рівнях.

У наступній таблиці бачимо, що саме здатність заступати іменники у вигляді СО дає змогу дієприкметникам брати участь у створенні віддієслівної субстантивної парадигми.

СУБ'ЄКТ	ОБ'ЄКТ	РЕЗУЛЬТАТ	МІСЦЕ ДІЇ
кат 1 “Той, хто здійснює смертні вироки або тілесні покарання, бере на тортури”	катований (пас.мин.і.теп.ч)...// “Людина, яку катували або катують”	катування 2 (стан за знач. “Страждати морально”) = катівство 2 (“Звіряче, жорстоке, люте поводження; звірство”)	катівня (“Місце тортур, катувань у в'язниці тощо”)
фотограф “Фахівець з фотографії (у 1 знач.); // Той, хто взагалі фотографує, вміє фотографувати”	фотографований (пас. теп. та мин. ч.); // у знач. ім. фотографований. “Той, кого фотографують”	отографія 2 “Зображення, відбиток, одержаний таким способом; знімок, фотокартка”.	фотографія 3 “Майстерня для фотографічного знімання та виготовлення знімків, відбитків.”
обіцяльник “той, хто дає багато обіцянок, але не виконує їх”	обіцяне 2 “те, що хтось кому-небудь обіцяє або обіцяв” (пас.мин.ч)	обіцянка “Добровільно дане зобов'язання зробити що-небудь”, обітниця “Обіцянка, обіт”, обіт “книжн. Урочиста обіцянка, зобов'язання (перев.	

		релігійного характеру); клятва”	
бажаючий (акт. теп. ч) “Той, хто бажає здійснити, здобути щонебудь.”	бажане “те, чого хто-небудь бажає, до чого хтось прагне”	бажання 1 “прагнення, потяг до здійснення чогонебудь; хотіння”	

Як бачимо, в останньому прикладі відсутність відповідного дієприкметника на позначення об’єкта дії компенсується віддієслівним прикметником, також субстантивованим. Такі випадки не є винятком, подібні заміщення зустрічаються майже у 30 парадигмах, члени яких мотивовані перехідними дієсловами (*вільновідпущений, тяжкопоранений, недоговорене, нечуте, бажане* тощо).

Традиційно всі дієслова поділяються на два семантичні класи: дієслова дії і дієслова стану, останні утворюють периферію дієслівного класу. Дієслова дії позначені такими лексичними особливостями: вузьким діапазоном лівобічної суб’єктної позиції і ширшим охопленням правобічної об’єктної валентності, тоді як дієслова стану характеризуються зорієнтованістю на більш широку лексичну репрезентацію лівобічної суб’єктної позиції у зв’язку з незначними можливостями їх правобічної об’єктної валентності і фактичним об’єднанням у суб’єктній позиції суб’єктно-об’єктних відношень [Вихованець 1988: 86]. Саме через можливості поєднання з іншими частинами мови, через наявність у парадигмі дієслова, або його похідного, тих чи інших форм розкривається семантика дієслова.

Як відомо, семантико-синтаксично валентність полягає у “заповненні відповідної кожному ознаковому слову кількості залежних семантичних позицій”, що регулюється семантичною сумісністю дієслова і залежних контекстних партнерів [Вихованець 1988: 108]. У виявлених нами лексичних парадигмах іменників, мотивованих перехідними дієсловами, субстантивовані дієприкметники посідають місце трьох відповідних іменникових аргументів (суб’єкт дії або стану, об’єкт дії або стану, результат дії або стану).

Так, значення суб’єкта, репрезентоване 15 СД у складі іменникової парадигми, утворюється від семантичних груп дієслів [Матвеева 1988] поля дії (*проводжаючи, розводящий, направляючий, атакуючий* тощо) і тільки два ЛСВ мотивовані дієсловами поля стану (*бажаючий, хвилююче*). Поле відношення взагалі не властиве для СО зі значенням суб’єкта дії або стану. Розглянемо спочатку СД на позначення суб’єкта дії. Найбільш численну групу серед них становлять одиниці, мотивовані перехідними дієсловами недоконаного виду зі значенням об’єктного і суб’єктно-об’єктного пересування/переміщення (одиниць: *супроводжуючі, направляючий, ведучий, проводжаючи, розводящий*). Решта відноситься до таких підполів: соціальна діяльність (*граючий, заручений, штурмуючий*), мовленнєва діяльність (*рекомендуючий*), інтелектуальна діяльність (*сприймаючий, знаючий*), а також фізичного впливу на об’єкт (*атакуючий*) та вміщення (*заряджаючий*). Як бачимо, саме у семантиці вихідних дієслів закладена сема “особа”, тому й мотивовані одиниці зберігають цю особливість. Значення поля стану зберігається у двох СО – *бажаючий* (функціональний стан), *хвилююче* (емоційний стан). Останнє ЛСВ вживається на позначення абстрактного поняття через характерне для таких субстантиватів уживання у середньому роді однини [Гнатюк 1982: 166].

У позиції об’єкта виступає 141 СД, мотивовані перехідними дієсловами 15 семантичних груп – полів (пересування – 9 СО, вміщення – 7 СО, фізичного впливу на об’єкт – 28 СО, творчої – 3 СО, інтелектуальної – 15 СО, мовленнєвої – 10 СО, соціальної діяльності – 12 СО, буття – 5 СО, якісного – 5 СО, соціального – 1 СО, емоційного – 6 СО, функціонального станів – 5 СО, володіння – 21 СО, міжособових – 2 СО та соціальних відносин – 12 СО). Як свідчать наведені кількісні дані, найбільш численною є група СО, мотивованих дієсловами підполя фізичного впливу на об’єкт. Серед цього підполя виділяються наступні підгрупи: ЛСГ дієслів негативного впливу на об’єкт (*покривджені, скалічений* тощо), що у свою чергу поділяється на дієслова “активного впливу на об’єкт з метою завдання йому шкоди, навіть до руйнування”. – (*поранений, заарештований, репресований, катований* тощо) та дієслова “позбавлення життя живої істоти” – (*задавлений, втопнений, повішений, убитий, розстріляний* тощо).

Від п’яти семантичних груп перехідних дієслів утворилося 15 СД на позначення результату дії. Це такі групи: фізичний вплив (*оране, палене*), інтелектуальна діяльність (*продумане, задумане*), володіння (*награбоване, позичене*) та творча діяльність. Група лексем останнього поля є найбільшою за кількістю конститuentів, виявлених у СУМ, вона складається з двох лексико-семантичних груп: ЛСГ дієслів приготування їжі (*жарене, парене, печене, пражене, смажене, спечене*) та ЛСГ графічної передачі інформації (*друковане, писане, написане*). Дієслова на позначення стану не виступали мотивуючою основою субстантивованих дієприкметників, які передають результат дії. Морфолого-граматична форма всіх СО на позначення результату дії свідчить про предметно-абстрактний характер їх лексичного наповнення.

Таким чином, групування номінативних одиниць у парадигматичні об’єднання є важливою системною властивістю лексико-семантичного рівня організації мови. Як бачимо, семантичні потенції слова не завжди містяться у предметно-понятійному ядрі значення, вони закладені, насамперед, у валентісних зв’язках слова. Перехідні дієслова при обов’язкових двох валентностях (S та O) мають потенційні можливості для виникнення

лексем на позначення дії, суб'єкта, об'єкта, результату, знаряддя дії, приміщення, матеріалу тощо. Однак у мові не завжди спостерігається наявність повних іменникових парадигм з конститuentами, які передають вищевказані відношення. Неможливість уживання іменників у таких позиціях компенсується за рахунок процесу субстантивізації. СО, представлені насамперед СД, здатні займати в іменниковій парадигмі позиції суб'єкта дії або стану, об'єкта дії або стану та результату дії. Друга група з перелічених є найбільшою серед субстантивів, мотивованих перехідними дієсловами.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Білодід 1970 – Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970. – 583 с.
Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
Гнатюк 1982 – Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка. – 1982. – 248 с.
Лисиченко 1977 – Лисиченко Л. А. Семантическая структура слова в украинском языке. Полисемия отглагольных имен существительных: Дис. ... докт. филол. наук – Харьков, 1977.
Матвеева 1988 – Лексико-семантические группы русских глаголов: Учебный словарь-справочник / Под общ. ред. Т. В. Матвеевой. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 152 с.
СУМ – Словник української мови: В 11 томах. – К.: Наук. думка. – 1970 – 1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Лихошерстова – аспірант кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Наукові інтереси – проблема субстантивізації дієприкметників в українській мові.

НАГОЛОШЕННЯ ІМЕННИКІВ СЕРЕДНЬОГО РОДУ НА –А(–Я) В “ЕНЕЇДІ” ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Анжеліка Зинякова (Миколаїв)

У роботі описуються й характеризуються особливості та закономірності акцентування іменників середнього роду на –а(–я) (на матеріалі “Енеїди” І. Котляревського). Результати дослідження є теоретично і практично цінними для визначення нормативності наголосу іменників сучасної літературної мови.

This work is devoted to the problem of stressing nouns. The problem is concerned to the characteristic of the peculiarities and regularity of neuter gender. The basic material is “The Eneida” by Kotlyarevsky. The results of the work contribute to determination and standardization of nouns and their stress in Modern Ukrainian.

Іменники середнього роду на –я, які при відмінюванні не отримують суфікса –ят– або –ен– фіксуються в “Енеїді”, здебільшого, лише у формах однини. Це зумовлено значною мірою тим, що досліджувані лексеми є в основному *singularia tantum*. Переважна більшість іменників, ужитих у поемі лише у формах однини, характеризуються наголосом на основі: *багаття, безголов'я, безділля, безчоловіччя, будовання, верб'я, вештання, волосся, гуляння, дозвілля, женихання, збіжжя, здоров'я, зілля, імення, каміння, клечання, клоччя, кнуття, колосся, кохання, кочовання, кулаччя, купання, лахміття, мальовання, насіння, начиння, нещастя, обніміння, обрання, охання, пановання, перепуття, пір'я, покуття, похмілля, прощання, пруття, пхикання, репетовання, ржання, роздолля, рушення, сватання, стогнання, убрання, увіччя, учення, ушановання, хлипання, щастя*.

У сучасній літературній мові наведені лексеми мають таку саму акцентуацію, як в “Енеїді”. Виняток становить слово *убрання*, якому в сучасній літературній мові властивий подвійний наголос – суфіксальний і флективний (у поемі – тільки суфіксальний): *убрання* (УРС, VI, 143; СУМ, X, 360; ОСУМ, 775), *убрання і убрання* (Погр. СН, 582; УЛІВН, 663; Погр. ОС, 574). Первісним тут є, очевидно, суфіксальне наголошення, пор. свідчення старих українських словників: *убранье* (Біл. – Нос., 362), *убрання* (Закр., 555), *убранне* (Желех., II, 1000), *убрання* (Ум., III, 41; Тимч., II, 21; Грінч., VI, 308), але *убрання* (Ум., II, 229), *убрання* (Левч., 89).

З іменників середнього роду на –я, що трапляються в “Енеїді” лише у формах однини, флективною акцентуацією характеризуються лише лексеми – *вороття, нив'я, оружжя*:

вороття: зн. одн. *вороття* (V, 52, 2)¹;

нив'я: зн. одн. *нив'я* (VI, 102, 5);

оружжя: ор. одн. *оружжям* (VI, 148, 2).

У сучасній літературній мові перший з наведених іменників також має флективний наголос, проте другий і третій – кореневий: *вороття* (Погр. СН, 107; УЛІВН, 120; Погр. ОС, 123); *нив'я* (УРС, II, 748; СУМ, V, 409; ОСУМ, 438); *оружжя* (УРС, III, 151; СУМ, V, 751). Кореневе акцентування іменника *нив'я* є первісною, оскільки твірне слово *нива* в праслов'янській мові характеризувалося баритонованою акцентною парадигмою [Колесов 1972: 8; Зализняк 1985: 132].

¹ Дослідження здійснюється за виданням: Котляревський І. П. Повне зібрання тв: У 2 т. – К., 1962. – Т. I. – 535 с. (Римською цифрою позначається частина «Енеїди», арабськими – строфа цієї частини і рядок).

Деякі іменники середнього роду на *-я* вживаються в “Енеїді” в однині та множині або тільки у множині:
весілля: наз. одн. *весілля* (III, 8, 2), род. одн. *весілля* (IV, 62, 5), зн. одн. *весілля* (I, 7, 6), наз. мн. *весілля* (I, 38, 3), місц. мн. *по весіллях* (III, 75, 3);
колоддя: род. одн. *колоддя* (V, 53, 6) і *колоддя* (V, 119, 8), ор. мн. *колоддями* (V, 137, 9);
брусся: наз. мн. *брусся* (V, 64, 9);
угоддя: ор. мн. *угоддями* (VI, 102, 4).

Наголошення наведених лексем у поемі не відрізняється від сучасного літературного: іменник *колоддя* в сучасній літературній мові має подвійний наголос в однині: кореневий і флективний (як в “Енеїді”), іменник *весілля* – подвійний наголос у множині: кореневий та флективний (як у поемі), іменник *угоддя* – кореневий наголос у множині (як в “Сеїді”): *колоддя* (УРС, II, 357; СУМ, IV, 228; ОСУМ, 315), *колоддя* і *колоддя* (Погр. СН, 257; УЛВН, 283; Погр. ОС, 278); *весілля*, мн. *весілля*, *весіль*, *весіллям* і *весілля*, *весіллів*, *весіллям* (Погр. СН, 57; УЛВН, 70; Погр. ОС, 72); *угіддя*, мн. *угіддя*, *угідь*, *угіддям* (Погр. СН, 583; УЛВН, 664; Погр. ОС, 575). Слово *брусся* в сучасній літературній мові є збірним іменником і характеризується кореневим наголосом: *брусся* (Погр. СН, 25; УЛВН, 57; Погр. ОС, 59; СУМ, I, 242). З двох наголошень форм однини іменника *колоддя* (кореневого і флективного) первісним є кореневе, оскільки твірне слово *колода* в праслов’янській мові мало баритоновану акцентну парадигму. [Булаховський 1983: 101; Колесов 1972: 8; Зализняк 1985: 132]. У найстаріших словниках української мови це слово подане з первісною кореневою акцентуацією, у “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка – з новою флективною: *колодья* (Закр., 367), *колоде* (Желех., I, 359), *колоддя* (Грінч., II, 271).

Для визначення типу акцентуації (на корені чи на флективному/суфіксальному голосному *-a(-я)*) іменника середнього роду на *-a(-я)*, який при відмінюванні отримує суфікс *-at(-ят)*, достатньо хоча б одного його вживання в однині або множині. Майже всі зафіксовані в “Енеїді” іменники середнього роду на *-a(-я)*, характеризуються наголосом на флективному/суфіксальному голосному *-a(-я)* у відмінюваних формах однини і множини:

дитя: наз. одн. *дитя* (IV, 67, 2), кл. одн. *дитя* (II, 67, 3);
дівча: наз. одн. *дівча* (III, 134, 1; IV, 22, 1);
дівчата: наз. *дівчата* (I, 28, 9; II, 44, 1; III, 8, 3; VI, 140, 1), род. мн. *дівчат* (V, 112, 7; VI, 32, 2; VI, 122, 7), ор. мн. *дівчатами* (I, 7, 8), кл. мн. *дівчата* (II, 47, 3);
кошеня: кл. одн. *кошеня* (VI, 12, 5);
курча: зн. одн. *курча* (VI, 12, 5), ор. одн. *курчам* (VI, 166, 6), дав. мн. *курчатам* (V, 93, 3);
лоша: наз. мн. *лошата* (III, 94, 6);
паненя: наз. мн. *паненята* (II, 18, 1);
паруб’я: наз. одн. *паруб’я* (V, 37, 3), род. мн. *паруб’ят* (V, 109, 4);
порося: наз. одн. *порося* (III, 19, 4; V, 110, 10), наз. мн. *поросята* (II, 18, 3; VI, 39, 9), род. мн. *поросят* (V, 6, 10; V, 9, 10; VI, 125, 19);
реб’ята: кл. мн. *реб’ята* (VI, 38, 1);
солов’я: род. мн. *солов’ят* (IV, 2, 2);
теля: наз. мн. *телята* (IV, 39, 8);
хлоп’я: ор. мн. *хлоп’ятами* (II, 55, 4), кл. мн. *хлоп’ята* (II, 5, 1);
щеня: наз. одн. *щеня* (I, 24, 7).

Наголошення наведених лексем в “Енеїді” не відрізняється від сучасного літературного (*реб’ята* не вживається в сучасній літературній мові). Це свідчить про те, що вже на час І. Котляревського акцентування досліджуваних лексем була в основному уніфікована. Лише *grindzholjata* має в поемі інше наголошення: зн. мн. *гринджолята* (I, 4, 5). У сучасній літературній мові цей іменник вживається з суфіксальним наголосом: *гринджолята* (УРС, I, 362; СУМ, II, 169).

Іменники середнього роду на *-я*, які при відмінюванні отримують суфікс *-en-*, фіксуються в “Енеїді”, здебільшого, лише в однині, характеризуючись при цьому кореневим наголосом:

врем’я: зн. одн. *врем’я* (II, 29, 1; IV, 27, 6; IV, 28, 3; IV, 84, 1; IV, 115, 8; V, 80, 5; V, 93, 5; VI, 60, 1; VI, 88, 8; VI, 161, 9);
плем’я: наз. одн. *плем’я* (IV, 33, 8; IV, 84, 3; V, 67, 3; V, 80, 6; VI, 9, 3; VI, 88, 9; VI, 161, 8), ор. одн. *плем’ям* (IV, 27, 5);
полом’я: наз. одн. *полом’я* (I, 66, 5; V, 58, 2). зн. одн. *полом’я* (VI, 28, 7);
тім’я: зн. одн. *тім’я* (IV, 63, 7; IV, 130, 6), дав. одн. *по тім’ю* (VI, 41, 2), місц. одн. *на тім’ї* (I, 9, 10).

Кореневе наголошення (в однині) властиве згаданим лексемам і в сучасній літературній мові: діал. *врем’я*, род. *врем’я* і *времені* (УРС, I, 296; СУМ, I, 758); *плем’я*, род. *племені* і *плем’я* (Погр. СН, 441; УЛВН, 459; Погр. ОС, 430); *полум’я*, род. *полум’я* (Погр. СН, 425; УЛВН, 477; Погр. ОС, 443); *тім’я*, род. *тім’я* і *тімені* (Погр. СН, 569; УЛВН, 650; Погр. ОС, 563).

Іменник *ім’я* вжито в “Енеїді” у формах родового відмінка однини і родового та давального – множини: род. одн. *імені* (IV, 35, 9), род. мн. *імен* (I, 24, 4), дав. мн. *іменам* (VI, 144, 7) Таким наголошенням (кореневим – у

родовому однини, суфіксальним – у родовому множини, флективним – у давальному множини) лексема *ім'я* характеризується в сучасній літературній мові: *ім'я* род. *імені* і *ім'я*, мн. *імена*, *імен*, *іменам* (Погр. СН, 233; УЛВН, 256; Погр. ОС, 250).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Біл. – Нос. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1966. – 422 с.
Грінч. – Грінченко Б. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4.
Желех. – Желеховський С., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 1 – 2.
Закр. – Закревський Н. Словарь малороссийских идиомов // Старосветский бандуриста. – М., 1861. – Кн. 3.
Левч. – Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. – К., 1874. – 188 с.
ОСУМ – Орфографічний словник української мови. – К., 1994. – 864 с.
Погр. ОС – Погрібний М. І. Орфоепічний словник. – К., 1984. – 629 с.
Погр. СН – Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. – К., 1964. – 639 с.
СУМ – Словник української мови. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
Тимч. – Тимченко Є. Русско-малороссийский словарь. – К., 1897 – 1899. – Т. 1 – 2.
УЛВН – Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973. – 724 с.
Ум. – Уманець М. і Спілка А. Словарь російсько-український. – Львів, 1893 – 1898. – Т. 1 – 4.
УРС – Українсько-російський словник. – К., 1953 – 1963. – Т. 1 – 6.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Булаховський 1983 – Булаховський Л. А. Вибр. праці: В 5 т. – К., 1973 – 1983. – Т. 2: Українська мова. – С. 325 – 447.
Зализняк 1985 – Зализняк А. А. От праславянской акцентологии к русской. – М., 1985. – 428 с.
Колесов 1972 – Колесов В. В. История русского ударения: Именная акцентуация в древнерусском языке. – Л., 1972. – 256 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Анжеліка Зинякова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Миколаївського державного педагогічного університету.

Наукові інтереси – проблеми української акцентології.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕПРЯМИХ НОМІНАЦІЙ ПРЕДМЕТІВ ПОБУТУ

Інна Нестеренко (Вінниця)

Стаття присвячена питанням виявлення особливостей структури та семантики непрямих назв предметів побуту.

The article deals with the problems of structural and semantical speciality of the indirect household names.

Назви предметів не є їхнім безпосереднім відображенням: зв'язок між назвою і предметом завжди опосередкований категоріями мислення, які виступають аналогами дійсності. З іншого боку, назви утворюються як мотивовані знаки предметів та у своїй словотвірньо-семантичній структурі детерміновані не лише словотвірними моделями і моделями – ознаками мови, а й деякими властивостями предметів, які підлягають найменуванню [Боброва 1974: 74]. Особливо виразно це простежується у непрямих номінаціях. Основною сферою вживання непрямих номінативних одиниць є усно-розмовне літературне мовлення. Лексичний матеріал рідної мови та її граматичні засоби виступають джерелом утворення непрямих найменувань предметів. Потреба в непрямих назвах виникає з певних об'єктивних та суб'єктивних причин, серед яких найголовнішими є: а) специфіка розмовного мовлення (швидке виділення потрібного предмета, відсутність часу для обдумування, згадування та ін.); б) незнання прямої назви предмета, що підлягає найменуванню; в) конситуація; г) суб'єктивний фактор номінатора тощо.

Вибір внутрішньої форми (ознаки) номінації також не є виразно формалізованим процесом. У свідомості людини утримується велика кількість різних рішень, вибір одного з яких визначає глобальна номінативна ситуація, в якій взаємодіють об'єктивні й суб'єктивні чинники. Серед об'єктивних факторів виділяються об'єкт, стереотипи відображення, мовні традиції. Суб'єктивними у номінації є емоції, запас уявлень у пам'яті, можливості словотворення.

Певними структурно-семантичними особливостями в розмовному мовленні виокремлюються непрямі номінації предметів побуту, в межах яких виділяються предмети туалету, посуд, шевські знаряддя, постіль. Так, зокрема, непрямі назви предметів туалету створюються за спільною для всіх і найбільш загальною ознакою – їх призначенням. Пор.: *Дай /чим ... розчісують волосся* (гребінець); *Принеси /в що ... дивляться на себе* (дзеркало); *У тебе є /чим ... підмалювати вії* (олівець для вії); *Дістань з косметички /чим ... рум'яняться* (рум'яна) тощо. До того ж, ця ознака ніяк не конкретизує жоден із предметів стосовно ситуації. Хоч такі непрямі номінації предметів туалету вживаються здебільшого в побутових розмовах між добре знайомими людьми (рідними, близькими, друзями), але й за будь-яких інших обставин вони однаково зрозумілі всім учасникам спілкування.

Прозорості надає вказівка на основне призначення предмета туалету, на основі якого і виникають непрямі найменування.

Зрідка подібні непрямі номінації можуть перебудовуватись стосовно ситуації, напр.: *Подай і мені /чим... ти приводила в порядок нігті.* Пор.: *Подай /чим... приводять в порядок нігті.* Лише конситуація визначає найменування предмета, яким скористався виконавець дії (манікюрний набір, пилочка, ножиці та ін.). Проте іноді буває й так, що однієї загальної ознаки “призначення” виявляється недостатньо для швидкого виділення певного предмета з ряду подібних. У таких випадках номінатор уточнює сказане, доповнюючи загальну ознаку “призначення” іншою, конкретнішою. Пор.: *Подай /чим... витираються і Подай /чим... витираються/ за дверима висить.* Перша конструкція називає предмет, призначений для витирання, без уточнення, конкретизації (це може бути будь-який рушник, серветка тощо). У другій конструкції дається конкретизація предмета туалету, йдеться саме про той предмет для витирання, що охарактеризований за місцезнаходженням. Такі види номінацій певною мірою є аналогами явищ, що Ш. Баллі називає “характеризуванням” і “локалізацією” [Баллі 1955: 101 – 102].

Існування названих непрямих номінацій предметів і їх широке використання, на нашу думку, зумовлене двома причинами – психологічною та мовною. Перша з них вагоміша, оскільки в розмовному мовленні через відсутність часу для обдумування мовець вагається у виборі слова чи навіть на якусь мить може призабути його. У такому випадку йому легше назвати предмет розчленовано, описуючи його функції. Рідше вибір і вживання непрямих номінацій аргументується мовною причиною. “Коли немає готового слова, – зазначає В. М. Нікітевич, – і воно з морфологічних чи інших причин ... не може бути створене, складніша, ніж окреме слово, номінативна одиниця стає єдиним засобом вираження потрібного поняття” [Нікітевич 1985: 22]. Але неоднослівним найменуванням часто надається перевага над реально існуючими, відтворюваними словами. Складніший, ніж слово, номінативний еквівалент “володіє більшими диференційними можливостями і через те може актуалізувати ті елементи номінації, які стираються в самому слові” [Нікітевич 1985: 22]. Так, наприклад, у висловлюваннях типу *Принеси /чим... прати* або *Купи /чим... миються* непрямі найменування *чим прати, чим миються* з боку мови заповнюють лакуну в парадигматичному ряду, оскільки в розмовному мовленні немає родових однослівних найменувань предметів. Пор.: офіційні родові назви в кодифікованій мові – “засіб для прання”, “мийний засіб”, у розмовному мовленні – “чим прати”, “чим миються”, тобто мило, шампунь, пральний порошок, рідина, гель, паста тощо.

Будучи абсолютно не передбаченими, висловлювання розмовного мовлення можуть мати у своєму складі прямі найменування поряд із непрямыми, тобто непрямі номінації вступають у відношення однорідності з прямими. Пор.: *Не забудь мило і /чим... витираються* (рушник).

У багатьох діалогах розмовного мовлення відбувається взаємодія знань про предмет того, хто говорить, і того, хто слухає, внаслідок чого виникає можливість слабовизначеного референтного вживання (відомо тому, хто говорить, невідомо тому, хто слухає). На цій основі формуються непрямі найменування предметів туалету за місцем їхнього виробництва. Напр.: А: *У тебе яка пудра?* – Б: *У мене /Індія//*; А: *Помада у неї звідки? Не знаєш?* – Б: *Здається /Німеччина//*; А: *Що це у вас за духи?* – Б: *Англія.* Такі метонімічні заміни ситуативно зумовлені. Вони вживаються в побутових розмовах або стереотипних крамничих ситуаціях. Непрямі номінації предметів туалету за місцем виробництва – це здебільшого репліки-відповіді на поставлені прямі запитання. Проте іноді прямого найменування предмета в діалогічній розмові може і не бути. Він називається лише непрямим способом за диференційною ознакою “місце виробництва”. Пор.: *Покажіть Францію, будь ласка* (духи, виготовлені у Франції); *Скажіть, Англію це не завезли?* (помади, виготовлені в Англії). У таких непрямих номінаціях досить чітко виявляється семантична економія – невираженість відношень між номінацією і тим предметом, який вона називає: номінаціями *Франція, Англія* у розмовному мовленні позначають товар, продукцію, виготовлену в цих країнах. Зв’язок між словом і денотатом стає зрозумілим лише із конситуації.

Типовою ознакою, яка кладеться в основу номінацій предметів туалету у сфері торгівлі, є їхня вартість. Напр.: *За шістдесят гривень/ останнє продали* (дзеркало); *За сімдесят копійок/це вибивати?* (шпильки); *За п’ятдесят чотири /одне ...* (мило) тощо. Такі непрямі номінації не потребують уточнення прямими назвами “дзеркало”, “шпильки”, “мило”, оскільки зрозумілі із ситуації. Ознака вартості стає чи не найважливішою в ситуації спілкування продавця з покупцем, відсуваючи на задній план сам предмет продажу.

Структура непрямих номінацій предметів туалету представлена чотирма основними типами. До першого з них належать дієслівні блоки, що складаються: а) з відносного займенника *що* (у непрямому відмінку) та дієслова у формі інфінітива (*чим прати*); б) з відносного займенника *що* (у непрямому відмінку) та дієслова у дієвідмінюваній формі (*чим рум’яняться, чим миються, чим витираються*); в) з відносного займенника *що* (у непрямому відмінку з прийменником чи без нього), дієвідмінюваного дієслова (у формі теперішнього чи минулого часу), компонентів із об’єктним і суб’єктним значеннями та обставинних поширювачів дієслова (*чим розчісують волосся, чим підмальовують вії, в що дивляться на себе, чим ти приводила в порядок нігті*). Останній різновид має формально-граматичну структуру речення.

Серед предметів домашнього вжитку особливе місце посідає посуд. Його непрямі назви відображають призначення: а) зберігати, подавати їжу: *Розкладай / з чого .... їстимемо*; б) зберігати, подавати напої: *Ти ж забула принести / з чого ... п'ють*; в) готувати їжу: *Перелий / у чому ... варять*; г) накривати: *Принеси мені / чим ... накривають каструлю*. Вони синонімічні з однослівними конкретизованими назвами предметів. Пор.: *з чого їстимемо* – тарілка, миска, блюдо, салатник і под., *з чого п'ють* – чашка, кувалда, склянка, келих, кварта; *в чому варять* – каструля, казанок; *чим накривають* – кришка. Для номінатора, очевидно, байдуже, який вид посуду з усього можливого вибере виконавець дії. Головне, щоб адресат швидко виконав його прохання, подавши предмет кухонного вжитку за основним призначенням.

Проте іноді непрямі номінації, що мають значення, яке не стосується тієї чи іншої конситуації, можуть перебудовуватись стосовно ситуації, тобто конкретизуватися. Пор.: *Принеси з кімнати / з чого ... ти пила компот*. У цьому випадку номінатор просить конкретну чашку чи склянку, кварту чи кувалду. За призначенням визначають кухонне приладдя. Пор.: *Де у вас / чим ... ріжуть овочі?* (ніж, овочерізка); *Принеси / чим ... насипають борщ* (черпак, ложка і под.). У мовця, очевидно з суб'єктивних причин, виникають труднощі у швидкому виборі потрібної назви того чи іншого кухонного предмета. Йому набагато легше назвати цей предмет розчленовано, за виконуваною ним функцією. Змога вибирати певний предмет зумовлена наявністю на кухні різноманітного приладдя чи тільки окремих його видів, знанням чи незнанням їхнього розташування, оперативністю виконання дії і навіть стравою, яку їдять. Пор. *чим їдять*: ложка – для рідких страв, виделка – для всіх інших страв, ніж – для страв, які перед вживанням необхідно порізати. Отже, непрямі номінації кухонного приладдя за призначенням зрозумілі й поза ситуацією, але саме в ній набувають конкретного вияву.

У непрямих найменуваннях місткостей також зазнає актуалізації їхнє призначення щось зберігати: *Дайте / в що ... наливають воду* (відро, глечик, банка); *Дістань із холодильника / в чому .... огірки лежать* (банка, пакет). Подібні номінації називають предмет лише за загальним призначенням, ніяк не конкретизуючи його стосовно ситуації. Проте деякі з них, що локалізувались, вказують на конкретну місткість у конситуації. Пор.: *Помий / у чому ... молоко було* (пляшка, банка, глечик); *Викинь / де ... оселедець лежав* (пакет, банка).

За структурою непрямі номінації посуду однотипні. До їхнього складу входять відносні займенники у ролі основних конструктивних елементів. За формою вони подібні до підрядних речень. Серед них переважають дієслівні блоки, які поділяються на: а) конструкції, що складаються з відносного займенника *що* (у прямому чи непрямому відмінку, з прийменником чи без нього) і дієслова в дієвідмінкованій формі теперішнього чи майбутнього часу (*чим їдять, з чого п'ють, у чому варять, чого їстимемо*); б) конструкції, до складу яких, крім відносного займенника (рідше прислівника) і дієвідмінкованого дієслова, входять об'єкти, або обставинні компоненти, виражені здебільшого іменниками та особовими займенниками: *чим накривають каструлю, чим насипають борщ, чим відкривають банку, в що наливають воду, в чому огірки лежать, в чому молоко було, де оселедець лежав, з чого ти пила компот*.

До предметів домашнього вжитку належать також шевські знаряддя. Найуживанішими з них є голка, нитка, п'яльця, канва, наперсток, шило, дратва, сантиметр. У розмовному мовленні ці предмети так само називають за їхнім призначенням виконувати певну дію: *Подай / чим... зашиши дірку* (голку з ниткою); *Принесіть / на чому... вишивають* (п'яльця, канву); *Пошукай / що... одягають на палець, бо поколюсь* (наперсток); *Дай мені / чим... ти зашивав своє взуття* (шило і дратву); *Дістань із шухляди / чим... міряють довжину* (сантиметр). Такі непрямі номінації вживаються насамперед у мовленні кравців, шевців, хоч вони можливі і в побутовому спілкуванні під час шиття одягу чи вишивання. Зазнає актуалізації ознака, що визначає їх за основним призначенням: голка з ниткою – для шиття (в тому числі й зашивання дірок), п'яльця й канва – для вишивання, шило і дратва – для пошиття взуття, наперсток – для збереження пальців від проколів, сантиметр – для зняття мірок тощо. Деякі з наведених непрямих номінацій потребують конкретизації іншими ознаками, щоб бути цілком зрозумілими поза конситуацією. Так, наприклад, номінація *чим зашивають дірку* потребує конкретизації за кольором нитки (залежно від кольору одягу, на якому зашиватиметься дірка), за розміром нитки (залежно від товщини тканини, яка шитиметься) і под. Тісний зв'язок із ситуацією мають непрямі номінації *що одягають на палець, чим міряють довжину*. Лише в ситуаціях професійного спілкування кравців чи шевців або ж у побутовому спілкуванні на теми шиття такі найменування отримують свою визначеність як шевські знаряддя – наперсток і сантиметр. Непряма номінація *чим ти зашивав своє взуття* є конкретизованою стосовно ситуації і позначає тільки ті шевські знаряддя, що були використані раніше адресатом. Найменування *на чому вишивають* за будь-яких обставин сприймається однаково. Його пряме трактування – п'яльця і канва, як необхідна основа для вишивання на тканині будь-яким способом.

Непрямі номінації шевських знарядь представляють один структурний тип – дієслівні блоки. У межах цих блоків виділяються два види конструкцій: а) номінації, до складу яких входить відносний займенник *що* (у непрямому відмінку з прийменником) та дієслово у дієвідмінкованій формі теперішнього часу (*на чому вишивають*); б) номінації, до складу яких входить відносний займенник *що* (у прямому чи непрямому відмінку, з прийменником чи без нього), дієслово у формі теперішнього чи минулого часу та компоненти з об'єктивним, суб'єктивним чи обставинним значеннями.

За аналогією до інших предметів побуту в розмовному мовленні називають складники постілі – простирадло, підодіяльник, наволочку, ковдру.

В основу таких найменувань кладуть різні актуалізовані ознаки. Вибір однієї з них зумовлюється конституцією. Найчастіше постіль непрямо називають за її основним призначенням: *Дай /чим... вкриваються* (ковдру, рідше – рядно, ще рідше – покривало); *Розстеляй /на чому... спатимемо* (постільну білизну: простирадло, підодіяльник). Такі непрямі номінації, називаючи предмети за загальним призначенням, зовсім не конкретизують їх стосовно ситуації. Очевидно, для номінатора важливо, щоб прохання було виконане, а вид постільного предмета (у першому випадку) чи вибір комплекта постільної білизни (у другому випадку) особливого значення для нього не мають.

Іноді для швидкого виконання дії у певній ситуації адресатові необхідна вказівка й на іншу ознаку, наприклад, місцезнаходження, яка так само зазнає актуалізації: *На балконі сохне /зніми будь ласка* (наволочку); *На верхній полиці лежить /постели швиденько* (простирадло). Вони досить тісно пов'язані з ситуацією, можуть супроводжуватися мімікою та жестами. Швидкому виділенню предмета з-поміж інших у найкоротший час сприяє диференційно-вагома ознака – місцезнаходження.

Інші ситуативні фактори також можуть впливати на утворення найменування, зокрема місце придбання постільних предметів: *Покажи мені / куплене у магазині* (комплект постільної білизни); *Подаруй їй / придбане вчора на базарі* (ковдру з подушками). Такі номінації вживаються зрідка, оскільки утворення їх мовцем можливе лише за умов знання приватно-аперцепційної бази. Для того щоб звернутися до добре знайомої людини з проханням показати певний постільний предмет або порадити щось стосовно нього, необхідно володіти знаннями не лише про факт його купівлі, а й про час та місце придбання.

За структурою непрямі номінації постільних предметів різнотипні. Непрямі назви постільних речей за призначенням мають структуру дієслівних блоків. До їх складу входять: відносний займенник *що* (у непрямому відмінку з прийменником чи без нього) та дієслово у дієвідмінюваній формі теперішнього чи майбутнього часу (*чим вкриваються, на чому спатимемо*). Такі конструкції, на нашу думку, не можна вважати еліптичними утвореннями, бо вони не можуть доповнюватись іншими членами.

Непрямі номінації постільних предметів за місцезнаходженням є конструкціями, до складу яких входить дієвідмінюване дієслово (*на балконі сохне, на верхній полиці лежить*). Вони вживаються здебільшого у препозиції до іншої частини висловлювання, яка містить дієслово у наказовій формі, що передає прохання чи спонукання. Дієвідмінювані дієслова в таких конструкціях найчастіше поширюються детермінантними компонентами, вираженими іменником з прийменником.

Непрямі найменування постільних речей за місцем придбання мають здебільшого тричленну структуру: дієприкметник пасивного стану минулого часу + іменник з прийменником (*куплене у магазині*) або ж чотиричленну: дієприкметник пасивного стану минулого часу + прислівник + іменник з прийменником (*придбане вчора на базарі*).

Отже, непрямі назви предметів побуту мають здебільшого описовий характер. Вони є, по суті, дефініціями однослівних понять. “Конкретне мислення, конкретне уявлення про дійсність чи факти, що називаються, – зазначає К. Кожевникова, – часто змушують мовця віддавати перевагу описовому, перифрастичному висловлюванню перед родовим поняттям чи іншим “сконденсованішим” найменуванням” [Кожевникова 1970: 35]. Саме так, на нашу думку, з-поміж багатьох побутових предметів миттєво можна вирізнити потрібний, не докладаючи великих зусиль.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Пер. с фр. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955.
Боброва 1974 – Боброва Т. А. О природе называния и принципах номинации // Рус. язык в шк. – 1974. – № 4.
Кожевникова 1970 – Кожевникова К. Спонтанная устная речь в эпической прозе. – М.: Наука, 1970.
Никитевич 1985 – Никитевич В. М. Основы номинативной деривации. – Минск: Вишэйш. шк., 1985.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Інна Нестеренко – аспірантка кафедри української мови Вінницького педагогічного університету.
Наукові інтереси – питання граматики української мови.

НОВОТВОРИ НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ НАЗВ У МОВІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Олександр Стишов (Київ)

У статті проаналізовано інновації, що з'явилися в мові засобів масової інформації в останнє десятиліття. Об'єктом аналізу стали лексико-семантичні групи дериватів, утворені на основі власних назв – антропонімів, топонімів та ін., їх структурно-словотвірні особливості та стилістичні функції.

The paper analyses lexical innovations in the mass media of the 20–th century. The research aims to systematize into respective lexico-semantic classes those new lexical units that are based on proper names (antroponymic, toponymic etc.). The paper describes structural and world – building properties of such innovations and identifies their stylistic functions.

Відомо, що українська мова як складна система систем не становить жорсткої, самодостатньої організації. У ній спостерігаємо як ядерні, так і периферійні елементи. Останні можуть також бути об'єктом лінгвістичного аналізу.

У мові сучасних засобів масової інформації (далі ЗМІ) виявлено значну кількість неологічних та оказіональних утворень на основі власних назв. Це зумовлено низкою чинників як екстралінгвістичного, так і інтралінгвального характеру, здебільшого тісно взаємопов'язаних. Серед них слід назвати демократизацію всього українського життя, розкованість журналістів та авторів статей у доборі тематики різножанрових матеріалів і їхньому стилістичному оформленні, зростання ролі особистісного фактора, прагнення до емоційності, експресивності та влучності на тлі стандарту, економії мовленнєвої енергії, прагматизм публіцистів тощо. Істотним чинником є також зміна стану й набуття українською мовою статусу державної.

Утворення на основі власних назв відбувалося й у попередні десятиліття розвитку української мови, напр.: *ленінець, ленініана, ленінізм* [СУМ 1973: IV, 476], *стахановець, стахановка* [СУМ 1978: IX, 672], *мамаївець, гіталовець, гіталовка, маоїст, гагарініт* [Шашкин 1973: 19–20], *патонівці, гагановка* та ін. [Коломієць 1975: 33], *берчист, голіст, жірондист, маоцзедуїст, гагановець, ізотовець, вишнівець, гагарінець, аполлонівець, ерваніт* тощо [Мова... 1979: 55, 58–59, 63]. Проте саме в останнє десятиріччя ХХ ст. у мові ЗМІ продукування таких одиниць істотно активізувалося, що засвідчують зібрані матеріали.

Такі деривати утворюються на основі найрізноманітніших за семантикою власних назв.

Найчисельнішу групу цих одиниць становлять похідні утворення від а н т р о п о н і м і в, серед яких домінують нові лексеми, що постали на основі прізвищ відомих як українських політиків, громадських діячів, представників культури, різноманітних релігійних конфесій тощо, так і закордонної еліти: *кравчуківство, кучмівський, ющенківський, симоненківець, вітренківець, клінтонівський, ельциніст, лукашенківський, жириновець, бондіана, реріхівець, філаретівець* тощо. Пор.: *Врешті – решт велика частина лівих – вітренківці, симоненківці... – готові боротися до кінця* (Радіо, 05.09, 2000); *Розмови про те, що створюється “ющенківський клан”, – просто смішні* (Україна і світ сьогодні, 7–13.05, 99). У мовознавчій літературі їх ще означають терміном е ф е м е р и з м и, тобто слова, широко вживані в певні періоди суспільного розвитку, тісно пов'язані з діяльністю окремих політичних діячів, але такі, що згодом не ввійшли до загального фонду мови, а стали вживатися лиш у зв'язку з конкретними подіями [Заботкина 1989: 48–49]. Зафіксовано також одиниці, утворені від власних імен відомих як давніше, так і в наш час особистостей і діячів: *роксоланологія* (від Роксолана), *юхимгейт* (від імені колишнього прем'єр – міністра України Юхима Звягільського), *новолеонідівський [період]* (від періоду президентства Леоніда Кучми, який змінив на цьому посту Леоніда Кравчука), *звідист* (від імені экс-президента Грузії Звіада Гамсахурдія), *Джохароград* (від колишнього керівника Чечні Джохара Дудаєва) та ін. Пор.: *Створена вже (неофіційно поки що) нова галузь історичної науки – роксоланологія* (Дніпро, № 11, 92, с. 152). Зрідка такі похідні утворення постають на основі імені та по батькові – *проньопророківщина* (від Проня Прокопівна) або лише по батькові – *високоВОЛЬФний* (від Володимир Вольфович Жириновський). Пор.: *Міську Україну повномасштабно охопило явище “проньопророківщини”, яке безперешкодно поширювалось на людей з вищою освітою. Дзеркалом зростання українців з освітою є нинішня Верховна Рада, а особливо три її депутати з однаковим прізвищем “Кочерга”* (Вечірній Київ, 19.09, 95); *Судячи з останнього “вибору” Росії, “стовпи отечества” стають там усе більше високоВОЛЬФними* (Вечірній Київ, 08. 01, 94). Зафіксовано поодинокі оказіональні утворення, що виникли від прізвищ відомих свого часу артистів-гумористів – Штепеля і Тарапуньки: *тарапуньківщина, штепелетарапунькознавство*. Пор.: *Не знаю, ким виростуть ці діти, але уроки штепелетарапунькознавства вони засвоять на все життя. До цього їх змушують найвищі державні особи, що хочуть надати сили закону маячним ідеям улюблених коміків багатьох вождів епохи розвинутого соціалізму* (Вечірній Київ, 14.10, 94).

Значний за обсягом корпус становлять інноваційні утворення на основі різноманітних т о п о н і м і в. До того ж, у мові сучасних мас – медіа спостерігаємо тенденцію до зростання продуктивності таких дериватів. Серед них домінують ті, що виникли на основі назв континентів (*євразієць, африканізація, латиноамериканізація*), держав (*києворуський, українотворчий, экс-Союз, экс-Югославія, югославізація, пост-югославський [простір], фінляндизація, ірландизація*), певних регіонів (*прозахідний, балканізація, буковинознавство, галичинофоб, галичинізація, косовар, чеченізація*), міст, як українських, так і закордонних (*києвоцентризм, “Москвіада”* – назва роману Ю. Андруховича, *Вашингейт*). Пор.: *Зараз темпи руйнації у нас випереджають будівничі процеси. Відбувається латиноамериканізація України. За рівнем інфляції вона посідає друге місце в світі (після Сербії, де йде війна) і перебуває на першому місці у світі за рівнем мінімальної заробітної плати. А це вже африканізація* (Вечірній Київ, 17.12, 93); *Петлюра дотримувався у своїй політиці києвоцентризму* (Радіо, 12.08, 99); *Нагадаю, що у Вашингейті (так найменували скандал) було запідозрено поважний банк* (Телебачення, 25.09, 99).

Окремий корпус утворень становлять одиниці, що походять від певних міжнародних і внутрішньодержавних органів, організацій, союзів, партій, блоків, фракцій, рухів тощо (*емвеефівець* (від МВФ), *внутрішньоамериканський* (від АСЕАН), *міжСНДівський, верховнорадівський, держдумівець, думець, Європарламент, ківрадівець, земледювівський* (від організації “Земля і люди”), *народнофронтовець* (від “Народний фронт”), *народнорадівський*

(від парламентського об'єднання "Народна рада"), *рухівець*, *громадівець*, *унсовець*, "відродженець" (член парламентської фракції партії "Відродження регіонів"), релігійних течій (*білобратчик* (член секти "Біле братство"), *РУНВіра*, *рунвірівець* (від монотеїстичної релігійної течії "Рідна українська національна віра"), *силенкіанство* (від прізвища засновника РУНВіри Силенка), *мунівець* (від прізвища засновника секти Муна). Пор.: *Навряд чи випадково тиждень тому наші парламентські комуністи до глупої ночі "проводили" за закритими дверима рішення про негайний перехід у "професіонали" усіх нардепів, заганяючи для більшої однастайності до верховнорадівської кошари і тих, хто досі тримав про запас свої насиджені місця в радянській глибинці* (Вечірній Київ, 30.09, 94).

Значно рідше твірною основою для нових слів стають назви фабрик, заводів, фірм-виробників (*світочівець*, *моторсічівський*, *саламандрівський*), художніх та вокально-інструментальних гуртів (*трінтреев* (від "Трін Грей"), *океанець* (від "Океан Ельзи"), *комунізізівський* (від "Кому вниз"), банків (*приватбанківець* (від Приватбанк), *авалівець* (від назви банку "Аваль"), "Денді" – *обман* (від назви банку "Денді"), спецпідрозділів особливого призначення в силових структурах (*беркутівець* (від назви загону міліції "Беркут", *альфівець* (від назви загону "Альфа"), телеканалів *інтерівець* (від "Інтер"), місця події, зокрема станцій, парків тощо (*крутівець* (від станції Круги), *гайдпарківець* (від Гайд-парк), закладів харчування (*макдональдизація*, *макдональдівський* (від англ. McDonald's), божеств (*дайбожич* (від назви Дайбог/Дажбог), театрів (*молодотеатрівець* (від назви "Молодий театр") та ін. Пор.: *Певний час світочівці пов'язували свої майбутні успіхи з кредитами міжнародних фінансових організацій* (День, 17.10, 98, с.4); *Так і трапилось зі Станіславом Мойсеевим, який став на фінальному поклоні "молодотеатрівців" ... Командором* (День, 29.11, 97, с.7).

Слід зауважити, що новотвори виникають не від будь-яких власних номенів, а саме від тих, які є надзвичайно актуальними (перебувають "на слуху") у певний період життя і розвитку як української, так і світової спільноти. До того ж, читач чи слухач має бути підготовленим до сприймання таких нових дериватів, тобто мати належну ерудицію.

Аналізоване словотвірне явище притаманне також і іншим мовам, зокрема: російській – *гайдарономика*, *чубайсер*, *ель-цинизм* [Костомаров 1999: 46 – 47], *вице-Билл*, *вице-Клинтон*, *Чубцов* (контамінація на основі *Чубайс* + *Немцов*) [Левицкий 1998: 307], *горбачевець*, *антиельцинист*, *антиловець*, *руцкист*, *зюгановець*, *хасбулатовець*, *гайдаризм*, *по-черномырдински*, *жириновство*, *ельциноид*, *мавродики* та ін. [Земская 1996: 99 – 103], *Чубаучер*, *андроповка*, *горбачевка*, *жириновка*, *явлинизм*, *антилебедин* [Земская 1997: 195], *горбачевець*, *лужковець*, *гайдаровець* [Семенюк 1999: 67]; чеській – *bondiada*, *Wallis – gate* [Nova...1998: 48, 97]; англійській – *Anna-ness* [Левицкий 1998: 307], *Americanophobe* "людина, яка відчуває страх щодо США", *post-Watergate*, *pro-Watergate*, *Watergater*, *Watergatism*, *Thatcherism*, *Reaganomics* тощо [Заботкина 1989: 44, 49].

У структурно-словотвірному плані одиниці, що постали на основі власних назв у мові ЗМІ останнього десятиліття, виявляють як традиційні, так і специфічні риси й особливості. Проте варто зауважити, що деякі з них утворено не в названому функціональному різновиді сучасної української мови, а запозичено з інших стилів, тобто тут спостерігаємо явище міжстильової та міжжанрової взаємодії і взаємозбагачення. Так, слова *володьки лободи*, *гнучкошиєнківський*, *шарикови*, *швондери* проникли в мову сучасних мас-медіа з художнього, а *кравчучка*, *кучмовоз*, *Афган* (від Афганістан), *Юве* (від назви італійського футбольного клубу "Ювентус"), *мерс* (від "Мерседес"), *Шева* (від прізвища відомого українського футболіста Андрія Шевченка) із розмовного стилю. Пор.: *Але золотій аурі Кобзарєвого безсмертя вже ніщо не загрожує: ні асфальтова підступність епохи споживацтва й дедалі агресивнішого цинізму, ні бетонна непоступливість застою, ні гнучкошиєнківська еластичність тих, що з недавніх непускателів Шевченка поробилися ревними шанувальниками і, так би мовити, його спонсорами ...* (Літературна Україна, 07.03, 91); *Заводи, фабрики стоять. Уся молодь перетворилася на човників, котрі поповнюють блошині ринки. У чотири – п'ять годин ранку, в мороз і сльоту, у спеку молоді люди з баулами, тачанками й так званими **кравчучками** (тепер їх перейменовано в **кучмовози**) прямують на ринки – зайняти місце* (День, 29.05, 99).

З-поміж усіх відомих в українській мові способів словотворення в продукуванні таких інновацій домінує морфологічний. Як засвідчує зібраний фактичний матеріал, найчисельнішими є деривати, утворені від власних назв суфіксальним способом. Це переважно іменники – назви осіб, які активно збагачують як мову мас-медіа кінця ХХ ст., так і загальноукраїнську мову. Серед них переважають відсубстантивні утворення з питомими українськими суфіксами *-ець/-івець*, які належать до двох словотвірних типів. Деривати першого типу мають словотвірне значення "послідовник кого-небудь, прибічник когось або чогось": *костенківець*, *удовенківець*, *морозівець*, *філаретівець*, *лукашенківець*, *зюгановець*, *баркашовець* тощо. Цей словотвірний тип є найпродуктивнішим. Другий словотвірний тип дуже близький до попереднього. Він об'єднує одиниці, які вказують на "належність особи до певного ідеологічного, суспільно-політичного, релігійного напрямку, вчення, організації, партії, угруповання, телеканалу, банку, фабрики, спецпідрозділу та ін.". Вони мають однослівну, і навіть аббревіатурну твірну основу: *громадівець*, *рухівець*, *уєрнів*, *ендепів*, *унсовець*, *рунвірівець*, *мунівець*, *демблків*, *думець*, *інтерів*, *приватбанків*, *світочів*, *телекомів* тощо. Серед запозичених афіксів для творення відсубстантивних іменників-агентивів у мові ЗМІ продуктивним є формант *-іст/-ист*, що надає

інноваціям словотвірного значення “особа, яка виступає прибічником, послідовником когось, характеризується належністю до певних рухів, виду занять, стилів і т. ін.”: *кравчукіст, кучміст, гамсахурдист, звіадист, бубабіст* тощо. Назви іменників-агентивів жіночої статі від них утворюються переважно за допомогою суфікса **-к-**: *рухівка, прогресистка* (голова, член чи прибічниця Прогресивної соціалістичної партії України), *громадівка, луганка*.

Високою продуктивністю відзначається і словотвірний тип із суфіксом **-ізм/-изм**, що виражає значення “суспільно-політичний напрям, система поглядів; характер, особливості певних явищ, процесів, дій”. В основі цих дериватів лежить відіменникова модель: *сталінізм, хрущовізм, брежнєвізм, горбачовізм, кравчукізм, кучмізм, лукашизм, бубабізм*.

Активністю відзначається також і словотвірний тип із суфіксом **-ізацій-/–изацій–**, що об’єднує відсубстантивні одиниці на означення опредметнених дій, процесів, явищ, властивостей, названих в іменній частині твірної основи: *афганізація, африканізація, югославізація, кучмизація, піночетизації, сократизація, берегинізація* тощо. Причому, цей тип відкритий і постійно поповнюється утвореннями переважно оказіонального характеру.

Іменники на основі власних назв у мові публіцистики виникають і за допомогою малопродуктивних та непродуктивних суфіксів, зокрема таких, як **-щин-** на означення негативних суспільних явищ, процесів, пов’язаних з іменами окремих політичних діячів, посадовців та ін. (*шмаровщина, косаківщина, жириновщина, лукашенківщина*), **-ств-/–івств-** (*кравчуківство*), **-іад-** (*кучміада, бондіада*), **-іан-** (*бондіана, наполеоніана*), **-атор** (*лукашенізатор*) та деякі ін. Для творення поодиноких одиниць використано суфіксоїди **-знавств-** (*буквинознавство*), **-носець** (*оскарносець*), **-лог** (*роксоланолог*), **-фоб** (*галічанофоб, мерседесофоб*), **-гейт** (*Юхимгейт, Мороз-гейт*), **-маній** – (*шевманія* (від прізвища *Шева*)).

Найпродуктивнішим суфіксом у прикметниковому словотворі є **-ськ-**: *кучмівський, юценківський, марчуківський, рухівський, лукашенківський, нострадамуський, бондівський, моторсічівський*.

Малочисельними є префіксальні утворення від власних назв, зокрема одиниці, що постали за допомогою префіксоїдів **екс-** (*екс-Союз, екс-Югославія*), **пост-** (*постчорнобиль*), **псевдо-** (*псевдоЗаєць* (від прізвища народного депутата Верховної Ради І. Зайця)).

Префіксально-суфіксальним способом утворено декілька прислівників (*по-кучмівськи, по-пустовойтенківськи, по-лукашенківськи, по-соросівськи*), іменників та дієприкметників (*нежурист* (від назви художнього колективу “Не журисть”), *опензенення, почорноблений, очорноблений*) та оказіональне дієслово *проджурджулеитити* (від молдавської назви села Джурджулешти). Напр.: **Проджурджулеитили** земельку? (Заголовок статті в газеті “Україна молода”, в якій ідеться про невігідне виділення частини української території під час делімітації кордону).

Порівняно невелику частину аналізованих інновацій утворено як чистим основоскладанням (*кучмоекономіка, сльцинсько-лукашенківський [сценарій], Джохароград*), так і основоскладанням у поєднанні з суфіксацією (*новолеонідівський, верховнорадівський, білобратчик, народнорадівець, новорухівець*) (представник нового Руху, тобто нової партії УНР – Український Народний Рух на чолі з Ю. Костенком). Пор.: *У суботу, 18 грудня, відбувся з’їзд Руху, очолюваного Юрієм Костенком...Торік, на початку грудня, черговий з’їзд відбувався під знаком великого протистояння “старої гвардії” В’ячеслава Чорновола та “новорухівців” на чолі з Юрієм Костенком. Нинішній з’їзд відбувся без жодних знаків (День, 21.12, 99, с. 4).*

Чистим словоскладанням утворено оказіональний складний іменник *ленінці – симоненківці*, а словоскладанням із суфіксацією – *комунізівець, трінгресвець*.

Характерною рисою словотворення від власних назв є те, що від них можуть утворюватися цілі словотвірні гнізда, які активно поповнюються, розширюються:

лукашенків
лукашизм
Лукашенко лукашенківський по-лукашенківськи
лукашенківство
рухівець новорухівець
Рух рухівка
рухівський прорухівський
антирухівський

Характерно, що багато з цих інновацій постало за аналогією до вже відомих дериватів, пор.: *кучмономіка* (Кучма + економіка) за аналогією до іншомовних *ніксономіка, рейганоміка; Петлюріана* за аналогією до *Шевченкініана; Мороз-гейт, Юхимгейт* за аналогією до *Моніка-гейт, секс-гейт*.

Деякі утворення є наслідком дії закону збереження мовної енергії, а також ефірного часу й газетної або журнальної площі: на місці повних описових (як підрядних, так і сурядних) словосполучень виникли місткі одиниці. У лінгвістиці цей процес називають ще універбацією. Пор.: **Той, хто належить до секти “Біле братство”** – *білобратчик, Лауреат Нобелівської премії* – *нобеліст, Член або прибічник політичної партії “Громада”* – *громадівець*.

Від деяких власних назв можливі варіантні утворення. Так, від назви спецпідрозділу міліції особливого призначення “*Беркут*” утворено іменники *беркутець* і *беркутівець*. Перший із них оформлений за допомогою суфікса **-ець**, а в структурі другого між твірною основою і цим суфіксом виступає інтерфікс **-ів**. Трапляються також випадки, коли від однієї власної назви варіантні іменники утворені за допомогою різних суфіксів, пор.: *Червоний Хрест/Товариство Червоного Хреста* – *червонохресник* і *червонохрестівець*.

Постійним і закономірним є процес поступової пасивізації переважної більшості аналізованих утворень у зв’язку зі сходженням з політичної арени лідерів держав, політичних та інших діячів, природного зникнення певних власних назв. Це призводить до обмеження функціонування інноваційних одиниць і перехід їх до розряду історизмів. До таких зараз можна віднести слова *ельциніст*, *шмаровизація*, *косаківець*, *мешковець* та ін.

Отже, у мові ЗМІ останнього десятиліття, порівняно з попередніми, помітно активізувалося творення нових одиниць різної частиномовної належності від власних назв, що засвідчує розширення словотвірної бази сучасної української мови та експресивізацію її словникового складу. Ці процеси уможливили передусім екстралінгвістичні чинники, зокрема демократизація всіх сфер життя в Україні.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Заботкина 1989 – Заботкина В. И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая шк., 1989. – 126 с.
Земская 1996 – Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995). – М., 1996. – С. 90 – 141.
Земская 1997 – Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства // Русский язык. – Орле, 1997. – С. 167 – 201.
Коломієць 1975 – Коломієць В. Т. Поповнення лексики української літературної мови після Великої Вітчизняної війни // Українська мова та література в школі. – 1975. – № 7. – С. 26 – 37.
Костомаров 1999 – Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Издание 3-е, испр. и доп. – СПб.: Златоуст, 1999. – 320 с.
Левицкий 1998 – Левицкий А. Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка: Монография. – К., 1998. – 362 с.
Мова... 1979 – Мова сучасної масово-політичної інформації. – К.: Наук. думка, 1979. – 250 с.
Nova... 1998 – Nova slova v cestine. Slovník neologizmu /Kolektiv autoru pod vedením Olgy Martinkove. – Praha: Academia, 1998. – 356 s.
Семенюк 1999 – Семенюк О. Оновлення лексики російської мови в 20-30-ті та 80-90-ті роки: порівняльний аспект// Наукові записки. – Випуск XVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – С. 63 – 74.
СУМ 1970 – 1980 – Словник української мови: В 11 – ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. I – XI.
Шашкин 1973 – Шашкин И. Е. Новое в языке украинской газеты периода развернутого строительства коммунизма (Новые слова и номинативные словосочетания. Словообразование): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1973. – 26 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Стишов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та українського мовознавства Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси – лексикологія, словотвір.

ВАЛЕНТНІСТЬ СУФІКСІВ **-ОР**, **-ЕР** В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Інна Демешко (Кіровоград)

У статті розглядається валентність суфіксів **-ор**, **-ер** в українській мові, зокрема особливості фонотактики та морфотактики даних формантів із твірними основами у процесі словотворення, динаміка семантико-словотвірних полів (ССП) твірних і похідних слів, виведені загальні правила сполучуваності суфіксів **-ор**, **-ер** в українській мові.

The suffixes **-or**, **-er** valency in Ukrainian is examined. In particular, the peculiarities of phonotactics and morphotactics of the given suffixes with productive bases in the process of word-building, the dynamics of semantico-word-building fields of productive and derivative word are investigated in this article. The general rules of combining of the suffixes **-or**, **-er** in Ukrainian are formulated.

Системний підхід до вивчення валентних позицій іменникових суфіксів дає можливість виявити загальні та часткові закономірності у сполучуваності морфем, правила характерні для словотвірної системи даного семантико-словотвірного поля української мови.

Аналіз особливостей суфіксальної валентності іменників дає можливість твердити, що утворення похідного слова прогнозується твірною основою у зв’язку із структурно-семантичними, генетичними та морфологічними закономірностями.

Вивчаючи валентність суфіксальних морфем, необхідно розглянути валентність основи, яку визначають багато чинників: належність до певної частини мови (лексико-морфологічні, семантичні особливості), структурні ознаки, її похідність чи непохідність, походження (питома чи запозичена) [Клименко 1998: 73].

Лексичний фонд сучасної української мови перебуває в динамічному розвитку: одні лексеми втрачають свої твірні одиниці і тому переосмислюється їхня структура, тобто відбувається опрощення або перерозклад, внаслідок чого змінюється функціональне навантаження афіксів; інші стають структурними “односібниками” [Шанский 1968: 156].

[CIC: 700]; *семінбр* [< лат. *seminarium* “розсадник”] [CIC: 826], *ліхтбр* [< нім. *Leuchter* – свічник”] [ЕСУМ III: 273], *електробр*, *тролейкбр* [< англ. *trolley* від *trolley* – тролей і *car* “візок”] [CIC: 683].

Об’єктом для порівняння обрано суфікси **-ор-** (**-тор-**, **-атор-**, **-итор-**) та **-ер-** (**-онер-**), які мають багато спільних рис, але не тотожну валентність. По-перше, обидва суфікси мають однакову фонемну будову (ГП). По-друге, вони мають однакові значення: а) значення особи: *коментбртор*, *ілюстрбртор*; *дизбйнер*, *гастролійр*; б) значення конкретного предмета: *регенербртор*, *сепарбртор*; *тренажйр*, *тбнкер*. По-третє, обидва форманти запозичені з латинської мови.

Особливою валентною рисою форманта **-ор** (**-тор**, **-атор**, **-итор**) є вільна сполучуваність з основами лексем таких ССП: 1) ССП “дія” (107; 75,3%): *маніпулятор*, *диктбртор*, *модифікбртор*, *аналізбртор*, *диференцібртор*, *трансформбртор*; 2) ССП “абстрактне поняття” (29; 20,4%): *процйсор*, *агрйсор*, *літербртор*. Для форманта **-ер** (**-онер**) продуктивною є сполучуваність його з основами лексем таких ССП: 1) ССП “абстрактне поняття” (38; 20,2%): *візитйр*, *боксйр*, *монтажйр*, *ремонтйр*; 2) ССП “конкретний предмет” (33; 17,6%): *кіоскйр*, *білетйр*, *мушкетйр*, *костюмйр*.

Сполучаючись із твірними основами ССП “дія”, “абстрактне поняття”, суфікс **-ор** (**-тор**, **-атор**, **-итор**) породжує похідні ССП “особа” та “конкретний предмет”: *раціоналізбртор*, *класифікбртор*, *організбртор*, *губернбртор*, *адміністрбртор*, *індэктор*, *процйсор*, *модифікбртор*. Суфікс **-ер** (**-онер**) породжує похідні ССП “особа” (126; 67%): *хронікйр*, *режисйр*, *репортйр*, *інтерв’юйр*, *гримйр* та “конкретний предмет” (40; 21,3%): *балбстер*, *адбптер*, *мбркер*, *експбндер* [< англ. *expander* < *expand*] [CIC: 407].

Лексеми з фіналями **-ор** (**-тор**, **-атор**, **-итор**), **-ер** (**-онер**) до староукраїнської мови (XI-XIII ст.), а пізніше до української мови (прямо або через посередництво англійської та німецької мов) були запозичені з латинської мови [Білоусенко 1993: 168]. Формант **-ор** походить із латинської мови і має значення особи за діяльністю (*авібртор*, *композьтор*) та конкретного предмета (*регулятор*, *локбртор*), а формант **-ер** запозичений через посередництво англійської та німецької мов з латинського **-arius** і має значення особи за відношенням до діяльності або дії (*комбайнйр*, *трйнер*, *костюмйр*), конкретного предмета (*глітчер*, *абсурбер*) [Горпинич 1999: 61].

Ці елементи запозичених слів носіями мови не завжди сприймалися як словотворчі афікси через відсутність мотивуючих основ. Однак із плином часу внаслідок різних причин такі похідні набували ознак мотивованості, тому зазначені суфікси, починаючи з XIX ст., займають помітне місце в словотвірній системі сучасної української мови.

У запозиченнях часто спостерігається зміна функціонального навантаження складників структури слова-етимона, зокрема перетворення на суфіксоїд їхньої флексії. Походячи від різних етимонів, належних до різних мов-джерел запозичення, в яких подібні елементи основи, крім спільного категоріально-розрядного значення, набувають на українському мовному ґрунті й однакової форми, а отже, за походженням є гетерогенними одиницями [Карпіловська 1999: 208]. Так, *мільйонйр* [< фр. *millionnaire*] [CIC: 643], *карабінйр* [< фр. *carabinier*, італ. *carabiniere*, ісп. *carabínero*] [CIC: 503], *фйрмер* [< англ. *farmer*] [CIC: 931], *ліфтйр* [< англ. *lifter*] [CIC: 598]. Такого типу запозичені компоненти основи стають їхньою складовою, виражають певне усталене й повторюване розрядне значення, і самі слова з ними виявляють словотвірні потенції, спільні з потенціями основ з питомими суфіксами, формують словотвірні парадигми зі спільними категоріально-розрядними значеннями похідних та спільними суфіксами для реалізації таких значень, пор.: *рйктор* – *рйкторський*, *профйсор* – *профйсорський*, *дирйктор* – *дирйкторський*, *кбнцлер* – *кбнцлерський*.

Суфіксоїди формально подібні до суфіксів, а також за функціональним навантаженням у слові та властивостями реалізації. Характерно, що максимальну близькість своїх словотвірних парадигм демонструють суфіксоїди **-ор**, **-ер** з такими ж розрядними значеннями, що й у питомих українських суфіксів.

У межах суфіксальної підсистеми української мови суфіксими **-ор**, **-ер** представляють реалізатори, що набули міжтипової омонімії, внаслідок динаміки таких одиниць, зокрема переміщення від периферії до ядра. Тобто одиниць, які мають кваліфікативну функцію в подільних основах непохідних слів до еталонних одиниць, що виконують дериваційну функцію.

Поле реалізації суфіксем -ОР, -ЕР

директ-ОР-ат	гастрол-ЕР-к(а)
директ-ОР-к(а)	гастрол-ЕР-ств(о)
директ-ОР-ш(а)	грим-ЕР-к(а)
директ-ОР-ств(о)	грим-ЕР-н(ий)
директ-ОР-ськ(ий)	трен-ЕР-к(а)
директ-ОР-ува-ти	трен-ЕР-ськ(ий)

Як засвідчив аналіз матеріалу, суфіксоїди, яким можна приписати те саме розрядне значення, що й суфіксам, залучаючись до процесу деривації, реалізують ті самі набори категоріально-розрядних значень. Є. А. Карпіловська зазначає, що “непохідними, але подільними можуть бути основи запозичених і питомих українських слів різних частин мови” [Карпіловська 1999: 227]. У словах іншомовного походження суфікси **-ор**, **-ер** втрачають дериваційну

функцію, перетворюються на кваліфікативні одиниці і відсуваються на периферію підсистеми, входячи до складу непохідних основ: *рйктор* [< лат. *rector* “управитель, керівник” < *regō* “керую”] [СІС: 796], *скэльтор* [лат. *sculptor* < *sculpo* “вирізую, висікаю”] [СІС: 845], *ревізур* [франц. *réviseur* < лат. *revisio* “перегляд”] [СІС: 787]; *інженір* [франц. *ingénieur* < *engin* “машина, винахідництво” < лат. *ingenium* “урожені здібності; дотепність; талант, геній”] [СІС: 470], *фунікулір* [франц. *funiculaire* < лат. *funiculus* “мотузка”] [СІС: 957], *миксер* < англ. *mixer* < *mix* “змішувати”] [СІС: 642], *скбнер* [англ. *scanner*] [СІС: 842].

Таким чином, наведений вище матеріал з історії суфіксів **-ор (-тор, -атор, -итор), -ер (-онер)** дозволяє твердити, що дані форманти запозичені з латинської мови, починаючи з XI ст., прямо або через посередництво англійської та німецької мов. Ці форманти, починаючи з XIX ст., належать до продуктивного словотвірного типу, утворюючи ССП “особа” та “конкретний предмет”.

У сучасній українській літературній мові в системі іменників на **-ор (-тор, -атор, -итор)** сформувалося кілька лексико-семантичних груп:

1. Назви осіб за сталими або тимчасовими заняттями чи за професією (43; 30,3%): *корйктор, дегустбтор, інсценізбтор, коментбтор, механізбтор, популяризбтор, реєстрбтор, стилізбтор, диктбтор*.

2. Назви осіб за характерною поведінкою (23; 16,2%): *реформбтор, комбінбтор, агітбтор, ідеалізбтор, русифікбтор, конспірбтор, диктбтор*.

3. Назви конкретних предметів (39; 27,5%): *проційсор, модифікбтор, аероіонізбтор, активбтор, акумулятор, авторегулятор, супінбтор* [< лат. *supino* “перекидаю, відкидаю назад”] [СІС: 869].

4. Назви осіб за видом діяльності (18; 12,7%): *літербтор, екзаменбтор, композьтор, авібтор, експедиьтор, навігбтор, реєстрбтор*.

5. Назви осіб за характерною ознакою (12; 8,5%): *ініцібтор, раціоналізбтор, фальсифікбтор, суплікбтор, містифікбтор, експлуатбтор*.

У системі іменників на **-ер (-онер)** в українській мові сформувалися такі лексико-семантичні групи:

1. Назви конкретних предметів (40; 21,3%) *адбптер, балбстер, фунікулір* [< лат. *funiculus* “мотузка”] [СІС: 957] *тбнкер, мбркер, скэбер* [< англ. *scrub* “шкребти”] “1) пристрій для очищення газів; 2) машинка для промивання корисних копалин” [СІС: 845].

2. Назви осіб за заняттям чи професійною приналежністю (38; 20,2%): *монтйр, селекціонйр, режисйр, ремонтйр, гіпнозйр, дубльйр, жонгльйр*.

3. Назви осіб за виконуваними функціями (12; 6,4%): *гримйр, модельєр, парфумйр, хронікйр, репортйр, дизбйнер, інтерв’юйр, монтажйр*.

4. Назви осіб за характерною поведінкою (3; 1,9%): *лндер, фантазйр, гастролйр*.

Враховуючи структурно-семантичні та генетичні особливості даних формантів, узагальнюючи семантику наведених груп похідних, варто зазначити, що ці суфікси утворювали похідні, в основному, на позначення назв осіб та конкретних предметів.

Особливою валентною рисою формантів **-ор (-тор, -атор, -итор)** є вільна сполучуваність його з основами лексем ССП “дія” (107; 75,4%): *раціоналізбтор, класифікбтор, інвестьтор, експедиьтор, стабілізбтор, організбтор, коментбтор*. Валентною особливістю суфікса **-ер (-онер)** є вільна сполучуваність із основами таких лексем ССП:

- 1) ССП “абстрактне поняття” (38; 20,2%): *гіпнозйр, експортйр, контролйр, балбстер, боксйр, фантазйр*;
- 2) ССП “конкретний предмет” (33; 17,6%): *костюмйр, ліфтйр, кіоскйр, парфумйр, комбайнйр, гарпунйр, мушкетйр*.

Сполучаючись із цими твірними основами, формант **-ор (-тор, -атор, -итор)** породжує похідні ССП:

- 1) ССП “особа” (93; 65,5 %): *архітйтор, скэльтор, реставрбтор, раціоналізбтор, селйктор, інформбтор*;
- 2) ССП “конкретний предмет” (39; 27,5 %): *вентилятор, резонбтор, дифэзор, активбтор, варібтор, декортикбтор* [< лат. *decorticare* “очищення від кори”] “машина для відокремлення лубу від здерев’янілих частин стебла при обробці луб’яних волокон” [СІС: 331], *активбтор* [< лат. *activus* “діяльний”] “речовини, що підсилюють дію ферментів або каталізаторів” [СІС: 45];
- 3) ССП “абстрактне поняття” (3; 2,1%): *ізолятор, інкуббтор, акліматизбтор*.

Формант **-ер (-онер)** породжує похідні таких ССП:

- 1) ССП “особа” (126; 67 %): *візитйр, хронікйр, фразйр, міліціонйр, гравйр, легінйр, місіонйр, фракціонйр, трйнер, стартйр* [< англ. *start* “починати”] “суддя” [СІС: 857];
- 2) ССП “конкретний предмет” (40; 21,3%): *компюстер, стбртер, рййдер* [< англ. *raid* “нападати”] “військовий корабель” [СІС: 793], *тренажйр, тбнкер, фронтйр* “учасник фронди” [СІС: 955].

**Порівняльна характеристика змін у ССП твірних і похідних основ із формантами
-ОР (-ТОР, -АТОР, -ИТОР), -ЕР (-ОНЕР)**

Типи ССП	Твірні основи форманта -ор (-тор, -атор, -итор)		Похідні основи форманта -ор (-тор, -атор, -итор)		Твірні основи форманта -ер (-онер)		Похідні основи форманта -ер (-онер)	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
“особа”	—	—	93	65,5	—	—	126	67
“конкретний предмет”	2	1,4	39	27,5	33	17,6	40	21,3
“дія”	107	75,4	—	—	5	2,7	—	—
“ознака”	4	2,8	—	—	—	—	—	—
“абстрактне поняття”	29	20,4	11	7,7	38	20,2	31	16,5
“місце”	—	—	3	2,1	—	—	—	—

Після приєднання до твірної основи формантів **-ор** та **-ер** і похідних від них відбувається перебудова в структурі семантико-словотвірних полів. У семантичному плані даний формант активно вступає у словотвірні зв'язки з твірними основами ССП “дія”, “абстрактне поняття”, “конкретний предмет”. Суфікс **-ор (-тор, -атор, -итор)** у поєднанні з твірними основами реалізує, в основному, значення “особа” (93; 65,5%), з дещо меншою активністю він взаємодіє при творенні похідних із значенням “конкретний предмет” (39; 27,5%). Суфікс **-ер (-онер)**, сполучаючись із твірними основами, реалізує, в основному, значення “особа” (126; 67%), з меншою активністю даний формант взаємодіє при творенні похідних із значенням “конкретний предмет” (40; 21,3%).

Формант **-ор (-тор, -атор, -итор)** не поєднується з основами ССП “особа”, “місце”, а формант **-ер (-онер)** не поєднується з основами ССП “особа”, “ознака”, “місце”, з назвами країн, топонімами, назвами явищ природи та ін.

Окрему групу становлять запозичення на **-ор (-тор, -атор, -итор), -ер (-онер)**, в яких дані елементи входять до складу кореня. Ці запозичення належать до ССП “конкретний предмет” (129; 39,1%): *індэктор* [лат. inductor “збудник”] – “1) магнітоелектрична машина змінного струму; 2) електромагнітний пристрій для нагрівання фізичних тіл” [СІС: 469], *генерэктор* [лат. generator “родоначальник”] [СІС: 258], *прожэктор* [лат. projector “той, що кидає вперед”] [СІС: 765], *ескалэтор* [англ. escalator < лат. scalae (мн.) “драбина”] [СІС: 432], *солітёр* [франц. solitaire < лат. solitarius “поодинокий” – “великий діамант”] [СІС: 847], лэзер [англ. laser, скор. “посилення світла за допомогою стимульованого випромінювання” – “пристрій”] [СІС: 579], ССП “особа” (63; 19,1%): *эктор* [лат. autor “засновник, творець, письменник”] [СІС: 22], *актур* [лат. actor “виконавець” < ago “дію”] [СІС: 47], *оперэктор* [лат. operator “виконавець”] [СІС: 692], *рйктор* [лат. rector “управитель, керівник < rego “керую”] [СІС: 796], *профэсэр* [лат. professio “викладач, учитель”] [СІС: 772], *партнёр* [франц. partenaire] [СІС: 716], ССП “абстрактне поняття” (42; 12,7%): *мажур* [франц. majeur < лат. maior “більший, вищий” – “музичний лад”] [СІС: 610], *фольклур* [англ. folk - lore, букв. “народна мудрість”] [СІС: 945], *валёр* [франц. valeur, “ціна, цінність” – “у живопису і графіці – відтінок тону”] [СІС: 199], *вокодёр* [англ. vocoder < voice “голос” і code “код, шифр” – “вид телефонного зв'язку”] [СІС: 223], *гейзер* [ісл. Geysir (назва відомого гарячого джерела в Ісландії) < geysa “вибухати, бити джерелом”] [СІС: 247].

Аналізуючи запозичення на **-ор (-тор, -атор, -итор)**, варто зазначити, що значну кількість похідних основ становлять запозичені лексеми з латинської мови (78; 54,9 %): *дирйтор*, *орбтор*, *коментэтор*, *коліктор* [лат. collector “збирач” < colligo “збираю, з'єдную” – “1) установа; 2) особа, яка збирає і зберігає зразки ґрунтів; 3) механічний перетворювач частоти струму; 4) трубопровід; 5) підземна галерея”] [СІС: 535], *транслэтор* [лат. trasletor < transfero “переношу”] [СІС: 901], *ордінэтор* [лат. ordinator “упорядник”, *компенсэтор*, *мультиплікэтор* [лат. multiplicator] [СІС: 658]; *вентілятор*, *контэктор*, незначну кількість основ становлять запозичення із грецької (15; 10,5%): *аналізэтор* [грец. analysis “розкладання”] [СІС: 74], *атомізэтор* [грец. atomos] [СІС: 131]; з англійської мови (15; 10,5%): *профйсэр*, *експериментэтор*, *варьэтор* [англ. varistor < vari(able) “змінний”; (regi)stor “опір” – “резистор”] [СІС: 203], із французької мови (14; 9,9%): *організэтор* [франц. organisateur] [СІС: 694], *коленкур* [франц. calencar “вид фарбованої тканини”] [СІС: 535], *мельхіур* [франц. maillehort, від прізвища французьких винахідників Майє і Хор'є] [СІС: 630]; поодинокими є запозичення з іспанської мови (4; 2,8%): *корехідур* [ісп. corregidor < corregir “виправляти” – “королівський урядовець у феодальній Іспанії”] [СІС: 559], *матадур* [ісп. < matar “убивати”] [СІС: 623]; з італійської мови (3; 2,1%): *сеньйур*, *тійнор*, *бутафур* та з голландської мови (1; 0,7%): *рэпэр* [голл. goeper] [СІС: 813].

Досліджуючи особливості запозичень на **-ер (-онер)**, варто зазначити, що значну кількість становлять запозичення з англійської мови (61; 32,4%): *контійнер* [англ. container < contain “уміщувати”] [СІС: 551], *бульдзер*,

букмікер, сірвер [англ. server < serve “подавати м’яч” – “гравець, який уводить м’яч у гру”] [CIC: 830], *вокодїр* [англ. vocoder < voice “голос”, code “код, шифр” – “вид телефонного зв’язку”] [CIC: 223], *адбптер, блінкер, стбртер, економбїзер* [англ. economizer < economize “заощаджувати, зберігати” – 1) пристрій для підігрівання води чи повітря; 2) пристосування в карбюраторі двигуна внутрішнього згоряння] [CIC: 405], *фндер* [англ. feeder < feed “живити” – 1) пристрій, що автоматично подає в машину сировинний матеріал для обробки; 2) повітряна лінія живлення] [CIC: 934]; із французької мови (51; 27,1%): *акціонїр, волонтьїр* [франц. volontaire < лат. voluntarius “доброволець”] [CIC: 131], *вольтижїр* [франц. voltigeur “спортсмен, гімнаст, який займається вольтижуванням”] [CIC: 132], *баталїр* [франц. < batailler “старатися” – “особа, що відповідає за постачання на кораблях, базах, складах ВМФ”] [CIC: 156], *валїр* [< франц. valeur “ціна, цінність” – “у живопису, графіці – відтінок тону”] [CIC: 199], *мбркер, глнсер, секретїр, стажїр, торшїр*; з німецької мови (43; 22,9%): *вахтїр, бюрчер, зїнкер* [нім. Senker < Senker “поглиблювати”] [CIC: 445], *зємер* [нім. Summer < Summer “дзижчати” – “електромагнітний переривач струму”] [CIC: 449], *абзїтцєр* [нім. Absetzer < absetzen “відсувати” – “екскаватор”] [CIC: 10], *брєстєр, лїндлер* [нім. Lndler “старовинний парний танець”] [CIC: 589].

Менш продуктивними є запозичення із грецької мови (9; 4,8%): *харбктер* [грец. charaktēr “риси, особливість”] [CIC: 960], *гїпнотизїр* [< грец. hupnos “сон”] [CIC: 286]; з латинської мови (8; 4,3%): *абсурбер* [< лат. absorbeo “поглинаю” – “апарат установки для поглинання світла, радіохвиль”] [CIC: 13], *міліціонїр* [< лат. militia “військо” < miles “воїн”] [CIC: 643].

Запозичення на **-єр (-онєр)** із голландської, польської, чеської, італійської мов, в яких елемент **-єр** входить до складу кореня: *кнївер* [голл. kluiver] “мор. вітрило” [CIC: 527], *фарвбтер* [голл. vaarwater < varen “плавати”, water “вода”] [CIC: 925], *ліхтїр* [голл. lichter, букв. “полегшувач” – “морське судно типу баржі”] [CIC: 599], *флюєр* [< голл. vleugel “крило” – “пристрій для визначення напрямку і швидкості вітру”] [CIC: 944], *кнєр* [польс. Kłwior “у XVIII-XX ст. військовий головний убір”] [CIC: 522], *гїлер* [чєс. haljš, нім. Heller; назва походить від німецького міста Халль, де близько 1230 р. почали карбувати ці монети] “1) розмінна монета Німеччини XIII – XIX ст., Австро-Угорщини (1892 – 1918 рр.); 2) розмінна монета Словаччини і Чехії” [CIC: 249], *бельведїр* [< італ. belvedere, букв. “прекрасний вид” – 1) “павільйон, альтанка”; 2) назва деяких палацових споруд] [CIC: 160].

Таким чином, для похідних на **-ор, -єр** продуктивною є сполучуваність з іншомовними твірними основами. У запозиченнях із латинської, грецької, французької, англійської, німецької, голландської, польської, чеської, італійської мов дані сегменти входять до складу кореня, характерно, що, найбільше запозичень на **-ор** з латинської мови (78; 53,1 %), на **-єр** – з англійської мови (61; 32,4 %).

Найсуттєвішою рисою у фонотактиці суфіксів **-ор** та **-єр** є їх вільна сполучуваність з основами на тверді приголосні /т/, /д/, /з/, /с/, /л/, /м/, /н/: *скєльптор, аудџтор, сенбтор, балбстер, вахтїр, рекордїр, ревізур, компрїсор, жонгїлїр, дублїр, костюмїр, акціонїр*. Найпродуктивнішою є сполучуваність даних формантів із передньоязиковою фонемою /т/ (109; 32,9 %): *літербтор, інстрєктор, архїтїктор, корїктор, білетїр, ліфтїр, стрїнтер*. Морф **-атор** виступає після шумних твердих /з/, /т/, /к/: *органїзбтор, аналізбтор, експлуатбтор, газифїкбтор*; після сонорної /м/: *інформбтор, реформбтор*; після сонорної м’якої /л’/: *дистїлятор, авторєгулятор, вентилятор*; після голосних високого підняття /ї/, /у/: *експропрїбтор, диференцібтор, евакубтор*.

Для морфа **-итор** характерна сполучуваність із шумними передньоязиковими твердими приголосними /д/, /т/ : *експедџтор, репетџтор, інвестџтор*.

Морф **-онєр** сполучається з голосною високого підняття /ї/: *акціонїр, місіонїр, кондиціонїр*.

Вивчення морфотактичних особливостей даних формантів дає можливість прогнозувати морфемні структури іменників на **-ор, -єр**. Аналізуючи особливості синтезу похідних ССП “особа”, необхідно зазначити, що назви осіб породжуються за певними правилами, передбачаючи ознаки осіб. Семантика похідного слова моделюється і відтворюється за певною словотворчою моделлю, тобто “похідне слово виступає представником “своєї” серії форм, утворених як щодо структурної організації, так і щодо джерел їх утворення” [Кубрякова 1981: 15].

Дослідження морфемної структури похідних на **-ор, -єр** дає можливість зазначити, що для них характерна коренева валентність.

Для морфологічної структури іменників на **-ор, -єр** характерною є сполучуваність із дієслівними коренями (34; 10,3%): *модулятор, дистїлятор, авторєгулятор, селїктор, автоматїзбтор, газифїкбтор*; з іменниковими (21; 6,3%): *скєльптор, експорїтор, місіонїтор, експериментбтор, дешифрбтор*; із числівниковими (2; 0,6%): *мільїонїр, мільярдїр*. Із прикметниковими та займенниковими основами дані форманти не сполучаються.

При творенні віддієслівних похідних на **-ор (-атор, -итор)** поєднання двох фонем не завжди забезпечує умови для сполучуваності з твірним суфіксом, тому при цьому використовуються такі морфонологічні явища:

1) усічення: а) суфікса **-ува-**: *публікувбти – публікбтор, диференціювбти – диференцібтор, реформувбти – реформбтор, інкубувбти – інкуббтор, інформувбти – інформбтор, газифїкувбти – газифїкбтор; фантазувбти – фантазїр; б) усічення фіналі **-j**-основи у відіменникових похідних на **-онєр**, якщо вони утворені від іменників на **-сія, -ція**, після голосної /ї/: *мнсія – місіонїр, пїнсія – пенсіонїр, бкція – акціонїр, опозьція – опозиціонїр, ребкція – реакціонїр, фрбкція – фракціонїр, колекція – колекціонїр*;*

2) чергування приголосних: а) /г/ - /ж/ на міжморфемному шві: *диригувбти* – *дирижйр*; б) /л'/ - /л/ на міжморфемному шві: (правило диспалаталізації) *гастролювбти* – *гастролийр*, *дублювбти* – *дублійр*.

Явища інтерференції та інтерфіксації не характерні при творенні даних похідних. Для похідних на **-ор (-тор, -атор, -итор), -ер (-онер)** найпродуктивнішою є друга акцентна позиція (наголос переходить з твірного слова на твірний суфікс) (119; 35,9%): *реставрбтор*, *стабілізбтор*, *інвестьтор*, *калькулятор*, *вентилятор*, *режисйр*, *акціонйр*, *костюмйр*, *боксьйр*, *гастролийр*, *вахтйр*.

Таким чином, аналіз валентних особливостей суфіксів **-ор (-тор, -атор, -итор), -ер (-онер)** в українській мові дає можливість зробити такі висновки:

1. Форманти **-ор** та **-ер** і похідні від них запозичені прямо або через посередництво англійської та німецької мов зі значеннями особи за відношенням до діяльності та конкретного предмета з латинської мови.
2. Суфікс **-ор (-тор, -атор, -итор)** вільно сполучається із ССП “дія”, “абстрактне поняття”, а суфікс **-ер (-онер)** – із ССП “абстрактне поняття” і “конкретний предмет”.
3. Формант **-ор (-тор, -атор, -итор)** не поєднується з основами ССП “особа”, “місце”, а формант **-ер (-онер)** – з основами ССП “особа”, “ознака”, “місце”.
4. Для похідних на **-ор (-тор, -атор, -итор), -ер (-онер)** продуктивною є сполучуваність з іншомовними твірними основами.
5. Дані суфікси сполучаються з основами, що закінчуються твердими приголосними /т/, /д/, /з/, /с/, /л/, /м/, /н/ та голосними /і/, /у/.
6. Для формантів **-ор, -ер** і похідних від них характерна коренева валентність.
7. Для іменників на **-ор (-тор, -атор, -итор), -ер (-онер)** продуктивною є сполучуваність із дієслівними та іменниковими основами.
8. При творенні даних похідних продуктивними є такі морфологічні явища як усичення твірної основи та чергування приголосних /г/ – /ж/; /л'/ – /л/ на міжморфемному шві.
9. Для похідних даних типів найпродуктивнішою є друга акцентна позиція.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Білоусенко 1993 – Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К.: КДП, 1993. – 214 с.
- Горпинич 1999 – Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
- Карпіловська 1999 – Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: Будова та реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, 1999. – С. 298.
- Клименко, Карпіловська 1998 – Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, 1998. – 162 с.
- Клименко 1998 – Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К. ІЗМН, 1998. – 182 с.
- Кубрякова 1981 – Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 199 с.
- Пауль 1960 – Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – 500 с.
- СІС – Словник іншомовних слів / За ред. Л.О.Пустовіт. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
- Шанский 1968 – Шанский Н.М. Очерки по словообразованию в русском языке. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1968. – 308 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Інна Демешко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми словотвірної морфеміки.

ФЛЕКСІЙНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ЖІНОЧИХ НОМІНАЦІЙ

Марія Брус (Івано-Франківськ)

У статті досліджено особливості структурно-семантичної деривації загальних жіночих особових номінацій на –а, –ая староукраїнської мови XVI – XVII ст. Аналіз закономірностей формування таких фемінітивів показав, що вони являють собою специфічні дериваційні конструкції, які є результатом флексійного способу творення.

The article examines the structural and semantic peculiarities of common feminine nouns ending in –а, –ауа used in the Ukrainian of the XVI th – XVII th centuries. The study analyzes the formation of common feminine nouns as specific constructions which are the result of flexional derivation.

Серед загальних жіночих особових назв староукраїнської мови XVI – XVII ст. виділяється невелика кількість дериватів, утворених за допомогою флексій –а, –ауа (*патрона*, *египтянина*, *конюшая*, *скарбная* тощо).

У мовознавстві немає однозначного погляду на спосіб творення особових фемінітивів такого типу. Жіночі найменування з флексіями –а, –ауа кваліфікуються як деривати, утворені суфіксальним способом (нульова суфіксація) [Лопатин 1966: 8 – 9; Земская 1973: 255; Пауленка 1978: 78; Грамматика 1970: 147], безсуфіксальним [Потиха 1970: 158 – 161], конверсійним [Смирницкий 1956: 81; Dokulil 1962: 202; Кубрякова 1974: 75; Ахманова 1957: 223], фонетико-морфологічним [Грамматика 1960: 209].

Незважаючи на різноманітне трактування деривації особових фемінітивів на *-а*, *-ая*, жіночі імена вказаного морфологічного оформлення слід вважати, очевидно, результатом флексійного способу. Віднесення їх до такого способу словотворення пояснюється функціональними особливостями детермінанта *-а*. Ще з індоєвропейського часу він відомий як дериваційний формант [Мейє 1951: 276], котрий на праслов'янському ґрунті внаслідок ускладнення своєї структури втрачав словотворчу функцію і виступав показником іменникової основи [Бевзенко 1960: 105]. До того ж початок формування жіночих дериватів за допомогою флексії *-а* сягає ще давніх слов'янських часів [Мейє 1951: 276 – 277]. За аналогією до них впродовж наступних синхронних зрізів конструювалися інші слова. Напр., у “Матеріалах для Словаря древнерусского языка” І. І. Срезневського подаються номінації *друга*, *кима*, *оспожа*, *раба*, *роба* тощо [Матеріали 1893: I, 725, 1361 – 1362; 1895: II, 735; 1903: III, 2, 125], а в Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст. – назви *госпожа*, *оноука*, *теща*, *христіаньни* тощо [Словник... XIV – XV ст. 1977: I, 256; 1978: II, 85, 430, 1404]. Все це дозволяє розглядати жіночі особові найменування із закінченнями *-а*, *-ая* як деривати, утворені флексійним способом¹. Закінчення *-а*, *-ая* виступають у структурі особових фемінітивів одночасно дериваційними формантами і показниками граматичного значення жіночого роду [Пауленка 1978: 78].

У писемних пам'ятках XVI – XVII ст. нами виявлено понад 25 особових фемінітивів із закінченнями *-а*, *-ая*. Номінації на *-а*, *-ая* мотивуються похідними і непохідними основами маскулінних найменувань. З урахуванням словотворчих морфем, структури і семантики вивідних слів встановлюються такі СМ особових фемінітивів на *-а*, *-ая*:

Непохідна і похідна основа + *-а*: *тесть* (К.ССУМ) – “Іван после князя Семе́на Юре́вича Его Милости искал на княгини Его Милости, *тещи* господаря моего (AS, III, 137), *рабь* (К.ССУМ) – Купила сию книгу *раба* Божи” (Яв ИЗ, 24), *монахъ*, *единокъ* (К.ССУМ) – Инокинъ: *Монаха*, мнишка, черница, або єдинока (ЛБ, 48), *онукъ* (К.ССУМ) – з *онукою* пасыньковьюною жаловали (АЖМУ, 70), *католикъ* – безъ жадного нарушеня *католика* Екклісія заховывала (К.ІСТ), *супругъ* (К.ССУМ) – Отказная запись Ивана Полозовича и *супруги* его Анастасіи (АЮЗР, I, 55), *патронъ* – А если бы теж хто схотѣлъ мѣти собѣ за *патрону* Мѣтръ Бѣжію (К.ССУМ), *господь* “Бог” (К.ССУМ) – Радуйся, его ж дванадесят апостол те мати, *госпоже* (Величк. Тв., 60) – “Богородиця”, *пасербъ* – Татяна, *пасерба* Холявчина (К.ІСТ), *небогъ* “бедный” [Мейє 1951: 301] – *небого*, не ед за мужем своим (Арх ЮЗР, 8, III, 442), *подругъ* (К.ССУМ) – І се ність син мой, его же єсьмь родила, но, рече, син *подруги* моеї (АОПС, УЛІ, 36), *правнукъ* – преблгсвеннаѣ Влдчца нша Блца, яко *правнука* первыго, смерти подлеглого Адама (К.ІСТ). (Номінації *подруга* і *правнука* можуть розглядатися і як деривати, утворені префіксально-суфіксальним способом) тощо.

2. Похідна основа прикметникового типу відмінювання + *-ая*²: *войский* – я настазиа скубедя(н)ка *во(и)ская* бра(с)лавская (ССУМ, 4, 194) – “дружина войскового”, *городничий* (К.ССУМ) – Я *горо(д)ничая* воло(ди)ме(р)ская (ВГ, 158) – “дружина городничого”, *воротный* – призвавши *воротной* казала єи (сестру)...выгнат (ІСТ, 312) – “жінка, яка відчиняє ворота”, *земский* (К.ССУМ) – *врядник* Єй Милости паней Богшовой, подскарбиной земской з Долгобород (AS, VI, 116), *рыкный* – Тивона нашого Яцка и *рыкную* Марушу збилъ, змордовалъ (К.ІСТ) – “жінка, яка доглядає челядь”, *дворный* (К.ССУМ) – пани Ивановал Андреевича, подскарбинал *дворнал* господаря, короля Єго Милости (AS, VI, 47), *служащий* (К.ССУМ) – Что, *служащая* егда сотвори, и легким сном успе (Величк. Тв., 164) тощо³.

З розглянутих СМ видно, що одні жіночі деривати мотивуються субстантивними основами, зокрема, фемінітиви на *-а*, а інші найменування – основами прикметникового типу відмінювання, здебільшого жіночі номінації на *-ая*.

Творення жіночих особових назв флексійним способом від субстантивних основ не викликає суперечностей, оскільки морфема *-а* у такому випадку сполучається з основами конкретного, чітко визначеного морфологічного оформлення, які до того ж формально і семантично простіші від фемінітивів (*внукъ* – *внука*, *аравитянинъ* – *аравитянина*). Сумнівним є творення флексійним способом жіночих імен від основ прикметникового характеру. Це зумовлено особливостями мотивувальних слів таких особових фемінітивів. Деякі чоловічі номінації прикметникового типу, які виступали дериваційною базою для вказаних жіночих найменувань, ніколи не були прикметниками і відповідно процесу субстантивації не піддавалися, напр., *нідчаший* [Бевзенко 1960: 139]. Інші маскулінні назви, очевидно, були прикметниками, які перейшовши у категорію іменників, з часом втратили співвідносні омонімічні ад'єктиви і перестали сприйматися як субстантивати, напр., *вартівничий* [Гринчишин 1965: 33]. З огляду на різноманітність твірних основ прикметникового характеру, жіночі номінації на *-ая* поділяються на деривати, мотивовані чоловічими назвами, які не піддавалися субстантивації (*хоружий* – *хоружая*) і маскулінними назвами, які зазнали субстантивації (*подданий* – *подданая*).

¹ А. Загнітко вказує, що флексія *-а* не виконує словотворчої функції, а “матеріалізує нульову позицію фемінітивного суфікса” [Загнітко 1987: 69].

² В. В. Лопатін зазначає, що у системі мови немає структурних обмежень для творення назв жіночого роду від іменників прикметникового типу відмінювання із значенням особи [Лопатін 1966: 8].

³ Жіночі номінації на *-ая* стилістично нейтральні і протиставляються фемінітивам з оцінним значенням [Голубева 1974: 64].

Розмежування фемінітивів на *-ая*, мотивованих несубстантивованими і субстантивованими чоловічими номінаціями, є складною проблемою, єдиним критерієм якого залишається встановлення відсутності чи наявності відповідних омонімічних прикметників [Пауленка 1978: 80]. Однією з причин відсутності співвідносних прикметників чоловічого роду є неможливість взагалі їх творення. Це стосується більшості жіночих номінацій на означення дружини за посадою, саном, титулом чоловіка. Їхні твірні ад'єктивні основи не мають відношення до субстантивації і кваліфікуються як результати морфологічного словотворення [Низинская 1976: 224]. Жіночі номінації на *-ая*, мотивовані ними, вважаються дериватами, які походять від несубстантивованих прикметників (*конюшая, городничая*). Відсутність омонімічних прикметників може бути викликана і незафіксованістю їх у писемних джерелах [Потебня 1968: 42 – 46]. У такому випадку назви дружин за соціальною ознакою чоловіка, який належить до високого або середнього соціального стану, передбачають наявність співвідносної несубстантивованої маскулінної назви, а інші жіночі номінації мотивуються субстантивованими прикметниками, за аналогією до інших фемінітивів.

Існування співвідносних ад'єктивів дозволяє розглядати фемінітиви на *-ая* як деривати, утворені шляхом морфолого-синтаксичної деривації, чи як слова, породжені флексійним способом від субстантивованих прикметників за допомогою форманта *-ая*. Зважаючи на те, що субстантивації зазнавали первинно прикметники без вказівки на рід (*безаконьни, посланыи* тощо), які були досить поширені ще у давньоукраїнській мові [Самійленко 1964: 50], а також на те, що розглядувані нами прикметники чоловічого роду остаточно перейшли у розряд іменників, вони виступають дериваційною базою для фемінітивів на *-ая*. Процес творення жіночих номінацій на *-ая* у такому випадку аналогічний морфологічній деривації.

Таким чином, аналізовані особові фемінітиви характеризуються формальною відмінністю від чоловічих назв, а саме словотворчими морфемами *-а, -ая*. Однак, як видно з прикладів, жіночі деривати на *-а* формально складніші від маскулінних номінацій, а фемінітиви на *-ая* формально співвідносні з чоловічими назвами. Між жіночими найменуваннями з флексіями *-а, -ая* простежуються відмінності, які виявляються у належності фемінітивів до різних словозмінних типів – на *-а* і на *-ая*.

Твірні чоловічі номінації і похідні жіночі назви з флексіями *-а, -ая* розрізняються не тільки формально, а й лексико-семантично. Фемінітиви на *-а, -ая* виступають самостійними лексичними одиницями стосовно маскулінних номінацій. У процесі деривації жіночі найменування із закінченнями *-а, -ая* реалізують різні словотвірні значення. Одні з них набувають мутаційного значення, а інші – модифікаційного значення. Мутаційними дериватами є, утворені від несубстантивованих маскулінних номінацій, найменування дружин за соціальними ознаками чоловіків. Значення таких фемінітивів відмінне від лексичного значення їхніх твірних слів (*конюший – конюшая*). Модифікаційними дериватами виступають найменування жінок за національними, територіальними, релігійними ознаками тощо. Вони формуються внаслідок модифікації значення твірного слова (*сусідь – сусіда, католикъ – католика, самарянинъ – самарянина*).

Аналіз словотвору жіночих номінацій з флексіями *-а, -ая* показує, що особові фемінітиви на *-а, -ая* є своєрідною категорією дериватів у словотвірній підсистемі загальних жіночих особових назв староукраїнської мови XVI – XVII ст. Специфічність їх простежується у способі деривації – флексійному, дериваційних формантах – закінченнях *-а, -ая*, за допомогою яких вони відрізняються від співвідносних чоловічих номінацій, у лексичній самостійності щодо маскулінних назв.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ахманова 1957 – Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.
- Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
- Dokulil 1962 – Dokulil M. Tvození slov v češtině. I. Teorie odvozování slov. – Praha, 1962. – 247 s.
- Грамматика 1960 – Грамматика русского языка. – М.: Из-во АН СССР, 1960. – Т.1. – 719 с.
- Грамматика 1970 – Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
- Гринчишин 1965 – Гринчишин Д. Г. Явище субстантивації в українській мові (субстантивація прикметників). – К.: Наук. думка, 1965. – 112 с.
- Голубева 1974 – Голубева Н. П. Деривационные свойства субстантивированных прилагательных // Тези доповідей та повідомлень міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'янського іменного словотвору. – К., 1974. – С. 64 – 65.
- Загнітко 1987 – Загнітко А. О. Корелятивність іменників-назв осіб чоловічого і жіночого роду // Українське мовознавство. – 1987. – Вип.14. – С. 67 – 74.
- Земская 1973 – Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
- Кубрякова 1974 – Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопр. языкознания. – 1974. – № 5. – С. 64 – 76.
- Лопатин 1966 – Лопатин В. В. Способы именного словообразования. (Нулевая аффиксация, субстантивация). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1966. – 20 с.
- Матеріали 1893, 1895, 1903 – Матеріали для словаря древнерусского языка по письменным памятникам И. И. Срезневского. – Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1893. – Т. I. – 1420 с.+ 49 с.; 1895. – Т. II. – 1802 с.; 1903. – Т. III. – 1684 с.+ 272 с.+13 с.
- Мейе 1951 – Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Из-во иностр. литературы, 1951. – 491с.
- Низинская 1976 – Низинская В. А. К вопросу словообразования существительных адъективного типа склонения // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1976. – С. 221 – 225.
- Пауленка 1978 – Пауленка Н. А. Нарысы по беларускаму словаутварэнню. – Минск: Выдавецтва БДУ імя В. І. Леніна, 1978. – 136 с.

- Потебня 1968 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 55 с.
 Потиха 1970 – Потиха З. А. Современное русское словообразование. – М.: Просвещение, 1970. – 384 с.
 Самійленко 1964 – Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. шк., 1964. – Ч. I. – 234 с.
 Словник... XIV – XV ст. 1977, 1978 – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. I. – 630 с.;
 1978. – Т. 2. – 591 с.
 Смирницкий 1956 – Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностранных языках, 1956. – 260 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVIст. (1582 – 1588 pp.) / Підготував до видання М. К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 190 с.
 АОпС, УЛ I – Апокрифи. Оповідання про Соломона // Українська література XIV – XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 33 – 36.
 АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III.
 AS – Archiwum ksiązat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie. – Lwow, 1890. – Т. III (1432 – 1534); Т. VI (1549 – 1577).
 АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1863. – Т. I.
 ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / Відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.
 Величк. Тв. – Іван Величковський. Твори / Відповід. ред. Л. Є. Махновець. – К.: Наук. думка, 1972. – 191 с.
 ICT – Історичний словник українського языка / Під ред. Є. Тимченка. – К., Харків, 1930 – 1932. – Т. 1.
 К.ІСТ – Картоотека до Історичного словника українського языка Є. Тимченка. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів.
 К.ССУМ – Картоотека до словника української мови XVI – I пол. XVII ст. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів.
 ЛБ – Беринда П. Лексикон словеноросський. – К., 1627 / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: В-во АН України, 1961. – 272 с.
 ССУМ – Словник української мови XVI – I пол. XVII ст. – Львів, 1997. – Вип. 4. – 259 с.
 ИЗ – Ю. А. Яворский. Исторические личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI – XIX вв. // Наук. зб. товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1931. – Річник VII – VIII.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марія Брус – аспірантка кафедри української мови Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.
Наукові інтереси – проблеми історичного словотвору.

UNCONVENTIONAL DIMINUTIVE FORMATIONS IN UKRAINIAN CHILD LANGUAGE: A CASE STUDY*

Tetyana Linnik (Kyiv)

The paper discusses processes of diminutive acquisition in Ukrainian at the earliest stages with the main focus on nonstandard operations. Three groups of unconventional formations (those ending in *-a*, *-i* and *-n*) found in the boy's spontaneous speech at the age of 1;6 – 2;1 are examined.

У статті аналізуються процеси освоєння демінутивів в українській мові на ранніх етапах розвитку на прикладі трьох груп ненормативних утворень (з закінченнями на *-a*, *-i*, *-n*), виявлених у спонтанному мовленні хлопчика у віці 1;6 – 2;1.

1. Introduction. It is a well – established fact that diminutives belong to one of the earliest morphological operations in the first language acquisition and they are reported in the speech of very young children [Dressler & Merlini Barbaresi 1994]. While many investigators report on correct usage of diminutives by children from an early age [Savichkene 1998, Stephany 1998], there is also evidence provided about specific child coinages [Ceccherini & Bonifacio & Zocconi 1997; Laalo 1998; Ravid 1998; Voeykova 1998].

Diminutives are frequently used in informal Ukrainian, particularly in child – directed speech [Slovotvir 1979: 103 – 106]. Modern Ukrainian possesses a rich and highly productive diminutive formation system, involving the majority of word classes. A number of Ukrainian suffixes attach productively to nominal, adjectival, and adverbial bases. Typically, most of the suffixes have a unique categorial base, while some of them (e.g. *en'k*) are class promiscuous. The latter can be used with nouns (*ruchen'ka* ‘hand – DIM’), adjectives (*malen'kyj* ‘little’), adverbs (*pomalen'ku* ‘slowly – DIM’, *teperen'ky* ‘now – DIM’), numerals (*skilen'ky* ‘how many, how much’). The hierarchy of diminutivised categories follows the principles underlined by Dressler [Dressler & Merlini Barbaresi 1994: 93 – 107], so that the most viable categories are noun and adjective, which is a universal, it may also appear in pronouns. The diminutivised forms are still possible in numerals, though they sound a bit obsolete. The range of diminutivisation is rather wide, involving not only some particular word classes, but word combinations or even sentences, resulting in a nominalisation as in a poetic

---

*The research is supported by grant INTAS/UKRAINE – 95 – 0260. The project is directed by Prof. W.Dressler (Vienna University)

occasionalism ‘*buv sobi xlopchyk – nakolinhopchyk*’ (Thor Kalynets) where *na_kolini_hop_chyk* is a nominalisation of the sentence ‘*na kolini hop*’ (hop on smb’s knees).

2. Material

The present study focuses on the development of diminutivisation in a child’s speech and preliminary results of the examination are based on tape – recorded samples of a spontaneous speech production by the Ukrainian boy named Markiyan over a period of 7.5 months (1.6.9 – 2.1.14). For some specific cases we also address the data of another boy who was likewise observed.

Markiyan is an only child of middle – class parents. The recordings of naturally occurring interaction between the child and his parents were taken on a daily basis with intervals not exceeding 7 days. The sessions lasted about 20 minutes, what makes 52 hrs of tape recordings covering the period observed. The transcripts were coded in a CHAT format as elaborated by MacWhinney and Snow [MacWhinney 1991] allowing further manipulation with CLAN programmes. The data were morphologically analyzed using the program “Kids”, a specifically adapted program of morphological analysis of standard Ukrainian [Gryaznukhina 1989].

For the present study the recordings are grouped by months. An overview of the data, including the number of utterances and words (morphemes) produced by the child are shown in Table 1.

Table 1. Markiyan’s MLU

AGE	UTTERANCES	MORPHEMES	RATIO	DEVIATION
1 6	1013	2147	2.119	1.244
1 7	1077	2416	2.243	1.472
1 8	2457	5676	2.310	1.605
1 9	3518	8186	2.327	1.499
1 10	2911	6746	2.317	1.605
1 1	1 2847	6891	2.420	1.698
2 0	2747	6997	2.547	1.899
2 1	2076	6129	2.952	2.332

3. Diminutives (quantitative and qualitative aspects)

A general overview of the use of diminutives by Markiyan is given in Table 2 (absolute figures are provided). It shows that the landing site for diminutives in nouns is that of masculine, with feminine much better displayed in hypocoristics (proper nouns). So it demonstrates that the child does not follow the adult preferences yet, as the bias to masculine presented in the adults’ speech is much less as compared with the child’s.

Table 2. Diminutives in Markiyan’s speech

	N:FEM:DIM	N:MASC:DIM	N:NEU:DIM	N:PROP:FEM:DIM	N:PROP:MASC:DIM	Types	Token	TTR
.1.6	15	60	0	15	4	91	0.044	
1.7	12	54	0	22	4	89	0.045	
1.8	19	87	0	19	5	130	0.031	
1.9	4	96	0	21	17	138	0.029	
1.10	22	64	0	28	42	156	0.026	
1.11	6	93	21	17	31	168	0.030	
2.0	11	145	21	8	21	206	0.024	
2.1	24	122	6	7	12	171	0.029	

Table 3. Adults’ use of diminutives

	N:FEM:DIM	N:MASC:DIM	N:NEU:DIM	N:PROP:FEM:DIM	N:PROP:MASC:DIM	Types	Token	TTR
.1.6	211	293	25	33	90	652	0.008	
1.7	195	219	18	24	60	516	0.010	
1.8	438	503	46	14	146	1147	0.004	
1.9	571	606	51	20	201	1449	0.003	
1.10	366	522	24	36	195	1143	0.004	
1.11	230	337	45	15	89	716	0.007	
2.0	160	270	67	11	129	637	0.008	
2.1	117	208	16	9	54	404	0.012	

Unconventional diminutives are not numerous, however they appear to play an important role at the early stages of language acquisition. In the material analyzed unconventional diminutives make up the majority of diminutives from the

beginning of the observation (1;6) till the age of 1;10 when there is already some kind of equilibrium established with a further progress to acquisition of adult diminutives.

As can be seen from Table 4, it is only due to the use of unconventional diminutives that the parallelism in the usage of diminutives by the adults and the child at earlier stages (till 2.0) is maintained.

Table 4. Diminutives (hypocoristics included) in the adults' and the child's speech relative to the number of nouns (tokens)

AGE	ADULTS MARKIYAN				
	Nouns	Diminutives	Nouns	Conventional	Conventional & unconventional diminutives (%)
1.6	2265	28.785 %	392	8.93 %	23.24 %
1.7	2013	25.63 %	436	8.26 %	20.41 %
1.8	4445	25.8 %	946	3.91 %	13.74 %
1.9	58 86	25.48 %	1006	5.07 %	13.72 %
1.10	5315	21.05 %	1207	6.71 %	12.84 %
1.11	4481	15.48 %	1375	4.87 %	12.21 %
2.0	4359	14.61 %	1593	7.16 %	12.93 %
2.1	3017	13.39 %	1530	9.34 %	11.76 %

From 1;6 an occasional use of diminutives can be noticed and it should be emphasized that in a majority of cases unconventional diminutives occur in the context of direct imitation of the input, i.e., that the child imitates the diminutives that occur in the immediately preceding adult utterance, adapting it to its own scheme. This may indicate that the adult model does not fit the requirements of the boy's system. At 1;6 there are words related to 4 adult lemmas: *tata* 'father', *vovk* 'wolf', *zajec* 'hare', *zajchyk* 'hare – DIM', and a hypocoristic *Anja*. While looking through a family photo album, the child says:

1;6
 *MAR: tata – DIM12a # F:a tata – DIM12a to .
 %eng: dad – DIM12a, # dad – DIM12a there.
 *MAR: to.
 %eng: there.
 *MAR: F:a tata – DIM12a .
 %eng: dad – DIM12a
 *FAT: podyvys', jaki fotografiji .
 %eng: look, what pictures they are.
 *MAR: VOCAL:a – a .
 *FAT: a ce xto ?
 %eng: and who is that?
 *MAR: njanja # F:a njanja .
 %eng: mummy, mummy.
 *FAT: mama.
 %eng: mummy.
 *MAR: tata – DIM12a njanja .
 %eng: dad – DIM12a, mummy.

While lemmas are very limited, the number of tokens is 55. It means that the bulk of diminutives of this age is actually formed by a group of unconventional nominations. The words show a marked variation of the form – *zaja* (7), *zaje* (9), *zajchy* (2), *zajci* (4), *zajcik* (1), *zajcyk* (2), *zajchyk* (3), while its simplex *zajec* (2) (etymological diminutive) is very restricted in the child's use. There are also truncations *An'* of *Anja*, *va* of *vovk* 'wolf' (actually the child uses a truncated form of an Ukrainian child word with reduplication *vava*), and a reduplication *tatatata* of *tata* 'dad'. If shorter intervals are considered, it appears that first diminutives observed at the age 1;6.9 – 1;6.16 are related only to one word, that is *zajchyk* 'a hare – DIM', in the following 4 realisations: *zaja*, *zajci*, *zajcik* and *zajchyk*. Of these the last one is an exact equivalent of the adult form, a rough correspondence is in *zajcik*, while the word *zajci* might be taken for a truncation or for a plural of the word *zajec*'. *Zaja* is a form with an – *a* suffixation of a truncated form of *zajec*'. Its appearance is strictly related to the input, where the word is likely to be used under the influence of the Russian language, in which such derivations often occur. A similar usage is reported for a Russian child speech [Voeykova 1998: 105]. There are four tokens of the lemma and they are more frequent than the other diminutive forms of the word, which are also conditioned by the input. The child uses these forms not assigning any semantic difference to them, they have one and the same referent e.g., at the age of 1; 6.30 there are simultaneous occurrences of two of *zajchy*, three of *zajcy*, two

of *zaici* and one of *zaichyk*. It is interesting to note, that at the same time the simplex *zajec* ' in the child's production is represented by numerous tokens (up to 19), thus a simplex has a tendency to be used more often than the diminutives. The availability of noun simplicia, used in parallel with the diminutive formations is an evidence of a start of a genuine diminutive formation by the child. Interestingly, the child uses diminutivized words with the suffix *-y, -i* replacing the standard Ukrainian *-yk*, while their simplicia in the child's speech may have a specific form. Thus, Markiyan uses *koni, kony* 'horse – DIM' corresponding to the standard *konyk*, while its child's simplex is *cin* ' against the standard *kin* '. The overlap of these two phonetically different forms continues till the age of 2;0. This is a period when the child diminutivizes a number of other nouns. There are occasions when the form *cin* ' is reduplicated and appears to form a parallel diminutive to *koni*.

The unconventional diminutives that Markiyan used at the age of 1;7 are related to 7 adult lemmas: *tato, zajec, chaj, chajnyk, did, sosyska, tank* . There are 57 tokens of types *didja* (7) 'grandpa', *tata* (20) 'dad', imitated *zaja* (1) 'hare', *di* (4) 'grandpa', *sosy* (2) 'sausage', *sysy* (2) 'sausage', *zajchy* (4) 'hare', *zajcy* (3) 'hare', (against two occurrences of conventional *zajchyk*) *chan* '(9) 'tea', *chanja* (1) 'tea – pot', *tan* '(2) 'tank'. There is evidence of an increase of new words in the child's diminutive vocabulary, with *di, didja, chanja, chan* ', *sosy, sysy, tan* '(2) added that correspond to conventional lemmas *did* 'grandpa (11), *chajnyk* 'tea – pot', *chaj* 'tea' (9) *sosysky* 'sausages' (4), *tank* 'tank' (2), the leading occurrence position is kept by *tata* 'father – DIM' (20).

1;7.

%sit: Mark puts off one book and takes another about a cock and a magic mill.

*MAR: o, a didi – DIM12i, a didi – DIM12i.

%eng: oh, grandpa – DIM12i.

*MAM: do dida ty xochesh, shcho ce v knyzhci?

%eng: you want to your grandpa, what is there in the book?

*MAR: didi – DIM12i.

%eng: grandpa: – DIM12i.

*MAM: did, a xto shche, pivnyk – DIM1a?

%eng: and who else, a cock – DIM1a?

The very fact of the difference between an adult word and a word of the immediate child's response confirms that the child builds up his own system of word endings. The only imitation of the word *tato* as *tata* of 20 occurrences of the word is another proof of the child's preference of using the *-a* ending.

1;7

*MAR: a – a.

%com: denotes a lion .

*MAM: lev robyt': a ?

%eng: does the lion do 'a' ?

*MAM: vin tak r – r: rycht' ?

%eng: does it snarl so rr?

*MAR: tata – DIM12a .

%eng: dad – DIM12a

*MAR: da – da – da .

%com: a child word to denote reading

*MAM: tata chytaje ?

%eng: dad – DIM12a reading?

The last example shows that the adults also adapt their speech by using child specific inflected forms. Other examples of this strategy are the word *zaja* 'hare' and *tygra* 'tiger' as a synonym to *tygr*. The word *tygra* was never used by the child in the period studied. In our material the first occurrences of the word *zaja* 'hare' are registered in the adults' speech. It is not clear who was the first to initiate such usage, but an example when the boy uses it instead of another diminutive of the same lemma in the situation of imitation clearly indicates that it is not a rote – learned form.

*MAM: ni, ne pijmaly, a kubyky podyvymos' ?

%eng: no, they didn't catch, and what about looking at blocks?

*MAR: oci .

%eng: these ones

*MAM: a ce xto, zajchyk – DIM1a ?

%eng: and who is that, a hare – DIM1a?

*MAR: zaja – DIM12a .

%eng: a hare – DIM – 12a

*MAM: a ce [ʰ] t [ʰ], tato .
 %eng: and this is [ʰ] t [ʰ], father
 *MAR:tato – IMIT .
 %eng: father – IMIT

At the age of 1;8 there are already 15 lemmas and 19 types that correlate with adult lemmas *banan, tato, kar* 'crow', *dim, zajec, chaj, chajnyk, did, sosyska, tank, Federika, sik, soska, nenja, tanec* '. This period is important because of the variation that comprises 3 lemmas already. Thus the lemma *zajec* ' has phonetic representations *zaja* (1), *jaci* (2) (one of them is an imitation), *jasi* (2) (an imitations) and truncated *ze*(1) while the simplex was used 49 times. The lemma *did* is used as belonging to the – *a* class, as in *dida*, and to the – *i* class as in *didi* and *di*. Another important feature is an attempt to put an onomatopoeic word *kar* into the – *a* class as *kara*. The – *n* ' class is enlarged at the expense of words related to adult lemmas *chajnyk* (2), *chaj* (16), *njenja* (1), *tanec* '(2) and *tank* (3). The total number of different word types is 19, and the number of tokens is 99. If we take a look at forms that occur in situation of imitations, it appears that the lemma *did* is imitated as an – *a* form in 3 cases out 9, lemma *tato* is used only once in the situation of imitation as an – *a* form against 20 independent usages of the word *tata*. New lemmas such as *banana, soska, dim* are added to the child's corpora. In the latter instance the form *di* 'house' instead of *dim* makes it homonymous to *di* 'grandpa, an old man'. The – *n* ' group does not expand the way the – *a* and the – *i* groups do. It includes words that belong only to 4 lemmas *chajnyk, chaj* (16), *tanec* '(2), *tank* (3), 3 of them are homonymes, *chan* ' means 'tea' and 'teapot' (this case may be interpreted as a metonymy), *tan* ' denotes 'dance' and 'tank'.

The number of words occurring in situations of immediate imitations increases with an overall increase of unconventional diminutive formations. The total number of tokens (14) imitated at the period of 1;8 is related to 8 simplexes. These are *did* 'grandpa', *tato* 'father', *Federika, sik* 'juice', *sosysky* 'sausages', *zajec* 'hare', *chaj* 'tea', *tanec* 'dance' presented in the boy's speech as *didja, tata, Aki, si, sysy, zaja, chan* ', *tan* '.

At the age of 1;9 the number of lemmas used is reduced to 11 that correspond to adult *did, dim* 'house', *tato, cucyk* 'puppy', *zajec, sosyska, tank, chaj, tanec* ', *Markiyan*, there is a new diminutive that occurs in the situation of immediate imitation *cucy* (1) 'puppy'. Another specific feature of the period is reduction of variation of some lemmas, observed in the previous periods. The lemma *zajchyk* is used only as belonging to the – *i* group, though other words that had form variations are varied as well. Imitations include lemmas *dim, tata, cucyk, did, sosysky, tanec* ', *chaj*. In contrast to the – *a, –i* groups, variation is limited in the – *n* ' group, it appeared only once in the child's output when the word *tanec* was used in the form of *tani*, i.e., a morpheme – *ec* ' is replaced with – *i*.

The age of 1;10 is marked by an increase of unconventional formations up to 18 lemmas. The total number of 88 tokens is related to 18 types. Among new lemmas added are a proper name *Anja, gitara, zhabka, cjacja, ryba, shchuka, stil'chyk* and the boy's name used in self – reference (*Kan* '). The period of 1;11 demonstrates an increase of lemmas (26) (most of them are truncations that fit the – *a* or – *i* group correspondingly), there are 105 tokens. This stage demonstrates a decrease of the – *n* ' group. Only one word is added to the list of the previously used ones. This is lemma *banka* adapted by the child in the form of *ban* '. There is evidence of continuing fluctuations between groups, as it is in the case of the word *sonja* (16), of *sonce* 'sun', earlier used with the – *i* class. Other words also show signs of their belonging to two classes, e.g., *domy* and *doma*. Among new lemmas are *dudu, indyk, kljuch, kit*. Imitations are presented only by 5 lemmas of the – *i* type (*cucy, di, koni, kony, koty*).

At the age of 2;0 there are already 30 lemmas and the number of tokens reaches 97, i.e. there is a clear evidence of qualitative increase of unconventional formations. It shows that some words in the input fluctuate to the – *a* class, as a name of a dog's breed *koli* used as *kolja* as an imitation of the adult *koli*, while some new words such as *izjumi* 'raisins', *koki* 'egg', *loki* 'spoon', *soni* ' elephant', *pivny* 'cock', *fontani* ' fountain' are added to the – *i* list. Dramatically is reduced a group with the *n* ' ending. The child seems to realize that this ending is to be applied for other purposes. At the same time there is a considerable increase of conventional diminutives that oust most of unconventional diminutives at the age of 2;1 as is demonstrated even by the first half of the month. The age of 2;1 shows a tendency to a further decrease of unconventional forms related to lemmas *Marek, apelsyn, puzja, jenotyky*. The number of tokens of unconventional diminutives is only 32. This period marks a new stage in the development of inflectional and derivational morphology.

Discussion. As can be seen, unconventional diminutives fall into 3 main groups according to their ending: *i, a, and n* '. A very limited group has the ending – *e*, as in *zaje* related to *zajec* 'hare'. It is not productive, and it is used frequently only at 1.06. The other two words are *sonje*, and *taje* that correspond to the adult *sonce* 'sun' and *gitara* 'guitar', and they occur much later. The *n* ' is represented in two word type *chan* ' as equivalent to *chaj* 'tea' and *tan* ' related to *tank* 'tank', both of which are used in imitation contexts, that is, they immediately follow the caretaker's utterance. The child does not seem to assign any specific function to diminutives yet, they are used interchangeably with simplicia if there are any, or there are only diminutives, with no semantic meaning of 'smallness' assigned. It can be easily seen that the child does not apply a one – to – one mapping. One and the same object is referred to by applying different, though phonetically rather similar words without any change of function of the word. So there is much variation of form that is not necessarily related with a difference of meaning. Given that at the first stages of his acquisition process the child applies a variation

strategy, i.e., multiple – to – one mapping, we can assume that the more words have this variation, the easier it is for a child to hypothesize later on about the genuine meaning of differences in morphemes. The child is adapting words to his own schemes not because of some articulatory difficulties, as can be seen from texts immediately following the parents' utterances and which are sometimes ignored as improper imitations. So Mark uses *tata* instead of a conventional *tato*, he always replaces the last consonant in the word *čaj* 'tea' with the consonant *n* starting it from the age of 1;7 and uses this form till 2;1 when the adult form of the word emerges. Markiyan uses *didja* instead of *did*; *Aka*, a previously used truncation of the name *Federika*, is changed to *Aki*. The avoidance of adult forms does not mean that the child has some articulatory problems, particularly with the sound *k* in a final position. Comparing the child's production of other words containing this sound we can obviously see that the problem is far from an articulatory one. The period of 1;11 is marked by the greatest number of words, which we tentatively classify as belonging to class 12I (this class is mostly related to adult lemmas with the suffix –*yk*). It appears that during the same period the child uses (*v*)*tik* (2), *capyk* (1), *cok – cok* (1), *domyk* (1), *i(n)dyk* (1), *jak* (2), *konyk* (2), *kotykyk* (1), *otak* (19), *otak – otak* (1), *otjak* (1), *rak* (3), *sik* (19), *tak* (2), *tak – tak* (2), *tank* (1), *tik* (1), *tuk – tuk* (3), *vojkyk* (4), *zhuky* (8), i.e. there are 22 different word types with 80 words tokens used. The consonants –*k*, –*j*' that were liable to be substituted were kept as a controlling measure. The results of the consonant endings used by Markiyan's are shown in Table 5.

Table 5. Markiyan's consonant endings***

	b	c	c'	ch	d	d'	f	g	j	k	l	l'	m	n	n'	Types	Token	TTR
1.6	0	2	2	2	0	0	0	0	31	19	0	0	37	1	3	18	273	0.066
1.7	0	15	0	0	0	0	0	0	36	25	0	0	65	2	21	17	253	0.067
1.8	0	36	67	0	1	0	0	7	98	27	0	0	307	10	85	19	859	0.022
1.9	0	51	53	1	1	0	2	0	136	81	0	1	392	97	131	18	1357	0.016
1.10	0	19	59	0	2	0	0	0	173	42	1	1	408	74	73	21	1124	0.019
1.11	0	13	56	0	10	0	0	0	208	80	0	4	380	86	88	20	1166	0.017
2.0	16	0	16	0	16	3	0	2	288	210	3	23	312	105	44	24	1326	0.018
2.1	1	0	14	2	14	5	0	1	340	308	1	5	202	102	28	25	1378	0.018

***– the text after *n*' is deleted for technical reasons. Absolute figures are provided

The operation of substitution and or/and adding the endings –*i*, –*a* might be regarded as a kind of the boy's idiosyncrasy, if it were not for the fact that similar facts are observed in other children's speech production.

The data from another boy Andriy, who is a late starter, confirm the facts as well. Till the age of 1;11 he used only up to 40 words. He was at his one word stage. Starting with the age of some 2;0 there is a considerable and very rapid progress in acquisition. The words he uses support the idea of the role of the –*i* inflection. The number of words involved in the process of the *i* – inflection exceeds those used by Markiyan. Here only some of them are mentioned. The samples are registered at the age of 2;0 and include only those lemmas which occur more than twice: *Jas – i*=*Jasja*:N:PROP, *akam – i*, *akam – y* from *reklama* 'advertisement', *vod – y* from *voda* 'water', *ki* from *zajchyk* 'hare – DIM' with the truncation of the word to a part of the suffix, *kit – i* from *kit* 'cat', *kak – i*, *kak – y*, a truncation of *traktor* 'tractor', *kamas – i* from *komashka* 'insect', *kon – i* from *konyk* 'horse – DIM', *kot – i* from *koftochka* 'blouse', *masin – i* from *mashyna* 'car', *mot – i*, a truncation of *magnitifon* 'tape recorder', *pas – i* from *ptashka*, *ptashechka* 'bird – DIM', *mat – i*, *mat – y* from *mjach(yk)* 'ball(– DIM)', *pesi* from *pesyk* 'doggie', *s(j)abat – i*, *xabat – i*, *xabak – i*, *xabak – y* from *sobachka* 'puppy', *shap – i*, *shap – y* from *shapka* 'hat', *sjoni* from *sonce* 'sun', *gigi* from *gg*, *gig*, a specifically child's word which stands for the standard *did* 'grandfather'.

2;0.15

*MAM: ishche odyń je.

%eng: and there is another one.

*MAM: davaj, molodec'.

%eng: give it, well done.

*AND: je **kubi** – DIM12i.

%eng: there is a block – DIM12i.

*MAM: ishche odyń je.

%eng: and there is another one.

*MAM: shcho ty budesh dyvytysja?

%eng: what are going to see?

*AND: **kubi** – DIM12i, **kubi** – DIM12i.

%eng: a block – DIM12i, a block – DIM12i.

*MAM: kubyk.

%eng: a block – DIM1a.

*MAM: u xlopchyka velyke lizhechko, i podushechka u xlopchyka je.
 %eng: the boy has a big bed – DIM, and the boy has a pillow – DIM.
 *MAM: a shcho ce stojit'?'
 %eng: and what is there?
 *AND: **xabaki – DIM12i**.
 %eng: a doggie – DIM12i.
 *MAM: a xto ce z – pid prostyradla vygljadaje?
 %eng: and who is there looking out of the sheet?
 *MAM: # xto ce?
 %eng: #who is that?
 *MAM: # xto?
 %eng: #who?
 *AND: **pesi – DIM12i, xabaki – DIM12I, pesi – DIM12i**.
 %eng: pupie – DIM12i, doggie – DIM12i, pupie – DIM12i
 *MAM: pesyk.
 %eng: pupie – DIM12i

The examples presented are completely unambiguous as to the denotation of quantity. They are either samples of Andrij's production in a play situation when he takes only one block or are the child's descriptions of pictures in the 'Teddy book' with the situation when there is only one dog. The question now arises what 'confounding' factor is underlying it. One of the possibilities is a abundant use of the word *ljalja* in oblique cases with the predominant *i* – ending (particularly because of the frequent use of Genitivus partitivus that takes the ending – *i*). The specific form of the child words such as *didi* is in fact very much alike the PL formations but actually it is homophonous with the corresponding plural morphemes. With regard of other words the diminutive formations used by the child completely reject any possibility of treating the words as plurals, e.g. *cucyk* in PL will have the form *cucyky*.

The ending – *i* is added both to nouns and adjectives. Of the words used with the morpheme – *i* it is adjectives that remain to be used for a longer time as specific child formations while by the end of the period investigated nearly all the words are used in their standard way. The most frequent adjective in the child's corpus is an adjective derivative of the principal Ukrainian word *malen'kyj* to denote small size. In the transcripts the Ukrainian *malen'kyj* is truncated to *neni* resulting in another homonym with *neni* 'mommy – GEN' or 'Neda – DIM – GEN' (Neda is the mother's name reinterpreted by the child as *nenja*, a word which is a homonym of *nenja* 'mommy'). In case of the adjective both extragrammatical processes of truncation and reduplications take place. The word *neni* is used indiscriminately for SG and PL, MASC, FEM or NEU. The child is likely to overgeneralize the most productive suffix it applies for nouns and extends its use to an adjective formation deviant from the one in the adult language. No parallel adjective simplicia are available in the data.

The overgeneralization of – *i* is extended on pronouns and particles. In many of his productions the child imitates his parents who often use a construction with a topic of the type 'This is an apple'. The Ukrainian standard particle *ce* 'this' never agrees with nouns either in gender or in number (Ce sobachky 'It:SG doggies:N:PL'). The form preferred by the child starting with the age of 1;7 is not *ce* but *ci*, with the biggest occurrences of it at the age 1;8 – 1;9. In a number of cases this preference for the ending – *i* makes the problem of homonyms in the child's production a very serious one. The sequence *si* may be related to *sik* 'juice', *syr* 'cheese', *sisty* 'sit down, sat down', *ysi* 'all'.

The flexion – *a* is attached only to noun bases. It resembles the ending, widely used in some very frequent child words denoting children and toys, particularly *cjacja*, *ljalja* and numerous hypocoristics belonging both to feminine and masculine gender (e.g. *Sasha* 'DIM – MASC, *Sasha* 'DIM – FEM). Typically, the morpheme is not recommended by a literary standard with regard of the masculine hypocoristics, however it occupies a prominent place in modern Ukrainian vernacular, particularly that of a city vernacular what seems to be an impact of a language interference. Similarly to the – *i* – morpheme, the addition of – *a* is combined with truncation. The word *sonja* 'sun – DIM:NEU' is an example of such a diminutive formation used instead of the adult diminutive form *sonechko* with *sonce* 'sun' as a simplex. In Markiyan's speech it results in confusion of diminutive derivatives formed from *sonechko* and *slonyk* 'elephant – DIM'.

Less productivity is shown by another Markiyan's morpheme – *n*, non – conforming to standard Ukrainian morphological means, whose meaning in the child's speech is not strictly diminutive. In most cases it just replaces an ending, as in *chan* 'tea, teapot' instead of *chay*, and *Kan*, a hypocoristic of *Markiyan* formed by the child himself.

A regular use of the most productive masculine suffix – *yk* along with sporadic parallel uses of – *i* is observed at the age of 2.0, particularly when the boy starts to differentiate previously homonymous forms, those of diminutives and of plurals, as in *koni* meaning a 'horse – DIM' and *koni* 'horses:PL'. It might be of interest that the child used at first a simplex *cin* 'horse' either with a reduplication or without it, so there were no homonyms. As soon as he begins to use the conventional Ukrainian word for it, homonyms arise and the child drops its habit of using his specific morpheme. A good evidence of the acquisition of the suffix – *yk* is an individualized word *husyk* 'caterpillar' instead of *husin* with the latter being apparently interpreted by the child as related to a stem *gusy* 'geese' with the morpheme *n* attached.

2; 0

*MAM: a to katal'ka.

%eng: and that is a cart

*MAR: katal'ka, a te& xto ?

%eng: a cart, and who is that&?

*MAM: gusin'.

%eng: a caterpillar

*MAR: gusyk& – DIM1a ?

%eng: gus – DIM1a?

*MAM: gusin'.

%eng: a caterpillar

*MAR: gusyk& – DIM1a.

%eng: gus – DIM1a.

The analysis of acquisition of the unconventional diminutives shows that a number of features are not either a child or language specific. The findings of Ravid in Hebrew [1998], Laalo in Finnish [1998], Dressler in German [Dressler & Merlini Barbaresi 1994] are very similar to those obtained in the analysis of Ukrainian, particularly as far as the ending – *i* is concerned. Similarities are observed between Ukrainian and Russian in employment of – *a* as a specific diminutive marking [Voeykova 1998]. The use of these sounds as diminutive markers at the early stages of the language acquisition can be an indication that the child pays attention to cue availability. Cue reliability and cue validity [Kempe & MacWhinney 1998] cannot yet play their appropriate role at the earliest stages because no system of grammatical morphology “has become dissociated from a general cognitive system that handles ... words of whatever form” [Dressler 1997: 6]. This explains a stronger position of *e* as compared with that of *i*, *y* at the beginning. The unconventional diminutives with *i*, *y* endings seem to emerge simultaneously with an emergence of a miniparadigm of a noun. The variation of unconventional diminutives seems to reflex the child's growing realization of the role of endings in word classes.

REFERENCES

- Ceccherini, Bonifacio, Zocconi 1997 – Ceccherini M., Bonifacio S., Zocconi E. Acquisition of diminutives in Italian (Sara) – In: Studies in Pre – and Protomorphology (Ed. W. Dressler), Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1997. – Pp. 157 – 164
- Clark 1993 – Clark E. The Lexicon in Acquisition. – Cambridge: University Press, 1993. – xii, 306 p.
- Dressler 1997 – Dressler U. W. Introduction. – In: Studies in Pre – and Protomorphology (Ed. W. Dressler), Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1997. – Pp. 5 – 9
- Dressler 1994 – Dressler U. W., Merlini Barbaresi L. Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages. Berlin: Mouton de Gruyter, 1994
- Gillis 1997 – Gillis S. The Acquisition of Diminutives in Dutch. – In: Studies in Pre – and Protomorphology (Ed. W. Dressler), Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1997. – Pp.165 – 179
- Gryaznukhina 1989 – Gryaznukhina T. A. (ed.) Morfologicheskij analiz nauchnogo teksta na EVM – Kiev: Nauk. dumka, 1989. – 262 p.
- Kempe 1998 – Kempe V., MacWhinney B. The Acquisition of Case Marking by Adult Learners of Russian and German. In: Studies in Second Language Acquisition. – 1998, 20, No. 4. – Pp. 543 – 587
- Laalo 1998 – Laalo K. Diminutives in Finnish Child – directed and Child Speech. – In: Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking (Ed. S. Gillis). Univ.Antwerpen: Universitaire Instelling Antwerpen, Departement Germaanse, Afdeling Linguïstiek, 1998. – Pp.137 – 148
- MacWhinney 1991 – MacWhinney B. The CHILDES Project: Tools for Analyzing Talk. – Hillsdale etc: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. – 360 p.
- Ravid 1998 – Ravid D. Diminutives in Early Child Hebrew: An Initial Analysis. – In: Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking (Ed. S. Gillis). Univ.Antwerpen: Universitaire Instelling Antwerpen, Departement Germaanse, Afdeling Linguïstiek, 1998. – Pp.149 – 174
- Savickiene – Savickiene I. The Acquisition of Diminutives in Lithuanian. – *ibid.* – Pp. 115 – 136
- Slobin 1973 – Slobin D. I. Cognitive Prerequisites for the Development of Grammar. – In: C.A. Ferguson & D.I.Slobin (Eds.) Studies of Child Language Development. – New York: Holt, Rinehart & Winston, 1973. – Pp. 175 – 205
- Slovotvir 1979 – Slovtvir suchasnoji ukrajins'koji literaturnoji movy – Kyiv: Nauk. dumka, 1979. – 406 p.
- Stephany 1997 – Stephany U. Diminutives in Early Child Greek: A Preliminary Investigation, – In: Studies in Pre – and Protomorphology (Ed. W. Dressler), Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1997. – Pp. 147 – 156
- Voeykova 1998 – Voeykova M. Acquisition of Diminutives by a Russian child: Preliminary Observations in Connection with the Early Adjectives. – In: Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking (Ed. S. Gillis). Univ.Antwerpen: Universitaire Instelling Antwerpen, Departement Germaanse, Afdeling Linguïstiek, 1998. – Pp. 97 – 114

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Линник – кандидат філогічних наук, старший науковий співпрацівник Центру дослідження та викладання іноземних мов НАН України.

Наукові інтереси – семіотика, онтогенез, семантика, граматики.

ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ СУФІКСІВ СУБ'ЄКТИВНОЇ ОЦІНКИ

Лариса Шутак (Чернівці)

У статті узагальнено різні підходи до витлумачення сутності суфіксів суб'єктивної оцінки як виразників однойменної словотвірної категорії, визначено місце емоційно-оцінного значення в структурі лексичного значення похідного слова.

In clause the different approaches to interpretation of essence of suffixes of a subjective estimation as expressions of the same derivational category are generalized, the place of emotional – estimated meaning in structure of lexical meaning of a derivative word is defined.

Категорія зменшеності, як відомо, історично передуює категорії суб'єктивної оцінки реалій. Інша річ, що для вираження обох категорій використовуються спільні словотвірні засоби – зменшено-емоційні суфікси. Незважаючи на їхню спільність і тісний генетичний зв'язок, кожна із них може існувати в мові й самотійно.

Зменшено-емоційні суфікси виконують подвійну функцію: виражають об'єктивну зменшеність реалій, а також позитивне суб'єктивне ставлення мовця до них. Напр.: *Темніє. Гойднулась **церковиця**, гойднулося небо над нею* (М. Стельмах); *Отож вам і **грамадка** гостей* (Олена Пчілка); *От раз, накупавишись уволю, **Дівчинка** тихо заснула на теплім пісочку* (Дніпрова Чайка).

Про суфікси суб'єктивної оцінки О. О. Потебня писав: “Відрізняючи об'єктивну зменшеність чи збільшеність від пестливості та іншого, в якій виражається особисте ставлення мовця, можна не думати, що в останньому випадку настрій, що виразився в пестливій формі назви (відносно суб'єкта), поширюється тією чи іншою мірою на її якість, якість її дій та інші речі, які перебувають з нею у зв'язку” [Потебня 1958: 74].

Упродовж тривалого часу мовознавці дискутують з приводу сутності суфіксів суб'єктивної оцінки. Одні з них вважають їх формотворчими, інші – словотвірними. Формотворчими ці суфікси кваліфікували Ф. І. Буслаєв, О. Х. Востоков, І. І. Давидов, О. О. Потебня, О. О. Шахматов, В. В. Виноградов та ін.

Ф. І. Буслаєв [Буслаєв 1959] досить докладно проаналізував утворення іменників за допомогою суфіксів зменшеності та пестливості. Він зауважував, що існує цілий ряд суфіксів, які утворюють іменники збільшені і зменшені, пестливі і зневажливі, наголошував на тому, що дуже часто від зменшеного чи пестливого іменника знову утворюється зменшене чи пестливе слово, як-от: *син – синок – синочок*. Саме від слів, які найчастіше вживає людина в повсякденному житті, які називають і відображають людські стосунки та взаємини з навколишнім світом формуються цілі градаційні ряди з наростанням у них значення зменшеності чи пестливості, пор.: *коса – кіска – кісонька*.

О. О. Шахматов [Шахматов 1941: 452] вважав, що “категорія суб'єктивної оцінки... виявляється не морфологічно, як інші, а шляхом додавання словотвірних суфіксів, що дають підстави розрізняти слова із значенням збільшеності, зменшеності, пестливості, зневажливості”. Він висунув низку аргументів. По-перше, суфіксальні утворення, які належать до цього типу, не видозмінюють реального значення основного слова: *рос. дом, домина, домище* означають те ж уявлення, що й *дом*; відповідно ці суфікси мають інше значення, ніж словотвірні суфікси, за допомогою яких виражаються уявлення, повністю відмінні від уявлень, переданих основним словом, уявлення, самотійні від нього. По-друге, утворення з цими суфіксами можуть змінити родову належність, можуть впливати на форму прикметників, що узгоджуються з іменниками, які набувають відповідні зменшені чи пестливі форми: *маленький синочок, затишиненьке містечко, маленька хустиночка, чистенька сорочечка* та ін. По-третє, зменшені суфікси часто вживаються для вираження того чи іншого афекту, який супроводжує вимогу всієї фрази. І, нарешті, деякі із суфіксів, які належать до цього типу, можуть утворювати й такі слова, які не можна не визнати відмінними від простих слів, тому що вони відповідають іншим реальним уявленням. Так, *яблунька* означає не молоду, а маленьку яблуню; *берізка* означає не тільки невеличку березу, а також зламану березову гілку для свята Трійці [Шахматов 1941: 452 – 454].

В. В. Виноградов [Виноградов 1947: 133], зарахувавши пестливі суфікси до формотворчих, показав також, що їхнє значення в деяких іменниках стерлися, напр., *платок, місток, булавка, молоток, кірка* та ін. Вони обросли своїми лексичними значеннями і перетворилися в самотійні лексеми, які потім утворили нові форми суб'єктивної оцінки.

Протилежної думки про сутність оцінних суфіксів дотримувалися П. Ф. Фортунатов, О. І. Соболевський, Д. М. Ушаков, М. М. Петерсон, Р. І. Аванесов, В. М. Сидоров, П. С. Кузнецов та ін. Вони вважали ці суфікси словотвірними, оскільки, виражаючи суб'єктивну оцінку, ті утворюють іменники з новим значенням.

О. І. Соболевський з приводу цього зауважував: “Відмінність між назвами простими і назвами згрубілими і подібними не синтаксична і вже, звичайно, не морфологічна, а лексикальна” [Соболевський 1907: 20].

В українському мовознавстві суфіксальні оцінні морфеми зараховують здебільшого до суфіксів із лексико-семантичним значенням, які надають значенню іменника додаткових відтінків, а утворення з цими суфіксами розглядають як форми відповідних безсуфіксних іменників [Сучасна українська літературна мова: Морфологія 1973: 43 – 45] або як самотійні слова [Жовтобрюх, Кулик 1972: 245 – 246; Городенська, Кравченко 1981: 112 – 114].

Віднесення оцінних суфіксів до засобів формотворення зумовлене тим, що відмінності в значеннях слів типу *голова – голівка, борода – борідка, стіл – столик* дуже невеликі, а іноді й зовсім відсутні: суфіксальні слова називають не новий предмет, а тільки суб'єктивне пестливе ставлення мовця до предмета [Земская 1973: 26].

Відповідь на питання про належність суфіксів оцінки до словотворчих чи формотворчих афіксів іноді ставлять у залежність від розуміння обсягу значення слова, від того, в яких відношеннях значення слова перебуває з явищами емоційності та експресивності, від співвідносності суб'єктивних і об'єктивних факторів у мові.

У лінгвістиці немає єдиної думки про складові лексичного значення слова, зокрема в тому, чи входять емоційно-оцінні значення в лексичне значення, чи ні. “Цілком вірогідно, – пише В. А. Звєгінцев, – що подібні додаткові експресивно-емоційні “співзначення” не можуть бути поставлені в один ряд з тим предметно-логічним змістом слова, яке фіксується його значенням, не можуть входити як складник до значення слова, оскільки ці “співзначення” не є об'єктивними у мовному плані явищами [Звєгінцев 1976: 170 – 171].

Враховуючи те, що утворення зменшено-емоційного характеру в цілому зберігають зміст відповідних твірних основ, здається правомірним розглядати їхню семантику саме з лексичного погляду, застосовуючи метод лексико-семантичного аналізу. Тому більшість мовознавців висловлюється за включення в лексичне значення слова емоційно-оцінних елементів. Ю. С. Степанов зазначає: “Зрештою, навіть ті слова, які безпосередньо, прямо пов'язані з поняттям, все таки можуть включати в своє значення, крім поняття, і його оцінку, емоційну і соціальну, або ту та іншу зразу” [Степанов 1973: 170 – 171]. Але мислення є однією з частини свідомості, що включає не тільки логічні, а й емоційні, вольові, естетичні та інші відображення навколишнього світу. Саме тому поняття зрощуються з емоційними, вольовими та іншими “нашаруваннями” на них. Тому і словесні значення, “пробуджуючи” поняття, здебільшого зумовлюють емоційні, вольові, естетичні та інші відтворення світу, що зливаються з поняттями і самим словесним значенням у складне семантичне ціле [Головин 1983: 57].

За межами поняттєвої частини змісту лексичних значень слів лежать елементи, які входять у ці значення як додаткова інформація експресивно-стилістичного характеру. Соціально значуща інформація може належати як до явища, позначеного словом, так і до самого слова. Ті чи інші явища можуть оцінюватися в свідомості носія мови, суспільній свідомості як знаком “плюс”, так і знаком “мінус”. Відповідно слова, що позначають такі явища містять у своїх значеннях крім поняттєвого змісту інформацію про соціальну оцінку явищ, що має переважно емоційний характер. Щодо експресивності й емоційності в мовознавців немає єдиної думки. Наприклад, В. В. Виноградов [Виноградов 1947: 105] не розмежовує експресивність і емоційність. Є. М. Галкіна-Федорук [Галкіна-Федорук 1958: 103 – 124] дотримується протилежної думки. Вона зазначає: “Мова у своїй комунікативній функції служить не тільки для вираження думок, але й для вираження почуттів, волі. Людина, пізнаючи світ природи і суспільства, не може залишитися байдужою: сприймаючи світ явищ, ми одночасно виражаємо своє ставлення до нього. Почуття і воля людини є важливими факторами в пізнанні людської діяльності” [Галкіна-Федорук 1958: 103 – 104]. У її працях визначено критерії, за якими розмежовується емоційність і експресивність.

Отже, суфікси суб'єктивної оцінки – це словотворчі форманти, за допомогою яких виражають ставлення мовця до реалій. Лексичне значення слова – це не тільки денотативне значення, а й нерозривно пов'язане з ним конотативне. Суб'єктивно оцінні значення іменників входять в обсяг модальності й відображаються спеціальними суфіксами.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Буслаев 1959 – Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
Виноградов 1947 – Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
Галкіна-Федорук 1958 – Галкіна-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – С. 103 – 124.
Городенська, Кравченко 1981 – Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – 197 с.
Головин 1983 – Головин Б. Н. Введение в языкознание. – М.: Высш. Шк., 1983. – 231 с.
Жовтобрюх, Кулик 1972 – Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Морфологія. – К.: Вища шк., 1972. – 402 с.
Звєгінцев 1976 – Звєгінцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 307 с.
Земская 1973 – Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
Потебня 1958 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
Соболевский 1907 – Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1907. – 309 с.
Степанов 1973 – Степанов Ю. С. Современные связи в лингвистике и логике// Вопр. языкознания. – 1973. – № 4. – С. 62 – 75.
Сучасна українська літературна мова: Морфологія 1973 – Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.
Шахматов 1941 – Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лариса Шутак – асистент Буковинської медичної академії.

Наукові інтереси – словотвір сучасної української літературної мови.

СИНТЕТИЧНЕ ФОРМОТВОРЕННЯ І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ДІЕСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ

Олена Дубова (Київ)

Кількісні зміни засобів синтетичного формотворення категорій стану, особи, часу відтворюють зміни семантичної структури категорій. Ці засоби, виражаючи ядерні градеми, виявляють переваги в конкуренції з аналітичними формами.

The quantitative changes in the synthetic means of the categories of voice, person, tense reflect the changes in the semantic structure of these categories. These means express nuclear grammemes and preponderate over the analytical forms on the competition.

У сучасній славистиці поширена думка про еволюцію слов'янських мов від флективно-синтетичної до аналітичної будови. Лише окремі дослідники висловлюють інші погляди на розв'язання цього питання [Тираспольский 1981]. І хоча "більшість голосів" не розв'язує проблеми, але твердження про аналітизацію має багато прихильників, оскільки аргументується численними фактами збільшення кількості аналітичних засобів [Виноградов 1986: 147, 206 – 211, 528 – 529; Вихованець 1988: 226 – 227, 232, 234; Городенська 1999; Леков 1956]. Сам факт такого збільшення (або скорочення) видається недостатньою підставою для загальних висновків про змінення типологічних ознак, оскільки, як відомо з історії індоєвропейських мов, аналітизацію визначає не просто збільшення аналітичних елементів, а витіснення ними синтетичних. Тому істотним для розв'язання проблеми аналітизації щодо сучасних слов'янських мов є з'ясування позицій синтетичного формотворення. Взагалі ж прийнятне розв'язання зазначеної проблеми може бути знайдене за умови з'ясування ролі як аналітичних, так і синтетичних засобів в іменній та дієслівній системах формотворення конкретних мов. За таким схематичним накресленням змісту дослідження визначається місце в ньому аналізу синтетичного формотворення українського дієслова.

За допомогою синтетичних засобів у сучасній українській мові утворюються форми категорій стану, часу й особи. Роль цих засобів може бути висвітлена їх діахронічним аналізом і синхронічними характеристиками.

Категорія стану. Історію синтетизму цієї категорії відтворюють відношення дієприкметникових та дієслівних засобів. Первинними засобами вираження градем категорії стану (і до XIV безумовно панівними) були засоби синтетичного формотворення активних і пасивних дієприкметників [Русанівський 1978: 307 – 308]. З пізнішою появою аналітичних дієслівних форм пасивного стану, що утворювались за допомогою частки *c/-a*, намітилося паралельне функціонування дієприкметникових і дієслівних форм категорії стану. Умовою для такого різного утворення й паралелізму могла бути семантична диференційованість дієслівних і дієприкметникових форм стану. Дієприкметникові форми реалізовували категоріальне значення "зумовлена дією ознака, носієм якої є суб'єкт / об'єкт дії", дієслівні – значення "суб'єктно / об'єктно орієнтована дія". Такі відношення між дієслівними й дієприкметниковими формами свідчили про те, що в староукраїнській мові стан не набув структурно-семантичних ознак цілісної граматичної категорії.

Спільна семантична риса – вираження суб'єктних або об'єктних відношень дії – уможлилювала ієрархізацію дієприкметникового й дієслівного значень стану, а також доцентровий процес об'єднання дієприкметникових і дієслівних форм у парадигмі єдиної категорії стану. Значення "суб'єктно / об'єктно орієнтована дія" виявилось регулярним для обох типів станових форм, а тому головним, ядерним у семантичній структурі категорії стану. Суб'єктне або об'єктне визначення носія ознаки, притаманне тільки дієприкметниковим формам, а тому нерегулярне, відійшло на периферію семантичної структури стану.

Ці семантичні зрушення знайшли виразне відображення в змінах засобів синтетичного формотворення. Дієприкметникові засоби (суфікси *-ч-*, *-л-*, *-в'ш/ ш'ь-*, *-м'ь*), що характеризувалися непослідовністю при утворенні видових корелятивів актива й пасива, опинилися за межами станового формотворення, і деякі з них (*-в'ш/ ш'ь-*, *-м'ь*) були втрачені. У сучасній українській мові активні дієприкметники теперішнього часу на *-ч-* виключені з системи станового формотворення, оскільки внаслідок втрати творення дієприкметників на *-м-* (Гнатюк 1982: 44 – 45) не мають корелятивних форм пасива. Активні (на *-л-*) й пасивні (на *-н/-т-*) дієприкметники минулого часу не є корелятами, оскільки активні утворюються тільки від неперехідних дієслів, а пасивні – тільки від перехідних [Русанівський 1969: 412 – 414]. Отже, периферійність дієприкметникового значення стану для сучасної української мови виявилася у втраті (суфікси *-в'ш/ш'ь-*) або периферійному становищі (суфікси *-ч-*, *-л-*) більшості дієприкметникових засобів. Продуктивне формотворення пасивних дієприкметників на *-н/т-* було втягнуте до спільної з дієсловом системи вираження семантичного протиставлення "актив/пасив", узгодженої з вираженням видової корелятивності:

Актив пасив

Недок. вид
оголошувати

Док. вид дієслівна форма
оголосити

дієслівна форма
оголошуватися

дієприкметник на *-н/-т-*
оголошений

дієслівна форма на *-ся*

Синтетизація форм дієслівного пасива мала облігаторний характер. Про це свідчить збереження аналітичної структури в деяких говірках, а також в інших синтетичних слов'янських мовах (зокрема – у польській). Але нормативне закріплення синтетичної структури дієслівного пасива в літературній українській мові сприяло утворенню чітко організованої системи синтетичних засобів формотворення категорії стану, підпорядкованої єдиному семантичному центру.

На відміну від староукраїнської сучасна українська мова має менший склад засобів синтетичного формотворення, але більш струнку й послідовну семантичну структуру категорії стану, оскільки через зменшення дієприкметникових засобів була реалізована тенденція до семантичного уодноманітнення цієї категорії.

Категорія особи. Склад засобів синтетичного формотворення цієї категорії, навпаки, збільшився.

Сучасна українська мова має синтетичні форми категорії особи в дійсному й наказовому способах. Форми 1, 2, 3 особи однини й множини мають загальноновизнану морфемну структуру, до складу якої входять загальновідомі особові флексії. Синтетичне формотворення наказового способу репрезентують форми 2 особи однини й множини, а також 1 особи множини. Для позначення останньої форми більш вдалим видається термін “форма сумісної дії” [Храковский, Володин 1986: 24; Загнітко 1996: 246]. У формах наказового способу звичайно виділяють флексії –и/Ш– для 2 особи однини (*зроб-и, кинь-Ш*), –іть/–те– для 2 особи множини (*зроб-іть, кинь-те*), –імо/–мо– для форми сумісної дії (*зроб-імо, кинь-мо*) [Русанівський 1969: 360; Грищенко та ін. 1997: 438–439]. Протиставлення цих форм за грамемами числа й способу дозволяє запропонувати для них дещо інше морфемне членування.

Згідно з числовою опозицією *зроби, кинь – зробіть, киньте* вичленовуються флексії Ш – для однини, –те/–ть – для множини. Опозиція форм дійсного й наказового способів *зроб-иш, зроб-ите, кин-еш, кин-ете, зроб-имо, кин-емо – зроб-и-Ш, зроб-і-ть, кинь-Ш-Ш, кинь-Ш-те, зроб-і-мо, кинь-Ш-мо* дозволяє визначити засіб вираження грамеми наказового способу –и/і/Ш. Ці формативи можна кваліфікувати як формотворчі суфікси, оскільки вони можуть входити до складу кількох форм, що мають спільну граему наказового способу і різні граеми числа й особи.

У формах 2 особи однини й множини наказового способу граема особи не набуває окремого вираження. Тут суфікси –и/–і/Ш є кумулятивним засобом для вираження двох граем: наказового способу й другої особи. Таку кумуляцію зумовлює семантика наказового способу, якою передбачене відношення дії до суб'єкта – адресата апелятивного акту, тобто до 2 особи.

Цей же суфікс входить до складу форм сумісної дії (пор.: *зроб-и-те – зроб-і-мо, кинь-Ш-те – кинь-Ш-мо*). Значення особи сумісної дії складається з відношення дії до суб'єкта – адресата апелятивного акту (2 особи) і до мовця (1 особи). Цю семантичну структуру відтворює морфемна структура форм сумісної дії: суфікс –і/Ш виражає значення наказового способу й другої особи, а флексія – мо значення першої особи.

Відносно флексії – мо першої особи множини дійсного способу флексію – мо сумісної дії наказового способу можна розглядати лише як омонім. Хоча ці флексії мають спільне походження, в сучасній українській мові вони виражають різні значення. Флексія першої особи множини дійсного способу виражає значення “відношення дії до суб'єктів: мовця та певних інших осіб”. Флексія сумісної дії наказового способу – “відношення дії до суб'єкта – мовця, що залучає адресата (адресатів) апелятивного акту до сумісного виконання дії”.

Отже, в сучасній українській мові, крім особових флексій для форм шестичленної особової парадигми дійсного способу, існують специфічні синтетичні засоби вираження особових граем у тричленній парадигмі наказового способу: суфікс –и/–і/Ш – для 2 особи і комбінований засіб –і/Ш + –мо– для особи сумісної дії.

На відміну від сучасної української мови давньоруська мова (1) мала універсальні особові флексії, що входили до складу форм як дійсного, так і наказового способів [Русанівський 1978: 311, 321, 323, 331]. Така універсальність особових флексій свідчить про те, що вони виконували в усіх формах однотипні функції засобів вираження граем особи й числа. В однотипності функціонування флексій виявлявся тотожний для дійсного й наказового способів зміст граем категорії особи. Тенденція до розмежування особових значень дійсного й наказового способів позначилась вже в давньоруській мові, оскільки форми наказового способу однини не мали власне особових флексій, а структура особової парадигми загалом не повторювала структуру особової парадигми дійсного способу [Русанівський 1978: 331 – 332]. Внаслідок еволюційних змін були утворені дві особові парадигми – дійсного способу й наказового способу, – що мають у сучасній українській мові різну структуру й окремі комплекти засобів вираження особових граем.

Засоби синтетичного формотворення категорії особи ускладнилися суфіксальним і комбінованим суфіксально-флексійним формантами. Таке збільшення синтетичних засобів стало виявом ускладнення семантичної структури категорії особи, в якій відокремлюються два типи значень: “відношення дії до учасників наративного акту “для особової парадигми дійсного способу і “відношення дії до учасників апелятивного акту” для особової парадигми наказового способу.

Категорія часу. У сучасній українській мові синтетичне формотворення представлене формами минулого (*запросили, запрошували*), теперішнього (*запрошують*) і двома формами майбутнього: доконаного (*запросять*) й недоконаного (*запрошуватимуть*). Їм протиставлені аналітичні форми майбутнього недоконаного (*будуть*

запрошувати), давноминулого (були запросили) і часові форми дієприкметникового пасива (III запрошені, були запрошені, будуть запрошені).

У цьому структурному протиставленні виражене протиставлення семантичне. Синтетичні форми мають абсолютні часові значення, що встановлюються за єдиним темпоральним орієнтиром – моментом мовлення. Аналітичні форми (за винятком форми майбутнього недоконаного) мають ускладнені часові значення. У форми давноминулого таке ускладнення виявляється в подвійній темпоральній зорієнтованості дії. Часові форми дієприкметникового пасива мають значення, що складаються з відношення до моменту мовлення дії та каузованої нею ознаки. Перфектне значення “дія здійснилася до моменту мовлення, її результат існує в момент мовлення” має форма “нульове допоміжне дієслово + пасивний дієприкметник” (*гості запрошені*). Значення “дія здійснилася до моменту мовлення, її результат існував у минулому і не обов’язково зберігається в момент мовлення” може мати форма “був (–ла, –ло, –ли) + пасивний дієприкметник” (*гості були запрошені*). Для цієї форми можливим є також значення, подібне до значення давноминулого, коли дія та каузована нею ознака відокремлені від моменту мовлення певним проміжком часу. Форма “буду + пасивний дієприкметник” має значення майбутньої дії, якій може передувати інша дія в майбутньому, або значення футуральної послідовності в здійсненні дії та існуванні каузованої нею ознаки (*гості будуть запрошені*).

Єдина аналітична форма, що порушує семантичне розмежування синтетичних та аналітичних форм за принципом “абсолютні часові значення – ускладнені часові значення”, – форма майбутнього недоконаного “буду + інфінітив”. За нашими спостереженнями, вона втрачає частотність, особливо в діловому мовленні, у періодичних виданнях останніх років. У різних текстах альтернативне використання “синтетична форма / аналітична форма” коливається в межах від 58% // 42% до 100% // 0%. (Докладніше про це див.: [Дубова 1999]). Такі показники свідчать про те, що існують підстави говорити про виразну тенденцію до закріплення абсолютних часових значень за засобами синтетичного формотворення.

Визначимо загальне спрямування змін у формотворенні категорії часу. У давньоруській мові синтетичні форми могли мати як неускладнені абсолютні значення часу (форма теперішнього – майбутнього), так і ускладнені (форми аориста, імперфекта). При цьому важливо зазначити, що аналітичні форми могли мати тільки ускладнені (перфект) або відносні часові значення (давноминулий, передмайбутній). Перебудова системи часових значень зумовила те, що в староукраїнській мові живими синтетичними формами були форми теперішнього й майбутнього доконаного з абсолютними часовими значеннями. У складі аналітичних форм, до якого входили дві форми майбутнього (“буду + інфінітив недоконаного виду” з абсолютним значенням, “иму + інфінітив” з модально ускладненим часовим значенням) і форма давноминулого, подібної єдності не спостерігалось. Втрата семантичних ускладнень аналітичними формами, здебільшого, супроводжувалась їх синтетизацією. Це можна спостерігати на історії давньоруського перфекта, а пізніше – у староукраїнській мові – на прикладі форми майбутнього недоконаного “иму + інфінітив”. Внаслідок еволюційних змін в парадигмі категорії часу сучасної української мови визначилося семантичне розподілення синтетичних й аналітичних форм між двома типами часових значень – абсолютними та ускладненими. При цьому синтетичне формотворення виявляє властивості основного формотворчого типу, оскільки синтетичні форми, виражаючи ядерні для цієї категорії абсолютні часові значення, успішно конкурують з аналітичними формами.

Спостереження за окремими категоріями дозволяють зробити певні висновки. Усі кількісні зміни складу синтетичних засобів підпорядковані змінам у семантичній структурі дієслівних категорій. **Семантичне уодноманітнення** плану змісту категорії стану відтворене в **скороченні синтетичних засобів** станового формотворення. **Збільшення** таких засобів свідчить про **ускладнення семантичної структури** категорії особи. **Чітке відокремлення семантичного ядра** й периферії в категорії часу реалізоване в **синтетизмі** форм, що виражають ядерну семантику, і в утраті тих синтетичних форм, що не були пристосовані до її вираження. Позиції синтетичного формотворення виявляються міцнішими за позиції аналітичного, оскільки: 1) синтетичні форми не витісняються аналітичними, але аналітичні можуть зазнавати синтетизації або поступатися синтетичним формам; 2) при розмежуванні семантичних функцій синтетичні форми беруть на себе роль засобів вираження ядерних категорійних градем.

ПРИМІТКИ

(1) Термін давньоруська мова використовуємо тут у значенні “сума специфічних (характерних) лінгвальних рис, якими східнослов’янські діалекти виділялися в колі інших слов’янських” [Німчук 1998: 5].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Виноградов 1986 – Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) – М.: Высш. шк., 1986.
Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті – К.: Наук. думка, 1988.
Гнатюк 1982 – Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові – К.: Наук. думка, 1982.
Городенська 1999 – Городенська К. Г. Співвідношення синтетичних й аналітичних форм у контексті дієслівної синтаксичної деривації // Система і структура східнослов’янських мов – К.: КНПУ, 1999 – С. 10 – 13.
Грищенко та ін. 1997 – Сучасна українська літературна мова / Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плещ М. Я. та ін. – К.: Вища шк., 1997.

- Дубова 1999 – Дубова О. А. Тенденція семантичної спеціалізації синтетичних та аналітичних форм часу // Наукові записки. Вип. XX. – Серія: філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – С. 9 – 18.
- Загнітко 1996 – Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996.
- Леков 1956 – Леков И. Отклонения от флективного строя в славянских языках // Вопросы языкознания. – Москва. – № 2. – С. 18 – 26.
- Німчук 1998 – Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3 – 12.
- Русанівський 1978 – Русанівський В. М. Дієслово // Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978.
- Русанівський 1969 – Русанівський В. М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда – К.: Наук. думка, 1969.
- Тираспольский 1981 – Тираспольский Г. И. Становится ли русский язык аналитическим // Вопросы языкознания. – Москва. – № 6. – С. 37 – 48.
- Храковский, Володин 1986 – Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива: Русский императив. – Л.: Наука, 1986.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Дубова – кандидат філологічних наук, доцент, докторантка кафедри загального та українського мовознавства Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси – проблеми морфологічної семантики і формотворення сучасних слов'янських мов.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ КРАТНОСТІ НА РІВНІ МАКРОСТРУКТУРИ МОВИ ПЕРСОНАЖІВ РОСІЙСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Тетяна Голосова (Черкаси)

У статті аналізується розгортання кратних внутрішньотемпоральних відношень на рівні макроструктури-абзацу мови персонажів російського художнього тексту.

This article is devoted to the investigation of the inside temporal relation in a paragraph as a component of the structure of Russian belles-lettres text.

Категорійна система кратності формує особливого типу макроструктуру, комплекс дій якої періодично повторюються як система звичних, узуальних, одночасних, послідовних чи точно не визначених у власних темпоральних відношеннях мікроподій. Значення кратності макроструктури відзначає факт існування дієслівного комплексу, який є насамперед багатоактним, аналогічно до власне-граматичної кратності категорії родів дієслівної дії [Русская грамматика 1979]. Для макроструктури – це здебільшого форми, що позначають квантифіковані дії, які за своєю природою можуть перериватися та відновлюватися. Сюди відносяться насамперед форми багатократного, постійно-узуального (постійно-повторювального), ітеративного, початкового (начинательного) родів дієслівної дії (за М. А. Шелякіним, Ю. С. Масловим). Таким чином, головною граматико-функціональною характеристикою виступає передусім власне-багатоактність.

Відповідно, домінація періодичної повторюваності всієї макроситуації у загальній течії художнього часу літературного твору дозволяє говорити про наявність цього темпорального типу як окремого виду макроструктури тексту. Семантика кратності тут характеризує не лише дієслова, а й усі мовні елементи. Поняттєве значення періодичної повторюваності на рівні макроситуації суттєво не відрізняється від граматичних значень кратності, проте на перший план виступає внутрішня кратна семантика дієслівних лексем всієї макроструктури, на відміну від мікроструктури, де головними у вираженні вказаної системи є граматико-контекстуальні комплекси з детермінантами кратності.

Розгортання подібної категорії макроструктурного текстового рівня підкреслюється насамперед наявністю в мові співвідношення дієслівних пар типу *бросить-бросать, кинуть-кидать, говорить-сказать*, які характеризуються як елементи граматичного аспектуального багатократного та одноактного родів/способів дієслівної дії. На рівні функціонування в макроструктурі вказані форми спроможні есплікувати ту чи іншу аспектуальну систему.

Так, залежно від загального темпорального та змістового навантаження, з одного боку, вони здатні представляти дії одноактні, а з іншого – багатократні [Русская грамматика 1979].

Таке функціональне навантаження зумовлюється здатністю вказаних форм до актуального та узуального вживання. У першому випадку домінує одноактність, а в другому – багатократність. Пор.: *Иван бросает камень* у значенні “здатен виконувати дію”, “зазвичай виконує цю дію” та “виконує дію саме тепер, зараз”.

У макроструктурі кратність зовнішнього часового плану реалізується формами дієслів теперішнього, що передбачає функціонування презенса в необмежено-кратному значенні (поєднання семантики конкретності та типовості), минулого неактуального чи майбутнього узуального (абстрактного) темпоральних значень.

Семантика кратності кваліфікується більш точно внаслідок підкреслення її семантичними показниками типу *каждый вечер, не раз, обычно, всегда, иногда* (А. В. Бондарко, Л. Л. Буланін), хоч у системі абзацу для вираження

вказаного функціонально-семантичного навантаження макроситуації в цілому наявність семантичних детермінантів не є обов'язковою.

Таким чином, зовнішні засоби репрезентації кратності, зумовлені наявністю детермінантних семантичних компонентів, не відіграють провідної ролі в розгортанні кратних макроструктур, а виступають, здебільшого, елементами модифікації. Це зумовлюється тим, що періодична повторюваність рівня макроструктури насамперед відзначається функціонуванням дієслівних форм недоконаного виду, яким "передовсім властиве конкретно-процесне та необмежено-кратне (повторювальне) значення" [Теория функциональной грамматики 1987: 129].

Отже, визначення кратності на рівні макроструктури художнього тексту в цілому не вступає у протиріччя з її традиційним тлумаченням у функціональній граматиці, хоч увага й зосереджується на актуалізації внутрішньої семантики кратності дієслівної одиниці.

Окремі граматико-функціональні комплекси, об'єднуючись, утворюють тут своєрідний синтез поліпредикативних систем, обмежених цілісним часовим періодом одночасних чи послідовних дій. Головним темпоральним аспектом такої репрезентації виступає минулий та теперішній часовий плани для мови персонажів, що відносять дії переважно до одного суб'єкта. Однак періодична повторюваність як кратна узуальність можлива і в майбутньому. Наявність декількох суб'єктів не передбачає кратності в аспекті минулого, оскільки дії зазвичай у такому випадку розглядаються як одночасні. Відповідно, домінує функціонально-семантична категорія тривалості. Порівняйте представлення інваріанта:

- *А что стало с теткой?*

- *О мой друг! Она так и жила с цветком до осени. С упованием ждала она ветренных дней и, дождавшись, отправлялась задами, минуя оживленные части города, куда-нибудь в зеленеющие местности... Моральные муки терзали ее. Она прятала лицо в шарф, цветок любовно щекотал ей губы, и щекотанье это звучало, как шепот унылой молодости, как призрак какого-то единственного, чуть ли не топотом ног выгнанного поцелуя... Она останавливалась на холме, спуская шарф* (Олеша).

У розглянутій макроструктурі широке функціонування дієслів, що мають значення багатоактності, становить домінацію функціонально-семантичної категорії кратності на рівні всієї макроситуації. Поряд з цим, наявність темпорального прикметника *до осени* не визначає локалізованість макроструктурного текстового компонента мови персонажа, оскільки не пов'язується безпосередньо з часом реалізації дій. Загальна зовнішня темпоральна система представлена минулим часовим граматичним аспектом.

Для теперішнього часового плану віднесення дій до одного суб'єкта не є обов'язковим. Тут кратність реалізується внаслідок широкого, майже повного, охоплення темпорального простору дієсловами з експліцитною семантикою кратності, а також відсутністю чітких темпоральних відношень одночасності чи послідовності, оскільки головною метою є відображення традиційного порядку буття персонажів:

- *Мы – это человечество, дошедшее до последнего предела, – говорил он, стуча кружкой по мрамору, как копытом. – Сильные личности, люди, решившие жить по-своему, эгоисты, упрямы, к вам обращаются, как к более умным, – авангард мой! Слушайте, стоящие впереди! Кончается эпоха. Вал разбивается о камни, вал закипает, сверкает пена. Что же хотите вы? Чего? Исчезнуть, сойти на нет капельками, мелким водяным кипением? Нет, друзья мои, не так должны вы погибнуть! Нет! Придите ко мне, я научу вас* (Олеша).

Тут утворюється категорійний темпоральний інваріант кратності, але в теперішньому темпоральному аспекті мови персонажів, оскільки функціонують дієслівні форми *кончается, разбивается, закипает, сверкает*, що відносяться до різних суб'єктів дії та мають функціонально-семантичну характеристику кратності як періодичної узуальної повторюваності у контексті. На перший план висувається значення результативної інхоактивності, що й посилює вказану семантику загальної внутрішньотемпоральної системи.

Див. у майбутньому:

И мы будем летать друг к другу... И получится такое... мировое человечество. Все будем одинаковые.

- *Жениться, што ли, друг на дружке будете?*

- *Я говорю – в смысле образования* (Шукшин).

У цьому абзаці як макроструктурі тексту функціонує категорійна ситуація кратності, яка представляє відповідну функціонально-семантичну категорію, оскільки репрезентує узуальні дії, що будуть періодично повторюватися в майбутньому: *летать, жениться* та под.

Дієслівні форми недійсного способу також репрезентують вказану категорію на рівні макротекстового компонента.

Тут цікавим є той факт, що лінгвістичні одиниці наказового способу, реалізуючи функціональну семантику кратності внутрішньої темпоральної системи, не співвідносяться з певним граматичним часовим планом, і виражають позачасове граматичне значення. На перший план висувається власне лексична семантика постійно-узуального роду категорії родів/способів дієслівної дії.

Зокрема:

- *Так вот, если они договорились, пусть они вам и выдают. У меня железа нет. – Морозов сунул руки в карманы и отвернулся. Но не отходил. Чего-то он ждал от врача, а чего, Солодовников никак не мог понять.*

– А то они шибко скорые: Морозов, **выдай**, Морозов **отпусти**... А у Морозова на складе - шаром покати. Тоже мне, понимаешь... (Шукшин).

У розглянутій макроструктурі розгортаються кратні функціонально-семантичні відношення, зовнішня темпоральна система яких чітко не кваліфікується, тобто дії здатні і відбуваються як у минулому, теперішньому, так і в майбутньому тому, що актуалізують функціонально-граматичну семантику узвичаєності періодичної повторюваності: *пусть выдают, выдай, отпусти* функціонують у значенні *не выдают, выдают, отпускаю*.

Пор., при вираженні аналогічної системи дієсловами умовного способу:

“Посмотрим, насколько вы сообразительны. Думаете ли вы, что” **было бы** меньше преступлений против нравственности, если **бы** девочки **придерживались** некоторых правил. **Не играли бы** поблизости общественных уборных. **Не принимали бы** ни сластей от чужих, ни предложения “прокатиться”. **Записывали бы** номер автомобиля, подобравшего их...” (Набоков).

У цій макроструктурі репрезентуються узуальні, кратні відношення внутрішньої часової системи при функціонуванні форм умовного способу з відповідним функціонально-граматичним значенням: *было бы, придерживались бы, не играли бы, не принимали бы, записывали бы*, які в об’єктивному текстовому модальному плані являють позачасові зовнішньотемпоральні текстові зв’язки: *не есть, не придерживались и не придерживаются, не играют, не играли, не будут играть* і под.

Категорійна інваріантна ситуація кратності може модифікуватися як в аспекті локалізованості, так і в аспекті додаткової (посиленої) кратності.

Так, часова система посиленої кратності функціонує за наявності семантичного детермінанта, який або обмежує реалізацію повторюваності макроситуації у певному, точно не визначеному проміжку часу, або, навпаки, маніфестує постійність періодичної повторюваності макроситуації як кратного комплексу дій. Значення такого детермінанта не містить грамеми локалізованості, а лише – семантику періодичності типу: *иногда, периодически-всегда, вечно* та под. Порівняйте:

– “Хорошенькая вещица”! – сказал, засмеявшись, его спутник. – Но упряма и капризна, как византийская принцесса с опаловыми глазами и дорогими перстнями на руках. Она **вечно** что-нибудь **затекает** и **рождает** мелодии, о которых я не подозревал. Даже мне **не легко справиться** с нею”. – И он заиграл (Гумилев).

У цьому прикладі форми теперішнього часу мови персонажа репрезентують категорійну ситуацію кратності, поєднуючись з минулим темпоральним планом: *принцесса затекает, рождает, я не подозреваю и поэтому не легко справляюсь с нею*.

Посилення семантики періодичної повторюваності зумовлюється наявністю семантичного показника узуальності *вечно*, тобто завжди, постійно, періодично. Разом з тим, на некротні форми накладається додаткова грамема повторюваності, оскільки власне-кратність тут виконує причинну функцію, що розкриває зміст тривалості: *она є такою тому, що...* і т. д.

Дивіться ще:

...Товарищ Ливреинов выслушал их с завидным спокойствием и, глядя на свои голубые коверкотовые брюки, молвил:

– А как **обычно поступают** с выдвиненцами в соседних и родственных нам учреждениях?

– Их **заставляют подметать** коридоры и **разносят** чай, – сказал первый секретарь. – Больше **полугода** выдвиненец **не выдерживает** и с плачем **удаляется** на производство.

– Им **не дают** решительно никакого занятия, – сказал второй секретарь. – Это испытаннейший способ. Выдвиненец **томится** за пустым столом, **заглядывает иногда** в его пустые ящики и **уже через три месяца**, одолеваемый стыдом, **убегает** из конторы навсегда (Ильф, Петров).

У цьому абзаці репрезентація категорійної ситуації кратності посилюється завдяки функціонуванню семантичного детермінанта кратності *иногда*. На рівні макроструктури виникає не стільки узуальна, постійна повторюваність, скільки функціонує регулярна кратність.

Реалізація показників локалізованості представляє модифікацію такого типу варіанта в аспекті локалізованості, який точно визначає тривалість окремих кратно-узуальних форм, хоч про функціонування локалізованої кратності тут мова не йде.

Варіант точно визначеної кратності формує повторюваність макроситуації у конкретному проміжку часу і розглядається як своєрідний синтез категорійної ситуації посиленої кратності та локалізованості.

Головним засобом модифікації інваріанта в цьому аспекті є функціонування детермінанта, який одночасно містить і значення кратності, і значення локалізованості типу: *вечерами, каждый год* та под. Наприклад:

– А что **делает** этот врач для вас? – спросил король.

– Сир! – ответил ему Мольер. – Мы **болтаем** с ним о разных разностях. **Время от времени он прописывает** мне лекарства, и так же аккуратно, как он мне их **прописывает**, я их **не принимаю** и **всегда выздоравливаю**, ваше величество! (Булгаков).

Тут кратність локалізується у певних визначених для темпорального умовного плану мови персонажа проміжках часу завдяки наявності локалізатора *время от времени*, тобто періодично, регулярно при домінації загальних постійних періодичних дій.

Таким чином, інваріант кратності формується на базі розгортання функціонально-семантичної категорії кратності на рівні макроситуації, що репрезентує цілісний часовий період. Минулий темпоральний план такої структури внутрішнього часу передбачає віднесення дій, здебільшого, до одного суб'єкта, а теперішній – як до одного, так і до декількох. Окрім того, варіанти категорійної ситуації кратності – локалізована кратність та посилена кратність – передбачають періодичну повторюваність дій всієї макроструктури, а не окремої мікроситуації як у попередніх типах. Це зумовлюється передовсім певними специфічними семантичними детермінантами кратності, семантика періодичної повторюваності яких не конкретизується, та локалізованості в абзацах як макроструктурах розглянутого типу. Цікавим є і той факт, що власне-кратна функціонально-семантична макрокатегорія відповідає у своєму концептуальному смислі давньоєгипетському поняттю *нерех*, що кваліфікується як “вічне повернення”, тобто періодичний циклічний, узуальний рух, час праобразів, які періодично повторюються [Ассман 1999], що, власне, додатково підкреслює необхідність виділення такого типу макроструктури як окремого лінгвістико-когнітивного компонента текстової системи.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ассман 1999 – Ассман Ян. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации.- М.: Присцелье, 1999. – 370 с.
Русская грамматика 1979 – Русская грамматика. – Прага, 1979 – 1200 с.
Теория функциональной грамматики 1987 – Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука, 1987 – 487 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Голосова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси – проблеми функціональної граматики та лінгвістики тексту.

МЕТОДИКА ВСТАНОВЛЕННЯ, СПІВВІДНОШЕННЯ ВИДОВОГО ТА ЛЕКСИЧНОГО КОМПОНЕНТІВ

Світлана Соколова (Київ)

Запропонована методика полягає в послідовному співвіднесенні значень мотиватора і мотивата на рівні лексико-семантичних варіантів, використанні компонентного аналізу з наступним синтезом, первинному нерозрізненні аспектуального або лексичного характеру компонентів значення.

The methodic of the verbal prefix semantic analyse has been elaborated. It concludes: the consistent correlation between semantic variants of motivator and motivat, the employment of the component analyse and following syntese, primary irrespective o aspectual or lexical character of semantic components.

Незважаючи на сталість основної системи базових понять теорії словотвору, слід зазначити, що її розробка в україністиці (як і в русистиці) відбувалася більшою мірою на матеріалі суфіксального словотвору іменних частин мови. Дієслово має в цьому плані свою специфіку, тому вкрай необхідне дослідження власне дієслівного, зокрема префіксального, словотвору, яке сприятиме вдосконаленню загальної словотвірної теорії [Вараксин 1996: 7].

Існує велика кількість досліджень і досить повних описів префіксальних значень в українській мові. Найповніший реєстр представлений у “Словотворі сучасної української літературної мови” [1979], в якому розділ, присвячений дієслівним префіксам, написав В. М. Русанівський. Ще більше подібних праць виконано на матеріалі російської мови, зокрема реєстри префіксальних значень увійшли до академічних граматик і навіть морфемних словників [Ефремова 1996]. Ці реєстри в цілому дають досить повне уявлення про потенціал префіксального словотвору дієслова, проте жоден з них не може бути використаний для однозначного розподілу дієслівної лексики за словотвірними значеннями, оскільки в багатьох дієсловах ці значення перетинаються, і нерідко те саме дієслово можна цілком віднести до кількох семантико-словотвірних груп. Причина полягає не в недоліках досліджень, а в складності самого матеріалу. Багатокомпонентність значень префіксів і різноманітність основ-мотиваторів не дозволяють однозначно розподілити префіксальні дієслова на семантичні групи. Утім саме аналіз за семантичними групами є плідним, оскільки дає змогу, з одного боку, простежити еволюцію префіксального значення залежно від семантики основи-мотиватора, а з другого – порівняти семантичні відтінки близьких за значенням префіксів.

Префіксальний словотвір дієслів є внутрішньочастиномовним, але з дієсловом все ж відбуваються категорійні зміни, зокрема приєднання префікса до дієслова недоконаного виду (НДВ) спричиняє його перехід до дієслів доконаного виду (ДВ). Мотиватором при внутрішньодієслівному словотворі виступає не основа, а ціле дієслово, яке зберігає всі свої граматичні характеристики, крім виду.

Дієслівні префікси мають конкретнішу семантику, ніж інші словотворчі афікси, однак їхній морфемний статус зумовлює певні труднощі у встановленні значення, оскільки префікс не є самостійною мовною одиницею і

виявляє своє значення лише в складі слова. Відокремлення значення префікса від значення слова в цілому є деякою мірою штучним процесом, але це не означає, що воно неможливе. Крім того, конкретна семантика префіксів (просторова, часова, дистрибутивна, збільшеної або зменшеної інтенсивності та ін.) у певних випадках має тенденцію до часткової або повної нейтралізації, тоді їхнє значення тією чи іншою мірою наближається до суто граматичного (так зване “сутовидове” значення, рос. – “чистовидовое”) і стає не менш, а може й більш абстрактним, ніж, наприклад, значення іменних префіксів.

Отже, складність створення реестру префіксальних значень зумовлена передусім двома основними причинами: багатокomпонентністю значення префікса (наявності в ньому щонайменше двох компонентів – видового і лексичного) та ідіоматичністю значення похідного слова [Милославский 1980: 56 – 57].

Крім того, незважаючи на теоретичне визнання відмінностей між історичним і синхронним підходами до словотвору, усі практичні дослідження виконані на матеріалі історичного словотвору, тобто передусім дають відповідь на запитання “Як утворене досліджуване слово?” [Соколов 1972: 1]. Вивчення семантики словотворчого форманта за такого підходу здебільшого вичерпується першим (основним) значенням дієслова. Багатозначність дієслова (як твірного, так і похідного) спричиняє те, що на синхронному рівні між мотиватором і мотиватом встановлюються складні семантичні відношення, які навіть не можна трактувати як односпрямовані. Похідне слово функціонує в мові самостійно, набуває нових значень за рахунок семантичного розвитку, а ці значення, у свою чергу, можуть мати зворотний семантичний вплив на мотиватор. Отже, якщо на формальному рівні відношення словотвірної мотивації встановити досить легко, то на семантичному вони значно складніші і потребують послідовного підходу на рівні лексико-семантичного варіювання. Для дієслова це дуже актуально, оскільки, за даними російських дослідників, на кожне дієслово в середньому припадає по 7,5 значень, а кількість значень окремих дієслів досягає 10 і більше [Плотникова 1996: 8]. У багатозначних дієсловах префіксація сприяє трансформуванню значення основи: деякі значення префіксального дієслова не спираються безпосередньо на значення безпрефіксного, а є наслідком семантичної деривації в межах префіксального дієслова. Фактично значення основи – мотиватора варіює самостійно і має опосередкований зв'язок із значенням дієслова – мотиватора.

Лише дослідження відношень словотвірної мотивації на синхронному рівні (а їх теоретично можна встановити для будь-якого синхронного шару лексики, якщо він ретельно зафіксований і точно історично маркований) дає уявлення про словотвірний потенціал мови в певний період її розвитку. Сучасні мотиваційні відношення накреслюють напрямки поповнення лексичного складу мови за допомогою словотворчих засобів.

Врахування відношень словотвірної мотивації під час створення тлумачних словників дозволить уніфікувати тлумачення словотвірно мотивованих слів (у нашому випадку – дієслів), а подекуди й скоротити словникові статті за рахунок єдиної системи відсилань. Проілюструємо це на прикладі. Наявність у дієслова *зудіти* трьох значень дає змогу співвіднести з ними значення похідного дієслова *зазудіти*, якому префікс надає яскравого значення початку дії. Пор.: “*зудіти (зусту)* – 1. Видавати довгі протяжні низькі звуки. // (а) Одночасно голосно розмовляючи, створювати загальний гомін. // (б) Лунати протяжно, на низьких нотах. // (в) *безос*. Про відчуття такого звуку. 2. Видавати протяжні низькі звуки за допомогою спеціального пристрою. 3. *безос*. Безперервно нити, ломити, боліти”; “*зазудіти (зазусту)* – 1. Почати гудіти (1, 1а, 1б, 1в). // Почати видавати звуки гудіння (про комах, голубів). // Почати грати, співати протяжно, басом. 2. Почати гудіти (2). 3. Сповнитися гулом, шумом, протяжними звуками. 4. *розм*. З шумом упасти звідки – н., звалитися. // Швидко, з гулом помчати, ринутися куди – н. 5. *розм*. Зникнути, подітися невідомо куди. // Загинути, пропасти марно”. Очевидно, що останні два значення префіксального дієслова не співвідносяться безпосередньо з мотиватором. Що стосується третього значення, то його мотиватор цілком можливий, хоч і не зафіксований словником. Отже, зіставний аналіз лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) слів, що перебувають у відношеннях словотвірної мотивації, сприяє уточненню їхньої семантичної структури.

Необхідність підходу до словотвірної мотивації дієслова на рівні ЛСВ зумовлена також можливістю їх різної характеристики з погляду граничності, а отже – різним відношенням до видової співвіднесеності. Оскільки видова (ширше – аспектуальна) характеристика є невід’ємною частиною семантики дієслова, а префіксація – основним засобом перфективації, її обов’язково слід враховувати для опису префіксальних значень, маючи, звичайно, на увазі, що значення ДВ притаманне не префіксові, а дієслову (ЛСВ) в цілому, префікс є лише носієм видового значення.

Окремо варто визначити поняття пари мотиваційно пов’язаних дієслів, у межах якої досліджують словотвірне значення. На першому етапі це обов’язково пара мотиватор (НДВ І)-мотиват (ДВ), коли префіксація супроводжується перфективацією. Випадки префіксації дієслова ДВ мають бути розглянуті окремо. У зв’язку з цим постає питання мотивації парних дієслів руху, які хоч і утворюють замкнену, лексично обмежену групу, проте мають великий вплив на формування просторових значень префіксів і відповідно на їх трансформацію з відходом від прямого (просторового) значення дієслова. Семантичний розвиток парних дієслів руху спричиняє перехід периферійних ЛСВ до інших лексико-семантичних груп дієслів, і в цих периферійних ЛСВ виявляється префіксальна валентність, властива дієсловам нової лексико-семантичної групи. Для парних дієслів руху

визначальним для встановлення напрямку і послідовності мотивації є семантичний критерій: дієслова НДВ I односпрямованого руху мотивують відповідні префіксальні (ДВ), наступним етапом є мотивація НДВ II: *бігти* → *забігти* → *забігати в кімнату*, *нести* → *піднести* → *підносити речі*. Так само утворюються пари дієслів різноспрямованого руху, які рідко співвідносяться з НДВ II: *бігати* → *забігати по хаті*, *носити* → *наносити води*, *носити* → *доносити* → *доношувати одяг*. Більше об'єктивних підстав для змішування похідних від парних дієслів руху в російській мові, оскільки в ній ДВ дієслова різноспрямованого руху (*ходить* – *сходить в кино*) і НДВ II дієслова односпрямованого руху (*идти* – *сойти* – *сходить с лестницы*) є омонімами. В українській мові вони розрізняються наголосом, утім їх нерідко також плутають дослідники.

Багатокомпонентність семантики дієслова, його широка полісемія роблять дуже зручним використання компонентного аналізу. Розгляд в одній площині власне-словотвірних (“лексичних”) і аспектуальних компонентів значення дозволяє зробити обґрунтованішим наступний висновок про характер аспектуальних відношень між мотиватором і мотиватом. Методика такого аналізу для пар мотиваційно пов'язаних дієслів НДВ і ДВ, розроблена для російської мови [Соколова, Шумарова 1988], цілком може бути використана для української, проте вона має бути доповнена наступним синтезом, який дасть змогу розробити критерії визнання того чи іншого семантичного компонента (комбінації семантичних компонентів) словотвірним значенням префікса.

Одним із таких критеріїв є відсутність значення, що “претендує” на статус словотвірного, в основі-мотиватора хоч би кількох префіксальних дієслів. Так, в українській мові для дієслів із префіксом *роз-* нерідко виділяють словотвірне значення “зруйнування об'єкта”, але в більшості випадків воно зумовлене значенням мотиватора (*розбомбити*, *розікрати*), значенням розчленування об'єкта (*розбити*, *розібрати*), значенням анулювання попередньої дії (*розгвинтити*) або комбінацією цих семантичних ознак. Значення “сприйняття або пояснення чого-небудь в усіх подробицях”, яке виділяють для російських дієслів з префіксом *раз-*, виникає лише в дієсловах сприйняття або мовлення і є в них різновидом значення інтенсивності (всебічного охоплення дією): *рассмотреть*, *расспросить*, *растолковать*, *разъяснить*. В останньому дієслові маємо справу з префіксально-суфіксальним способом мотивації. Якщо до низки похідних слів, які утворюють певну семантичну групу за рахунок значення основі-мотиватора, додаються одне-два префіксальних дієслова з основою, що належить до іншої семантичної групи, або з абсолютно зв'язаною основою, то можна говорити про формування нової словотвірної моделі і відповідно нового значення префікса. Межа між словотвірними значеннями, що формуються, і тими, що вже сформувалися, є рухливою і визначається кількістю вже наявних у мові похідних слів із таким значенням префікса.

Додатковим методом визначення словотвірного значення є використання даних інших мов, передусім близькоспоріднених. Послідовне зіставлення реєстрів значень українських та російських дієслівних префіксів сприяє зменшенню впливу суб'єктивного фактора, а отже, розмежуванню розбіжностей, зумовлених специфікою мовних систем, від закріплених мовознавчою традицією.

Отже, лише послідовне співвіднесення на рівні ЛСВ усього масиву українських префіксальних дієслів з їхніми безпосередніми мотиваторами дає змогу уявити повну картину системи сучасних мотиваційних відношень, яка формує активний арсенал засобів словотвору. Для цього дуже зручно використати компонентний аналіз мотиватора і мотивата, який має бути доповнений синтезом. Наступний етап передбачає спробу розмежування аспектуальних і власне-лексичних компонентів значень префіксів. Варто зазначити, що чітка межа між сутовидовими і лексично наповненими префіксами відсутня, багато явищ мають перехідний характер, тому їх слід трактувати саме так, не намагаючись обов'язково залучити до тієї чи іншої групи. Такі префікси (точніше семантичні варіанти префіксів) можуть лише наблизитися до однієї з груп, тоді можна говорити про ступінь їхнього наближення до неї. Розв'язання цього теоретичного завдання автоматично супроводжується створенням кореневого словника українських префіксальних дієслів і тлумачного словника дієслівних префіксів.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вараксин 1996 – Вараксин Л. А. Семантический аспект русской глагольной префиксации. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1996. – 179 с.
- Ефремова 1996 – Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М.: Русский язык, 1996. – 638 с.
- Милославский 1980 – Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 296 с.
- Плотникова 1996 – Плотникова С. В. Высоочастотные глаголы в современном русском языке: Лексико-семантическая классификация и регулярная многозначность: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 1996. – 16 с.
- Словотвір..., 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
- Соколов 1972 – Соколов О. М. Вопросы морфемно-семантической соотносительности в лексике русского языка: Материалы для спецкурса. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1972. – 218 с.
- Соколова, Шумарова 1988 – Соколова С. О., Шумарова Н. П. Семантика и стилистика русского глагола. – К.: Наук. думка, 1988. – 144 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Соколова – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та історії Інституту української мови НАН України.

Наукові інтереси – словотвірна та лексична семантика, аспектологія, функціональна та імпліцитна морфологія, зіставне дослідження споріднених мов.

КАТЕГОРІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ ВИДУ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ NOMINA ACTIONIS

Галина Ярмоленко (Черкаси)

У результаті дослідження нами засвідчено факт збереження у семантичній структурі девербативів, що виникли в процесі транспозиції, не лише лексичного значення мотивуючого дієслова, а й граматичного значення виду поряд із набуттям нових категорійних значень.

As the result of our investigation we can make the following conclusions: – the lexical meaning of the motivating verb, which belongs to the semantic structure of a derivative and were cased by transposition, remains; – the grammatical meaning of the aspect of the motivating verb also remains along with acquiring nomina actionis of new categorial meanings.

Чи не найбільшу кількість девербативів української мови становлять ті, що виникли внаслідок транспозиції – переходу знаків із однієї категорії до іншої.

Транспозиція, з одного боку, дозволяє досягти змін у синтаксисі знака, сприяє кращій організації тексту. На величезне значення цього явища у функціонуванні мови вказував ще Ш. Баллі: “Замкнуті у своїх категоріях, знаки служили б досить обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Однак завдяки міжкатегорійним замінам думка звільняється, а висловлювання збагачується і отримує різноманітні відтінки” [Баллі 1955: 143].

Візьмемо для прикладу висловлювання:

Струмок дзюркоче.

Сніг білий.

Вони розпадаються на тему повідомлення (струмок, сніг) і рему – ознаку, що їм приписується. Лексеми *дзюркоче, білий* виконують роль присудка.

У висловлюваннях: *Дзюркотання струмка ледь-ледь доносилося до нас. Білизна снігів сліпила очі.* – темою вже є те, що нам добре відоме із попереднього повідомлення, а девербативи *дзюркотання, білизна* виступають підметами. Послідовне чергування теми і реми (явище номіналізації) дозволяє зосередити увагу на ознаці, зробивши саме її предметом особливого розгляду.

З іншого боку, транспозиція забезпечує збереження за знаком певних його семантичних властивостей. Змінюючи свою частиномовну належність, деякі групи слів можуть зберігати окремі диференційні ознаки у вигляді “генетичного коду” [Соколов 1991: 10 – 12].

Девербативи, що зберігають вихідні дієслівні значення, прийнято називати іменами дії (nomina actionis).

Останнім часом у лінгвістичній науці утвердилася думка про те, що категорія імен дії включає в себе не лише віддієслівні, а й невіддієслівні деривати з процесуальним значенням. Зокрема, В. В. Лопатін зауважує, що “зростає кількість субстантивів – назв дії, які утворилися не від дієслів, а прямо від іменників, пропустивши стадію утворення відіменного слова” [Лопатін 1987: 72].

Однак вони не є об’єктом нашої уваги. Нас цікавитимуть деривати, що виникли внаслідок транспозиції дієслова в іменник і реалізують значення власне-дії, процесу, стану.

Імена дії є внутрішньо суперечливим класом іменників, посідаючи проміжне місце між вербативом і субстантивом. Вони “поєднують загальнокатегорійне значення вихідного і результативного класів деривації, відображаючи їх у своїй формальній і смисловій структурі у розчленованому вигляді” [Кубрякова 1978: 65].

Nomina actionis, як і будь-які інші іменники, характеризуються граматичним значенням предметності, що виражається в морфологічних, їм властиві категорії роду, числа, відмінка, і синтаксичних, виконують у реченні функції підмета, присудка, додатка, неузгодженого означення, обставини, властивостях цієї частини мови.

Разом із цим імена дії зберігають синтаксичні валентності мотивуючих дієслів, у чому, власне кажучи, й полягає їхня специфіка порівняно з конкретно-предметними іменниками.

Ще задовго до того, як у зарубіжному мовознавстві отримала розповсюдження теорія “наслідування” похідним певних семантичних властивостей твірного, вітчизняними лінгвістами піднімалось питання про морфологічні наслідки дієслівного походження імен дії. Особливо гострі дискусії точилися довкола проблеми наявності чи відсутності в мотивованому видової семантики мотивуючого. Це пояснюється педусім тим, що як слушно зауважує О. М. Соколов, категорія виду є найбільш складним і важким для визначення елементом семантики імен дії, оскільки у самого дієслова діапазон семно-граматичного варіювання доконаного й недоконаного виду дуже широкий і імпліцитність цих значень досягає високого ступеня [Соколов 1991: 74].

Тож одні мовознавці або заперечували існування категорії виду в девербативах взагалі (Хохлачова В. І.), або в сучасних іменах зокрема (Виноградов В. В., Романова Н. П., Горбунов П. Я.). Інші визнавали існування категорії виду. Наприклад, О. Х. Востоков вважав, що у віддієслівному іменнику втрачається означення часу теперішнього і минулого, але зберігається вид дієслова [Востоков 1835: 108]. О. М. Пешковський, зіставляючи й аналізуючи пари дієслівних імен, виявив у них відтінки видових значень. У зв’язку з цим дослідник вважав за можливе говорити про “змішування” іменника з дієсловом [Пешковський 1956: 56].

Однак слід зауважити, що наявність значення виду в *nomina actionis* визнавалася мовознавцями лише за умови його морфологічного вираження та існування видових іменних пар. До уваги навіть не брався той факт, що у самих дієслів категорія виду не завжди виражається морфологічно (двовидові дієслова).

Конкретне значення того чи іншого виду дієслова передусім визначається часовими формами, дієслова доконаного виду не мають форми теперішнього часу. Значення виду в іменниках визначається через його співвідношення з певним вербативом. Однак, як зауважує О.О.Іваннікова, виражаючи значення того чи іншого дієслова, іменники мимохіть починають виражати у своїй семантиці граматичні й синтаксичні зв'язки, властиві значенню твірної основи [Іваннікова 1972: 117]. Тому імена, утворені від дієслів, дія яких може передаватися лише одним видом, мають значення одного виду, а імена, утворені від парновидових дієслів, можуть передавати значення обох видових форм.

Імена дії, які мали подвійне видове співвідношення, однотайно розглядалися як такі, що “байдужі до значення виду. Хоча це не так. Сам факт, що імена співвідносяться з парновидовими дієсловами свідчить про те, що значення виду в них існує”. “Якби ці іменники не мали значення виду, то вони не могли б співвідноситися, в одному випадку, з дієсловами одного виду, в іншому – з дієсловами обох видів” [Іваннікова 1972: 115].

Частка *nomina actionis* із подвійним видовим співвідношенням в українській мові незначна. Сюди належать субстантиви, утворені від дієслівних основ доконаного виду як при відсутності *вияснення, відплив* та ін., так і при наявності імен від основ недоконаного виду (у девербативах *висадка, витравка, випарка* та ін. Спостерігається співвідношення із дієсловами обох видів, хоча існують *висаджування, витравлювання, випарювання*). *Ремінь вирішив тишком залатати оці лисини, що виникли після лихого вирубки лісу* (М. Чабанівський) – значення ДВ; *З XVI століття в [Біловезькій] Пуці почалася вирубка корабельного лісу* (Наука) – значення НВ. Іменники, утворені від імперфективних основ, мають подвійне видове співвідношення, якщо відсутні деривати від перфективних основ: *добивання, добавляння, випас* та ін. *Мишув тиждень з дня висіву насіння в парник* (О. Десняк) – значення ДВ. *Приморожене вологе насіння при висіві його в поле дає зріджені сходи, коли і хворобливі рослини* (Наука) – значення НВ.

Nomina actionis хоча і можуть співвідноситися з дієсловами обох видів, у мовленні мають значення одного, що ідентифікується в контексті. Якщо останній вказує на теперішній час, девербативи можуть вживатися в значенні недоконаного виду. Також імена дії мають значення недоконаного виду в реченнях із темпоральними прийменниками *впродовж, при, під час, у процесі, протягом* і т. д., що підкреслюють однозначність іменної дії з подіями, про які йде мова: *Багато розмов було при купівлі, а ще більше буде при перепродажу* (М. Стельмах). Більше того, якщо навіть ці прийменники відсутні, але семантика речення вказує на одночасність проходження процесів і дієслово при цьому має значення НВ., то й *nomina actionis* обов'язково виражає значення НВ.

У контексті минулого часу імена дій виражають значення доконаного виду: *Бешикетника після батьківської випарки за добрий подарунок директорів гімназії було повністю реабілітовано* (В. Речмедін). Воно актуалізується і в тому випадку, коли *nomina actionis* поєднується з результативним дієсловом: *Вияснення бойової обстановки забрало у Федоренка небагато часу* (Я. Качура).

Отже, значення виду в іменах дії визначається у контексті, хоча існує численна група іменників, що мають морфологічні показники виду.

Немає підстав заперечувати наявність значення виду в *nomina actionis*. Передаючи значення дії, девербативи неминуче передають і значення виду, оскільки він є лексико-граматичною категорією, що тісно пов'язана з лексичним значенням дієслова. Однак стверджуючи факт існування цієї категорії в іменах дії, не слід ототожнювати її з дієслівною.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Балли 1995 – Балли Ш. Обшая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
Востоков 1835 – Востоков А. Х. Русская грамматика. СПб., 1835. – 108 с.
Иванникова 1972 – Иванникова Е. А. К вопросу об аспекте изучения категории вида у отглагольных существительных в русском языке // ИАН СССР, СЛЯ. – 1972. – Вып. 2, – Т. 31.
Кубрякова 1978 – Кубрякова Е. С. Части речи в ономонологическом освещении. – М.: Изд-во “Наука”, 1978. – 115 с.
Лопатин 1987 – Лопатин В. В. Новое в русском языке советской эпохи. // Рус. яз. в шк. – 1987. – № 5.
Пешковский 1956 – Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Наука, 1956, – 216 с.
Соколов 1991 – Соколов О. М. Имплитная морфология русского глагола. Морфемика. – М.: Наука, 1991. – 202 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галина Ярмоленко – аспірант кафедри українського мовознавства.

Наукові інтереси – проблеми мотивації девербативів у когнітивно-ономасіологічному аспекті.

ФУНКЦІОНАЛЬНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

Людмила Кричун (Кіровоград)

У статті аналізується явище грамемної транспозиції, зокрема транспозиції часових форм дієслова в сучасній українській літературній мові. Пропонується лінгвостилістичний підхід до аналізу функціонування окремих часових форм дієслова у контексті. Розглядається також проблема взаємозв'язку абсолютного і відносного значення часових форм дієслова.

The phenomenon of grammatical transposition and transposition of tense forms of the verb in modern Ukrainian literature in particular is analyzed in the article. Linguo-stylistic approach to the analysis of functioning of some tense forms of the verb in fiction is proposed. The problem of relation of absolute and relative meaning of tense forms of the verb is examined as well.

Теорія транспозиції в сучасній лінгвістиці сягає своїм корінням у студії видатного швейцарського лінгвіста Ш. Баллі, який, відмічаючи помітну роль цього явища у функціонуванні мови, зазначав: “Замкнуті у своїх основних категоріях, знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним замінам думка звільняється, а висловлення збагачується і набуває різних відтінків” [Баллі 1955: 143]. Французький лінгвіст Л. Теньєр, розвинувши теорію транспозиції, розглядає її вияви й акцентує увагу на багатовимірності її видів (за його термінологією, транспозиція – те ж саме, що і “трансляція”), а також розділяє її на два види: 1) транспозиція першого ступеня і 2) транспозиція другого ступеня, одночасно зазначаючи, що всередині цих класів існують транспозиції прості і багатократні, категорійні і субкатегорійні, марковані і немарковані, формальні, послаблені, функціональні, семантичні тощо [Теньєр 1988: 376].

Питання транспозиції є актуальними і в сучасному українському мовознавстві (див. праці Н. Клименко, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка). Зокрема відомий науковий доробок І. Вихованця про різновиди транспозиції в українській мові: реченнева, частиномовна, грамемна [Вихованець 1997: 57 – 58].

“Найпоказовіший вияв грамемної транспозиції, – зазначає вчений, – засвідчують морфологічні явища, зокрема функціонування грамеми теперішнього часу замість грамеми минулого чи майбутнього...” [Вихованець 1997: 59].

Відомо, що морфологічні категорії, як, власне, і самі морфологічні класи слів, уживаючись у художньому тексті, можуть набувати досить специфічного значення, яке, ґрунтуючись на внутрішній семантиці словоформи, обростає додатковим, конотативним значенням, спричиненим мікро- і макроконтекстом.

Проблема вивчення морфологічних засобів як структурних елементів організації художнього тексту, їх ролі у створенні словесно-художніх образів не нова. Так, Р. Якобсон зазначав: “...у числі граматичних категорій, що використовуються для зіставлення за подібністю чи контрастом, у поезії виступають усі розряди змінних і незмінних частин мови, числа, роди, відмінки, способи, стани, класи абстрактних і конкретних слів, заперечення, особові і неособові дієслівні форми, означені та неозначені займенники” [Якобсон 1961: 494]. А В. Виноградов вслід за О. Потебнею стверджував: “зміст як словесно-структурний елемент твору повинен аналітично виявлятися у глибокому дослідженні його поетичних форм” [Виноградов 1971: 6].

Саме через такий тісний взаємозв'язок змісту лексеми з контекстом, у якому вона вживається, ми і спробуємо дослідити питання транспозиції часових форм дієслова.

Як відомо, категорія часу виражає “відношення процесуальної ознаки (дії, стану, відношення) до моменту мовлення” [СУЛМ 1997: 423]. Сучасна лінгвістика розглядає момент мовлення у двох планах – у плані комунікації і в плані однієї інформації. Тому В. Русанівський розділяє момент мовлення на “прямий, індикативний і відносний, релятивний” [Русанівський 1971: 242].

Функціональна транспозиція, як нам видається, можлива лише при релятивному вживанні часових форм: у відповідних контекстах часові форми втрачають свої первинні категорійні функції і вживаються у вторинних значеннях. “Таке переосмислення форм, першоджерелом якого виступає насамперед багате на експресивні засоби й модальні характеристики усне мовлення, продуктивно використовується як стилістично-зображальний прийом у художніх і публіцистичних текстах” [СУЛМ 1997: 428].

Промовистою у плані функціональної транспозиції часових форм є усна народна творчість, зокрема прислів'я і приказки. Якщо простежити за значенням часових форм, уживаних у ряді прислів'їв і приказок, то неважко помітити, як у них нівелюється часове значення дієслова, тобто слово набуває позачасової семантики, наприклад: *Літом пролежиши, а зимою з торбою побіжиши; Літом ногою копнеш, а зимою рукою візьмеш; На мені далеко не поїдеш, де сядеш, там і злізеши*. Як бачимо, форми майбутнього доконаного часу, вживаючись у прислів'ях і приказках, утрачають ознаки темпоральності і не можуть позначати дію відносно моменту мовлення. До того ж, такі дієслова можуть бути абсолютно замінені іншими часовими дієслівними формами, крім форм теперішнього часу: *Літом пролежав – зимою з торбою побіг* (минулий доконаний) і *Якщо літом лежатимеш, то зимою з торбою бігатимеш* (майбутній недоконаний). Через це справедливою є думка А. Загнітка про те,

що, “виступаючи інтерпретативно-предикативною за своєю ядерною визначеністю, категорія часу дієслова в межах свого прямого і транспозитивного вживання підпорядкована завданням мовленнєвого акту і разом з категорією виду утворює площину стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця” [Загнітко 1996: 343].

Цей же дослідник (А. Загнітко) вважає, що форма майбутнього часу доконаного виду за своєю природою “характеризується поєднаними значеннями: переважно вона виражає значення майбутнього часу доконаного виду, але в значенні теперішнього доконаного (у традиційній граматиці такого нема – Л. К) уживається рідше і в особливих умовах, що пояснюється специфічністю відповідних перебігів дії в самій реальній дійсності теперішнього часу. Те, що форма майбутнього доконаного виду може мати значення теперішнього часу, підтверджується можливістю її заміни формою теперішнього недоконаного виду для вираження того самого часового плану, але з редукованою модальністю” [Загнітко 1996: 343].

Звичайно ж, такий погляд має сенс, однак ми дотримуватимемось традиційних підходів до значення часових форм і розглядатимемо їх крізь призму детермінованого і недетермінованого значень.

Серед відносного вживання теперішнього часу цікавим у мовностилістичному плані є теперішньо-майбутній час, що виражається формами теперішнього часу, які поєднуються з прислівниками і прислівниковими сполученнями, котрі створюють мовну ситуацію, характерну для майбутнього часу (це так зване відносне детерміноване значення теперішньо-майбутнього часу): *Запам'ятайте – скоро **заступаємо** на вахту знову* (М. Коцюбинський); *Незабаром Серьогова партія **змишується** з другими “руськими” та українцями й завзятіше за всіх **глузує** з мартинівців* (В. Винниченко); *А **завтра стаємо** тут на роботу в сахарні* (І. Нечуй-Левицький).

Частими є випадки транспозиції форми майбутнього часу дієслів доконаного виду в семантичні зони інших часових граем взагалі і в зону теперішнього часу зокрема. Наприклад: *До обіду **ганяєш** в степу за коровою, **прийдеш** до хати, чи **вхопив** різку в рот чи й ні – **ставай**, **Микито**, на жорна та крупу **дери*** (С. Васильченко); *Як **заспіває** мій Микола в церкві, то я й сама не своя. **Б'ю** поклони та **молюся**, та **хрещусь**...* (І. Нечуй-Левицький); *Світ **вечірнього сонця **загляне**** в причілкове вікно і **позолотить** білу скатерть на столі, білу стіну з **понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі*** (І. Нечуй-Левицький); ***Підеши** тією **стежкою, глянеш** кругом себе, і **скрізь бачиши** **зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки*** (І. Нечуй-Левицький). Таке вживання форм майбутнього часу доконаного виду в значенні теперішнього часу створює ефект присутності читача в ситуації мовлення, зближує його із персонажами літературного твору.

Форми теперішнього часу (так звані теперішній історичний) можуть уживатися в значенні минулого, тобто граема теперішнього часу перебирає на себе функції минулого часу, позначаючи дію чи стан, що відбувалися до моменту мовлення, наприклад: *Тож **було** як **вечір настане**, то вони й **починають**: про те, як їм у **австрійському полоні** **жилося**, які **пирогов там **печуть***** (Гр. Тютюнник); *І **стане** трохи й мені **зависно**, і **жаль мене **бере****, а **коло серця так і **шкребе**, так і **дряпає***** (І. Нечуй-Левицький); *Фельдфебель **щось крикнув** з **другого кінця**, і **солдати зачвакали **твердіше та ще більше в такт****. **Вступаючи в **смузу ліхтарів, багнети **виграють**** **холодним блиском і вся маса **стає сірішою******* (В. Винниченко); *Пишино **викотився** **повний місяць з-за гори** й **освітив ясным світом **Вербівку****... **Сім'я **повечеряла** й **сидить**** мовчки на **призьбі** (І. Нечуй-Левицький).*

Різновидом теперішнього історичного є теперішній живописний, що, як зазначає В. Русанівський, “уживається в описах картин природи” [Русанівський 1971: 245]. Наприклад: *І **все, куди **не йду****, **холодні **трави **сняться******, **де **дерева **шумлять** і **плачуть****** за Дінцем, **де **вулиці **п'януть**** **холодний дух **акацій****, **востаннє за **вікном **заплакане**** **лице**** (В. Сосюра); *Скрізь по обидва боки **Роставиці на покати **стеляться**** **чудові **городи, **жовтіють**** **тисячі **соняшників, що ніби **поспинались** та **заглядають**** **поверх **бадилья **кукурудзи на річку; там **далі **набігли**** на **річку **високі **коноплі**** і **залили **берег**** **своїм **гострим **важким**** **духом**** (І. Нечуй-Левицький).****************

Сфера граєми минулого часу може додатково розширюватися, ускладнюючись частками **було** і **бувало**, які, поєднуючись із формами теперішнього часу, створюють у повідомленні модальний план розповіді-спогаду про звичні процеси, події, наприклад: *В **людських хатах** **все **було **тихне******, **все **спить***** (І. Нечуй-Левицький); *А як **було **приходить**** **вечір**, – **знов **давить мене в **грудах******, **тяжко мені, **наче **хто **розбиває мені **душу******** (І. Нечуй-Левицький); *На **головах** і **плечах **людських **фігур **хистко, **буває, **дрижить****** **червоне **світло****** (В. Винниченко).********

Близькою у стилістичному плані до граєми теперішнього часу, що уживається у значенні минулого, є форма простого майбутнього часу доконаного виду, яка, до речі, має ту ж систему особових закінчень, що і форми теперішнього часу, а відрізняється від перших лише структурою (префіксована лексична основа). Використання форми простого майбутнього часу доконаного виду у значенні минулого часу зближує читача з оповідачем, створює ситуацію близькості аж до фамільярності, прирівнюючись до спогадів персонажа: *А **то **часом **наклічу****** **пісню **дівчат та **хлопців та **заведемо****** **вулицю***** (І. Нечуй-Левицький); *Я **розкажу** **одну **історію****, **яка **мене **вирятувала**** **для **того, **що, **може, **вона **спричиниться****** **до **рятунку**** **інших**** (В. Винниченко).*******

Отже, абсолютне вживання часових форм дієслова в українській мові – це далеко неповна ознака морфологічної категорії часу дієслова. Вона доповнюється граємами, які зазнали функціональної транспозиції цієї категорійної ознаки, спричиненої мікро- і макроконтекстом. Найчастіше транспозиції піддаються форми теперішнього й майбутнього часу і майже не зазнають функціональних змін граєми минулого і давноминулого часу дієслів.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Баллі 1955 – Баллі Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
Виноградов 1971 – Виноградов В. В. О теории художественной речи. – М.: Высшая шк., 1971. – 240 с.
Вихованець 1997 – Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Кіровоград, КДПУ, 1997. – С. 57 – 60.
Загнітко 1996 – Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
Русанівський 1971 – Русанівський В. М. Структура українського дієслова – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
Сучасна українська літературна мова 1997 – СУЛМ: Підручник (А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.) – К.: Вища шк., 1997 – 493 с.
Теньєр 1988 – Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
Якобсон 1961 – Якобсон Р. О. Поэтика // Труды I Международной конференции по вопросам поэтики. – Варшава, 1961. – 487 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Кричун – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – граматичні категорії, лінгвостилістика граматичних категорій.

ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З СЕМАНТИКОЮ “СТВОРЮВАТИ РІЗНОМАНІТНІ ТИПИ ЗАПИСІВ”

Ірина Джочка (Івано-Франківськ)

У доповіді досліджується дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії із семантикою “створювати різноманітні типи записів”. Проаналізовані формально-семантичні та прагматичні чинники, які детермінують реалізацію словотворчої спроможності вербативів. Встановлені типова і конкретні парадигми досліджуваних дієслів.

The paper contains the theoretical investigation of the derivational potential of the verbs of concrete physical action with semantics “to create the various types of the records”. The formal – semantical and pragmatic factors, which determinate realization of the derivational ability, are analyzed. The typical and concrete paradigms of these verbs are stated.

Дієслово як “найскладніша і наймісткіша граматична категорія мови” [Виноградов 1972: 337] привертала і привертає до себе пильну увагу багатьох дослідників, зокрема й дериватологів. Об’єктом дослідження нашої статті є дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії із семантикою створення об’єкта. Обмежимося аналізом твірних із семантикою “створювати різноманітні типи записів”. Лексеми об’єднуються у цій підгрупі за певним характером створюваного об’єкта: “в результаті відповідних цілеспрямованих дій утворюються різні види текстів, листів, заяв, поміток, літературних або музичних творів тощо, тобто пишеться (записується) щось” [Овчиннікова 1993: 82]. До дієслів із цією семантикою належать такі слова: *писати* “зображувати рукою на папері або іншому матеріалі графічні знаки (літери, цифри і т. ін.)”, *друкувати* “відтворювати тексти, цифри, малюнки і т. ін. друкарським способом”, *карбувати* “вирізьблювати що-небудь на металі, камені тощо”, *реферувати* “робити реферат, короткий виклад чого-небудь”, *конспектувати* “складати конспект чого-небудь”, *нотувати* “коротко записувати що-небудь; робити нотатки”.

Словотворча активність цих дієслів зумовлена їх валентнісними характеристиками, тобто здатністю дієслова вступати в синтагматичні зв’язки з іншими словами у реченні. Розрізняють зовнішню і внутрішню валентність. Зовнішня валентність слова виражається у можливості його поєднання з іншими словами у реченні чи у словосполученні. Внутрішня валентність розглядається як “сукупність умов реалізації лінгвістичних можливостей словотворення” [Гатауллін 1988: 134 – 135]. К.Бузашіова наголошує, що існує паралелізм між синтаксичною структурою дієслова і творенням слів від нього, який знаходить вияв у плані змісту, тобто від дієслів можливе утворення тільки тих похідних, словотвірне значення яких передбачене їх валентністю.

Сукупність похідних, які об’єднані однією твірною основою, але протиставлені словотворчими формантами, називається словотвірною парадигмою. Словотвірна парадигма як комплексна одиниця, що відображає системну організацію словотвору, використовується для дослідження дериваційного потенціалу різних структурно-семантичних і граматичних класів слів. Враховуючи двоплановість словотвірної парадигми, О.А.Земська та Р.С.ІІМанучарян поряд із конкретною парадигмою ввели поняття типової словотвірної парадигми. “Типову парадигму одержуємо, абстрагуючись від конкретних засобів вираження тих чи інших дериваційних значень” [Манучарян 1981: 216 – 232].

Типовою словотвірною парадигмою для дієслів із семантикою “створювати різноманітні записи” є тризонна парадигма з такими семантичними позиціями у кожній із них: субстантивна – “виконавець дії”, “результат дії”, “абстрагована дія”, “знаряддя дії”, “місце дії”, “опредмечування якості дії”; ад’єктивна – “якість дії”; вербальна – “нейтралізація особовості”, “виконати, довести до результату дію”, “додатково виконати дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об’єкта”, “виконувати дію, поширюючи її на якусь площу”, “виконувати дію над об’єктом повторно, заново, по-іншому”, “виконувати дію, при якій відбувається проникнення об’єкта в інший

об'єкт", "дію виконати не до кінця, не завершити", "виконувати дію, поширюючи її на кілька об'єктів", "довести дію до якої-небудь межі, етапу", "виконувати дію протягом якогось часу".

Словотвірні потенції дієслова, тобто здатність його виступати твірною основою, закладені в синтагматичному характері вияву його семантики через те, що саме поняття дієслівної дії розкривається в термінах синтагматичних відношень суб'єкта й об'єкта дії [Уфимцева 1968: 173], ці актанти і формують валентність дієслів конкретної фізичної дії. Специфічною особливістю дієслова як частини мови є те, що для вираження дії чи стану суб'єкта воно потребує граматичних засобів для розкриття або дальшого розгортання свого значення. Так, аналізовані дієслова потребують характеристики щодо місця і знаряддя дії. Одним із граматичних засобів реалізації таких характеристик у мові є форми непрямих відмінків. Від дієслів, що керують прямим знахідним (до таких належать і дієслова із семантикою "створювати різноманітні типи записів") і який на синтаксичному та морфологічному рівні фігурує ще як знахідний результативний, творяться похідні іменники із значенням результату дії. Отже, закономірним є той факт, що словотвірне значення "результат дії" реалізували всі аналізовані дієслова: *письмо, писання, нотатки, карбування, карб, карбівка, друк, референція*.

Слід зазначити, що "таке близьке до словотвору явище, як регулярна багатозначність іменників особливо добре представлена відмінностями на зразок: "дія – актант цієї дії" [Апресян 1973: 295], пор. *поринути в писання віршів – зібрати писання філософів*. Отже, об'єктна валентність дієслів конкретної фізичної дії регулярно виражається також як вторинне значення назви абстрагованої дії: *письмо, писання, карбування, друк* (словотвірне значення "результат дії").

Пари типу *нотувати – нотатки, карбувати – карб, реферувати – реферат, конспектувати – конспект, друкувати – друк* викликають при словотвірному аналізі чимало труднощів. Ми погоджуємося з твердженням Ю. Д. Апресяна, що дієслова на зразок *друкувати, карбувати* є похідними від *друк, карб* тільки з погляду морфологічної похідності. Проте в плані синтаксичної похідності дієслова містять прості основи, а іменники – похідні. "Оскільки синтаксис більш безпосередньо, ніж морфологія, пов'язаний з семантикою, то при неспівпаданні напряму синтаксичної і морфологічної похідності перше частіше відповідає напряму семантичної похідності" [Апресян 1967: 62]. Іменник у цьому і подібних випадках визначається через дієслово або дієприкметник, пор.: *карб* "в'їмка або рівчик, вирізьблені або витиснуті спеціальним знаряддям на поверхні чого-небудь; зарубка, рубець"; *друк* "текст, відтворений друкарським способом".

Щодо дієслів *конспектувати, нотувати, реферувати*, то І. Овчиннікова вважає їх похідними найменуваннями, що позначають створення того, що названо мотивованим іменником: *конспектувати* (складати, писати конспект), *нотувати* (робити нотатки), *реферувати* (писати реферат), і відносить їх до розряду лексем з включенням об'єктним актантом. Ми теж поділяємо цю думку, бо для сучасної української мови, як відзначають лінгвісти, характерне не стільки запозичення іншомовних дієслів, скільки запозичення імен і утворення від них на рідномовному ґрунті відіменних дієслів.

У сучасному мовознавстві загальноприйнятою є думка, згідно з якою похідне слово за формою (будовою, структурою) і семантикою є складнішим від твірного. Проте в мові, як бачимо, трапляються випадки, коли похідне є складнішим від твірного тільки за значенням, формально ж мотивоване слово може складатися з меншої кількості словотворчих засобів: *друк – ува – ти → друк, карб – ува – ти → карб*.

Від дієслів, що керують орудним відмінком, виникають похідні іменники із значенням знарядь дії (*писати* олівцем, ручкою). Словотвірне значення "знаряддя дії" актуалізоване девербативами тільки від двох дієслів *писати* і *карбувати*: *писало, писак, карбач, карбівка*. Незасвідченість похідних від дієслів *нотувати, конспектувати, реферувати* зумовлена тим, що ці твірні характеризуються конкретизованою семантикою, оскільки в їх словниковому тлумаченні, крім вказівки на можливий об'єкт створення (конспект, нотатки, реферат) дається також і характеристика способу створення цього об'єкта. Створюється такий об'єкт, який записаний коротко, в стислій формі: *конспектувати* (писати, складати конспект, тобто короткий писаний виклад змісту чого-небудь), *нотувати* (коротко записувати що-небудь, робити нотатки), *реферувати* (робити реферат, короткий виклад чого-небудь). Значення цих дієслів визначається за допомогою лексеми *писати*, отже у позиції інструмента, знаряддя дії при них виступають ті ж іменники, що й при дієслові *писати*. Щодо твірного *друкувати*, то, крім категорійно-лексичної семи створення, до семантичної структури лексико-семантичного варіанту цього дієслова "відтворювати текст друкарською машинкою" входить і диференційна сема інструмента, яким створюється об'єкт (у даному випадку – це друкарська машинка) [Овчиннікова 1993: 82].

У дієслів на зразок *карбувати, друкувати* валентність об'єкта розщеплюється на власне-об'єкт і місце виконання дії [Морозова 1980: 11]: *карб* (палиця, на якій зроблені позначки для рахунку, для лічби), *друкарня* (поліграфічне підприємство, на якому виготовляють друковану продукцію різних видів).

З погляду логіко-лінгвальних передумов деривації на базі дієслів із значенням "створювати різноманітні типи записів" сприятливі умови для девербативів іменникової зони із словотвірними значеннями "абстрагована дія" і "виконавець дії". Так, семантична позиція "абстрагована дія" представлена похідними від усіх аналізованих дієслів, за винятком *нотувати*, яке, проте, є потенційно можливим: *писання, письмо, карбування, друкування, друкарство, друк, реферування, конспектування*. Менш результативними виявились базові дієслова в реалізації

словотвірного значення “виконавець дії”: *писака, писець, писар, друкарка, друкар, карбувальник* “майстер, що карбує, виготовляє карбовані речі”. Незасвідченість іменників із цим значенням від дієслів *нотувати, реферувати, конспектувати* пояснюється тим, що в українській мові функціонують іменники з подібними непохідними коренями, які є запозиченими з інших мов, пор.: *нотар* “нотаріус”, *нотабль* (від лат. *notabilis* – помітний, визначний) “у феодальній Франції член особливого державного дорадчого органу, що призначався королем з найвпливовіших представників дворянства, духовенства та вищого чиновництва”, *нотаріус* (від лат. *notarius* – писар, секретар) “службова особа, яка очолює нотаріальну контору, керує її роботою та здійснює нотаріальні дії”, *референт* (від лат. *referens (referentis)* – той, що доповідає) “особа, яка складає або читає де-небудь реферат”.

Зазначимо, що всі іменники, які представлені у семантичних позиціях іменникової зони (за винятком словотворчого значення “абстрагована дія”, “опредмечування якості дії”), утворені за моделями лексичної деривації і, здебільшого, співвідносяться тільки з предметними актантами. Назви абстрагованої дії, які представлені у словотвірному значенні “абстрагована дія”, а також девербатив у семантичній позиції “опредмечування якості дії” (*друковане* “те, що відтворене друкарським способом”) утворені за моделями синтаксичної деривації.

В ад’єктивному блоці представлені прикметники, що позначають ознаки, які можуть характеризувати як суб’єкти, так і об’єкти аналізованих твірних. Суб’єктна і об’єктна валентність дієслів при цьому дериваційно реалізується прикметниками із значенням “такий, який схильний виконувати дану дію” (*конспективний, реферативний, друкарський, карбувальний*) і “такий, над яким виконали певну дію” (*писаний, карбований*).

Як зазначає Т. А. Кільдібекова, однією з основних диференційних властивостей активних дієслів є можливість утворення від них пасивних дієприкметників [Кільдібекова 1983: 10]: *друкований, писаний, карбований, реферований*.

Валентність об’єкта словотвірно виражається також зворотними дієсловами з відоб’єктним значенням (суб’єктом дії зворотного дієслова стає об’єкт дії вихідного дієслова), при цьому об’єкт дериваційно реалізується зворотними дієсловами з пасивним значенням: *письменник пише книжку* → *книжка пишеться письменником*. Ця валентність реалізована похідними із словотвірним значенням “нейтралізація особовості”: *писатися, реферуватися, друкуватися, карбуватися*.

У дієслівному блоці найбільш словотворчо активним виявилось дієслово *писати*, оскільки лексичне значення цього слова у найбільш абстрактному, узагальненому вигляді передає семантику “створювати різноманітні типи записів”: *писати* “передавати за допомогою графічних знаків (літер, цифр і т. д.) слова, текст”. Трохи меншою дериваційною активністю відзначаються дієслова *карбувати* і *друкувати*, проте, слід зазначити, що у більшості семантичних позицій, де не актуалізовані девербативи від цих твірних, такі похідні є потенційно можливими; незасвідченість їх пояснюється, насамперед, відсутністю потреби в таких номінативних одиницях у комунікативній діяльності людини. Можливість утворення похідних слів з відповідним значенням від певних дієслів не завжди реалізується на словотворчому рівні.

Найменш дериваційно продуктивними у цьому блоці виявилися дієслова *нотувати, конспектувати* і *реферувати*. Від них засвідчено тільки по одному похідному: *реферуватися* (“нейтралізація особовості”), *занотувати, законспектувати* (“виконати, довести до результату дію”). Відсутність похідних у інших семантичних позиціях від цих твірних спричинена їх семантико-граматичними особливостями, оскільки ці дієслова мають чисто узальне обмеження у поєднанні з іншими словами, у позиції об’єкта при цих дієсловах можуть виступати тільки кілька іменників: *конспектувати* (статтю, книжку, доповідь), *нотувати* (картини, враження, виступ), *реферувати* (журнал, газету). Крім того, словотворча активність дієслів зумовлюється обсягом їх семантичної структури, більш активними є лексеми з більшою кількістю лексико-семантичних варіантів, а дієслова *конспектувати, нотувати, реферувати* є моносемічними.

Тільки дієслова словотвірно виражають валентність аспекта (компонент розщеплення валентності змісту), наприклад, *писати* → *твір* (об’єкт – “твір”, аспект – “створити об’єкт”) – *написати твір*. Результати реалізації похідними від дієслів конкретної фізичної дії семантичних позицій вербальної зони певним чином пов’язані з категорією родів дії дієслова. “Роди дії – підпорядковані категорії аспектуальності пари дієслів, одне з яких характеризується якимось додатковим семантичним значенням: повторюваності, розподільності, однократності і под. Обидва компоненти або частіше один із них є одновидовим – доконаного чи недоконаного виду” [Русанівський 1993: 201]. За своєю семантикою вони поділяються на результативні, фазові, кількісні і ступеня інтенсивності. Крім результативних родів дії у мові функціонують ще й результативні дієслова, які виражають результат дії, ускладнений або не ускладнений додатковими семами. Якщо результат ускладнений різними обставинами (*писати* – *вписати* (слова) “вставити слова в написаний текст”, *друкувати* – *передрукувати* (статтю) “друкувати, публікувати ще раз, повторно, в іншому друкованому органі”), то при утворенні від дієслова недоконаного виду його корелятивної пари додаткові семи зберігаються: *вписати* – *вписувати* (слова), *передрукувати* – *передруковувати* (статтю). Результативний рід дії відрізняється від результативного дієслова тим, що він обов’язково становить групу одновидових дієслів, об’єднаних спільним для всіх них семантичним компонентом.

Переважає більшість похідних вербальної зони – це результативні дієслова. Серед родів дії дієслова девербативами представлені тільки три – результативні, фазові і кількісні. До результативних родів дії належать дієслова *законспектувати* (“виконати, довести до результату дію”), *покарбувати* (“виконувати дію, поширюючи її на якусь площу”). Фазові роди дії вказують на часову визначеність дії, що потребує введення у певні межі: *прописати, прокарбувати* (“виконувати дію протягом певного часу”). Кількісні роди дії поділяються на ті, що виражають кількість вияву самої дії (позначають, наприклад, тривалі переривчасті дії – *пописувати* “виконувати дію протягом певного часу”) і ті, що підкреслюють участь у виконанні дії багатьох суб’єктів або її спрямованість на певну кількість об’єктів – до таких належать усі похідні із словотвірним значенням “виконувати дію, поширюючи її на кілька об’єктів”: *пообписувати, понадписувати, пописати, перекарбувати* тощо.

Дієслівний блок представлений семантично можливими модифікаціями дії аналізованих дієслів. Валентності, які передбачають ознаки дії, що виражені у реченні прислівниками, дериваційно реалізуються тільки дієсловами. Валентність ступеня інтенсивності дії і міри виконання дії (поєднання дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності дії на зразок *сильно, легко, ледве* і прислівниками міри на зразок *багато, мало, недостатньо*) транспонується в дієслова, що позначають кількісні модифікації дії. Похідні, які реалізують цю валентність, представлені у семантичних позиціях “дію виконати не до кінця, не завершити” (*недописати*) і “виконувати дію, поширюючи її на кілька об’єктів” (*перекарбувати, пописати, навписувати, пообписувати, понадписувати* “зробити надписи на поверхні багатьох об’єктів”, *подописувати, поописувати, понаписувати, порозписувати, поідописувати, поприписувати, попереписувати, повиписувати, повідписувати, повписувати, позаписувати, постписувати*). Останнє словотвірне значення характеризується й найбільшою глибиною місць, або позицій парадигми. Темпоральні модифікації дії, які є результатом реалізації темпоральної валентності, передбачають поєднання твірного дієслова з прислівниками *довго, швидко* і фазовими дієсловами *почати, закінчити*. Такі модифікації представлені у словотвірних значеннях “дію довести до чого-небудь (якоїсь мети, етапу, межі), закінчити” (*дописати* “закінчувати писати, писати до якої-небудь межі”, *додрукувати* “друкувати до кінця; друкувати до певної межі”), “виконувати дію протягом якогось часу” (*прописати, прокарбувати* “карбувати якийсь час”, *пописувати*).

Векторна валентність, яка передбачає поєднання дієслова з просторовими прислівниками на зразок *знизу, зверху, збоку, навколо* транспонується в дієслова, що позначають просторові модифікації дії. Ряд просторових модифікацій відображають одночасно і векторну, і об’єктну валентності твірного дієслова. Похідні з такими модифікаціями актуалізовані в семантичних позиціях: 1) “додатково виконати дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об’єкта” (*понадписувати* “зробити надписи над текстами”, *приписати, підписати, надписати* “писати зверху над раніше написаним”, *дописати* “писати додатково до чого-небудь, додавати до написаного раніше”, *додрукувати* “друкувати в додаток до надрукованого раніше”); 2) “виконувати дію, поширюючи її на якусь площу” (*списати* “пишучи, заповнювати графічними знаками (аркуші, сторінки і т. ін.)”, *обписати, надписати* “робити напис на чому-небудь (переважно на зовнішній стороні)”, *прокарбувати* “робити зарубку, позначку на певній кількості чого-небудь, карбувати”, *вкарбувати, накарбувати, покарбувати*); 3) “виконувати дію над об’єктом повторно, заново, по-іншому” (*переписати, списати* “писати, відтворюючи текст оригіналу, робити рукописну копію”, *відписати, переписати, розписати, передрукувати*); 4) “виконувати дію, при якій відбувається проникнення якогось об’єкта в інший” (*вписати, вдрукувати*).

Продуктивними в реалізації словотворчого потенціалу виступають аналізовані дієслова у словотвірному значенні “виконати, довести до результату дію”: *описати, записати, виписати, відписати* “відповідати комусь листовно”, *занотувати, законспектувати, викарбувати, відкарбувати, закарбувати, розкарбувати*.

Отже, аналіз словотвірних парадигм дієслів із семантикою “створювати різноманітні типи записів” показав, що найбільшою словотворчою активністю характеризується дієслово *писати*, лексико-семантичний варіант якого виражає найбільш абстрактне узагальнене значення “зображувати рукою на папері або іншому матеріалі графічні знаки (літери, цифри і таке ін.)”. Трохи менш дериваційно активними виявилися дієслова *карбувати* і *друкувати*, однак незасвідченість похідних від цих твірних у більшості семантичних позицій зумовлена, насамперед, відсутністю потреби в таких номінативних одиницях у комунікативній діяльності людини. Мінімальною словотворчою спроможністю характеризуються дієслова *реферувати, нотувати, конспектувати*, які є похідними і мають обмеження на заміщення їхніх актантів. Похідні від аналізованих дієслів реалізують валентності суб’єкта, об’єкта, що дериваційно актуалізовані в іменниках; аспектну валентність, яка словотворчо реалізується дієсловами, що позначають завершення дії, повторне її виконання, просторово-об’єктні, темпоральні та квантитативні модифікації дії. Найбільша протяжність словотвірної парадигми – у дієслова *писати*, далі йдуть – *друкувати, карбувати*, мінімальна протяжність – у твірних *конспектувати, реферувати, нотувати*.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Апресян 1967 – Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М., 1967. – 252 с.
 Апресян 1973 – Апресян Ю. Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики 1972. – М., 1973. – С. 279 – 325.
 Виноградов 1972 – Виноградов В. В. Русский язык. – М., 1972. – 613 с.

Гатауллин 1988 – Гатауллин Р. Г. Некоторые вопросы валентности в стилистическом словообразовании // Исследования по семантике. – Уфа, 1988. – С. 133 – 138.

Кильдибекова 1983 – Кильдибекова Т. А. Структура поля глаголов действия. – Уфа, 1983. – 76 с.

Манучарян 1981 – Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван, 1981. – 313 с.

Морозова 1980 – Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 20 с.

Овчинникова 1993 – Овчинникова І. І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Київський державний педагогічний інститут імені М. Драгоманова. – К., 1993. – 182 с.

Русанівський 1993 – Русанівський В. М. Дієслово // Безпояско О. К. та ін. Граматика української мови. – К., 1993. – С. 157 – 242.

Уфимцева 1968 – Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М., 1968. – 199 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Джочка – аспірантка кафедри української мови Прикарпатського університету імені В. Стефаніка.

Наукові інтереси – проблеми основоцентричного словотвору.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ДІЄСЛІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Марина Навальна (Переяслав-Хмельницький)

У статті проаналізовано основні тематичні групи дієслів соціально-економічної сфери у сучасній українській мові, встановлено основні тенденції у поповненні їх новими одиницями.

In the article the principal thematic groups of the verbs of social and economic sphere in the modern Ukrainian language have been analysed, the basic tendencies to increasing them with the new units have been established.

Проблема лексико-семантичної диференціації дієслівної лексики є однією з найдискусійніших у сучасному мовознавстві. У русистичі відомо кілька лексико-семантичних класифікацій дієслів, які розрізняються кількісним та якісним складом виділених груп [Шведова 1983: 311 – 321; Лексико-семантические группы русских глаголов 1989: 4 – 23; 64 – 83; 86 – 89]. В українському мовознавстві послуговуються поділом дієслів на лексико-семантичні групи, запропонованим в академічному курсі сучасної української мови [Сучасна українська літературна мова 1969: 325 – 330]. Основну увагу тут зосереджують на аналізі окремих лексико-семантичних груп дієслів [Овчинникова 1993; Усатенко 1969].

Об'єктом дослідження в цій статті є дієслова соціально-економічної сфери, які охоплюють широку палітру назв дій, процесів та станів. Вони об'єднуються в шість тематичних груп.

1. Дієслова, пов'язані з державно-суспільним ладом та історією країни.
2. Дієслова, що характеризують діяльність політичних партій.
3. Дієслова, що визначають міжнародні відносини.
4. Дієслова на позначення загальнополітичних понять.
5. Дієслова, що окреслюють загальноюридичні дії, процеси та стани.
6. Дієслова, що означають фінансово-економічну та комерційну діяльність.

Кожна тематична група поділяється на вузлі підгрупи. Так, дієслова, пов'язані з державно-суспільним ладом та історією країни налічують шість підгруп, що означають: 1) загальні суспільні процеси: *відродити, гармонізувати, дестабілізувати, індустріалізувати, модернізувати, правити, стабілізувати, формувати(ся), функціонувати* та ін., напр.: ... **відродимо** духовні й моральні засади суспільства, визначимо нові ... орієнтири суспільного поступу, зміцнення української державності ("Людина і влада"); ... **урядові та Національному банку** вдалося наблизитися до взаєморозуміння й **гармонізувати** валютну політику та валютний курс ("День"); 2) процеси в державі: *гарантувати, зміцнювати, панувати, приватизувати, роздержавити, сконцентрувати, удержавити, українізувати* та ін., напр.: В умовах соціально-економічної кризи, неспроможності держави **гарантувати** навіть прожитковий мінімум, ... грошові кошти, покладені на особисті рахунки, є чи не єдиним джерелом забезпечення... ("Голос України"); Під час зміни форм власності має **панувати** здоровий глузд ("Людина і влада"); 3) процеси, які відбивають діяльність законодавчої та виконавчої влади: *винести, затвердити, звільнити, конституціювати, коригувати, обговорити, політизувати, призначити, прийняти, регулювати(ся), розглянути, розробити, схвалити* та ін., напр: **Невдовзі ми винесемо** цей документ на загальне обговорення... ("Людина і влада"); На наступній сесії парламент повернеться до його [законопроекту] розгляду і, на думку В. Медведчука, остаточно **затвердить** волевиявлення народу ("Голос України"); 4) російський або інший вплив на відносини в суспільстві: *американизувати(ся), європеїзувати, змосковицяти, зросійщувати, зрусифікувати(ся), офранцузити(ся)* та ін., напр: Як **американизується** Україна всім помітно... ("Світ про Україну"); Як у Львові "Діло" **змосковицили** ("За вільну Україну), 5) суспільні історичні процеси: *депортувати, репресувати, розкуркулювати, совєтизувати(ся)* та ін., напр.: ... двічі його [Гінсберга] **депортували** з Праги та Гавани ("День"); На думку неофрейдиста Герберта Маркуза, лихо сучасного світу в тому, що він надто **репресує** Ероса... ("День");

б) національні та класові процеси: *дискримінувати, здекласувати(ся), зденаціоналізувати, націоналізувати* та ін., напр.: ... *Українці не мали багато підстав для особливої вдячності до поляків, які в 30-ті роки **дискримінували** їх ("День"); Якщо хтось захоче **націоналізувати** нашу компанію, то ми швидко розпродано свої акції за кордоном... ("День")*.

Дієслова, що характеризують діяльність політичних партій, мають три підгрупи, що визначають: 1) процеси впровадження партійних ідей чи принципів: *блокувати, втілити, камуфлювати, легалізувати, просвіщати, розблокувати, торпедувати* та ін., напр.: *А минулої п'ятниці Б.Ярошинський завітав до Віктора Ющенка... і розповів... про підсумки роботи його підлеглих, які своїми розпорядженнями й листами, по суті, **блокували** роботу... ("День"); Ліві не поспішають **легалізувати** свої окремі "чорні" справи... ("Патріот");* 2) об'єднання або роз'єднання партій: *вилонитися, відокремитися, об'єднати, роз'єднати, сконсолідувати, солідаризувати(ся)* та ін., напр.: ... *не можна оминати Спільку Української Молоді, яка **вилонилася** зі СНУМу ("Народна газета");* *Із ... кандидатів завжди можна відшукати того, хто володіє необхідними організаторськими здібностями, своїм досвідом і авторитетом зуміє **об'єднати** спеціалістів... ("Урядовий кур'єр");* 3) діяльність або поведінку членів партій та громадських об'єднань: *балотуватися, бойкотувати, виступити, висунути, головувати, голосувати, делегувати, запропонувати, кандидувати, лобювати, обирати, підтримати, пікетувати, проголосувати, самовисунути(ся)* та ін., напр.: *Блок із 15-ти опозиційних партій, здається схильється до підтримки кандидатури Воїслава Кошуніци, який погоджується **балотуватися** тільки в тому випадку, коли у виборах візьмуть участь і чорногорці... ("День"); ... більшість інших партій заявила, що **бойкотуватимуть** вибори ("День").*

Тематична група дієслів, що виражають дії, процеси та стани, спрямовані на налагодження міжнародних відносин, також об'єднує три підгрупи, які означають: 1) процеси, пов'язані з міжнародними документами або з реалізацією міжнародних прав: *декларувати, денонсувати, задекларувати, легітимувати (легітимізувати), парафувати, ратифікувати* та ін., напр.: *Скасований декрет, як відомо, **декларував** повернення сплачених сум у випадку експорту продукції ("День");* *Денонсувати угоду можна в будь-який момент, тому занадто багато надії на неї покладати навряд чи варто ("День");* 2) процеси, спрямовані на об'єднання держав: *інтегруватися, об'єднатися* та ін., напр.: ... *найбільший у світі спільний ринок дає небачені можливості для тих, хто вміє і бажає працювати. І ми [поляки] вже значною мірою **інтегрувалися** в цей ринок... ("Україна і світ сьогодні");* *Україні передусім нагально потрібно **об'єднатися**, в цьому переконати громадян... ("Людина і влада");* 3) процеси, пов'язані із встановленням або ліквідацією державних кордонів: *делімітувати, демаркувати, ліквідувати* та ін., напр.: *Державний кордон з Польщею, Словаччиною, Румунією та Угорщиною **делімітували**... ("День");* *Державний кордон... **демаркували** (тобто лінію кордону нанесли на топографічну карту і позначили на місцевості) ("День").*

Дієслова, що окреслюють загальнополітичні поняття, згруповані в чотири підгрупи, які виражають: 1) прогнози і можливості: *оптимізувати, прогнозувати, реалізувати, рекомендувати, уможливити, унеможливити* та ін., напр.: ... *Природне бажання удосконалювати й **оптимізувати** відносини з усіма державами ... не завжди зустрічає адекватну реакцію з боку деяких політичних сил ("Урядовий кур'єр");* *Загалом спеціалісти **прогнозують**, що цьогоріч в області буде вироблено понад 55 тонн цукру ("Голос України");* 2) спільну діяльність: *здійяти, поєднувати, скооперувати, співдіяти, співпрацювати* та ін., напр.: ... *Сергій Тигипко **поєднує** свій капітал з партією "Трудова слава" і структурами Віктора Пінчука й Андрія Деркача ("Україна і світ сьогодні");* ... *ОУН **співдіятиме** з усіма... силами, які своїм найвищим завданням ставлять добро України ("Українське слово");* 3) інформування: *анонсувати, висвітлювати, висловити, виступити, коментувати, обговорювати(ся), обнародувати, оприлюднити, повідомляти, популяризувати* та ін., напр.: *Віце – прем'єр ... Сергій Тигипко **анонсував** зміни у валютній політиці ("День");* ... *видавці мають намір **висвітлювати**, як в Україні "утверджується нова, досконаліша система влади"... ("Людина і влада");* 4) прискорення дії: *актуалізувати, динамізувати, зінтенсивити, прискорити* та ін., напр.: *Напередодні зустрічі російського та українського президентів Грузія **актуалізувала** свої претензії на частину Чорноморського флоту ("День");* *Така критика ... допомогла вдосконалити і **зінтенсивити** засоби нашої спільної праці ("Урядовий кур'єр").*

Дієслова, що окреслюють загальноюридичні дії, процеси та стани, об'єднують три основних тематичних підгрупи, які означають: 1) законність якоїсь дії, вказують на отримання дозволу на що-небудь, тощо: *амністувати, дозволити, санкціонувати* та ін., напр.: *Однак натомість, щоб закрити справу з таким формулюванням, Штрінкера та Скрипницьку... **амністують** ("День");* *Слідчий **дозволив** зустріч з родичами... ("Ми і право");* 2) звинувачення когось в чому-небудь, навмисне викривлення фактів тощо: *арештувати, звинуватити, інкримінувати, позивати(ся), притягувати, сфальсифікувати* та ін., напр.: *Павла Лазаренка **арештують** при найменшій можливості... ("Новини");* *Звинуватити легко, а як довести це в суді? ("Нова газета");* 3) захист чого-небудь, кого-небудь законним шляхом: *анулювати, апелювати, захищати, у(в)законити* та ін.; напр.: *Попередній вирок **анулювали** – так вирішив обласний суд (Папірус);* ... *захищати* *непрацездатне населення від життєвих негараздів (Людина і влада).*

Шоста тематична група дієслів об'єднує найбільшу кількість підгруп, що зумовлено різноплановістю фінансово-економічної та комерційної діяльності. Вони визначають: 1) види діяльності підприємств, установ

тощо: акціонувати(ся), збалансувати, інвестувати, корпоратизувати, приватизувати, реструктуризувати, розприватизувати, структурувати(ся) та ін.; напр.: *Нехай стають науково-виробничими фірмами, акціонуються або оголошують про своє банкрутство* (“День”); *Отже, без значного урізання витратної частини... збалансувати бюджет буде неможливо* (“День”); 2) кредитування та меценатство: *авансувати, виділяти, дотувати, кредитувати, спонсорувати* та ін.; напр.: ... *щороку з державного бюджету виділяють близько 12 мільярдів доларів...* (“Людина і влада”); *Держава має дотувати селянина через кредитування тощо* (“Голос України”); 3) процеси обміну і продажу: *бартеризувати, виставити, демпінгувати, обміняти, поторгувати(ся), продавати, регламентувати, торгувати* та ін.; напр.: *Підґрунття корупції ми вбачаємо і в тому, що економіку в Україні широко бартеризували* (“Урядовий кур’єр”); ... *я не підтримую тих “реформаторів”, які хотіли б виставити на продаж, здається, мало не все, що бачать їхні очі* (“Людина і влада”); 4) отримання прибутків, доходів: *виканючувати (розм.), вициганювати (розм.), калимити, лататися (розм.), одержувати, плюсувати, преміювати, профінансувати, субсидувати* та ін.; напр.: *Того травневого дня у Хмельницькому Люда виканючила... 26 гривень* (“День”); ... *державна прямо або опосередковано субсидує експорт...* (“День”); 5) втрату коштів: *витрачати, відрахувувати, відстібувати (розм.), девальвувати, збанкрутувати, конфіскувати, оштрафувати, стягувати(ся)* та ін.; напр.: ... *підприємства, об’єднання та організації відраховують до інноваційного фонду кошти...* (“Вісник податкової служби України”); *Уряд, який девальвував карбованець, має взяти на себе компенсацію ... витрат* (“Молодь України”); 6) операції з грошовими одиницями: *виділяти, вкладати, диверсифікувати, доларизувати(ся), економити, закласти, заплатити, зекономити, конвертувати, обміняти* та ін.; напр.: ... *уряд раніше ухвалив рішення спрямувати на ліквідацію наслідків стихійного лиха 14,5 млн. грн. Виділяти кошти двом областям будуть у рамках цієї суми* (“Урядовий кур’єр”); *Нині МЕК “Ітера” впевнено диверсифікує свій бізнес* (“Голос України”); 7) підприємництво: *комерціалізувати(ся), конкурувати, орендувати, оподатковувати, рекламувати* та ін.; напр.: *Ми в своєму регіоні дуже швидко комерціалізувались...* (“Урядовий кур’єр”); ... *легальний нафтобізнес... неспроможний конкурувати з контрабандою високооктанових марок бензину* (“День”).

Поділ дієслів соціально-економічної сфери на групи і підгрупи, звичайно, до певної міри умовний, тому що ряд дієслів однозначно входить до різних груп, що засвідчує відсутність чітких меж між виділеними тематичними групами. Так, зокрема, лексема *інтегруватися* може бути віднесена до тематичної групи дієслів, що визначають міжнародні відносини, якщо вона вказує на приєднання однієї держави до якоїсь світової спільноти, або до тематичної групи дієслів, що характеризують діяльність політичних партій, блоків у внутрішньому житті держави, напр.: *Європа інтегрується, а СНД навпаки – “частинками” розпадається...* (“Новини”); *Аналітики і політологи стверджують, що тільки окремі партії інтегруються перед виборами* (“Діловий Переяслав”).

Дієслово *структуруватися* може бути в тематичній групі дієслів, пов’язаних із державно-суспільним ладом та історією країни, коли йдеться про побудову різних гілок влади, а також у тематичній групі дієслів, що означають фінансово-економічну та комерційну діяльність, якщо треба вказати на перебудову в установах, підприємствах, фінансово-банківській системі, напр.: *За останні роки... номенклатурна олігархія структурувалася, зросла з криміналітетом, має своїх представників у всіх ешелонах влади...* (“Українське слово”); *Нові банки тісно співпрацюють з комерційними фірмами, які вчасно структурувалися...* (“Нова газета”).

Про те, що лексема може входити до декількох тематичних груп і що це є закономірним явищем у мовознавстві, зазначав А. А. Бурячок: “... та сама назва, часто без зміни лексичного значення, є точкою, в якій перехрещуються різні лексико-тематичні групи й підгрупи СПЛ, утворюючи складну систему взаємозв’язаних компонентів. Ці зв’язки, звичайно, зумовлені закономірностями зв’язків між соціально-політичними поняттями та явищами, які існують у дійсності” [Бурячок 1983: 31].

Виділені тематичні групи дієслів не є закритими, вони відкриті як для поповнення новими лексичними одиницями, так і дієсловами інших лексико-семантичних груп.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бурячок 1983 – Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов’янських мов: назви відносин між державами, народами. – К.: Наук. думка, 1983. – 248 с.
- Лексико-семантические группы русских глаголов 1989 – Лексико-семантические группы русских глаголов / Под ред. Э.В.Кузнецовой. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1989. – 180 с.
- Овчиннікова 1993 – Овчиннікова І. І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об’єкта в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993. – 23 с.
- Сучасна українська літературна мова 1969 – Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
- Усатенко 1969 – Усатенко Т. П. Дієслова переміщення сучасної української літературної мови. – К., 1969. – 238 с.
- Шведова 1983 – Шведова Н. Ю. Лексическая классификация русского глагола // Славянское языкознание: IX Международный съезд славистов. – М., 1983. – С. 306 – 321.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марина Навальна – аспірантка Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди.
Наукові інтереси – граматики сучасної української мови.

ДІЄСЛОВА ДЛЯ ПЕРЕДАЧІ ЗВУКІВ, ЩО УТВОРЮЮТЬ ТВАРИНИ

Ольга Бабакова (Мелітополь)

У статті проаналізовано дієслова із значенням “видавати чи створювати звуки” (про тварин), визначено їх місце у лексико-граматичній системі дієслова, охарактеризовано граматичні та функціональні особливості даної групи дієслів звучання.

In the article the verbs with the meaning “to produce or create sounds” (about animals) are analyzed, their place in the lexico – grammatical system of the verb is determined, grammatical and functional peculiarities of this group of the verbs of sounding are characterized.

Здавна дієслову належить центральне місце серед частин мови. Як зазначає І. Р. Вихованець, “ця центральність впливає з того, що тільки в дієслові зосереджуються всі значеннєві різновиди ознаки – дія і стан (щоправда, з нашаруванням на них властивої дієслову динамічності)” [Вихованець 1988: 42]. Отже, за семантико-граматичними властивостями розрізняють дієслова дії та дієслова стану. У межах цих класів виділяють семантичні підкласи або групи дієслів.

Спроби визначення семантичних груп дієслів відбито у працях В. М. Русанівського [Русанівський 1965: 56 – 65], Е. В. Кузнецової [Кузнецова 1979: 5 – 12], Л. М. Васильєва [Васильєв 1977: 3 – 20], В. В. Прокопова [Прокопов 1945: 68] та ін.

Однією з лексико-граматичних груп є група дієслів звучання, які об’єднуються на основі спільного компонента – семи звучання. Дієслова, які у словниковій статті мають семантику “видавати або створювати звуки”, можна поділити на три основні групи:

- 1) дієслова, що характеризують звучання неживих предметів;
- 2) дієслова, які характеризують звуки, що видає людина;
- 3) дієслова для передачі звуків інших живих істот.

Серед третьої групи значне місце посідають дієслова, які передають звуки, створені свійськими та дикими тваринами.

“Поряд із звуконаслідувальними вигуками, пов’язаними з природними явищами (падіння фізичних тіл, шум вітру й води і под.), уживаються також слова, що передають звуки, приписувані тваринам... Усі вони можуть ставати коренями звуконаслідувальних дієслів: бе – бекати, ме – мекати, няв – нявкати, гав – гавкати...” [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993: 166]. Дієслова звучання для передачі звуків, що видають тварини, мають, здебільшого, звуконаслідувальний характер, напр.: Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються; там перепели хававкали та як у забій били; тут вівці *бекають*, *мекають*, *кахикають* (Панас Мирний); Дід почув, що Лиско *гавка* на вовка, й собі підійшов... (Панас Мирний); Слідом за нею ходив оранжево-рижкий котятра і, зачувши розтривожений гороб’ячий дух, *нявчав* так, ніби з нього живцем здирали шкуру (Г. Тютюнник).

За віднесеністю до одного суб’єкта (вівця, коза) дієслова *бекати*, *мекати*, *мекекати* – синонімічні. У народній загадці трапляється ще один варіант дієслова *бекати*: Одне ричить, друге *бечить*, третє плаче (бик, вівця, коза). Серед звуконаслідувальних дієслів можна виділити ще такі синоніми: *нявкати* і *нявчати* (про котів), *рохкати*, *хрокати*, *хрюкати* (про свиней), *дзявкати* і *дзяволити* – пискливо гавкати (про маленьких собак).

Від дієслів звучання недоконаного виду утворюється корелятивна видова пара за допомогою суфікса –ну. Такі дієслова означають однократну, раптову дію, напр.: [Бурундучок] *цикнув*, кивнув хвостиком. Схилив голівку набік і *цикнув* ще раз (Іван Багряний); Десь у дворі *гавкнула* собака і Хома зригнувся” (Є. Гуцало); Теля *бекнуло* та й скочило прямо на пліт (Л. Мартович).

Частина дієслів звучання не має звуконаслідувального характеру. Наприклад, дієслово *вити* означає “видавати протяжні високі та жалібні звуки” [СУМ, 1971: 509]. Предикат дії передбачає суб’єкта-діяча, яким може бути собака, вовк, шакал чи взагалі звір, пор.: Слухає, як вовки лісом *виють* і фортуна нічю гуляє (О. Кобилянська); Чорний худий пес вертівся, вставав, лягав, відтак підняв голову вгору і почав *вити* (О. Кобилянська); Десь вийшли звірі з темних хащ і *виють* тужно (В. Сосюра).

За допомогою дієслова звучання *вити* створюються метафоричні порівняння, напр.: Синє море звірюкою То стогне, то *виє* (Т. Шевченко). Дієслово *вити* входить до складу фразеологізму *вовком вिति*, втрачаючи при цьому значення звучання. У словнику вираз тлумачиться так: “гірко скаржитися, ремствувати і т. ін. на що-небудь, страждаючи від чого-небудь” [ФТС, 1991: 30]. У реченні *Сніги тепер в серці і вовки виють* (М. Коцюбинський) дієслово *вити* вжите в переносному, образному значенні і в сполученні з іменником вовки передає душевний стан героїні – безнадію, невимовну тугу, відчай. Значення звучання відсутнє.

Предикат дії з семантикою звучання *ревити* означає “видавати рев, ревіння”, може мати при собі суб’єкт-іменник, що називає сільських тварин (віл, корова, бугай, бик), диких тварин (ведмідь, вовк, ізюбр, лев, тигр тощо) або ж дає узагальнену назву тварин (худоба, звірі, скот), напр.: А так – птиці щечечуть, воли *ревуть*, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... (П. Мирний); Скочив і бугай на тин, – та на кілку й застряв... Страховище заколихалось, *ревнуло* не своїм голосом, рвонулось з усієї мочі (П. Мирний); Тільки на панському

дворі *ревуть* корови (М. Коцюбинський); ... Той вовк як почав *ревти*, то набігло їх більше як копа, а кіт дожидає (Нар. тв.); В колгоспному дворі, стирлувавшись біля корівника, *ревла* худоба (Г. Тютюнник); Навіть звірові дане своє: ведмідь *реве*, вовк виє, лев рика (Г. Тютюнник); А в нетрях уже *ревіли* ізюбри (І. Багрянний); Скот, мов, ніколи не *реве* без нужди... Як вертається додому та *реве* – то він радіє, що скоро дома буде та спочине... (П. Мирний).

На основі порівняння природних явищ зі звуками, що видають тварини, створюються загадки, прислів'я, напр.: *Реве віл на сто гір, на сто кроків, на сто потоків. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Корова реве, ведмідь реве, а хто кого дере – і чорт не розбере!* (Нар. тв.)

Для позначення звуків, які видають коні, найчастіше вживаються дієслова *іржати*, *ржати*, *пирхати*, *пирськати*, *фиркати*, *форкати*, для позначення однократної, раптової дії – *фиркнути*, *форкнути* тощо, пор.: В тім лісі стоять усе кам'яні конюшні, а в конюшнях *іржуть* коні (Нар. тв.); Зозуля літала над ним, куючи, А коники *ржали*, його везучи... (Нар. тв.); І знову зробилося тихо, тільки блимали зорі та було чути, як в улоговині *пирхають* коні, пощипуючи траву (Г. Тютюнник); Коні шалено хвиськали хвостами, били ногами, *пирськали*, мотали головами (І. Багрянний). Дієслова *пирхати*, *пирськати* мають значення “видавати глухі уривчасті звуки, шумно випускаючи повітря з ніздрів, рота” [СУМ, 1975: 358]

Крім значення “видавати звуки”, дієслова звучання можуть означати “створювати звуки”, зокрема, під час їжі, пересування, бійки тощо. Так, при розжовуванні їжі тварини видають певні звуки, хрумкіт. Дієслова *хрумтати*, *хрумкати*, *хрупати*, *хрумтіти*, *хрумкнути* найчастіше поєднуються з іменниками – назвами коней, кіз, корів, овець та інших тварин, напр.: Розгнудані коні, інколи форкаючи, тихо *хрумали* обрік (М. Коцюбинський); Кінь подивився скоса, наставив вуха, але далі *хрумкав* молоденькою соковитою травицею (Ю. Смолич); Під повіткою подзвонював вудилами та *хрумтів* травною виїзний коник (Ю. Збанацький); Покірно збіглися корови і смачно *хрумкають* траву (В. Сосюра); Вони [вепри] нишпорили під снігом, *хрумкали*, *чавкотіли*, розмелюючи щелепами кедрові бирки і вибираючи горіхи (І. Багрянний).

Під час пересування тварини можуть утворювати різкі, дзвінкі чи гуркітливі звуки: *цокотіти*, *торохтіти* тощо, напр.: З меканням *торохтять* ратицями вівці, смердять розпареною на сонці вовною (Г. Тютюнник); [Отара овець] ... мекала на різні лади, дрібненько *цокотіла* ратичками по сухому глиняному ґрунті (Г. Тютюнник). Тут ми бачимо моделі речень, де, крім предиката і суб'єкта дії, названо й каузатора звучання (ратиці), хоч можливі конструкції і без вказівки на каузатора, напр.: Овечки мекекають, кози собі теж за ними, та *тупотять*, та бігають по загороді (Г. Квітко-Основ'яненко).

Деякі тварини видають характерні звуки, що нагадують гучний сміх, звучання сурми, труби. Для позначення таких звуків вживаються відповідно дієслова *реготати*, *сурмити*, *трубити*, напр.: Десь *реготала* вивірка (І. Багрянний); – Невесело, Андрію, тут зимою. Тільки дерево шумить та вовки *трублять* (М. Стельмах); Десь далеко *сурмив* ізюбр, і луна котилася нетрами. Він починав з низької ноти і підносив її дедалі вище, до шаленого боєвого реву – виклику (І. Багрянний).

Частина дієслів поєднує в одній дії кілька процесів, наприклад, звуковираження і спосіб вияву психо-фізичного стану суб'єкта, як у дієсловах-синонімах *скавчати*, *скавучати*, *скавуліти*, *скиглити*, *скимліти*, *скиміти*, *скимлити*. Наприклад, дієслово *скимліти* означає “видавати протяжні, жалібні звуки” (про тварин) [СУМ, 1978: 269], *скавучати* – “повискувати (жалібно, радісно або з нетерпінням)” [СУМ, 1978: 238].

Отже, у складі лексико-семантичної групи дієслів звучання виразно виділяється підгрупа дієслів, що мають значення “видавати або створювати звуки” (про тварин). Ця підгрупа характеризується низкою граматичних, функціональних ознак, визначальними серед яких є велика продуктивність суфікса –ну, за допомогою якого утворюються звуковиражальні дієслова доконаного виду із значенням однократності і раптовості дії. У граматичній структурі речень виділяють предикат дії, що виражається дієсловом звучання, та суб'єкт дії, виражений іменником – назвою тварини. Аналізовані дієслова часто входять до складу метафор, порівнянь, функціонують у прислів'ях, приказках, загадках.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско, Городенська, Русанівський 1993 – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
- Васильев 1977 – Васильев Л. М. Семантика глаголов звучания в современном русском языке // Системные отношения в лексике и методы их изучения. – Уфа, 1977 – Сб. 3. – С. 3 – 20.
- Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Кузнецова 1979 – Кузнецова Э. В. О принципах и методах выделения объема семантических классов русских глаголов // Классы слов и их взаимодействие. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1979. – С. 5 – 12.
- Прокопов 1945 – Прокопов В. В. Основные лексико-семантические типы русских глаголов. – Самарканд, 1945. – 68 с.
- Русанівський 1965 – Русанівський В. М. Спроба визначення семантичних груп дієслів на основі формальних критеріїв // Структурно-математична лінгвістика. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 56 – 65.
- СУМ 1971 – 1980 – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1971 – 1980.
- ФТС 1991 – Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – К.: Рад. шк., 1991. – 400 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Бабакова – асистент кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету.
Наукові інтереси – проблеми функціональної граматики.

СЛОВОТВІРНА І ЛЕКСИЧНА ОМОНІМІЯ ДІЄСЛІВНИХ ПОХІДНИХ ІЗ ПРЕФІКСАМИ *ВИ-*, *ПЕРЕ-*

Леся Кіндей (Кіровоград)

У статті аналізується специфіка омонімії як універсального мовного явища, наводяться погляди лінгвістів щодо функціонування словотвірних дієслівних омонімів; розглядаються найважливіші диференційні параметри, за якими вони розмежовуються; досліджуються особливості семантики префіксів *ви-*, *пере-* і корневих морфем дієслів, що дає змогу кваліфікувати найтипівші групи словотвірних і лексичних омонімів серед похідних із префіксами *ви-*, *пере-*.

The specificity of homonymy as a universal linguistic phenomenon and different linguists' points of view concerning functioning of word-building verbal homonyms are analysed in this article; the important differential parameters, due to which they are differentiated, are considered in it; the semantic peculiarities of prefixes *vi-*, *pere-* and root morphemes of verbs, which give the opportunity to qualify the most typical groups of word-building and lexical homonyms among derivative words with prefixes *vi-*, *pere-*, are investigated in it.

Сучасні теорії дають змогу розглядати омонімію не як відносну, а як абсолютну лінгвістичну універсалію, яка охоплює мову в цілому, всі рівні і ланки її структури і вимагає розгляду з різних позицій; наявність омонімів у природних мовах обов'язкова і закономірна. Поряд із лексичною омонімією, яка характеризує лише семантичний бік мовних фактів, на перший план висувається дослідження омонімії, пов'язаної із закономірностями будови слів певних класів, з їх специфікою, а також із способами словотвору, тобто омонімія словотвірна, що, окрім семантики, враховує і структурний бік утворень.

Для конкретного аналізу семантики у галузі омонімії, яка виявляється на різних мовних рівнях, беруться до уваги передовсім дієслова. Доцільність такого підходу мотивована самою сутністю дієслова, яке виступає в сучасній українській літературній мові як ядерний семантико-граматичний клас слів, до того ж найбільш інформативний і найбільш важливий.

Вивчення проблем омонімії на рівні префіксів вимагає визначення поняття морфеми. Н. Ф. Клименко і Є. А. Карпіловська кваліфікують морфему як “елементарну мінімальну одиницю мови, що має значення, неподільна за формою в межах одного слова, але подільна за семантикою” [Клименко 1998: 8].

Розглядаючи морфеми як невід'ємний складник системи мови, зауважимо, що її значення характеризується вищим ступенем та іншим планом абстракції, бо “може співвідноситись із тематично різними поняттями, охоплювати кілька класів, предметів, тобто воно стоїть ніби над класами предметів або понять, тим часом як лексичне значення слова співвідносне лише з одним класом предметів або понять” [Філософ. пит. м-ва 1972: 64].

Суттєвою для дослідження омонімії афіксів (зокрема префіксів), є диференціація двох понять: “омонімії зовнішньої” і “омонімії внутрішньої”. За твердженням Н. Ф. Клименко, омонімія афіксів у межах однієї частини мови є внутрішньою, а омонімія афіксів у межах різних частин мови – зовнішньою [Клименко 1973: 169]. Для нас важливою є внутрішня омонімія, тобто омонімія префіксів у класі дієслів.

Із омонімією префіксальних морфем тісно пов'язане поняття “словотвірні омоніми”. Так, у працях останніх років утворення, які виникли на основі омонімії словотвірних засобів, також розглядаються як один із видів омонімії. П. А. Соболева вважає словотвірну омонімію, поряд з іншими видами омонімії, диференціальною ознакою, яка є суттєвою у типології омонімів [Соболева 1975: 69].

В. В. Степанова зазначає, що структурно-словотвірні характеристики дозволяють представити співзвучні слова як форми різних слів, якщо в одному фонетичному складі збігаються структурно-неоднотипні (за словотвірними ознаками) утворення [Степанова 1976: 46], а Є. Л. Гінзбург уточнює обсяг поняття словотвірної омонімії на матеріалі однойменних однокорневих похідних [Гінзбург 1978: 85 – 89, 94, 98].

П. А. Соболевою опрацьована теорія так званих дерев значень дієслів, основними серед яких є значення темпоральності, локативності, квантитативності. Звідси маємо три дерева значень: а) дерево темпоральних значень (часові межі дії); б) дерево локативних значень (просторові межі дії); в) дерево квантитативних значень (кількісні характеристики дії). На них проілюстровано усі можливі відтінки значень дієслів у межах трьох заданих.

Аналізуючи специфіку словотвірної і лексичної омонімії префіксальних дієслів, П. А. Соболева зауважує: “Якщо одне або декілька значень префіксального дієслова не можуть бути співвіднесені ні з деревом L (просторове значення), ні з деревом T (часове значення), ні з деревом Q (кількісні характеристики), то можна передбачати розпад похідного дієслова на лексичні омоніми” [Соболева 1980: 279]. Чисті перфективи, словотворчо співвідносні із твірними імперфективами (типу *пофарбувати деякий час* і *пофарбувати дах*) виключаються із цієї групи, бо у них відсутня відповідність із деревом Q. За словами П. А. Соболевої, відсутність співвіднесеності

з L, T, Q здебільшого супроводжується розривом словотвірних відношень з непохідним дієсловом, що передбачає лексичну і словотвірну омонімію [Соболева 1980: 280].

Словотвірна омонімія виникає у тих похідних, які мають компоненти, що збігаються за структурою. Омонімічними у них можуть бути обидві частини слова – твірна основа і словотворчі афікси (у нашому дослідженні – префікси). Але трапляються випадки, коли омонімічним виступає один із компонентів (корінь або префікс), до того ж найчастіше омонімізується основа. Оскільки префіксовані дієслова – це похідні утворення, то омонімічна семантика твірного досить часто виявляється у дериваті, іншими словами, переноситься (відображається) із дієслова-мотиватора на похідне. Це явище О. Н. Тихонов кваліфікує як “відображену” омонімію [Тихонов 1989: 54].

Вивчаючи властивості похідних дієслівних омонімів, Г. Ю. Бубякіна встановила низку диференційних параметрів, за якими той чи той дериват констатується як омонімічне утворення [Бубякіна 1984: 87 – 95], що дало можливість на матеріалі дієслів з префіксом **ви-**, дослідити як функціонують такі похідні омоніми у сучасній українській мові. Виявлено декілька підгруп таких дериватів:

1. Група, яка визначається абсолютною тотожністю префікса **ви-** (тобто в обох похідних **ви-** вживається в одному значенні) і абсолютною омонімією кореневої морфеми: *вибухнути* (I) / *вибухати* – викласти все одразу і *вибухнути* (II) / *вибухати* – 1) розриватися сильним звуком; 2) раптово виникати з великою силою. В обох випадках префікс **ви-** вживається із семантикою моментальності дії (час дії наближається до нуля), але коренева морфема має відмінні значення:

Одарка вибухнула ту таємницю сусідці (Нар. усмішки) – вимовити зразу щось; *Зненацька м'язи вибухнуть первісно, ударить кров, як електричний струм* (Л. Костенко) – раптовий вияв певних почуттів. Зауважимо, що у першому реченні дієслово *вибухнути* – стилістично марковане (належить до розмовної лексики).

2. Група дієслів із відносною тотожністю префікса (передбачає вияв відмінних відтінків одного загального значення – L, T або Q) і абсолютною омонімією кореня: *викувати* (I) / *викувати* – 1) виробляти з металу способом кування; 2) наполегливо створювати щось міцне і *викувати* (II) (тільки perf.) – куючи, напропорочити певну кількість років життя (про зозулю); *вистигнути* / *вистигати* (I) – охолоджуватись і *вистигнути* / *вистигати* (II) – 1) дозрівати; 2) остаточно оформлятися. В обох випадках префікс вживається із темпоральним значенням, але у першому – із семою “виконувати дію певний час”, у другому – із семою фінітивності дії:

Недоїдки риби вистигали на столі (М. Коцюбинський) – тривалість дії певний час; *Під вечір вистиг благодатний день, налитий сонцем, мов бджолині соти* (В. Бровченко) – кінець дії.

3. Група, члени якої характеризуються відносною омонімією префікса (у ньому поєднуються семи різних схем, але між ними інколи простежується зв'язок) й абсолютною омонімією кореневої морфеми: *видушити* (I) / *видушувати* – 1) тиснути, видаляти; 2) говорити через силу; 3) силою домагатись; 4) натискаючи, примушувати випасти; 5) умертвляти димом багатьох і *видушити* (II) (тільки perf.). У першому дієслові префікс **ви-** має просторове і кількісне значення, а в другому – часове (хоча вгадується теж локативна семантика, що може активізуватись лише у контексті). Окрім цього, додамо: друге похідне належить до розмовного стилю.

Такий тип омонімії простежується і в інших дієсловах: *випалити* / *випалювати* (I) – 1) палячи, знищувати; 2) палити повністю; 3) наносити знак розпеченим предметом; 4) піддаючи дії вогню робити міцнішим; 5) одержувати речовину, спалюючи щось і *випалити* / *випалювати* (II) – 1) вистрелювати; 2) несподівано сказати щось; *вислати* (I) / *висилати* – 1) відправляти поштою; 2) позбавляти права житидесь і *вислати* (II) / *вистилати* – укривати поверхню чимось; *витопити* / *витоплювати* (I) – 1) нагріти приміщення; 2) нагріваючи, виділяти; 3) розжарюючи руду, видобувати метал і *витопити* / *витоплювати* (II) – топити у воді багатьох, усіх; *виточити* / *виточувати* (I) – 1) виготовляти предмет; 2) вистругувати з дерева; 3) вигострювати; 4) вигризаючи, робити заглибину і *виточити* / *виточувати* (II) – 1) виціджувати; 2) поступово віднімати щось у когось:

І хай йому тоді, в ту божесвільну мить, в таверні, де торги, гетери, ром і шум, папугою знаття свободи зверещить і випалить уцент проклятий гордий ум (Б. Рубчак); *Набираю в груди повітря і випалюю раптом: – Я викрав вас з дому й везу до вінця* (М. Коцюбинський).

Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги й хисту (Л. Українка); *Одно лиш знав, що мусить пробити груди і виточити кров молодцеві, що так само біг проти нього* (Укр. новел. XIX – XX ст.).

4. Група, похідні якої мають абсолютно омонімічні префікси і абсолютно омонімічні корені: *вижати* (I) / *вижимати* – 1) видушувати (рідко); 2) повільно піднімати вагу вгору і *вижати* (II) / *вижинати* – зрізати все, закінчувати жати (префікс **ви-** у першому дієслові виражає локативну семантику – “рух ізсередини” і “рух угору до межі”, а в другому – темпорально-кількісну – значення повторюваності і кінця дії); *вилічити* / *вилічувати* (I) – рахуючи, встановлювати кількість і *вилічити* / *вилічувати* (II) – зробити здоровим (рідко); *випороти* (I) / *випорювати* – розпорюючи шов, виймати щось і *випороти* (II) (тільки perf.) – побити різками (розмовне):

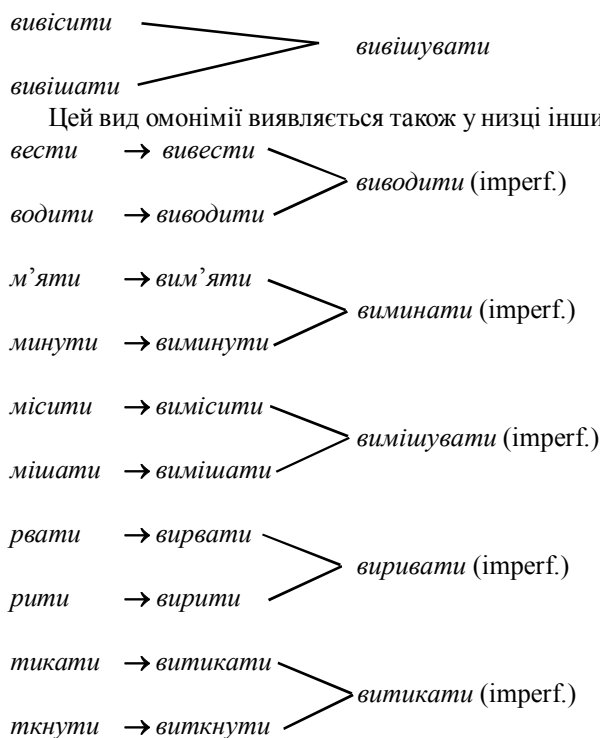
Молодиці... понашивали од злості таких безконечників, що потім прийшлося їм довго випорювати та розплутувати (І. Нечуй-Левицький) – значення “рух ізсередини”; *Поліцаї випорили канчуками шістдесятирічного діда Потана* (В. Козаченко) – сема фінітивності дії.

5. Група дієслів із абсолютною омонімією префіксів і відносною омонімією кореневих морфем: *вив'язати* / *вив'язувати* (I) – 1) розв'язуючи, виймати; 2) старанно зв'язувати кінці; 3) зв'язувати все на якійсь ділянці і *вив'язати* / *вив'язувати* (II) – виготовляти в'язання (у першому похідному **ви-** має локативно-кількісне значення, а у другому – темпоральну семантику):

Чи й не однаково, яку хустку вив'язати (Л. Яновська) – сема “певним чином зв'язати кінці”; *Кумові давно б слід вив'язати скатертину – ось дивіться – стіл голій* (П. Мирний) – темпоральне значення.

Інших груп омонімічних похідних дієслів у матеріалі дослідження нами не виявлено. Але трапляються утворення, у яких відбувається розрив словотвірних відношень з непохідним дієсловом, тобто із твірною основою, що, за словами П. А. Соболевої [Соболева 1980: 280], зумовлює омонімію лексичну і словотвірну. Наприклад, *виховати* / *виховувати* (I) із семантикою: 1) вирощувати, навчаючи правил поведінки; 2) систематично впливати на світогляд; 3) вирощувати за певною системою – втрачає на синхронному рівні зв'язок із дієсловом-мотиватором, а *виховати* / *виховувати* (II) із значеннями: 1) ховати, переховувати; 2) таїти щось – пояснюється твірним *ховати*.

Досить поширене серед невеликої групи похідних явище омонімії видових форм: *вивішувати* (I): 1) вішаючи, розміщати десь; 2) виставляти для загального огляду і *вивішувати* (II) – позначати за допомогою віх. Маємо однаково за матеріальним вираженням форму імперфектива для абсолютно відмінних за звучанням і значенням дієслів *вивісити* і *вивішити*:

Наприклад:

Самоцвіт сидить твердо, рівно й має такий рішучий вигляд, ніби йому зараз мають виривати зуби (В. Винниченко) – imperf. до вирвати; *Се як вода сильна, що колись кручі, береги виривала* (М. Вовчок) – imperf. до вирити.

І перо виводить ядом спраги: “Народе без чуття, без честі, без поваги” (Є. Маланюк); *Колись, бувало, сильний чужезинець слов'ян-рабів виводив на майдани* (Леся Українка) – imperf. до вивести; *Виводив* (Лаврін) *попід руки свою Мелашку по всіх западинцях до півночі* (І. Нечуй-Левицький) – imperf. до виводити.

Як показує досліджений матеріал, лексична і словотвірна омонімія похідних дієслівних утворень представлена невеликою кількістю лексем, що свідчить про поширеність у сучасній українській мові полісемії. Навіть той факт, що у багатьох прикладах один із членів омонімічного поєднання належить до розмовного стилю або вживається із позначкою “рідко”, доводить нетиповість і нерегулярність явища омонімії. Звідси випливає і те, що омонімія значень префікса **ви-** здебільшого не зумовлює омонімії похідного в цілому.

Словотвірні омонімії із префіксом **пере-** мають дещо іншу специфіку. Серед них функціонують такі групи похідних:

1. Група, яка визначається абсолютною тотожністю префікса **пере-** (в обох похідних **пере-** вживається у тому самому значенні) і абсолютною омонімією кореневої морфеми: *переметати* (I) / *переметувати* 1) метати повторно; 2) обметувати все або багато чогось, одне за одним і *переметати* (II) (тільки perf.) – кидати все або

багато чогось, одне за одним. В обох випадках префікс *пере-* має один із трьох відтінків: дистрибутивність, одно- або багатократність, основа ж – відмінні значення. Подібну семантику у дієслова *перестигнути / перестигати* (I) – ставати надміру стиглим або псуватися від надмірної стиглості і *перестигнути / перестигати* (II) – вихолоджуватися (префікси вживаються із квантитативним відтінком аугментативності небажаного характеру).

2. Група із відносною омонімією префікса (тобто у ньому поєднуються семи різних схем-дерев, між якими інколи простежується слабкий зв'язок, і абсолютною омонімією кореневої морфеми: *перекосити / перекошувати* (I) – 1) косити все або багато чогось; 2) косити, зрізати косаркою або косою більше, ніж треба, далі, ніж треба і *перекосити / перекошувати* (II) – робити косим, кривим, асиметричним; дивитися скося в одну точку. У першому дієслові префікс виражає кількісну семантику дистрибутивності і аугментативності без негативної конотації, а у другому – часову, хоча можлива й кількісна, яка реалізується лише у відповідному контексті.

До такого типу омонімії належать також *перекурити / перекурювати* (I) – 1) курити протягом недовгого часу; 2) курити все або багато чогось і *перекурити / перекурювати* (II) – перетворювати у щось інше шляхом перегонки (у першому дієслові наявна темпоральна й квантитативна семантика, а у другому лише темпоральна); *переплавити / переплавити* (I) – 1) плавленням перетворювати в інші спроби; 2) переробляти різні елементи в щось однорідне; 3) плавити все або багато чогось і *переплавити / переплавити* (II) – 1) сплавляти за течією річки; 2) сплавляти за течією річки все або багато чогось (слід зауважити, що відносна омонімія характерна для першого обох дієслів (перше має значення часу, друге – просторовий відтінок):

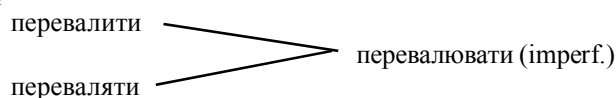
Завтра вирішується наша доля: або ми вийдемо нарішті на волю або зірвемося, і тоді всіх нас перекосять ворожі кулі (Ю. Збанацький) – префікс *пере-* вживається у кількісному значенні (дистр.); *На колії ешелон з пораненими. Один вагон сплющило, як консервну банку, перекосило двері і вікна* (Г. Тютюнник) – префікс із семантикою темпоральною (кінця дії).

3. Група, у якій префікси мають абсолютно відмінні значення: *перекачати / перекачувати* (I) – 1) качати, розгладжувати усе, багато чогось (про білизну); 2) качати, розгладжувати ще раз, повторно, заново і *перекачати / перекачувати* (II) – качати рідину насосом для транспортування з одного місця в інше; добуваючи в одному, переміщати в інше (префікс першого похідного виражає кількісні значення (дистр., однокр., багатокр.), а іншого – просторове (горизонтальний або вертикальний рух від однієї межі до іншої). Сюди ж належать *переважуватися* (локативне значення “вертикальний рух до межі”) (I) / *переважитися* – нахилитися під власною вагою донизу і *переважуватися* (II) – зважуватися ще раз, повторно, заново (кількісне однокр.); *перепнути / перепинати* (I) – ділити приміщення перегородкою або перегороджувати простір (локативне “горизонтальний рух через межу” або “горизонтальний рух від межі до межі”) і *перепнути / перепинати* (II) – зав'язувати ще раз, повторно, по-іншому (кількісне однокр.); *переправити / переправляти* (I) – 1) переводити або перевозити через водну перешкоду; 2) переводити або перевозити з одного місця в інше (локативне “горизонтальний рух через межу” або “горизонтальний рух від межі до межі”) і *переправити / переправляти* (II) – виправляти, усуваючи помилки (темпоральне кінця дії, тривалої / нетривалої дії); *перетравити / перетравлювати* (I) – 1) труїти всіх, багатьох один за одним; 2) псувати, використовуючи при травленні багато їдкої речовини (кількісне дистр. або аугментативне з негативною конотацією) і *перетравити / перетравлювати* (II) – засвоювати у процесі фізіологічного травлення (темпоральне кінця дії тривалої / нетривалої дії):

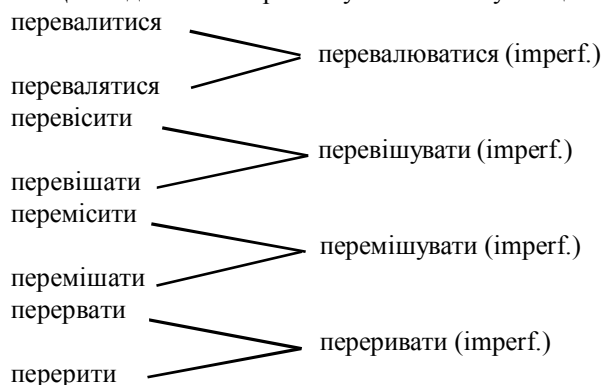
Через Кафу переправляли рабів на продаж у Константинополь (Стамбул), а також як податок султанові (О. Апатович) – локативне “горизонтальний рух через межу; до межі”; *Якщо потрібна ця дата, то справтеся, з якого до якого дня вони грали, та й переправте* (Панас Мирний) – темпоральне нетривалої дії.

Інших груп похідних дієслівних омонімів із префіксом *пере-* за встановленими критеріями не виявлено. Хоча окремо зауважимо, що трапляються утворення, у яких простежується розрив словотвірних відношень із непохідним дієсловом, а це зумовлює появу омонімії лексичної і словотвірної. Наприклад, *перепнути / перепинати* (I) із семантикою: ділити приміщення якоюсь перегородкою або перегороджувати простір; створювати перешкоду; прокладати між частинами те, що їх з'єднує – пояснюється твірним *пнути*, а *перепнути / перепинати* (II) із значенням зав'язувати ще раз, повторно, заново-втрачає на синхронному рівні зв'язок із дієсловом-мотиватором.

Типове для дериватів із префіксом *пере-* є явище омонімії видових форм: *перевалювати* (I) – перемішувати, перекладати, звальюючи; 2) перемішувати через щось; 3) переходити, переповзати, подолавши щось і *перевалювати* (II) – переробляючи, валяти іще раз, повторно або заново, по-іншому. Однакова за матеріальним вираженням форма імперфектива для абсолютно відмінних за звучанням і значенням дієслів *перевалити* і *переваляти*:

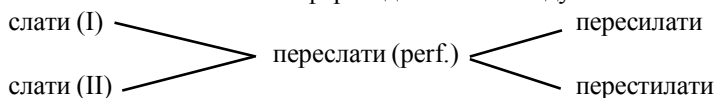

Цей вид омонимії простежується також у низці інших дієслів:

*Рука тремтяча удиллице хапає, і лин зеленій воду розсікає, і мало удки не **перерива*** (М. Рильський) – імперфектив до дієслова перервати; *Ходить Терентій подвір'ям, **перериває** у голові усі закапелки, а нічого придумати не можу* (М. Стельмах) – імперфектив до дієслова перерити.

Інкони можлива омонимія форми доконаного виду:

Цікавим є також випадок омонимії форм доконаного і недоконаного виду різних похідних:

співати	– переспівати (I) (perf.)	– переспівувати
спіти	– переспіти	– переспівати (II) (imperf.)
літати	– перелітати (I) (perf.)	
летіти	– перелетіти	– перелітати (II) (imperf.)

Отже, словотвірна омонимія у дієсловах із префіксом **пере-** представлена трьома групами похідних утворень, кожна з яких ілюструє специфічні ознаки взаємодії префіксальної і кореневої морфем. Випадки омонимії лексичної – одиничні, що свідчить про міцні дериваційні відношення між похідним і твірним дієсловами. Явище омонимії видових форм здебільшого зумовлюється фонетичними процесами (чергуванням голосних або приголосних) і досить часто трапляється у художніх текстах.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бубякина 1984 – Бубякина Г. Ю. Морфематически мотивированные глагольные омонимы в русском языке. / Дисс. ... канд. филол. наук. – Симферополь, 1984. – 212 с.
Гинзбург 1978 – Гинзбург Е. А. Проблемы структурной лингвистики, 1976. – М.: Наука, 1978. – С. 85 – 100.
Клименко 1998 – Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К.: Ін-т м-ва ім. О. О. Потебні НАН України, 1998. – 161 с.
Клименко 1973 – Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 186 с.
Соболева 1975 – Соболева П. А. Омонимия лексическая, словообразовательная и грамматическая. // Актуальные пробл. рус. яз. / Ученые записки. – Ташкент, 1975. – Т. 143. – С. 68–72.
Соболева 1980 – Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М.: Наука, 1980. – 293 с.
Степанова 1976 – Степанова В. В. Признаки слова как основа классификации лексических единиц: Лекция. – Л., 1976. – 60 с.
Тихонов 1989 – Тихонов А. Н., Пардаев А. С. Роль гнезд однокоренных слов в системной организации лексики: Отражение синонимии. Отражение омонимии. Отражение антонимии. – Ташкент: ФАН, 1989. – 140 с.
Філ. пип. м-ва 1972 – Філософські питання мовознавства. – К.: Наук. думка, 1972. – 196 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Леся Кіндей – викладач кафедри філологічних дисциплін початкового навчання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми префіксальної омонимії.

ДІЄСЛІВНІ ПРЕФІКСИ – ВИРАЗНИКИ НЕПОВНОГО СТУПЕНЯ ВИЯВУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ОЗНАКИ

Зоя Митяй (Мелітополь)

Сучасний етап вивчення словотвору характеризується збільшенням зацікавленості до організації певних підсистем у словотворі. У статті проаналізовано дієслівні префікси, які разом з іншими мовними засобами формують функціонально-семантичне поле неповноти вияву ознаки.

Modern stage of the study of the creation of the words is characterizing by the increase of interest in act of creating of some subsystems. The verbal prefixes, that together with other means of the language form functional and semantic field of the incompleteness of the display of the sign, are analyzed.

До складу словотвірного поля на позначення неповноти вияву ознаки входять і дієслівні утворення, що вказують на вираження слабкої, незначної інтенсивності або перебігу дії за допомогою префіксальних та префіксально-суфіксальних словотвірних засобів. Вибір префікса пов'язаний з лексичним значенням дієслова і його морфологічними особливостями. Ознака неповноти може виявлятися в характері дієслівного процесу – в його протяжності, багатократному повторенні тощо і передається за допомогою дієслівного виду, різноманітних способів дії. Усі вони пов'язані з категорією кількісної аспектуальності, яка характеризує дії і стани з боку перервності або безперервності перебігу, однократності, багатократності дії, за ступенем протяжності в часі та за інтенсивністю вияву [Маслов 1978: 18]. Ці ступені комбінуються в різних варіаціях, характеризуючи дію з різних боків. Як, наприклад, у дієсловах *покашлювати, почитувати, постукувати, поблискувати* поєднуються ослаблена інтенсивність і багатократність, повторюваність дії. Згадані дієслова мають значення недоконаного виду і передають значення внутрішньо необмеженої дії. Виступаючи лише в одному видовому значенні, дієслова недоконаного виду переважно наділені додатковим семантичним значенням: повторюваності, розподільності, однократності, а отже, належать до родів дієслівної дії [Безпояско 1993: 20]. До них належать і дієслова на позначення ступеня інтенсивності, зокрема й ослабленої інтенсивності, що виражається в неповноті вияву дії, напр.: *нашіптувати, наспівувати, накрупувати* і недостатньої інтенсивності, напр.: *надрізати, надпиляти; привідкрити, прилягти, передімати, перепочити*. Такі утворення походять здебільшого від дієслів недоконаного, зрідка доконаного виду із залученням префікса *на* – при одночасній заміні суфікса *-а* в основі дієслова на *-ува* –: *співати – наспівувати, шептати – нашіптувати, гризти – надгризти* і недостатньої інтенсивності (коли дія виявляється лише частково, супроводжуючи інші дії або ті ж дії, що виконуються за допомогою інших осіб): *кричати – прикрикувати, танцювати – пританцюовувати, говорити – примовляти*. В утворенні означених формантів бере участь префікс *при* – при одночасній заміні в основі вихідної форми суфікса *-а* суфіксом *-ува* і суфікса *-и* суфіксом *-а*.

Як зазначають автори “Морфеміки української мови”, дієслівні префікси – кореляти супровідного предиката з кількісним значенням – формують ряд, що включає кількісне визначення об'єктів чи суб'єктів дії. Відповідно, розрізняються два семантичних типи предикатів предиката: а) предикати – кваліфікатори кількості об'єктів та суб'єктів дії; б) предикати – кваліфікатори кількісного вияву дії [Безпояско 1987: 212]. До предикатів першого типу, які передають додаткову кількість чого-небудь переважно як “небагато, трохи”, відносять префікси *при-*, *під-*, *по-*: *прикупити, притрусити, підлити, підперчити, підпиляти* (напр.: Зрізати з помідорів верхівки, ...*притрусити* тертим сиром, і – в духовку (Наука і суспільство). До цього значення може приєднуватися супровідний відтінок обмеженості вияву в часі, зумовлений здебільшого контекстом, (напр.: Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні враження, *прилушили* його пам'ять (І. Франко), а також означення невиразного сприйняття об'єкта (напр.: Одного дня бурлаки *примітили* серед рівного степу високу синю смугу (І. Нечуй-Левицький); означення сприйняття уявного, фіктивного об'єкта (напр.: Там нема нічого, і тобі лише щось *привиділося* (О. Кобилянська); Йому в тій хвилині *причувалися* тільки тисячі проклять (І. Франко). Останнє значення оформляється префіксом *при* – разом із часткою *-ся*.

Предикати другого типу – кваліфікатори кількісного вияву дії, що передають безпосередньо сему неповноти вияву дії, утворюють два мікрополя. Перше з них представлене семою “трохи”, яку реалізують теж префікси *при-*, *під-*, *по-*. Основним формальним виразником цієї семи, що формує центр мікрополя, є префікс *при-*. Модифікаторами в цьому випадку виступають дієслова стану із значенням становлення якісної ознаки типу *бліднути, жовкнути, в'янути, гіркнути*, пор.: *пригіркнути – стати трохи гірким*, аналогічно *прив'янути, прижовкнути, присохнути*. Напр.: На сонці трави *прив'яли* і з поля вітер приніс їхні загусклі пахоці (В. Шевчук). Зрідка такого ж значення набувають і перехідні дієслова, які вказують на певну ознаку, що її набуває об'єкт: *призабути, притишити, прив'ялити* (напр.: В склепінні присадкуватої вежі лунали невиразні звуки, які потім майже зовсім *притихли* (М. Грушевський).

Лексеми з префіксами *по-* та *під-* належать до периферійних представників цієї семи, тому що вони побіжно реалізують ще темпоральну сему, що конкретизується як тривалість дії. Вона зумовлена процесуальним значенням дієслів. У префікса *під-* кількісна сема “трохи” переважає над темпоральною, що зумовлює відповідну конкретизацію часу здійснення дії, а саме “недовго” (пор.: *підпити – випити трохи, небагато*); *підсинити* – додатковості дії (пор.: *підфарбувати – трохи, злегка пофарбувати*) – опускаючи у воду з розведеною синькою, надати голубуватого відтінку; *підгодувати (підгодовувати) – трохи підгодувати, або годувати потроху, час від часу* (напр.: – Шкода, Романе, тебе на пісному тримати. – А я рибкою буду Романа *підгодовувати*, – споважнівши, озивається з печі Максим (М. Стельмах). Аналогічно *підмазати, підлікувати, підремонтувати* і под. на позначення дії, що відбувається з незначною інтенсивністю (напр.: Вокзал виблискував пофарбованою підлогою, такими ж вікнами та жирандолями, які тільки *підремонтували* (М. Хвильовий). Дієслова з префіксом *під-* передають значення дії, названої твірною основою, що відбувається з незначною інтенсивністю: *підлікувати, підчитати, підпхнути*. Тип досить продуктивний. Префікс може передавати значення дії, названої твірною основою, що відбувається додатково при незначній інтенсивності: *підлити, підсипати*. Тип вважається малопродуктивним.

Інколи означення неповного вияву дії супроводжується більш-менш виразними додатковими відтінками, наприклад, із супровідним відтінком часткового наслідку, неповного ефекту від дії, напр.: *зайця підстрелити*. У префікса *під-* і додаткова кількість чого-небудь також конкретизується як “небагато, трохи”, де дія відбувається при незначній інтенсивності: *підлити – влити це трохи чого-небудь*. Однак у дієсловах, що вказують на спрямування дії на поверхню об’єкта, він виступає ще й виразником локативної семи із значенням місця, напр.: *підперчити, підпудрити*.

Префікс *по-* виразніше представляє темпоральність; тривалість дії визначає як певний, здебільшого короткий час та позначає дію, що відбувається з незначною інтенсивністю: *пожити – жити недовго, деякий час*; аналогічно *попрацювати, послужити, почитати, помовчати* (напр.: Коли б мені *пожити* на світі хоч рік (І. Нечуй-Левицький); Василько було *помовчить* трохи, а потім поважно одмовить (С. Васильченко). Обмеження часу вияву дії в таких утвореннях настільки виразне, що легко виявляється і без наявності такої обставини в реченні [Львів 1953: 155]. Тип продуктивний у розмовному мовленні та просторіччі.

Друге мікрополе на позначення неповноти вияву дії включає сему “не досягаючи норми”, на вираженні якої спеціалізується лише префікс *недо-*. Його функція полягає в оцінці вияву дії відповідно до об’єктивно існуючої норми, пор.: *недобрати – взяти менше, ніж належить за нормою, менше від норми*, аналогічно *недовантажити, недовиробити, недодержати, недобачати*. (напр.: Потемки, прикований зором до луку збоку й до темряви спереду, він *недобачав* ні ям, ні ровів, ні пенків (І. Багряний).

Найвиразніше значення цього префікса виявляється в дієслівних формах, які можуть вживатися без цього складного префікса: *недочувати, недовиконувати, недооцінювати*, так і в не вживаних без нього: *недобачати, недовиконувати, недобудовувати*. В усіх зазначених вище похідних дієсловах префікс *недо-* виступає на означення дії або стану, виявлених не в повній мірі або нижче норми. Дієслова із складним префіксом *недо-* потрібно відрізнити від дієслів з префіксом *до-*, в яких підкреслюється закінчення процесу дії або означається додатковий процес дії і які вжиті з запереченням *не*: *недоїдати – їсти менше, ніж треба* для забезпечення нормального функціонування організму і *не доїдати – їсти не все, що було призначене для цього* (те ж саме *недоплатити – заплатити чи сплатити менше, ніж потрібно було і не доплатити – заперечення додаткової оплати чи сплати*. Словотворчими базами для таких утворень служать як дієслова недоконаного, так і доконаного виду.

Префікс *на-* використовується в основному для творення видової дієслівної пари на позначення результативності дії. Але деякі дієслова з цим префіксом разом з суфіксами *-ва-*, *-ува-* можуть означати неповний або незначний вияв дії, напр.: *награвати, накрапати, наспівувати* (напр.: ...тихо *наспівує* слідом за хлопцями слова пісні (С. Васильченко); починав *накрапати* дощик). Рід дієслівної дії на позначення ослабленої інтенсивності походить також від дієслів недоконаного виду за допомогою префікса *на-* і одночасної заміни в основі дієслова суфікса *-а-* суфіксом *-ува-* або нульового суфікса суфіксом *-ва-*: *гріти – нагрівати*.

Функція префікса *над-* (*наді-*) – оформлення вияву дії, спрямованої на відокремлення порівняно невеликої частини від цілого, напр.: *надрізати, надкусити, надпити, надломити* (напр.: Лукаш хоче *надрізати* ножем березу (Леся Українка). До таких утворень можна віднести лексеми на означення часткового охоплення предмета дією, неповного вияву дії, напр.: *надломити гілку, надпиляти дерево*.

Значно вужче виявляється означення неповного вияву дії чи обмеженого кількісного вияву в похідних дієсловах з префіксом *пере-* (напр.: *Перекусили* підводчики на возах, розмочили водою з степової криниці черствий хліб (Скляр); Щоділька метрів зупинялись *передихнути* (О. Гончар). Відтінок кількісного вияву змикається з іншим, досить виразно окресленим означенням вияву дії в певному проміжку часу або дії, обмеженої в її вияві тим чи іншим часом, напр.: Кожне нове наймення давало іншим змогу *передихнути* коротку хвилину пільги (М. Коцюбинський).

Досить продуктивним останнім часом в утворенні дієслівних похідних вважається іменний префіксоїд *напів-*, що здебільшого приєднувався спочатку до дієприкметникових основ (за схемою приєднання до прикметникових). На їх ґрунті виникли дієслівні похідні: *напівзотлілий – напівзотліти, напівзогнилий – напівзогнити, напівзакритий – напівзакрити* (напр.: Повіки *напівзакрили* її очі, ... – вони в куточках очей переходили в синюватий колір (В. Винниченко). Але такі похідні дієслівні форми як *напівлежати, напівдрімати* більш за все утворені без участі дієприкметників (напр.: Стугонить млин, ...а десь у кутку чи у прикутку, на мішках сидять, *напівлежать*, стоять, чекають черги помольці (М. Олійник).

Отже, аналіз дієслівних формантів дозволив виділити групи префіксів за ступенем інтенсивності, які по-різному модифікують кількісну семантику ослабленої інтенсивності. Це виражається в неповноті вияву дії, з додатковим значенням темпоральної характеристики та недостатньої інтенсивності з позначенням супровідності дії.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско, Городенська 1987 – Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
Безпояско, Городенська, Русанівський 1993 – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

- Вихованець, Городенська, Грищенко 1982 – Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 208 с.
- Гнатюк 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
- Городенська, Кравченко 1981 – Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – 200 с.
- Граматика 1970 – Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 768 с.
- Грещук 1991 – Грещук В. В. Деякі теоретичні питання словотвірного значення // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 34 – 41.
- Дідківська, Родніна 1982 – Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К.: Наук. думка, 1982. – 170 с.
- Ільїн 1953 – Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1953. – 126 с.
- Лопатин 1977 – Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания. – М.: Наука, 1977. – 315 с.
- Маслов 1978 – Маслов Ю. С. К основаниям сопоставительной аспектологии. Вопросы сопоставительной аспектологии. – Л., 1978. – 216 с.
- Питання словотвору 1979 – Питання словотвору // Зб. наукових праць / За ред. проф. І. І. Ковалика. – К.: Вища шк., 1979. – 191 с.
- Русанівський 1971 – Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
- Украинская грамматика 1986 – Украинская грамматика / Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская Е. Г., Грищенко А. П. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Зоя Митяй – викладач кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету.
Наукові інтереси – проблеми функціональної граматики.

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ АФІКСАЛЬНИХ ОКАЗІОНАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ У ПОЕТИЧНОМУ ДОРОБКУ НЕОКЛАСИКІВ

Наталя Гаврилук (Рівне)

У пропонованому дослідженні розглядаються оказіональні дієслова, представлені у поетичному доробку неокласиків. Аналізуються особливості творення інновацій афіксальними різновидами морфологічного способу словотвору, з'ясовуються специфічні ознаки індивідуально-авторської лексичної номінації.

The article is devoted to the occasional verbs used in the poetical works of the neoclassics. The author analyses the peculiarities of the innovations' creation by affixal modes, elucidates specific features of the neoclassics' individual word – building.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики проблеми оказіонального словотвору знаходять своє відбиття у наукових дослідженнях багатьох мовознавців (О. А. Земської, Р. Ю. Намітокової, Г. М. Вокальчук, Ю. Ф. Касіма, І. М. Плотницької та ін.). Виявлення та опис словотворчих потенцій слів різних частин мови є важливим завданням системного вивчення словотвору, складовою якого є оказіональний словотвір.

Розглянемо афіксальне творення оказіональних дієслів, представлених у поетичному доробку неокласиків. Творча спадщина цих поетів у повному обсязі довгий час була недоступною як для широкого загалу читачів, так і для науковців.

Характерною ознакою дієслів (як узуальних, так і оказіональних) є те, що вони створюють ефект мовної динаміки у тексті. Творення оказіональних дієслів зумовлюється прагненням до образності, експресивності та стислості вислову (компресії). Остання досягається за рахунок заміни описових зворотів чи словосполучень місткими в семантичному обсязі однослівними номінаціями, напр.: *йти кроками – крочити* (Ю. Клен); *звиватися, як гадюка – гадючитись* (Ю. Клен) тощо. Образністю та експресивністю вирізняються дієслова, утворені від незвичних мотивуючих основ, напр.: *рубін – рубінити* (М. Драй-Хмара); *Карл – скарліти* (Ю. Клен).

У поетичних текстах оказіональні дієслова вживаються переважно у формах I, II, III особи однини чи множини, однак для зручності подаємо їх в інфінітивній формі.

Майже всі оказіональні дієслова неокласиків утворено афіксацією. Найпродуктивнішим з-поміж афіксальних різновидів є суфіксальний.

Серед суфіксальних дієслів домінують деривати, утворені приєднанням дієслівних суфіксів до іменникових та прикметникових основ. Такі інновації вирізняються образністю, яка спирається на багату семантичну палітру твірних іменників та прикметників.

Відіменні інновації-дієслова створювались неокласиками за участю суфіксів *-и-*, *-і-*, *-ува-*, *-изува-*. Продуктивністю відзначаються суфікси *-и-*: *кілометрити* (Ю. Клен), *крочити* (Ю. Клен), *крилити* (Ю. Клен), *центрити* (Ю. Клен), *рубінити* (М. Драй-Хмара), *алмазити* (М. Драй-Хмара) та *-ува-*: *шахувати* (Ю. Клен), *добуткувати* (М. Зеров). Деривати з цими суфіксами мають загальне значення “діяльності, дії чи стану, зміст яких визначається твірною основою мотивуючого іменника” [Юрчук 1979: 174]. У семантичному відношенні ці дієслова є дуже різноманітними, що зумовлюється передусім семантикою їхніх твірних основ. В оказіональному словотворі дієслівні суфікси приєднуються до основ іменників (так само як і прикметників) будь-яких лексико-семантичних груп.

Серед дієслів із суфіксами *-и-*, *-ува-* слід виділити деривати, мотивовані власними іменами: *ніковити* (М. Зеров), *сковородувати* (Ю. Клен). За даними дослідників, в інновації *ніковити* міститься натяк на відомого есеїста Андрія Ніковського [Москаленко 1990: 819]. А новотвір *сковородувати* походить від прізвища відомого українського філософа Григорія Сковороди. Деривати такого типу виражають значення “поводитися, діяти так, як властиво особі, названій твірною основою мотивуючого іменника”. Завдяки твірним основам (власним назвам), інноваціям *ніковити*, *сковородувати* властива особлива експресивність та семантична ємкість.

Суфікс *-і-* є мало поширеним у відсубстантивних дієсловах. За його участю утворено інновацію *глибинити*, що виражає значення “дії, результат якої названий твірною основою мотивуючого іменника”. Суфікс *-і-* вносить до дієслівної семантики відтінок охоплення суб’єкта дією і надання їй значення неперехідності [Юрчук 1979: 184].

Хоча в українській мові функціонує велика кількість дієслів із суфіксом *-ізува-* (*-изува-*), у словотворчості неокласиків він виявився непродуктивним. За його участю утворено лише одну інновацію *фосфоризувати* (Юрій Клен). Це пояснюється тим, що суфікс *-ізува-* (*-изува-*) трапляється переважно в дієсловах, утворених від грецьких та латинських основ [Юрчук 1979: 177], які є більш характерними для наукового чи публіцистичного стилів, аніж для поетичного мовлення.

Суфіксально-постфіксальний спосіб також представлений у поетичному доробку неокласиків. За участю суфікса *-и-* і постфікса *-ся* утворено інновацію *гадючитись*, яка мотивується іменником *гадюка*. Процес деривації супроводжується чергуванням кінцевих приголосних основ *к // ч*. За значенням okazіоналізм близький до дієслів з суфіксом *-і-*: “бути, ставати чи здаватися тим, на що вказує твірна основа мотивуючого іменника”.

Творення дієслів від прикметникових основ відбувалося за участю суфіксів *-и-*, *-і-* та *-а-*, найбільш продуктивними з яких є *-і-* та *-и-*. Деривати з суфіксом *-і-* *млявіти* (Ю. Клен), *огневіти* (М. Зеров), *горбатіти* (М. Драй-Хмара), – неперехідні, означають перехід до стану, вказаного основою мотивуючого прикметника, або перебування в такому стані.

За участю суфікса *-и-* створено інновації *пліднити* (М. Зеров), *теплити* (М. Рильський), *централіти* (Ю. Клен). Перші дві з них є перехідними дієсловами і виражають значення, характерне для даного типу, – “робити таким, як визначено мотивуючою прикметниковою основою” [Юрчук 1979: 185].

Оригінальним з погляду творення є okazіональне неперехідне дієслово відприкметникового походження з суфіксом *-и-* *централіти*. По-перше, дієслова такого типу в сучасній українській мові складають малочисельну групу непродуктивних, семантично розрізаних утворень, таких як: *хитрий – хитрити*, *дорогий – дорожити*. По-друге, незвичною є мотивуюча основа деривата – перший компонент назви відомої політичної організації Центральна Рада. В процесі деривації відбувається усічення кінцевого приголосного основи мотивуючого прикметника. У контексті словосполучення *централіть Рада* замінює, очевидно, описовий зорот “активно діє Центральна Рада”.

За участю суфікса *-а-* утворено лише одну інновацію – *струнчати* (Юрій Клен), яка мотивується прикметником *стрункий*. Процес деривації супроводжується морфологічним явищем – чергуванням кінцевих приголосних основ *к // ч*. Дериват вказує на ознаку, названу мотивуючим прикметником.

Префіксація також є одним із поширених способів okazіонального творення дієслів. У сучасній українській мові виділяють власне-українські і запозичені дієслівні префікси [Русанівський 1979: 251]. У словотворчому арсеналі неокласиків ми знаходимо лише один запозичений префікс *воз-*, який сучасна українська літературна мова перейняла зі старослов’янської. За його участю було створено дієслово *возсіяти* (М. Рильський). Урочисте забарвлення новотвору підсилюється мотивуючою основою інновації – застарілим дієсловом *сіяти* – сяти [СУМ 1978: 237].

Серед власне українських препозитивних афіксальних морфем в okazіональному дієслівному словотворі неокласиків переважають префікси із часовим значенням: префікс *по-* – вказує на нетривалість дії, названої мотивуючим дієсловом: *позаздростити* (М. Драй-Хмара); префікс *с-* – вказує на однократний вияв якоїсь дії: *страпити* (М. Зеров); префікс *про-* – вказує на перебіг, вияв і завершення дії в межах певного часу: *проснитися* (М. Рильський); префікс *від-* – вказує на припинення виконуваної дії: *відвікувати* (М. Зеров); префікс *пере-* – у дериваті недоконаного виду *перезорювати* (М. Зеров) виражає значення неодноразово і тривалий час виконуваної дії.

Префікс *в-* у дериваті *вчервонити* (М. Зеров) має результативне значення, яке є наслідком часового [Русанівський 1979: 254].

Із об’єктним значенням виступає префікс *об-* в інновації *обмилувати* (М. Драй-Хмара), яка є синонімом узуального слова *облюбувати*.

Специфічною ознакою okazіонального префіксального словотворення дієслів є префіксація не лише узуальних, а й okazіональних дієслівних основ. Свідченням цьому є інновація *перекроцити* (Ю. Клен), мотивована okazіональним дієсловом *кročити*, про яке згадувалось вище. Префікс *пере-* у даному випадку виражає просторове значення.

Аналізовані деривати із власне-українськими дієслівними префіксами не несуть особливого стилістичного навантаження у контексті, виконуючи переважно номінативну та видоутворювальну функції.

Семантика префіксальних оказіональних дієслів особливо увиразнюється у випадку вживання їх поряд з узуальними дієсловами з однаковим префіксом, напр.: *Перемусує, перебродить/і перебарвить нам роки, /щоб, запаливши сяйво вроди, /вернути втрачені віки* (Ю. Клен). Префікс **пере-** в інноваціях *перемусувати, перебарвити* має значення “охоплення, просякнення предмета тією чи іншою дією чи процесом, що призводить до створення нової ознаки предмета [Льїн 1953: 121]. Вживання однакових дієслівних форм з тим самим префіксом сприяє більш осмисленому сприйняттю інновацій читачем.

Серед афіксальних індивідуально-авторських дієслів неокласиків найменшу групу щодо кількості становлять префіксально-суфіксальні інновації: *окрилатити* (М. Рильський), *прискромити* (М. Зеров), *знепритомити* (Ю. Клен), *розпрозоритись* (М. Рильський), *визернити* (М. Зеров), *скарліти* (Ю. Клен), *витужувати* (Ю. Клен). Твірними основами таких дериватів виступають переважно іменні (прикметникові та іменникові) основи, які у порівнянні з дієслівними мають ширші виражальні можливості.

Відад’єктивні конфіксальні дієслова виражають загальне значення “зробити таким, як визначено прикметниковою основою” [Городенська 1979: 307] і утворюється за участю таких формантів: префікс **о-** і суфікс **-и-** (*окрилатити*); префікс **при-** і суфікс **-и-** (*прискромити*); префікс **з-** і суфікс **-и-** (*знепритомити*). У процесі творення дериватів *прискромити, знепритомити* відбувається усічення основ мотивуючих прикметників *скромний, непритомний*.

Із значенням “стати таким, як визначено прикметниковою основою”, виступає дериват *розпрозоритись*, утворений префіксально-суфіксально-постфіксальним способом від прикметника *прозорий*.

Із значенням “досягти результату дії або того, на що вказує іменникова основа”, утворено відсубстантивний дериват *визернити* з формантом **ви-** ... **-и-**.

Префіксально-суфіксальні дієслова, утворені за допомогою простих префіксів і суфікса **-и-** від іменникових основ, у сучасній українській мові належать до непродуктивних дієслівних утворень [Городенська 1979: 310]. За участю форманта **с-** ... **-и-** створено інновацію *скарліти*. Дериват мотивується власним іменем Карл, на що чітко вказує контекст: *Доля ж обминула/і Рудольфа, і Франца Фердинанда,/і в дар корону Карлові шпурнула./В руках у того Карла ти [імперія – Н. Г.] скарліла* (Ю. Клен). Остаточо з’ясувати значення новотвору допомагають додаткові історичні дані. Так, у тексті мова йде про Австро-Угорську імперію, яка розпалася у 1918 році під час правління її останнього імператора Карла. Таким чином, інновація має значення “загинуті, перестати існувати” і утворена, очевидно, за аналогією до слова *спопелити*. Як уже зазначалося, оказіональні дієслова, утворені від власних імен, вирізняються високою експресивністю. Це стосується й дієслова *скарліти*, в якому відображена вся гама негативних емоцій автора.

Віддієслівна конфіксація представлена лише одним дериватом – *витужувати*. Інновація мотивується неперехідним дієсловом *тужити* і має значення “раз у раз здійснювати дію, названу твірним дієсловом, з метою досягнення якогось результату”.

Аналізований матеріал засвідчує невичерпні можливості афіксації у створенні яскравих, семантично містких оказіональних дієслів.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Городенська 1979 – Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 285 – 313.
- Льїн 1953 – Льїн В. С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 168 с.
- Москаленко 1990 – Москаленко М. Н. Примітки // М. Зеров. Твори: В 2 т. – Т. І. – К.: Дніпро, 1990. – С. 798 – 826.
- Русанівський 1979 – Русанівський В. М. Префіксальний словотвір// Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 228 – 284.
- СУМ 1970-1980 – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- Юрчук 1979 – Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 171 – 210.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Гаврилюк – аспірантка кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
Наукові інтереси – проблеми оказіонального словотвору.

ФУНКЦІОНАЛЬНО – СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ З КОРЕНЕМ ПРУГ – /ПРУЖ – У ПОЕТИЧНОМУ ІДІОЛЕКТИ Є.МАЛАНЮКА

Олена Семенець (Кіровоград)

У статті розглядається функціональна та семантична специфіка дериваційної парадигми з коренем **пруг-/пруж-** у поезії Є. Маланюка, участь цих лексичних одиниць у створенні дескриптивного та прескриптивного дискурсу.

The paper investigates specific functional and semantic character of the derivative paradigm with the radix **prug-/pruzh-** in E.Malanyuk’s poetry, the participation of these lexical units in the formation of descriptive and prescriptive discourse.

Висока частотність використання та виразна функціонально-семантична специфіка лексичного об'єднання з коренем **пруг–/пруж** становлять характерну рису індивідуального стилю Є.Маланюка. Спільний корінь цих лексем як матеріальний виразник спільного елемента значення виявляє разом з тим яскраву поліфункціональність, потенційну здатність до вираження різноманітних художніх змістів.

Лексичні одиниці з коренем **пруг–/пруж** можуть підкреслювати 'пружність' як механічну властивість реалії неживої природи: *О моря материнські груди Під пружним малахітом хвиль!* (293)¹, – артефакта, наприклад у зображенні катастрофи літака: *...Та між калюжами бензини, У реїтках крицевих напруг Багріє віщий слід людини <...>* (321), – у багатьох контекстах – пружність вітру як явища природи: *<...> вже вітер пружить крила <...>* (80), *Бо там десь, на варязькім морі, Здіймається в міцний порив Напруга зимного повітря* (348). У подібному контексті може з'являтися відтінок деонтично-модальної семантики (опису волевиявлення) за умов персоніфікації та контекстуального вираження мети дії, наприклад: *Легкий вітер напружує крила Гнати леготом золото хвиль* (113). Ці дві умови визначають відтінок волевиявлення й у поетичному змалюванні кохання сонця й землі: *Так праматірньо-вічно розкрила Чорноземну укохану плоть, Яре сонце напружує крила – Схопити і побороть!* (53).

При зображенні явищ живої природи лексеми з коренем **пруг–/пруж** вияскраблюють енергію проростання: *Літо росте й проростає крізь все, – Суть коріння, і пружаються віти <...>* (193), *<...> Що ж мені повідневі води, Перший пружний, липучий листок?* (212), – силу й вічність життя: *<...> Й під снігом смерті бачити весну В вічнозеленій пружності ялини <...>* (315), – невичерпність його енергії: *Громадиться цеглинами життя. Як рух, як пруг, як вічний вир енергій, Триває й визначається буття* (362).

У поетичному образі "люди зростають із землі, як рослини" семантика конденсованої енергії проростання пов'язана з описом майбутньої боротьби: *Та в глибині твоєї цвинтарно-мертвій Зерно зітліле пружиться й росте. Настане час – зійдй – і встануть Мертві* (176), *<...> Сходять зерна, пружаються ростки. Під морозним вітром – біла тризна, Сніг сліп'ять, вирує рівнинб, – То встає озимина залізна, Крізь крижаний сніг – озимина. Бачу їх – високих і русявих, Зовсім інших, не таких, як ми <...>* (335), – пор. екскурсе в історію стародавнього Риму: *<...> Де під орлами Риму виростили Священним пругом готиків струнких Навік опанцеровані народи* (418).

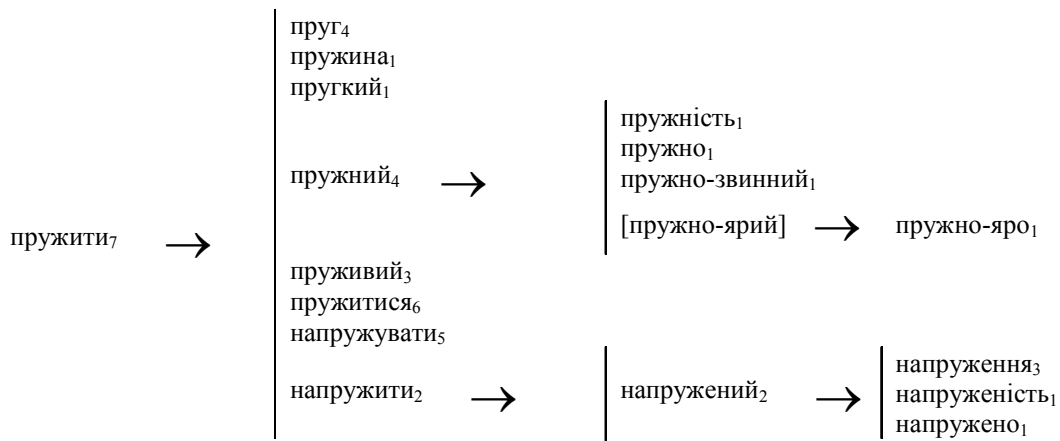
Лексеми з коренем **пруг–/пруж** можуть бути використані в прескриптивному дискурсі при вираженні волевиявлення ліричного героя, як у наступному випадку вживання інфінітива суб'єктивно-волюнтативної семантики: *Зарезотаться в пику лютий долі, Під галас хвиль напружить паруси <...>* (85), – пор. об'єктивно-нормативне значення інфінітивної конструкції: *Та тільки проклинать, та плакать, Та пружить зламане крило <...>* (42).

Але в більшості випадків слова з цим коренем у полі деонтичної модальності виступають у складі дескриптивних за формою висловлювань, де в описових конструкціях опосередковано характеризується імпульс волевиявлення людини: *Ось заклинаю віришем. Проклинаю. Виспівую його моєю кров'ю. Моє життя напружую струною <...>* (208). Пор. змалювання постаті богині перемоги: *І тому ця смертельна напруга, цей порив упертий, Невгасима жага, що несе до мети крізь віки: Безголовая Ніко, осяяна славою смерті, Безвлад крил необорних і вірність сліпої руки* (327). Характерний також опис Божої волі керування часом в аспекті деонтичної модальності, з акцентуванням семантики мети (зміст норми) в структурі речення: *Ні. Бог життя – не ворог і не кат, Він пружить час, електризує мозок, Щоб рев сирен і гуркіт естакад, І рух, і грім зрослися в маєстозо* (266).

Зупинимося докладніше на функціонуванні лексичних одиниць із коренем **пруг–/пруж** у полі деонтичної модальності, акцентуючи увагу на ролі словотворчих засобів у формуванні модальності висловлювання та на функціях цих одиниць у структурі тексту. Переважна більшість випадків уживання цих слів у поезії Є. Маланюка пов'язана з характеристикою поетичного мистецтва як знаряддя боротьби за державність (ранні вірші, до 1925р.) та створенням поетичних образів борців (наступні поезії I періоду творчості). Особливо висока активність їх використання характерна для збірки "Земля й залізо". У збірках "Перстень Полікрата", "Влада" вони є важливим експресивним засобом окреслення образу В. Тютюнника. Твори 1920 – 1940-х років, таким чином, є тим середовищем, в якому органічно, природно функціонують слова з цим коренем у полі деонтичної модальності. Збірка "Влада" і поема "П'ята симфонія" – вершинна точка мотиву напруженої боротьби.

У II періоді творчості лексичні одиниці з коренем **пруж** використовуються, головним чином, в публіцистичних, історіософських творах. Наприклад, історія Козацтва характеризується як "максимальне націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини" [Маланюк 1992 а: 49]. "**Напружене** т в о р е н н я Д у х о в о ї С у в е р е н н о с т і" (розбивка автора) Є. Маланюк вважає першорядним завданням у боротьбі проти малоросійства [Маланюк 1997: 242].

Лексеми з цим коренем утворюють окрему мікросистему в поетичному ідіолекті Є. Маланюка. Наведемо словотвірне гніздо кореня **пруж** – за матеріалами вид. [Маланюк 1992], [Маланюк 1997] (із зазначенням індексів частотності використання):

Пруг, пруживий, пружно-звинний, пружно-яро в цьому гнізді – оказіональні утворення.

Віддієслівний іменник **пруг** безсуфіксного способу творення зі значенням опредметненої дії є органічним складником парадигми цього словотвірного типу, який характеризується високим ступенем продуктивності в поезії Є. Маланюка; пор. віддієслівні безсуфіксні утворення чоловічого роду з контекстуального оточення лексем із кореневою морфемою **пруж-**:

- зі значенням опредметненої дії, руху (*вир, розлив, спад, рух, чвал*), у тому числі людської дії (*корч, тиск, стиск, переріз, лет, бунт, наступ, відступ, розгін, порив, бій, чин, загин*);
- із семантикою стану (*блиск, брак, оказіональне заник*), а також психічного та фізичного стану людини (*гнів, шал, жах, біль, гарт*);
- із семантикою звучання (*грім, рокіт, гуркіт, шум, гул, гук, рев, хрип, сик, свист, хруст, скрегіт, стрекіт, вибух, стріл*);
- з експліцитною чи імпліцитною семантикою мовлення (*регіт, жарт, докір, спів, зойк, крик, наказ, рапорт*).

Висока продуктивність цього словотвірного типу в поетичному ідіолекті Є. Маланюка зумовлює природність і закономірність постання новотвору як засобу характеристики стрімкості людської дії, пор. контексти поезій 1930 р.: *Така доба, такий рвучкий розлив! Та не убгать в закінченість сонета Цей вир, і корчі, жили і вузли, Цей лютий пруг назустріч темним метам* (256), *В млі спалахують команди. Іскрометний пруг Напинає ребра й руки на велику гру* (323).

Безсуфіксне віддієслівне утворення жіночого роду із закінченням **-а напруга**, разом із контекстуально співвіднесеними до лексем із коренем **пруж-** *навала, згуба, помста* і под., асоціюється з меншим ступенем інтенсивності волевиявлення саме з огляду на меншу стислість його структури (неодноскладовість та кінцевий голосний початкової форми). Пор. тверде, жорстке звучання односкладової словоформи з кінцевим приголосним у смисловій римі останніх рядків “Балади про Василя Тютюнника”: <...> *Ти – орел старого Риму, вісник вражих згуб. Він несе в залізних кігтях золотий тризуб* (325). (Для порівняння: відприкметникові іменники з нульовим суфіксом взагалі не пов’язані з втіленням інтенції волевиявлення, вони, наприклад, використані в контексті, де змальоване весняне пробудження життя: <...> *Перед нами засяяла вись! Тільки синь, тільки глиб, тільки спокій... Ясна Тільки вічність... Навіщо ж слова? В лазуреві безмежжя нас кличе весна, Пружно-яро життя ожива* (135)).

Оказіональне утворення **пруживий** використане у вступній поезії до збірки “Земля й залізо” – “Напис на книзі віршів”, що її Є. Маланюк називав в одному з листів 1931 р. “найкращим віршем моїм” (цит. за вид. [Куценко 1997: 6]). Цей твір 1925 р. починається із “самохарактеристики” поета: **Напружений, незломно-гордий, Залізних імператор строф** <...> (130). Перше, ударне слово вірша та наступні *незломно-гордий, мускулясті* (стопа), містячи в собі елементи смислу ‘міць’, ‘стійкість’, ‘гнучкість’, служать обґрунтуванням появи авторського новотвору **пруживий** (ямб). Ці елементи змісту повторені в семантиці кореня, а прикметниковий суфікс **-ив-** надає похідному слову відтінку виразної, інтенсивної ознаки, як у ряді загальнономовних нормативних дериватів – віддієслівних якісних прикметників із суфіксами **-ив-/-лив-**: *ревливий, хтивий, вабливий, дбайливий, рухливий, мінливий, вимогливий, чарівливий, задумливий, вразливий, вередливий, пестливий* і под. Ця продуктивна словотвірна модель існує в загальнонародній мові поруч із вужчим колом відіменникових похідних на **-ив-/-лив-**: *правдивий, зловивий, лінивий, шанобливий, вродливий, сиротливий*. (Порівняймо такі улюблені, питомі в поетичному ідіолекті Є. Маланюка віддієслівні прикметники – нормативні утворення, як *покірливий, дражливий, хитливий, чутливий, шумливий, крикливий, кровоточивий*, а також одиниці іменникової мотивації *фальшивий, вошивий, щасливий* та подвійної дієслівно-іменникової мотивації *зрадливий, мстивий, жахливий, лякливий, блудливий*).

Високий ступінь вияву ознаки пружності (семи ‘гнучкість’, ‘стислість’, ‘міць’) у прикметнику **пруживий** іррадіює на правий контекст у творі “Напис на книзі віршів”, слугує смисловим підґрунтям стислої синтаксичної конструкції зі згорнутою предикативністю у відокремленні: *Ось – блиском – булаву гранчасту Скеровую лише вперед: Це ще не лет, але вже наступ, Та він завису роздере* (130), – де безсуфіксні похідні іменники **блиск**, **лет**, **наступ**, а також **напис** у заголовку вірша, у свою чергу, як природне контекстуальне оточення лексем із коренем **пруж-**, готують у поетичному ідіолекті Є. Маланюка ґрунт для появи у творах 1930 р. в полі деонтичної модальності віддієслівного іменника **пруг**. (Зауважимо цікаву фонетичну особливість “пружного” контексту поезії “Напис на книзі віршів”: на тлі чіткого ритму ямба з симетрично розташованими стопами пірихія сильна у формальному й змістовому відношенні позиція рими дає дуже високий, порівняно з іншими творами Є. Маланюка, відсоток закритих кінцевих складів, тобто клаузул з кінцевим приголосним звуком (19 із 24 рядків, тобто ≈ 79,17%).

Словотворчі засоби (наприклад, **-н-**, англ. **-able-**), як відомо, належать до периферійної зони засобів вираження модальності висловлювання (див. про це, напр., [Тураєва 1994: 112]). Нормативним, відповідним до узусу загальнонародної мови в цій функції є віддієслівний якісний прикметник із суфіксом **-н-** “**пружний крок**” бійців (367); цей суфікс присутній і в похідних композитних утвореннях **пружно-яро** (135), **пружно-звинна** (365). Але якщо **-н-**, будучи суфіксом граматичної ад’єктивності, бере участь у творенні прикметників з нейтральним значенням, то **-нв-/-лив-** дають, як зазначає А. П. Грищенко, семантично спеціалізовані похідні утворення на позначення виразної, інтенсивної ознаки [Словотвір... 1979: 126 – 138], що яскраво виявляється в оказіональному утворенні за цією моделлю – прикметнику **пруживий**.

Важлива стилетворча риса поетичного ідіолекту Є. Маланюка – висока частотність віддієслівних іменників чоловічого роду з нульовим суфіксом. Стисла, “пружна” структура цих дериватів, де нульовий суфікс служить ніби замком, що утримує семантику дії чи стану в загиснутому, опредметненому вигляді, здатна виражати в прескриптивному дискурсі інтенсивність авторського волевиявлення. Дійова семантика кореня у взаємодії зі словотвірною структурою цих лексичних одиниць спричинює й відповідне читання, вимовляння таких поезій у прискореному темпі. Інтенсифікація пружного темпу досягається також ізотопічною (у розумінні А. -Ж. Греймаса й Т. А. ван Дейка) структурою оказіональних композитів **пружно-яро**, **пружно-звинна**, де в обох компонентах повторюється семантика динамізму.

Смислова когерентність творів Є. Маланюка, що репрезентують прескриптивний дискурс, у яких використані лексеми з коренем **пруж-** і лексема **п’ястук**, зумовлена єдиною авторською інтенцією волевиявлення. Ознака смислової когерентності, у свою чергу, спричинює сингармонійне контекстуальне оточення, в якому ‘пружність’ виступає в ролі інтегрального смислу. В ході таких інформаційно-обмінних процесів у тексті лексеми з коренем **пруж** – акумулюють смислову енергію контекстуально співвіднесених ізотопічних груп лексики, де в тих чи інших аспектах розкривається семантика пружності:

(1) **енергетична характеристика дії, стану, явища** в семах ‘джерело енергії’: *Талан – ліричне джерело*. <...> *Поет – мотор! Поет – турбіна! Поет – механік людських мас, Динамомайстер, будівничий* (72), *пульсує електричність* (Там само), *сили моторові історії* (249); ‘інтенсивність енергетичного імпульсу’: *ярий дух* (241), *Так нещадно, так яро згораю* <...> (36); особливе контекстуальне напруження створюється взаємодією значень лексеми **лютий** 2. *Який приносить надзвичайно тяжкі страждання, муки та* 1. <...> // *Який виражає розлюченість, гнів*, 4. розм. *Сповнений самозабуття; повний, цілковитий (про чиясь відданість певній справі тощо)* [СУМ, 1973, С. 574]: *лютих Крут і гарячка люта в очах* (323); *люта сталь* (365), *лютий пруг* (256); ‘інтенсивність вияву дії’ в контекстах метафоричного використання: *бурелом крові* (249), *іскрометний пруг* (323); ‘міць’: *міцний п’ястук* (368), *міцний метал* (161), *могутні формули* (72), *кремезна статура* (241), *тугая вия* (368), *кіннота буйна* (323), *мускулясті стопи* (130), *мускулясті кроки* (325), *стратить крихти сили* (367), *сили моторові історії* (249); ‘зростання запасу енергії’: *наростання гроз* (249); ‘запас енергії’ (характеристика через заперечення): <...> *Рука не змучиться карать! Набряклий м’язень не тремтить* <...> (365), *рука вже не тремтить* (367), *незморено* (36), *не вицухали сили моторові* (249); ‘нездоланність’: вірш *необоримий* (72), *незломно-гордий* (130), *непереможний крок* (249), *неблаганних сил* (324);

(2) **фізична характеристика пружного предмета** через актуалізацію сем ‘наповненість, тугість’: *ярий дух, що повнив тіло вицерт* (241), *міцним металом налята безмовність* (161), *налятий гнівом зір* (241), *Очі вікон в кожній хаті кров’ю налились* (324), <...> *Налива п’ястук залізом неблаганних сил* (Там само), *І все ж із серця вилять треба мед І полум’ям налять його залізним* <...> (368), <...> *Напруженість, суцільність, важкість, повність* <...> (161), *Іскрометний пруг Напинає ребра й руки на велику гру* (323), *набрякають жили* (249), *набряклий м’язень* (365); ‘здатність скорочуватися’ та ‘функція руху’ тканини живого організму: *набрякають жили* (249), *з напруги м’язів* (Там само), *жили і вузли* (256), *пружить сітка жил* (324), *набряклий м’язень* (365); ‘масивність’ тіла: *важкі стопи* (130), суцільність, *важкість, повність* (161), *серце важчає* (249), *Над тобою тяжкотканий плече – б’ється стяг* <...> (325) (Цікавий цей зв’язок між пружністю та масою тіла. Згадаймо визначення музичного темпу через імпульс, або кількість руху, тобто добуток маси тіла на його швидкість, і зв’язок між “вагомістю” звучання фортепіанної й оркестрової музики Бетховена та враженням

прискороного темпу [Харлап 1971: 410 – 414]); ‘метал’ як найбільш придатний матеріал для пружного тіла: вірші “металом – morituri – Сурмлять майбутньому салют” (130), міцним *металом* налята (161), *сталево пружиться* рука (72), *бронза й сталь – на тиск і переріз* (161), *люта сталь* (365), *серце злизувала сталь* (325), *криця* (161), *криці скрегет* (249), *крицевий свист* (Там само), *криця* бриніла (241), *залізних строф* (130), *наказ залізний* (323), *залізом неблаганних сил* (324), *в залізних кігтях золотий тризуб* (325); потенційна сема ‘метал’ у назвах предметів зброї: *стилет* (130), *ножами душ проріжуть* (323), *кріс, меч, спис* (161), *мечі* (325), *списи блискавок* (249), *танк* (367); пор. також: *дроти* (324); ‘звук металу’: *рокіт многострунний* (241), *крицевий свист* (249), *криця бриніла* (241), *заговорить люта сталь* (365); ‘конструктивне застосування’ пружних властивостей в лексемах *міст, опора, арка* (72);

(3) характеристика дії на предмет та зміни форми предмета представлена в опозиціях сем, з одного боку ‘тиск’: *на тиск і переріз* (161), *земля налягла* (241), *вітер дме* (368); ‘стискання’: *затиснуті п’ятуки* (241), *уста затиснуті* (365), *замком затиснена пружина* (Там само), *заціплені зуби* (Там само), *кривавий стиск уст* (35), *стиснуті серця* (323), пор.: директиви *стислі, як салют* (Там само); ‘втискування’: *не убгать в закінченість сонета цей вир* (256), – з іншого боку, ‘розпрямлення’, ‘витягування’: *наступ крила розгорта* (323) – і в тому ж творі: *птах державний крила широко простяг* (325); зміна форми пов’язана, з одного боку, з ‘розриванням’: *наступ завісу роздере* (130), *роздертє серце* (325), *з першим пружним кроком розірветься завіса* (367); ‘прорізуванням’: *ножами душ проріжуть всеросійську муть* (323), *очі протинають серце до кінця* (Там само), *просвердлюючи зором даль* (365), – з іншого боку – ‘з’єднанням’: *роздертє серце злизувала сталь* (325), *ніч землю й небо з’єднала* (398); наголос робиться також на ‘звільненні внаслідок руйнації предмета’: *шматками розпадеться морок <...> розгорнеться простір без меж* (130), *балван розлетиться на струхлілий хмиз* (324), *і віко трунне скинеш ти, і камінь* (241);

(4) характеристика руху пов’язана з семами ‘поривчастість’: *плече – б’ється стяг* (325), *рвучкий розлив* (256); ‘ритмічність’: *стопа одбивають ямб* (130), *серце билось* (Там само), *лунко, чітко відбиває копитбми чвал* (323); ‘швидкість’: *прудим широким кроком* (322), *пружина пружно-звинна* (365); ‘напряму руху’: *веду ці вірші <...> в обличчя творчих катастроф* (130), *Василь Тютюнник полки веде* (324), *рухає юрбою Ницительний непереможний крок* (249), *булаву гранчасту Скервовую лише вперед* (130), *поплине даль аж ген по синю твердь* (367), *наступ завісу роздере* (130), *рівний наступ крила розгорта* (323), *лютий пруг назустріч темним метал* (256), <...> *Загартованих безсмертям знов веде мета Здовж окропленого кров’ю знаного шляху <...>* (323 – 324).

Корінь *пруж-*, заряджаючись у тексті (через лексеми, в яких він виступає) цими елементами смислу, виконує роль своєрідного акумулятора семантики пружності. В аналізованих контекстах смисл ‘пружність’, таким чином, функціонально близький до гіперсеми.

В аналізованих вище випадках лексеми з коренем *пруж-* залучені до периферії поля деонтичної модальності, оскільки в дескриптивних за формою висловлювання дають характеристику компонентів ядра норми – S_1 (джерела норми) та S_2 (адресата нормативного звернення). Взаємодія цих складників структури норми експлікована у двох творах важливого концептуального змісту. “Напис на книзі віршів” (1925 р.) розпочинається самохарактеристикою поета – борця як суб’єкта волевиявлення: *Напружений, незломно-гордий, Залізних імператор строф, – Веду ці вірші, як когорти, В обличчя творчих катастроф* (130). Далі в тексті на основі розгортання цієї метафори відбувається своєрідне відокремлення образу поетичних рядків від їх автора; виконуючи волю митця, вони виступають в ролі S_2 – адресата норми: *Важкі та мускулясті стопа Пружисвий одбивають ямб <...>*.

Другий твір, де лексеми з коренем *пруж-* задіяні у змалюванні подібної картини (військовий наказ та його виконання), – “Балада про Василя Тютюнника” (1930 р.). Спочатку дається оцінка інтенсивності волевиявлення героя: *Розіславши на колінах мапу лютих Крут, Він диктує директиви стислі, як салют. В млі спалахують команди. Іскрометний пруг Напинає ребра й руки на велику гру* (323). Далі у творі спільнокореневе слово та його контекстуальне оточення при зображенні маси бійців увиразнюють смисл ‘здатність виконати наказ’ і – опосередковано – ‘здійсненність наказу’: *Кожне тіло сухоребре пружить сітка жил, Налива п’ястук залізом неблаганних сил* (324). І безпосередньо за цим слідує прескриптивний дискурс – звернення поета до співвітчизника, де волевиявлення виражене присудком у формі імператива та еліптичними реченнями спонукального змісту: *Без вагань. Ти – є, ти – будеш. Встань, бо ти не раб. Се тобі лише здавалось, що воно – гора. Просто в чоло. Межи очі. В той кирпатий ніс – І балван ось розлетиться на струхлілий хмиз* (324), – енергія волевиявлення втілена в пружній, вибуховій синтаксичній структурі речень (стислі еліптичні конструкції; парцельоване висловлювання, яке подається окремими потужними імпульсами; тире, що фіксують виразний інтонаційний контур).

Контекстне передудання лексеми з коренем *пруж-* відносно висловлювань спонукального змісту (інфінітивних речень) має місце вже в ранній поезії “Біографія”: *Завжди напружено, бо завжди – проти течій. <...> Все чути. Всім палать. Єдиним болем бути <...>* (35). Остання, VII частина циклу “Поліття” (1925 р.) побудована як суцільний прескриптивний дискурс: вольова настанова автора виражена структурою номінативних

спонукальних речень; в ролі “підсилювачів” виступають конструкції заперечення (в яких особливе місце належить одиницям ЛСГ “назви металів”), парцельовані окличні речення, ампліфікація відприкметникових субстантивів з суфіксом – **іст’** –: *Не хліб і мед слов’янства: Криця! Кріс! Не лагода Еллади й миломовність: Міцним металом налята безмовність, Короткий меч і смертоносний спис. Щоб не пісні – струмок музичних сліз, Не шалхвильвий – чину недокровність, – Напруженість, суцільність, важкість, повність Та бронза й сталь – на тиск і переріз* (161), – і заключний акорд твору – наказ, виражений у формі 3-ї особи однини з часткою – стимулятором деонтично-модальної семантики: <...> *Хай зникне ж скитсько-еллінська краса На припонтійськім тучнім суходолі* <...> (Там само).

Особливо показовою для вираження вольової інтенції як головної настанови міжвоєнного періоду творчості Є. Маланюка є перша частина триптиха “Марії Башкирцевій” (1927 р.). Після дескриптивних висловлювань (дієслово-присудок у формі теперішнього часу: *Шумить, шумить густа, безмежна тиша* <...> (249)) – ряд еліптичних конструкцій, у яких використані ізотопічні лексеми зі значенням раптовості; важливість такого переходу увиразнена крапками на початку цієї частини тексту: ... *І раптом – кров. І раптом – криці скрегіт* <...> *І раптом – вибух буряного бою* <...> *І – зойкнув супокій* <...> (Там само). Поетична оповідь ведеться по висхідній, що віддзеркалює збільшення напруги в зображуваній дійсності. Поетичне *crescendo* виявляється й у неухильному зростанні інтенсивності ознаки ‘звучність’ у ряді слів із семантикою звучання (починаючи від оксюморонної сполуки “шумить тиша” – і далі “криці скрегіт”, “гул орд”, “дискусський регіт”, “вибух буряного бою”, “крицевий свист” – “хай тиша рушиться”, “Щоб <...> виконував сонату героїзм!”), й у форсованій лексичній семантиці на тлі алітерації вибухових та [р], і в ампліфікації та висхідній градації паралельно побудованих синтаксичних конструкцій, і в наростанні віршової маси завдяки збільшенню кількості довгих слів (у зв’язку з чим зростає кількість стоп пірихія в ямбічному ритмі, з’являються навіть контактні розташовані стопи пірихія: “нищительний непереможний”, “важчає і набрякають”, “рушиться й божеволіє”), а також у переході з п’ятистопного на шестистопний ямб у найбільш напруженому, кульмінаційному моменті – в передостанній строфі. Все це разом спричинює ефект збільшення сили звуку та пришвидшення темпу.

В передостанній строфі відбувається ривок переходу від дескриптивного до прескриптивного дискурсу, від опису до категоричної вимоги. Як відомо в логіці, відповідно до принципу Юма, неможливо за допомогою виключно логіки перейти від тверджень зі зв’язкою “є” до тверджень зі зв’язкою “повинен”. Необхідне особливе напруження поетичного тексту, узгоджена синергійна дія експресивних засобів, щоб така зміна типів дискурсу була закономірною й переконливою. Й у вираженні волевиявлення продовжує зростати експресія завдяки використанню парцельованих окличних частин висловлювання; двокрапка в складному реченні служить сигналом зміни типів дискурсу: *І серце важчає, і набрякають жили, І пружиться п’ястук. І – зойкнув супокій: Хай тиша рушиться й божеволіє бій, Щоб на скупій землі росли! жаждали! жили!”* (249).

Пружиться п’ястук – важливий момент, місце зустрічі двох мотивів, подібно до *волевої напруги* (398) в контексті “П’ятої симфонії”. Напружений п’ястук, сповнений потенційної енергії помсти й гніву, – символ затиснутої волі до боротьби, до перемоги. Його функціональний аналог – пружина, кожну мить, після припинення дії навантаження, готова розпрямитися, віддаючи енергію пружної деформації. Цей образ знайшов втілення в поезії 1931 р. “Вояки” (зб. “Влада”) з присвятою “Пам’яті Василя Тютюнника”, де настання ударного, головного моменту в тексті теж сигналізоване двокрапкою: *Хай нерухомо ми стоїм, Чекаючи страшного знаку. <...> Уста застигнуті – горять, Заціплені – скрегочуть зуби, Та в пурпуровім часі згуби Рука не змучиться карать! Набряклий м’язень не тремтить: Так в кулеметі, пружно-звинна, Чекає на останню мить Замком затиснена пружина* (365). Смысловий акцент увиразнюється завдяки зближенню спільнокореневих слів у сильній позиції кінця твору.

Цей “військово-інженерний” образ *пружини* як деталі зброї є ключовим для тлумачення смислових та естетичних функцій парадигми лексем із коренем *пруж*– у системі поетичного ідіолекту Є. Маланюка. Чітка, інженерно вивірена в деталях побудова цього художнього образу дозволяє визначити й конкретний технічний різновид “протоделі” – сталева пружина стиску, багатократної пульсаційної дії. Мікросистема лексем із коренем *пруж*– у поетичному ідіолекті Є. Маланюка, таким чином, є виразно функціонально-семантично спеціалізованою. Якщо, приміром, у поезіях Б.-І. Антонича в цьому корені акцентовано смисл “енергія проростання”, то для І періоду творчості Є. Маланюка домінантою смислу є концентрація енергії збройної боротьби.

Об’єднання лексичних одиниць із коренем *пруж*– є органічною частиною складної системи поетичного ідіолекту Є. Маланюка, показовою в плані стилетворення. Однією з провідних рис складних органічних систем (на відміну від механічних) є той факт, що вони “формуються не шляхом “складання” цілого з частин, а шляхом у кінцевому підсумку *конструювання цілим своїх власних частин* на основі певних передумов, а тому *функція системи як цілого* виникає раніше, ніж необхідний для неї орган, який будується самою системою” (виділено нами. – О.С.) [Философский словарь 1991: 322]. Аналізована мікросистема лексичних одиниць у своєму виникненні, структурі й функціонуванні детермінується цілим – макросистемою поетичного ідіолекту, тому вона й є такою природною в поезіях Є. Маланюка (пор. словникове тлумачення: *природний* – 3. <...> // *Зумовлений суттю, природою чого-небудь* [СУМ, 1977: 9]). Як органічні, тобто вмотивовані, зумовлені суттю, принциповими засадами поетичного мистецтва Є. Маланюка й тому цілком закономірні, постають одиниці цієї

парадигми вже на початку творчості: *Завжди напружено, бо завжди – проти течій* (35), *Сталево пружиться рука <...>* (72) – уже в першій збірці поезій (“Стилет і стилос”). Ці ранні образи містять у собі потенціал подальшого розвитку, різнопланового розгортання й збагачення.

Сама форма поетичного тексту може бути наділена ознакою пружності. Ця риса досягається синергійною дією експресивних засобів різних рівнів мовної системи: звукопису, чіткого ритму ямба, в регулюванні темпу якого важлива роль належить розташуванню стоп пірихія, особливої функції кінцевих приголосних у словоформах (акцентованої в позиції рими), віддієслівних іменників безсуфіксного творення, форсованої лексичної семантики одиниць тексту, конструкцій експресивного синтаксису (еліптичних, парцельованих окличних речень, ампліфікації однотипних лексичних одиниць та синтаксичних побудов).

Важливий показник темпу поетичного дискурсу, наявний у самому тексті, – лексема **крок** та її синтаксична сполучуваність. Як відомо в теорії музики, темп людської ходьби в одній із концепцій (поруч із пульсом, диханням) береться за основу визначення темпу музичного твору. Так, жанр маршу викликає асоціації саме з людським кроком (див. про це [Назайкинський 1972: 203 – 204]). Ось як “звучать” кроки в тих творах Є. Маланюка, де функціонують лексеми з коренем **пруж**– у полі деонтичної модальності: <...> *І все нещадніш рухає юрбою Нищительний непереможний крок* (249), *Бо першим пружним кроком Розірветься завіса <...>* (367). *Прудкий широкий крок* Василя Тютюнника чути на початку “Балади...” (322), і в кінці твору лунають *мускулясті кроки* героя (325). У порівнянні з цим *мускулясті стопи* “Напису на книзі віршів” (130) підтримують зауважений вище паралелізм образних картин: Тютюнник *полки веде* – <...> *Залізних імператор строф, – Веду ці вірші, як когорти <...>*. Саме мускулясті стопи Маланюкового пруживого ямба, як тверді, впевнені кроки стрімкої ходи, виражають енергетичний потенціал його вольової поезії, здатної справляти “моральний, виховний, облагороджуючий” вплив на читачів.

ПРИМІТКИ

¹Тут і далі в дужках указані сторінки цитованих поетичних творів за вид. [Маланюк 1992 б].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Куценко 1997 – Куценко Л. В. “На хресті слова розпі’ятий...” // Маланюк Є. Ф. Невичерпальність: Поезії, статті. – К.: Веселка, 1997. – С. 5 – 24.
- Маланюк 1992 а – Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – 80 с.
- Маланюк 1992 б – Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова; “Фенікс ЛТД”, 1992. – 686 с.
- Маланюк 1997 – Маланюк Є. Ф. Невичерпальність: Поезії, статті. – К.: Веселка, 1997. – 318 с.
- Назайкинський 1972 – Назайкинський Е. В. О психології музичного восприяття. – М.: Музыка, 1972. – 383 с.
- Словотвір... 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
- Тураєва 1994 – Тураєва З. Я. Лінгвістика текста и категория модальности // Вопр. языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105 – 114.
- Философский словарь 1991 – Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
- Харлап 1971 – Харлап М. Г. Ритмика Бетховена // Бетховен: Сб. статей. – Вып. I / Ред.-сост. Н. Л. Фишман. – М.: Музыка, 1971. – 370 – 421.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Семенець – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – лінгвістика тексту, лінгвопоетика.

ГРАМАТИЧНІ ЗАСАДИ БУДУВАННЯ БАЗОВИХ І ТРИКОМПОНЕНТНИХ МОДЕЛЕЙ ПРИСЛІВНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Алла Лучик (Кіровоград)

У зазначеній статті розглянуто найпростіші типи прислівникових еквівалентів слів. Їх аналіз свідчить, що процеси переходу інших частин мови у прислівники досить активні і різноманітні. Це є показником динамізму мовної системи та вказує на шляхи її розвитку.

This article deals with the simplest types of words' equivalents. The analysis of them testifies that the processes of transition of other parts of speech into adverbs are rather active and various. It proves the dynamism of language system and displays the ways of its development.

Підтримування в потрібних межах будь-якої величини, що має здатність до саморегулювання, зумовлена багатьма факторами, які входять до певної системи. Це ж відбувається і з мовним знаком, цілісність якого здійснюється внаслідок взаємозв'язку його складників: форми і змісту, що взаємодіють та передбачають один одного, однак підпорядковуються загальному закону асиметрії в мові, яка сама є “надзвичайно “асиметричним” явищем” [Гак 1988: 22]. Тому, як би слово не намагалося зберегти свою цілісність та єдність, воно все одно під натиском системи набуває різної міри деформацій, власне, підпорядковується мовному закону асиметрії, який,

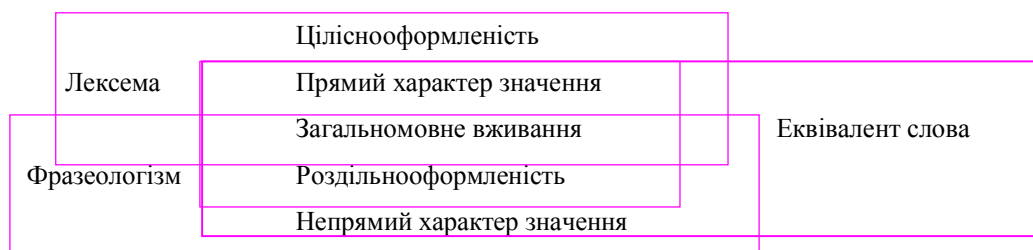
безперечно, має позитивний зміст і є наслідком розвитку думки, оскільки, як визначав О. О. Потебня, “думка може бути зв’язаною зі словом, але спочатку вона, очевидно, не доросла до нього, а на високому ступені абстрактності покидає його як таке, що не задовольняє її вимогам., шукає зовнішньої опори тільки у довільному знаку” [Потебня 1993: 37]. У результаті цих процесів виявляється, що “невідповідність між тим, що означається, і тим, що означає, є правилом” [Балли 1955: 160]. Асиметрія знака свідчить про динаміку, активність та різноманітність системи.

Такі висновки впливають і при спостереженні за особливостями функціонування асиметричних одиниць в інших системах. Так, у хімії з метою активізації творення полімерів використовується спосіб асиметричного синтезу (каталізу), який досягається завдяки участі в ньому асиметричного агента. Тобто присутність асиметричної молекули у хімічному процесі, в якому беруть участь симетричні елементи, активізує цей процес [див., напр., Потапов 1984: 3 – 146].

Але, звичайно, асиметрія мовного знака це не те саме, що асиметрія одиниць у хімічних, екологічних та інших існуючих системах, бо асиметрія мовного знака вказує на відсутність однозначної відповідності форми і змісту, яка виявляється наслідком того, що “форма і значення мовного знака вплітаються у складну схему системних відношень плану вираження і плану змісту конкретної природної мови” [Пещак 1983: 17 – 59], утворюючи при цьому різноманітні зв’язки як на рівні форми, так і на рівні змісту, і набуваючи особливостей функціонування. Саме це і сприяє дискретності мовної одиниці, через що важко чітко окреслити її межі. Тому закономірними були висновки вчених-лінгвістів про наявність у структурі мови, крім певних ярусів, ще і стратумів, тобто перехідних підсистем [Lamb 1966: 3], елементами яких є перехідні мовні утворення. Останні, у свою чергу, доводять, що більш прості мовні одиниці входять до структури складніших не автоматично, а переживши процеси прилаштування, утворюючи при цьому певні стратуми, дослідження яких здатне привести до корисних висновків про систему, устрій мови та окремих її підсистем, особливостей функціонування, структури мовних одиниць і т. ін. Стратумні дослідження мови можна порівняти з дослідженнями у фізиці елементарних часток, що взаємодіють за допомогою квантового поля, паралельно їх дослідженню у полі фізичному. Як відомо, саме квантові поля описують знищення чи народження часток або народження чи знищення античастинок [ФЭС 1983: 264]. Очевидно, саме це відбувається і на стратумних підсистемах мови, де народжуються або зникають (точніше, перетворюються) мовні одиниці. Перехідними елементами є і досліджувані в даній роботі одиниці, які одними вченими кваліфікуються як еквіваленти слова [Рогожнікова 1991: 4], іншими – як різновид фразеологізмів [Баранов 1990: 118 – 134].

Аналізуючи аналогічні одиниці в інших мовах, В. Б. Касевич пропонує ввести поняття аналітичного слова, яке, на його думку, можна визначити як “одиницю, що виникає у випадку, коли словотвірною морфемою є службове слово” [Касевич 1977: 63]. Для означення досліджуваних одиниць нами використовується термін еквіваленти слова.

Розходження в поглядах вчених на статус одиниць типу *з оглядкою, без тьми* та ін., що “становлять зв’язані сполучення, які характеризуються стійкістю, в більшості випадків постійною, незмінною формою” [Рогожнікова 1991: 4], до певної міри, зрозумілі. З тлумачення зазначених елементів випливає, що вони мають такі основні ознаки: щодо змісту – прямий характер значення; щодо форми – роздільнооформленість; щодо функції – загальномовне вживання. Ознакою змісту (прямий характер значення) еквіваленти слів (далі ЕС) об’єднуються з лексемами, ознакою форми (роздільнооформленість) – з фразеологізмами, функціональною ознакою (загальномовне вживання) – і з лексемами, і з фразеологізмами. Співвідношення характеристик трьох зазначених елементів мови можна зобразити в такий спосіб:

Як можна зрозуміти, лексема та фразеологізм утворюють об’єднання множин з перетином, спільною частиною яких виявляється їхня функціональна ознака – загальномовне вживання. Різницю між множинами становлять формальні ознаки та ознаки змісту. ЕС – це елементи мови, які не мають власних характеристик, тобто таких, що були б притаманні тільки їм. Функціональною ознакою ЕС об’єднуються і з лексемами, і з фразеологізмами, прямим характером значення – з лексемами, роздільнооформленістю – з фразеологізмами. Звідси стає зрозумілим неоднозначний підхід дослідників до елементів, що кваліфікуються нами як ЕС. При такому схематичному аналізі зазначених одиниць може скластися враження про недоцільність їх виділення. Тому деякі їхні ознаки доводиться

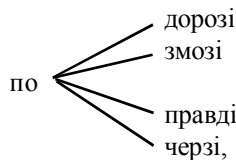
піддавати детальнішому розгляду. Коли до характеристики змісту (прямий характер значення) додати ще одну, яка відбита у тлумаченні ЕС, – цілісність значення (це відокремлює досліджувані одиниці від вільних сполучень слів), то суть ЕС стає зрозумілішою. Зазначимо, що ця ознака притаманна і лексемі, і фразеологізму. Однак і поняття “прямий характер значення” потребує уточнення. Це зумовлюється тим, що повнозначна лексема, яка входить до складу ЕС, все ж таки набуває певних зрушень у значенні, не втрачаючи його, як це має місце у складі фразеологізму. Тому поняття “прямий характер значення” включає і поняття проміжного значення, яке не нове у лінгвістиці. Так, у “Словаре лингвистических терминов” воно тлумачиться як “один з ланцюгів у семантичному розвитку слова між вихідним і зовсім чітким, таким, що вже склалося, і похідним значенням” [Ахманова 1969: 163].

Уточнення “проміжний” у даному разі є необхідним. бо ступінь втрачання мотивації у кожній окремій одиниці перехідного характеру перебуває на різній стадії. Тобто ці елементи тільки прямують до знайдення статусу мовного знака. Якщо врахувати три ступені формування мовного знака, за теорією Г. А. Уфимцевої, то досліджувані нами одиниці за всіма показниками містяться на другому ступені його формування. Це значить, що ми “маємо справу вже з психічним утворенням”, суть якого полягає в тому, що його становлять обидві властивості знака (форма і зміст), а зв’язок між ними стає обов’язковим, міцним і його розривання веде до “знищення” знака, тобто до невираженості даної значущості, смислового змісту суворо визначеною формою” [Уфимцева 1974: 205].

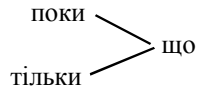
Отже, ЕС – це одиниці, що минули перший ступінь шляху до формування знака й увішли у другий ступінь, набувши іншого стану. Як відомо, у філософії за допомогою категорії стану виражається процес змін і розвитку речей та явищ, а це, у свою чергу, приводить до розуміння змін їх властивостей та відношень. Щодо мовних одиниць, то це треба розуміти так: в іншому стані мовні одиниці набувають інших ознак та інших типів взаємодій, виявлення їх поповнює знання про систему мови, наприклад, в аспекті прогнозування її подальшого розвитку. Скажімо, передбачення руху планет Сонячної системи або передбачення затемнень Сонця і Місяця ґрунтується на вивченні станів та взаємодій тіл Сонячної системи. Це значить, що стан у певний хронологічний відрізок одночасно визначає стан цієї системи у будь-який момент у майбутньому. Звичайно, дослідження таких станів елементів мовної системи не дають однозначних висновків, але розширюють знання про неї, принаймні, допомагають усвідомлювати системно-структурний характер процесів перехідності. Як відзначав Е. Косеріу, стан, що описується, – це момент “систематизації”, тобто момент “динамічної реальності”, в результаті якого виявляється нестійкість системи, її внутрішні протиріччя” [Косеріу 1963: 143 – 343]. Тому будь-яке дослідження у цьому напрямку сприятиме “розробці проблеми ізоморфізму як на рівні структур, так і на рівні процесів, що дозволить створити теоретичні положення, які володіють високою силою пояснення” [Мигирин 1971: 198].

Розглянемо на матеріалі прислівникових ЕС (тобто таких, які функціонують у системі мови в ролі прислівників), як відбувається процес перехідності в сучасній українській мові. Питання це занадто широке, щоб охопити його в межах однієї статті. Тому зупинимося тільки на особливостях змін форми мовних одиниць у їх перетворенні в інший мовний знак. При спостереженні за синтагматичними властивостями таких елементів виявляється, що в процесі їх переходу на рівні форми встановлюються чітко окреслені закономірності. З метою спрощення опису зазначених процесів застосовуємо принцип моделювання досліджуваного матеріалу, який варто починати з моделювання форм перехідних одиниць, бо, як зауважує Н. Д. Арутюнова, неможливо здійснити “одночасний і паралельний опис системи вираження і системи змісту при моделюванні знакової системи мови” [Арутюнова 1969: 43]. Надання ж першочерговості описові форм вираження ЕС і відсунення опису форм змісту на друге місце пояснюється тим, що саме у становленні форми вираження і завершується процес творення мовного знака. У. Чейф, наприклад, з цього приводу зауважує, що “перехід від значення до звука є поступовим процесом, в ході якого семантично направлені характеристики накопичуються” [Чейф 1975: 86], очевидно, останнє приводить до змін у формі вираження. Французький учений А. Мартіне вважав, що семантичні процеси при творенні монем (мається на увазі мовна одиниця) із сполучення монем завершуються, коли ті, хто говорить, “починають трактувати синтагму як монему, яку не можна розкласти” [Мартіне 1963: 552]. З цього можна зробити висновок, що перехід мовної одиниці в інший стан завершується, коли вона набуває іншої форми вираження. Отже, йдучи від зворотного, можна простежити поступовість процесів набування інших станів мовними одиницями.

В досліджуваному матеріалі об’єднання в моделі ЕС відбувається на підставі їх спільного початкового компонента і тотожності граматичних ознак компонентів розгортання, згортання або розщеплення. Наприклад, ЕС **по черзі, по змозі, по правді, по дорозі** утворюють п’ятикомпонентну модель з чотирикомпонентним розщепленням на підставі спільності початкового компонента прийменника *по* і спільності граматичних ознак компонентів розщеплення, що функціонують у мові як іменники жіночого роду місцевого відмінка однини. Пор.: *Мисливці по черзі вартували вовків* (М. Трублаїні). *Якщо Ви не можете взятися за це діло, то може б пораяли мені кого такого, хто б заплатив мені за всі книжки, хоч не сразу, а по змозі* (П. Мирний) *Посестро, голос твої мене лякає. Скажи по правді. Мій Трістан умер?* (Л. Українка). *Як пошле мені Господь милосердний волю, хіба що по дорозі заїду в Чорноморію* (Т. Шевченко) Модель має вигляд:

тобто це п'ятикомпонентна з чотирикомпонентним розщепленням на I кроці формування модель відкритої структури. На базі ЕС **поки що** та **тільки що** утворено трикомпонентну модель закритої структури:

Пор. вживання зазначених одиниць у таких реченнях: **Поки що** він за все йому пробачав і стосунки між ними були якнайкращі (Г. Тютюнник). **Я тільки що** знов прочитала Ваш дужий, неначе у крицю закований, Міцно узброєний вірш (Л. Українка). Моделі закритої структури відрізняються від моделей відкритої тим, що мають кілька початкових компонентів і один компонент згортання. У досліджуваному матеріалі фіксуються такі ЕС, що не об'єднуються з будь-якими іншими внаслідок відсутності збігу початкового компонента або відсутності структур з тотожними граматичними показниками компонентів розгортання. Будемо вважати, що такі ЕС утворюють базові моделі. В цілому, крім базових, фіксуються три-,..., чотири-,..., – двадцятикомпонентні моделі відповідно з дво-,..., три-,..., – дев'ятнадцятикомпонентним розщепленням на I кроці формування структури, моделі з ланцюговим розгортанням на I, II, III кроках формування, моделі з розгортанням на I кроці формування і згортанням на II кроці та інші типи моделей. У зазначеній роботі нами будуть описані тільки базові, трикомпонентні з двокомпонентним розщепленням моделі, а також трикомпонентні моделі закритої структури.

Базових моделей у досліджуваному матеріалі виявлено 37. Тринадцять з них – це прийменниково-іменникові конструкції. Початковим компонентом в них виявляються прийменники *до, від, в(у), для, з, з-під, за, на, над (понад), під, про, при*. Кожен з них вимагає після себе іменник з певними граматичними показниками. Так, прийменник *до* потребує іменник у родовому відмінку множини при утворенні базової моделі **до сліз** (схема Ргаер – N_{2pl}): **До сліз** боляче стало за батька (М. Коцюбинський). При цьому ж початковому компоненті може міститися іменник у родовому відмінку середнього роду однини (схема Ргаер – N_{2ns}). У даному разі фіксується базова модель *до* → *запитання*: **Листи йому надходили до запитання** (Розм.) Прийменник *за* при утворенні базової моделі *за* → *північ* об'єднується синтагматичним зв'язком з іменником жіночого роду у знахідному відмінку однини III відміни (схема Ргаер – N_{4fs}): **Було вже далеко за північ** (О. Донченко). Такої ж граматичної форми іменника, але I відміни, вимагає і прийменник *над (понад)*, утворюючи модель, що відповідає попередній схемі, *над (понад)* → *міру*: **Додому вже запізно прийшла печальна Іра. Їй начальник грізний роботи дав над міру** (В. Сосюра). Як і у двох попередніх, в моделі *про* → *запас* компонент розгортання – іменник *запас* має форму знахідного відмінка однини, але чоловічого роду (схема Ргаер – N_{4ms}): **Прийшов спас – держи рукавиці про запас** (Укр. присл). У цілому компоненти розгортання в базових прийменниково-іменникових конструкціях мають граматичні показники всіх непрямих відмінків. Так, в моделі *під* → *секретом* компонент розгортання – іменник чоловічого роду однини орудного відмінка (схема Ргаер – N_{5ms}): **Що тобі привезти, дитиночко моя, на ялинку? Скажи мені під секретом на вушко** (М. Коцюбинський). А у структурі *на* → *віддалі (віддаленні)* – компонентом розгортання є іменник жіночого роду однини місцевого відмінка (схема Ргаер – N_{6fs}): **Тепер обличчя обох були на віддаленні якихось три чверті метра** (І. Ле). Зазначений ЕС може функціонувати в контексті в одній із своїх варіантних форм *на* → *віддалі* або *на* → *віддаленні*, що і відбито у графічному зображенні цієї моделі.

Прийменниково-займенникових базових моделей у досліджуваному матеріалі чотири. Їх початковими компонентами виявляються прийменники *для, над (понад), між, з*. Компоненти їх розгортання також, як і у прийменниково-іменникових конструкціях вживаються в різних відмінкових формах. Так, прийменник *для* вимагає форми родового відмінка, утворюючи базову модель *для* → *чого* (схема Ргаер – Pron₂): – **Та для чого не можна [можна] → Тільки кажі, усе зроблю** (Г. Квітка-Основ'яненко). Займенник *усе* в конструкції *над (понад)* → *усе* (схема Ргаер – Pron₄) виступає в формі знахідного відмінка: **Несміливо поглядав [Шовкун] на старшого лейтенанта, якого, видно, любив над усе** (О. Гончар).

Прийменник *між (межи)* об'єднується з займенником *іншим* у формі орудного відмінка, цьому утворенню відповідає модель *між (межи)* → *іншим* (схема Ргаер – Pron₅): **Крім троянців, що виділялися своїм високим ростом і децю уповільненою мовою, сказаною ніби між іншим лінкуватою фразою, були приземкуваті, шустрі і говіркі манилівці** (Г. Тютюнник). Зазначена конструкція може функціонувати у тексті не тільки як прислівник, а й як вставне слово: – **Між іншим, ви помічали, з кого виходить найбільш героїв у бою?** (О. Гончар).

У базовій моделі *з* → *чимось (чимсь)* компонент розгортання також має форму орудного відмінка (схема Ргаер – Pron₅). Ця конструкція в сучасній українській мові паралельно співіснує з вільним сполученням з *чимось*. Пор., вживання в реченнях прислівникового ЕС та вільного сполучення слів: **До міста тридцять з чимось кілометрів** (Розм.). **Та Плац був порожній, мертвий, тільки з боків його стояли ряди крамниць з чимось червоним**

на дверях... з стільчиком коло входу і з неодмінною калюжою біля кожної, повної черепків, лушпайок та сміття (В. Винниченко).

Окрім прийменниково-іменникових та прийменниково-займенникових базових моделей, у досліджуваному матеріалі виявлено по одній прийменниково-прикметниковій, прийменниково-числівниковій та прийменниково-прислівниковій моделі. Їх графічне зображення відповідно має такий вигляд: *на* → *рівних* (схема Ргаер – Adj_{6pl}), *по* → *одному* (схема Ргаер – Num_{6s}), *на* → *сьогодні* (схема Ргаер – Adv).

Сім базових моделей мають початковим компонентом прислівник. Початковий прислівник *де*, об'єднуючись за допомогою синтагматичного зв'язку з дієсловом *хочеш* (*хоче*), утворює конструкцію *де* → *хочеш* (*хочете*) (схема Adv – V_{2s}): *Попросили таки старого Самуїла, щоб він, де хоче, там і взяв, А дав би їм, старий, царя* (Т. Шевченко).

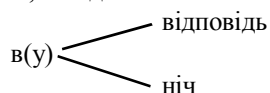
В контексті ЕС можуть набувати препозитивного та постпозитивного інкорпорування. Якщо в мовленнєвому потоці ЕС об'єднуються за допомогою синтагматичного зв'язку з мовною одиницею, що стоїть перед ним, то говоримо про препозитивне інкорпорування ЕС, якщо ж мовна одиниця, що об'єднується з ЕС, міститься після нього, то відповідно визначаємо постпозитивне інкорпорування. Так, ЕС *де хочеш* в мовленнєвому потоці може об'єднуватися зі сполучником *та*, утворюючи структуру, що має вигляд *та де хочеш*: – *Людей... А де ж я їх візьму, тих людей? – Та де хочеш бери, а мусять бути* (Г. Хоткевич).

Двічі початковим компонентом у прислівникових базових моделях виявляється слово *мало*. В одному випадку прислівник *мало* взаємодіє з займенником, результатом чого є ЕС *мало що* (схема Adv – Pron₄): – *Ет, дурниці! Мало що люди плещуть! – Замфір махнув рукою* (М. Коцюбинський). Компонент розгортання моделі цього ЕС – займенник у знахідному відмінку *що*, який може набувати в контексті форму родового відмінка. Ця особливість зазначеного ЕС відбита і в записі моделі: *мало* → *що* (*чого*). В іншому випадку за допомогою слова *мало* твориться прислівниково-прислівникова конструкція, модель якої має вигляд *мало* → *де* (схема Adv – Adv): *Удовина хата край села... з маленькими більмуватими віконечками – стара й ветха. Таких уже мало де є, хіба що по старих степових хуторах* (А. Головка).

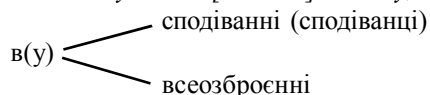
В моделі *як* → *слід* початковий компонент прислівник, а компонент розгортання – присудкове слово (схема Adv – V): *Поховали громадою [козака та дівчину] як слід по закону* (Т. Шевченко). Структур з компонентами розгортання такого характеру у досліджуваному матеріалі більш не фіксується. Прислівник *як*, що є початковим компонентом наведеної моделі в наступній вже виявляється компонентом розгортання – *ач* → *як*: (Схема Рс – Adv): *Та який вінок сплела. Ач як гарно їй у віночку! – додала Христя, зирнувши на Одарочку* (П. Мирний). Початковий компонент у зазначеній моделі – частка, як і ще у трьох базових моделях: *ані(ні)* → *разу* (Схема Рс – N_{2ms}), *чи* → *мало* (Схема Рс – Adv), *хай* → *живе* (Схема Рс – V_{2s}).

Початковим компонентом у базових моделях можуть виявлятися і займенники: *хто*, *нічого*, *чого*. Наприклад, модель *нічого* → *собі* (Схема Pron₂ – Pron₃): *Вчора прислали мені зі Львова мою книжку “З глибини”. Нічого собі виглядає* (М. Коцюбинський).

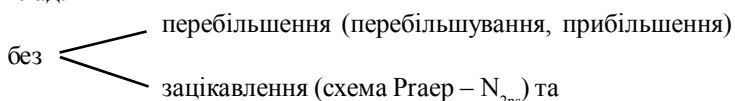
Як свідчить матеріал, складники базових моделей досить різноманітні з погляду їх граматичної належності і форми вираження. Ці спостереження правомірні і щодо структур трикомпонентних з двокомпонентним розщепленням на I кроці формування моделей, яких виявлено 23. Чотирнадцять з них – прийменниково-іменникові утворення. Початковими компонентами трикомпонентних моделей виявляються такі прийменники, що входять до складу базових, і такі, що не є їх складниками. Так, трикомпонентні моделі з двокомпонентним розщепленням мають початковий *в* (*у*), з яким у досліджуваному матеріалі не фіксується базових моделей. Компонентами ж розгортання трикомпонентних моделей з двокомпонентним розщепленням на I кроці формування структури виявляються іменники жіночого та середнього роду у знахідному або місцевому відмінках. Зокрема, в моделі:

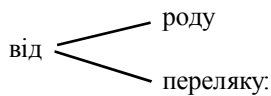

компоненти розгортання – іменники жіночого роду однини знахідного відмінка (схема Ргаер – N_{4fs}): *І чомусь у відповідь не получилось [вийшло] ні сміху, ні жарту* (В. Собко). А в моделі:

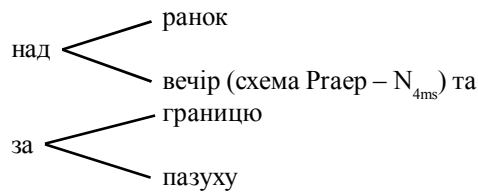

компоненти розгортання – іменники середнього роду місцевого відмінка однини: *До Одеси – в сподіванні податися за кордон – з'їхалися наймогутніші петроградські банкіри...* (Ю. Смолич). В моделях з початковим *без*, *від(од)*, *до*, *з-за* компоненти розгортання – іменники чоловічого та середнього роду в родовому відмінку. Наприклад:

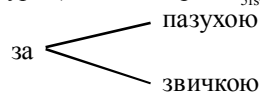

“Сад Гетсиманський”... **без перебільшення** можна назвати художнім та історичним пам’ятником страждань народу (Гаврильченко, Коваленко). – Сліпий Андрійко співає... – Сліпий **від роду?** – Де там, осліпили (М. Стельмах). В моделях:

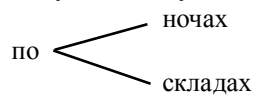

(схема Pгаер – N_{4fs}) семантично наповнені компоненти виявляються іменниками відповідно чоловічого та жіночого роду знахідного відмінка однини. Компонент *пазуху* в іншій своїй граматичній формі, тобто в орудному відмінку входить до складу ще однієї трикомпонентної моделі з двокомпонентним розщепленням на I кроці формування структури (схема Pгаер – N_{5fs}):

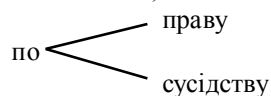

Пор., вживання ЕС з зазначеним елементом у наступних реченнях: *На Семена старий Кайдаш надів нову чорну свитку, засунув за пазуху паляницю, взяв у руку ціпок і пішов з своєю жінкою до Довбишів у гості* (І. Нечуй-Левицький). *Одні Сільвейстрову руку тягнуть, другі за пазухою каміння на нього гріють* (В. Бабляк).

Ще дві прийменниково-іменникові моделі мають початковим компонентом прийменник *по*, який вимагає іменників у місцевому відмінку однини та множини. В моделі:

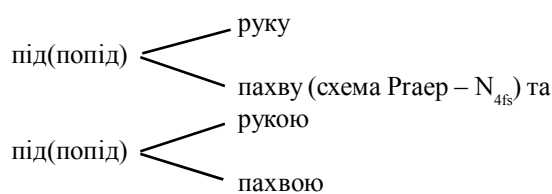

(схема Pгаер – N_{6pl}) компонентами розгортання є іменники в формі множини: *По ночах йому не спалось* (М. Коцюбинський). Компонентами розгортання моделі

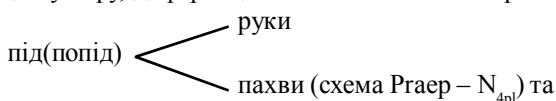

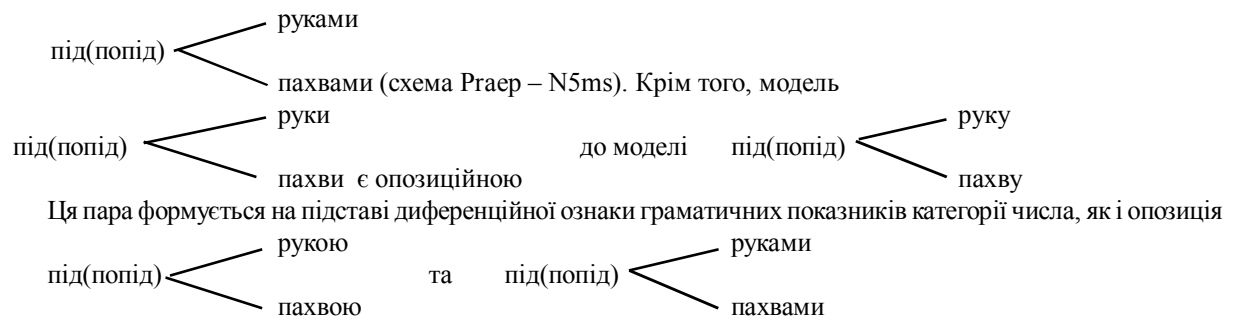
виявляються іменники середнього роду однини (схема Pгаер – N_{6ns}): *Гейне сказав, і по праву сказав, ще й другі слова, яких я не важуся сказати* (Л. Українка). [Кукса:] *Знаєте, живемо по сусідству: не можна, щоб інколи не посварились* (М. Кропивницький).

Трикомпонентні з двокомпонентним розщепленням на I кроці формування моделі здатні об’єднуватися в опозиційні пари. Опозиційними парами моделей будемо вважати такі, які мають один і той самий початковий компонент, тотожний склад компонентів розщеплення чи розгортання, що відрізняються тільки однією граматичною ознакою, яку назвемо диференційною, при наявності збігу решти граматичних ознак, що вважатимемо інтегративними. Опозиційною парою можна вважати і таку, що має тотожні компоненти розщеплення чи розгортання, але відмінні початкові компоненти. Теорія опозицій детально розроблена у фонетиці. Їй, як відомо, присвячені роботи М. С. Трубецького, Р. Якобсона, М. В. Панова та багатьох інших, її положення доцільно застосовувати і у розгляді досліджуваного матеріалу. Отже, опозиційною парою виявляються моделі:

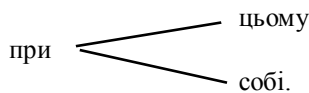
(схема Pгаер – N_{5fs}). Диференційна ознака в них формується на базі категорії відмінка. Компоненти розщеплення в одному випадку є іменниками у знахідному відмінку, в іншому – в орудному. Інтегративні ознаки – показники категорії роду та числа. Ще дві трикомпонентні моделі з двокомпонентним розщепленням утворюють опозиційну пару, диференційною ознакою якої є граматичні показники категорії відмінка:

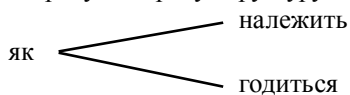
Додамо, що ЕС **під пахву**, **під пахвою**, **під пахви** та **під пахвами** мають по два орфоепічних варіанти, і всі вони є нормативними. Так, ЕС **під пахву** в мовленнєвому потоці може функціонувати з окситонним наголосом і парокситонним. ЕС **під пахвою** та **під пахвами** мають парокситонний і пропарокситонний наголос.

З-поміж трикомпонентних з двокомпонентним розщепленням моделей виявлено одну прийменниково-займенникову (схема Pгаер – Pron₆)

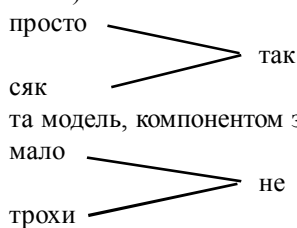

Займенники цієї моделі мають форму місцевого відмінка: *Микита поблажливо всміхався, але свої думки тримав при собі* (І. Ле).

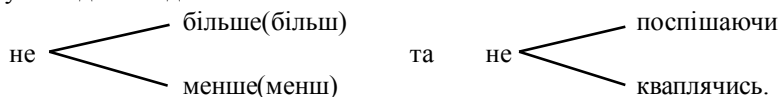
Прислівникові трикомпонентні моделі з двокомпонентним розщепленням на І кроці формування можуть мати відкриту і закриту структуру. Прислівниково-дієслівна модель відкритої структури:

(схема Adv – V_{3s}). Інші прислівникові моделі закритої структури. Це прислівниково-прислівникова модель (схема Adv – Adv):

Початковий компонент *трохи* може інкорпоруватися постпозитивним елементом *чи*. У цьому випадку ЕС, що є одним із складників зазначеної моделі, буде мати вигляд: *трохи чи не: Трохи чи не до світа гуляли [на заручинах] Василя і Марусі* (Г. Квітка-Оснoв'яненко). Частка, що в наведеній моделі виступає як компонент розгортання, в наступних двох моделях виявляється початковим компонентом:

Один з ЕС, що входить до складу першої такої моделі, може мати постпозитивне інкорпорування і набувати вигляду **не більш як**: *Коли це на Січ, де під той час було тільки 20 гармат та не більш як 10.000 січовиків, насунуло і облягло її з усіх боків, якраз на зелені святя (4 липня 1775 року), величезне московське військо* (М. Аркас).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ахманова 1969 – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969.– 608 с.
 Арутюнова 1969 – Арутюнова Н.Д. О минимальной единице грамматической системы // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969.– С. 27–45.
 Баранов 1990 – Баранов А. Н. Грамматическая фразеология; возможности компьютерного анализа // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М.: Наука, 1990.– С. 118–134.
 Гак 1988 – Гак В.Г. Языковые преобразования.– М.: Школа “Языки русской культуры”, 1988.– 763 с.
 Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955.– 416 с.
 Касевич 1977 – Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. – М.: Наука, 1977.– 183 с.
 Косериу 1963 – Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (Проблемы языкового изменения) // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – Вып. III.– С. 143–343.
 Мартине 1963 – Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963.– С. 366–557.
 Мигирин 1971 – Мигирин В. Н. Очерки по теории переходности в русском языке. – Бельцы, 1971.
 Пешак 1983 – Пешак М.М. Взаємодія форми і змісту в мові // Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів / С. Я. Єрмоленко, В. Л. Карпова, А. М. Муховицький та ін. – К.: Наукова думка, 1983.– С. 17–59.

- Потапов 1984 – Потапов В. М. Современный асимметрический синтез // Итоги науки и техники. – Сер.: Органическая химия. – М.: ВИНТИ, 1984. – Т. 4. – С. 3–146.
- Потебня 1993 – Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 191 с.
- Рогожникова 1991 – Рогожникова Р. П. Словарь эквивалентов слова русского языка. – М.: Русский язык, 1991. – 254 с.
- Уфимцева 1974 – Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 205 с.
- ФЭС 1983 – Физический энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 1672 с.
- Чейф 1975 – Чейф У. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
- Lamb 1966 – Lamb S. M. Outline of stratificational grammar. – Washington, 1966.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Алла Лучик – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми структурно-семантичної організації еквівалентів слова, словотвірна морфологія.

ПОРІВНЯЛЬНО – УПОДІБЛЮВАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКИ СИНТАКСИЧНОГО СТУПЕНЯ АДВЕРБІАЛІЗАЦІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Тетяна Ніколашина (Полтава)

У статті досліджується процес адвербіалізації орудного відмінка іменників із порівняльним значенням, характеризуються основні лексико-семантичні групи порівняльно-уподібнювальних прислівників синтаксичного ступеня адвербіалізації.

The article deals with the Ukrainian adverbs of comparative meaning as well as those of the meaning of similarity, which are being just in the process of adverbialisation on the synthetic level of the language structure. Main lexical and semantic groups of the adverbs are characterised; the process of the adverbialisation of the Instrumental case of the nouns with comparative meaning is described.

Порівняльно-уподібнювальні прислівники сучасної української літературної мови “репрезентують прислівники синтаксичного ступеня адвербіалізації, пов’язані з безприменниковим орудним відмінком іменників (пор. *стрілою, вихором, жайворонком, соколом, дзигу, чайкою, вовком* і т. д.), наприклад: *Поїзд мчить стрілою; Він злетів у вись жайворонком*” [Городенська 1993: 251]. У сучасній українській мові відіменникова адвербіалізація є важливим засобом утворення порівняльно-уподібнювальних прислівників. Саме орудний відмінок із порівняльним значенням у слов’янських мовах є джерелом поповнення граматичного класу адвербіальних лексем. Як свідчить Й. Андерш, “синтаксична відіменникова адвербіалізація, здійснювана синтетичним способом, пов’язується в сучасній українській літературній мові найчастіше з орудним відмінком” [Андерш 1999: 3]. Словоформи орудного відмінка з порівняльним значенням здавна набували властивості означати дію і, втрачаючи субстанціальний зміст та ізолюючись від інших словоформ, переходили у прислівники [Ходова 1958: 181 – 193; Плющ 1978: 51 – 52; Вихованець 1980: 263; Довга 1974: 16; Шелякин 1987: 113].

Як відзначають дослідники, орудний перетворення і порівняння функціонували поряд у слов’янських мовах аж до XIX століття [Ходова 1958: 181; Плющ 1978: 43 – 44]. Остаточний функціональний різновид орудного порівняльного сформований у новій українській мові у кінці XIX – на початку XX століття (у російській і білоруській також) [Ходова 1958: 181; Плющ 1978: 43]. “Найбільше готовим до переходу в прислівники, – пише Й. Андерш, – є орудний відмінок, периферійне положення якого в системі українських відмінків сприяє послабленню, нейтралізації предметної семантики іменника і пристосуванню його до вираження конкретних гаматичних значень, зокрема способу, порівняння...” [Андерш 1999: 4].

Субстантивні словоформи, що позначають об’єкт порівняння і мають здатність виражати порівняльне значення, в основному закріплюються за формою однини. Наприклад: “*Клубком* із рога піна билась” (І. Котляревський); “*Ведмедем* турчин там танцює” (І. Котляревський); “Відчиняються з гуркотом двері, з яких *пробкою* вилітає Круть” (О. Підсуха). У сучасній українській літературній мові форма множини вживається обмежено і можлива у випадку підкреслення множинності осіб, до яких відносяться порівняння. “На орудний порівняння у формі множини, – стверджує М. Я. Плющ, – обов’язково нашаровується значення сукупності (кількісної нероздільності)” [Плющ 1978: 46]. Наприклад: “Гадюки вилися *клубками* на голові і на плечах” (І. Котляревський); “Повзуть швейцарці *черв’яками*” (І. Котляревський); “Що ж ви, літа, поздіймалися з лук і летите, летите *журавлями*” (В. Забаштанський).

Принагідно зауважимо, що адвербіалізовані форми іменників із порівняльним значенням, пов’язані з безприменниковим орудним відмінком, у сучасних дослідженнях не знайшли суворої закріпленості за лексико-граматичними класами слів, і тому словоформи “*вихором*”, “*соколом*”, “*чайкою*”, “*хвилею*”, “*градом*”, “*каменем*” тощо розглядаються мовознавцями по-різному: то як іменники, то як прислівники [Ходова 1958: 189; Довга 1974: 16; Вихованець 1988: 200; Андерш 1999: 3; Плющ 1978: 51 – 52].

Безсумнівно, процес переходу іменників у прислівники – довготривале мовне явище, тому і в лексикографічній практиці подібні слова не мають чіткого розмежування й подаються як один із лексико-семантичних варіантів іменника з позначкою “у знач. прислівн.”. Так, за одинадцятитомним Словником української мови (1970 – 1980), нами зафіксовано 65 порівняльно-уподібнювальних прислівників синтаксичного ступеня адвербіалізації, наприклад: *вихором, вихром* – “надзвичайно швидко” [СУМ I: 534]; *градом* – “у великій кількості (великими краплями, рясно) (про піт, сльози)” [СУМ II: 152 – 153]; *гадюкою* – “як гадюка; утворюючи зигзаги, кільця” [СУМ II: 120]; *горбом* – “у вигляді бугра; випукло; утворюючи бугор” [СУМ II:12]; *горою* – “у вигляді гори” [СУМ II:125]; *дашком* – “у вигляді дашка” [СУМ II: 214 – 215]; *дугою, дугами* – “у вигляді, у формі дуги” [СУМ II: 431]; *каменем* – “непорушно” [СУМ IV: 84]; *клубком, клубками* – “у вигляді кулі” [СУМ IV: 191]; *ключем, ключами* – “один за одним, утворюючи кут, кути” [СУМ IV: 192 – 193]; *ланцюгом* – “один за одним” [СУМ IV: 446]; *ласочкою* – “крадучись” [СУМ IV: 451]; *млинком* – “дуже швидко” [СУМ IV: 764]; *рікою, ріками* – “у великій кількості” [СУМ VIII: 574 – 575]; *свічкою* – “вертикально” [СУМ IX: 97]; *серпом* – “утворюючи дугу” [СУМ IX: 139]; *стрілою* – “дуже швидко” [СУМ IX: 772]; *трикутником* – “у формі такої фігури” [СУМ X: 259]; *терасами* – “у вигляді уступів, розташованих один над одним” [СУМ X: 83]; *хмарою* – “у великій кількості” [СУМ XI: 9]; *чередою* – “один за одним, ряд за рядом” [СУМ XI: 303]; *черідкою* – “один за одним” [СУМ XI: 308]; *чотирикутником* – “у формі такої фігури” [СУМ XI: 368]; *ялинкою* – “про візерунок, що своєю формою нагадує гілки ялини (вишивка, кладка цегли, паркету ...)” [СУМ XI: 642] тощо.

Фактичний матеріал свідчить, що в основі значення таких лексем лежить метафоричне перенесення за зовнішніми ознаками предмета чи явища, живої істоти або за основними властивостями предметів. Варто наголосити на тому, що орудний відмінок у свідомості мовця закріплюється з уявленням про основні властивості конкретного предмета чи явища, які характеризують дію, тобто набувають семантичних рис дієслівної ознаки: “Так, *мчати стрілою*, ми уявляємо не *стрілу*, а основну *властивість стріли – швидкість*, яка усвідомлюється як дієслівна ознака, котра характеризує біг. *Мчати стрілою* означає мчати дуже швидко. Отже, лексичне переосмислення й адвербіалізація виступають, як дві сторони одного й того ж процесу” [Ходова 1958: 189].

У словнику фіксується таке лексичне значення іменника *вихор*: “рвучкий круговий рух вітру” [СУМ I: 534]. Орудний відмінок із порівняльним значенням зазнає переосмислення і закріплює за словоформою *вихором* прислівникове значення на основі зовнішньої подібності – “надзвичайно швидко”, напр.: “Темне авто *вихором* линуло просто вперед по дорозі” (Ю. Смолич). Вищезазначені словоформи поступово втрачають необхідність детермінуватися означеннями і стають виразниками адвербіальної семантики.

Слушною є думка І. Р. Вихованця про те, що “семантико-синтаксична адвербіалізація становить живий процес, у якому найчастіше, порівняно з іншими відмінками, використовується орудний ... у функції способу дії у широкому розумінні (з її різновидом порівняння...)” [Вихованець 1980: 136]. Слід зазначити, що адвербіалізованих форм іменників орудного відмінка з порівняльним значенням у сучасній українській літературній мові значно більше, ніж тих, що фіксуються в СУМі. Нами були проаналізовані іменники за одинадцятитомним Словником української мови, які подаються з позначкою “у порівн.”, напр.: *бомбою, бубликом, бурєю, блискавкою, веселкою, вітром, вовком, вулжем, грамом, горошком, грудкою, драконом, зайченятком, звіром, звіриною, зливою, килимами, кізочкою, кішечкою, коромислом, лантухом, луною, мішком, метелицею, метеликом, обручем, огирем, пробкою, пружиною, птицею, реп'яхом, росою, росинкою, сережкою, смерчем, собакою, серпантином, соколом, соловейком, струмом, чайкою, хвилею, хортот* та ін.

Подані субстантивні словоформи адвербіалізуються, коли переживають процес лексичного переосмислення і набуття категоріального значення непроцесуальної якісної ознаки дії, входження на засадах обставини способу дії до семантичної структури речення й авалентності щодо атрибутивного компонента прикметника.

Зазначимо, що “процеси абстрагування, послаблення субстанціального змісту іменників в орудному відмінку сприяють їх адвербіалізації і поступовому переходу в прислівники” [Плющ 1978: 31].

Оскільки вищезазначені словоформи в орудному відмінку втрачають субстанціальний зміст і набувають семантичних рис дієслівної ознаки, то є всі підстави розглядати їх як порівняльно-уподібнювальні прислівники синтаксичного ступеня адвербіалізації. При цьому зауважимо, посилаючись на думку І. Р. Вихованця, що “на відміну від морфологізованих прислівників з повною втратою морфологічних і синтаксичних ознак вихідних частин мови, неморфологізовані прислівники зберігають нижні зв'язки (можливість поширення залежними елементами) генетично пов'язаних з прислівниками частин мови” [Вихованець 1980: 266].

Отже, вибір адвербіалізованих форм орудного відмінка іменників із порівняльним значенням забезпечується не тільки мовною, а й літературно-художньою свідомістю і обґрунтований стилістичним (метафоричним) осмисленням. Вищезазначені лексеми варто розглядати як порівняльно-уподібнювальні прислівники синтаксичного ступеня адвербіалізації, які пов'язані з безпрійменниковим орудним відмінком із порівняльним значенням.

Серед порівняльно-уподібнювальних прислівників синтаксичного ступеня адвербіалізації виділяємо такі лексико-семантичні групи:

1. Адвербіалізовані словоформи, що походять від іменників – назв тварин: *вовком, виверицею, собакою, зайченятком, вужем, змієм, джмелем, хортотом, цуцням, звіром, метеликом, ласочкою, гадюченнями, гадючкою, черв'яками, їжаком* та ін. При цьому зазначимо, що порівняння людини і тварини з твариною є найбільш поширеним прийомом якісної характеристики дії, стану, процесу, оскільки символізація рис поведінки тварин є узагальненням якоїсь виразної ознаки людини, і саме ця властивість на основі метафоризації знаходить вираження в порівняльно-уподібнювальних прислівниках синтаксичного ступеня адвербіалізації. Наприклад: Мимо шатра кінь біг, Тапур *кішкою* метнувся і на його спині опинився (В. Чемерис); А лукавий капітан підкрадався *змієм*... (В. Симоненко); Козурін *вужем* закрутився від слів Гаврила Панасовича (П. Загребельний); Княгиня *виверицею* стрибнула до волхва... (Р. Іваненко); Оксана *козою* бігла додому... (М. Хвильовий); Вам засвітити? – зіскакує донька на холодну долівку, *зайченятком* котиться до припічка ... (М. Стельмах); Прикажчик *хортотом* кинувся виконувати Ганнину волю (О. Гончар); Повзуть швейцарці *черв'яками*... (І. Котляревський); На голові цупке русяве волосся стояло *їжаком* (І. Багрянний).

Назви тварин є також основою для порівнянь із неістотами. Наприклад: “Посохли тополі, на голім дворі вітри завивають *вовками*” (Яр Славутич); “Біль у душу мою закрадається *вужем*...” (В. Симоненко); “Вигнувся *змієм* бистрії вагони...” (Б. Беднарський); “Свиснув *джмелем* у повітрі нагай” (М. Хвильовий); “Вітер лащить *цуцням* до ніг...” (В. Сосюра); “А яскраві лугові квіти схожі на барвистих метеликів, що повсідалися на стеблах трави, й тепер ці стебла трави цвітуть *метеликами*” (С. Гуцало).

2. Адвербіалізовані лексеми, які походять від іменників – назв орнітонімів: *птахами, жайворонком, канарейкою, соловейком, півником, чайкою, орлом, яструбом* та інші. Порівняння істот і неістот із птахами є ще одним із засобів образної характеристики дії. Наприклад: Школярі *птахами* розліталися на осінні канікули... (О. Донченко); *Орлами* налетіли, – хизувалися між собою вершники (В. Чемерис); Там, в ткацькій арфі, *птахом* пурхав човник (В. Базилевський); Кошовий розливав *соловейком* (Н. Рибак); І *канарейкою* легить Карло Іванович (М. Хвильовий); Чуб ходить *півником* (Г. Косинка); Двоє *птицями* вилетіли на коней (І. Багрянний).

3. Адвербіалізовані лексеми, що походять від іменників на позначення різних явищ природи, стихійних явищ тощо: *вітром, вихором, росою, градом, рікою, повінню, зливою, хмарою, тучою* та інші. Наприклад: Піт *градом* котиться в нього теж (О. Гончар); Літак *вихором* промчав на невеликій висоті... (О. Гончар); П'яно пахнуть меди, течуть *річкою* (Г. Косинка); І сльози, як золото, котяться по білих щоках і падають *росою* на жовту долівку (Г. Косинка); Всміхнулися діти і *вихором* побігли, щоб принести джерельного напою (Яр Славутич); Сімнадцять копійок день ... маленький брат ... мати ... Ех! – *Вітром* вривався в росисті стежки ... (Г. Косинка); А дерево – кружляє *вихором* (В. Стус); За те, що серця не тривожив рани, а лиш віків *дуною* гомонів (Яр Славутич); У нього *блискавкою* зацвіла думка... (Г. Косинка); На віях *росинками* заблищали сльози (Н. Рибак); Пускали *тучами* к нам стріли (І. Котляревський).

4. Прислівники, які походять від іменників – конкретних назв предметів, найчастіше тих, що пов'язані з трудовою діяльністю людини: *веретеном, колесом, листом, стовпчиком, коромислом, снопом, каменем, стрілою, клубком, трикутником, свічкою, серпом* та інші. Адвербіалізовані лексеми виражають образну характеристику дії через вказівку на подібність предметів за формою та внутрішніми ознаками. Наприклад: Гей, полинули далеко в останній сон, де вимощують лелеки гнізда *колесом* (Б. Олійник); На плечі в неї райдуга гнеться *коромислом* (Б. Олійник); Вона вміла і *клубком* качатися під ноги... (І. Нечуй-Левицький); Туди, в блакитні гарячі грози, *стрілою* натовп летів (М. Хвильовий); *Каменем* сидів я в інститутській бібліотеці (П. Загребельний); У степу стояти навколішки, *стовпчиком*, мов ховрашок, розминати в пальцях землю, нюхати землю, розглядати кожну грудочку ... (П. Загребельний); Здалеку кружляв вихор, *веретеном* уставав догори... (Ю. Яновський); Спати лягли на помості *трикутником*: стара праворуч, дочка ліворуч, а я... (це, дорогий товаришу, не важно) (Г. Косинка).

Отже, порівняльно-уподібнювальні прислівники синтаксичного ступеня адвербіалізації утворюють відкриту лексичну систему, що інтенсивно поповнюється за рахунок адвербіалізованих форм орудного відмінка іменників. Можна стверджувати, що в основі їхнього значення лежить метафоричне переосмислення і набуття категоріального значення непроцесуальної якісної ознаки дії, але адвербіалізовані форми не втрачають здатності супроводжуватися означальними компонентами.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вихованець 1987 – Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
- Вихованець 1998 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Городенська 1993 – Городенська К. Г. Прислівник // Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С. 247 – 258.
- Довгая 1974 – Довгая Т. М. Адвербиализация в современном украинском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1974. – 18 с.
- Плющ 1978 – Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. – К.: КДПІ, 1978. – 107 с.
- Ходова 1958 – Ходова К. И. Творительный превращения и сравнения // Творительный в славянских языках / Под ред. С. Б. Бренштейна. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 181 – 193.
- Шелякин 1987 – Шелякин М. А. Опыт семантического описания творительного падежа русского языка // Ученые записки Тартуского ун-та. – Вып. 760. – Тарту, 1987. – С. 108 – 119.
- Словник української мови: В 11 – ти т. / Редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Ніколашина – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Наукові інтереси – проблема структури і семантики адвербіальних лексем у сучасній українській літературній мові.

ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧИСЛІВНИКОВОЇ ПАРАДИГМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тамара Поляруш, Ірина Мариненко (Кіровоград)

У статті визначаються основні тенденції розвитку сучасної парадигми кількісних числівників на основі спостережень над словозміною цього класу слів в усному та писемному літературному мовленні.

The article deals with some of important tendencies of the development of contemporary paradigm of cardinal numerals on the basis of observing the inflection process of this class of words in oral and written speech.

Кожен, хто має справу із навчанням числівника у школі чи ВНЗ, постійно стикається з проблемою їх відмінювання. І щоразу постає питання: як навчати? Відповідь однозначна: довести навички відмінювання до автоматизму. З іншого боку – інше питання: чому? Чому в такому вагомому і частовживаному класі слів виникають проблеми з їх словозміною? Саме на це, друге питання нам би хотілося дати відповідь. Наступні наші думки – це спроба підходу до такої відповіді, хоча, безперечно, далеко не повна відповідь на нього.

Система словозміни кількісних числівників сучасної української мови – явище досить складне і багатовимірне як у плані діячності, так і в плані їх сучасного функціонування. Числівники перебували в полі уваги українських мовознавців, їм присвячені монографічні дослідження М. П. Івченка [Івченко 1955], авторського колективу у складі Г. П. Арполенко, К. Г. Городенської, Г. Х. Щербатюк [Арполенко 1980]; числівники були об'єктом вивчення у кандидатських дисертаціях Ю. О. Карпенка, М. К. Мізіної, С. К. Богдана. Однак у працях про український числівник бракує культуромовного аспекту, аналізу сучасного функціонування цього важливого класу слів. А між тим з погляду культури мовлення парадигма числівників у сучасному літературному мовленні належить до однієї з найбільш вразливих. З'ясування причин цього явища, функціональних особливостей та тенденцій розвитку сучасної числівникової парадигми залишається актуальним.

Наші спостереження проводились на матеріалі усного літературного мовлення студентів-філологів, викладачів вузів, дикторів республіканського й обласного радіо і телебачення, а також на матеріалі обласних і загальноукраїнських періодичних видань.

В історичному аспекті сучасна числівникова парадигма української мови є явищем досить пізнім; вона сформувалася внаслідок взаємодії між іменниковою та займенниковою парадигмами, а також складних аналогічних процесів у межах словозміни самих числівників [Жовтобрюх 1980: 190 – 194]. У результаті таких складних взаємозв'язків і взаємовпливів склалося кілька основних типів відмінювання числівників, які формувалися головним чином протягом XIV – XVII ст. [Безпалько 1962: 326]. Проте стверджувати про остаточну сформованість системи числівникової парадигми не можна ще й нині, про що свідчить наявність у багатьох групах варіантних форм, нерівноцінних у вживанні, розмитість меж між окремими типами парадигм у мовленні, що певною мірою розхитує літературну норму. Про це йтиметься пізніше.

У плані синхронії парадигматика власне кількісних числівників об'єднує як досить прості за структурою ряди – без варіантів у відмінкових формах (*два, три, дев'яносто, сто*), так і дещо складніші – з варіантами закінчень в одній-двох відмінкових формах (*один, чотири*), і такі, що мають складну, двочленну структуру, що у всіх відмінках, окрім номінатива, мають паралельні форми (варіанти). Доречно зазначити, що паралельними форми числівників *п'ять – двадцять*, назв десятків (окрім *сорок, дев'яносто*) і сотень у родовому, давальному, орудному та місцевому відмінках можна вважати лише в плані мови; у мовленні ж форми на *-и, -ма*, тобто фонетично коротші, за нашими спостереженнями, значно частотніші, ніж форми на *-ох, -ом, -ома*. Саме ця група числівників та утворені на їх базі складені є найчисельнішими у вживанні, а відтак їх парадигма мала би бути найбільш стійкою, відстояною в літературному мовленні. Проте спостереження над їх функціонуванням свідчать, що у вживанні відмінкових форм саме цих числівників трапляється найбільше відхилення від норми як у пересічного мовця, так і в носіїв рафінованої літературної мови (вчених, учителів-словесників, математиків, дикторів радіо й телебачення тощо).

З погляду культури мовлення можна виокремити такі типові помилки у відмінюванні числівників названої групи:

- 1) відсутність узгодження варіантних закінчень у всіх компонентах складеного числівника (*п'ятисот сімдесяти п'ятьох, чотирьохсот шістдесятьох семи*); при цьому переважають форми на *-и*;
- 2) змішування закінчень різних відмінків у складових частинах складеного числівника (у давальному *п'ятисот п'ятдесяти п'яти, шестисот сімдесяти шести / шістьом*);
- 3) заміна форми орудного відмінка формами на *-и* (*п'ятиста(ми) сімдесяти шести*);

- 4) відмінювання початкового компонента числівників – назв десятків (*шестидесяти, семидесяти*);
- 5) утворення гібридних (контамінованих) форм числівників *сорок, дев'яносто* у непрямих відмінках (*сороками, дев'яностами*) за аналогією до форм переважаючої парадигми;
- 6) відмінювання лише останнього або останнього і передостаннього компонента у складених утвореннях (*сімсот п'ятдесят(и) п'яти, шістсот сімдесят(и) семи*). Цей момент відзначений і в колективній монографії про числівник [див.: Арполенко 1980: 192].

Найбільш суттєвими причинами таких мовленнєвих помилок можна визнати:

- а) надзвичайну строкатість числівникової словозміни у місцевих говорах, які зберігають як давніші, ніж літературна мова, форми, так і мають деякі інноваційні утворення;
- б) вплив так званого „суржикового“ українсько-російського мовлення на мовлення літературне, особливо в південно-східних та східнополіських говорах;
- в) вплив на мовця друкованого тексту, де числівники переважно позначаються цифрами, а потрібну відмінкову форму слова повинен вибрати сам мовець. Для того, щоб вона була нормативною, він (мовець) мусить інтуїтивно, автоматично вміти визначати і утворювати потрібну форму, вводити її в контекст. Без такого автоматизму помилок уникнути практично неможливо.

Проаналізувавши сутність основних причин порушень норми у відмінюванні числівників, можна зробити доволі простий, здавалось би, висновок: помилок більше там, де більше варіантів. Але варіативність – одна із необхідних і природних умов функціонування будь-якої мови як живого організму [Кодухов 1974: 186 – 187]. Варіантні форми по-своєму конкурують між собою, що і виявляється у словозміні числівників в усному мовленні. За нашими даними, форми родового, давального і місцевого відмінків на *-и* вживані частіше, ніж форми на *-ох, -ам*, а в орудному відмінку у східноукраїнському варіанті літературної мови переважають форми на *-ма* над *-ома*. І це закономірно з огляду на дію принципу економії мовлення: для вираження тієї ж думки чи форми мовлення (мовець) вибирає спонтанно форму короткшу [див.: Березін 1975: 237]. Це положення, звичайно ж, стосується лише усного побутового літературного мовлення. В інших його різновидах і стилях дія тенденції економії засобів мовлення може втрачати свою силу.

Особливо варто сказати про сучасні форми знахідного відмінка числівників аналізованої групи. При іменниках – назвах істот у складених числівниках форма родового поступово витісняється формою називного відмінка. Так, у складених числівниках форми знахідного набуває здебільшого лише останній компонент (назва одиниці), рідше – назви десятків: *Бачу шістсот сімдесят* (рідше – *сімдесятьох*) *вісім* (рідше – *вісьмох*) *студентів*. У назвах одиниць першого десятка та в назвах десятків також переважає форма називного відмінка: *Бачу сім* (рідше – *сімох*) *хлопців; п'ятдесят* (рідше – *п'ятдесятьох*) *гвардійців*, а в назвах сотень форма називного є єдиною: *Бачу сімсот чоловік*.

Як бачимо, в усному літературному мовленні сучасної української мови діє тенденція до певної уніфікації двочленної парадигми кількісних числівників, що виявляється в переважанні у вжитку форм на *-и* над формами на *-ох, -ам*. В орудному відмінку форми на *-ма* превалюють над формами над *-ома*.

У плані загальномовному ця тенденція спричинена згадуваним уже принципом економії мовленнєвих засобів. Проте варіантні форми – явище природне для всякої живої мови, воно має своє коріння як у плані історії, так і в плані сучасного функціонування числівникових форм, тому прогнозувати їх абсолютну нівеляцію, повне витіснення одних форм іншими було б, мабуть, передчасним.

Якщо простежити увесь процес становлення числівникової парадигми української мови, то можна констатувати, що на всіх етапах його розвитку відбувалося своєрідне ущільнення, вирівнювання його форм як у плані словотвору, так і в плані словозміни: складені числівники стали базою для складних назв десятків і сотень, деякі складні з синхронічного погляду розглядаються вже як прості (наприклад, числівник на *-дцять*). Подібні процеси, але в уповільненому вигляді (і це природно), спостерігаються і у відмінюванні числівників сучасної української літературної мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Арполенко 1980 – Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 242 с.
 Безпалько 1962 – Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична граматики української мови. – К.: Радянська шк., 1962. – 510 с.
 Березін 1975 – Березін Ф. М. История лингвистических учений. – М.: Высшая шк., 1975. – 304 с.
 Жовтобрюх 1980 – Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматики української мови. – К.: Вища шк., 1980. – 319 с.
 Івченко 1955 – Івченко М. П. Числівники української мови. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1955. – 143 с.
 Кодухов 1974 – Кодухов В. И. Общее языкознание. – М.: Высшая шк., 1974. – 303 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Тамара Поляруш – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми сучасної ономастики, словотвору і граматики української мови.

Ірина Мариненко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми літературної ономастики, граматики сучасної української мови.

ЗАЙМЕННИКОВІ СЛОВА У СТРУКТУРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Василь Ожоган (Кіровоград)

Статтю присвячено проблемі класифікації займенника в сучасній українській мові з урахуванням його словозмінних, словотвірних, морфологічних і синтаксичних характеристик.

The article is devoted to the problem of pronoun's classification in the modern Ukrainian language considering its word-changing, word-building, morphological and syntactical characteristics.

Проблема розподілу слів за частинами мови залишається однією з найскладніших проблем загального мовознавства. Усі спроби створити несуперечливу кваліфікацію класів слів, у якій би було адекватно витлумачено семантичну та граматичну природу займенників, їх статус і місце, на думку самих мовознавців, не увінчалися успіхом [див.: Балли 1955: 128 – 130; Виноградов 1986: 41 – 49; Вихованець 1988: 16; Гавранек 1978: 51; Жирмунский 1968: 17 – 32; Курилович 1962: 65 – 66; Кучеренко 1961: 75 – 89; Мухин 1968: 158 – 176; Суник 1966: 31 – 32, 11 – 124; Щербань 1974: 78 – 81; Admoni 1972: 62 – 68; Fries 1959: 110 – 141; Tesnière 1969: 53 – 63 й ін.].

В історії вивчення займенників виокремлюють два протилежні погляди: 1) займенник – особлива повнозначна частина мови; 2) займенник не є самостійною частиною мови. У європейській граматичній традиції, починаючи ще з Аполлонія Дискола, займенники кваліфікували як окремий клас слів. Це трактування збереглося до наших днів і достатньо мірою поширене в багатьох загальнотеоретичних працях. Підставою для виокремлення займенників у самостійну частину мови, як відомо, є їх специфічна семантична ознака – здатність указувати на предмети, ознаки, ознаки ознак, не називаючи їх, тобто узагальнено-дейктична функція. У представників другого підходу займенники не набувають статусу окремого частиномовного класу слів (теорія про граматичну неоднорідність прономінативних компонентів особливо набула поширення в граматичних розвідках ХХ ст.), тому що не виявляють у повному наборі трьох різнорідних диференційних ознак: 1) не мають властивого ядру лексичного значення, бо не називають, а вказують на об'єкти (предмети, якості предметів, дії, стани) навколишньої дійсності; 2) не мають притаманних лише їм морфологічних категорій; 3) не мають своєї (первинної) синтаксичної функції у структурі речення. Вони розподіляють їх між такими повнозначними класами, як іменник, прикметник і прислівник (в українському мовознавстві – О. О. Потебня, І. К. Кучеренко, І. Р. Вихованець, автори підручника «Грамматика української мови. Морфологія» та ін.; у російському – О. М. Пешковський, В. М. Мигирін та ін.) [Потебня 1977; Кучеренко 1961; Вихованець 1988; Безпояско, Городенська, Русанівський 1993; Пешковский 1938; Мигирин 1973]. Відома також спроба виокремити займенники в специфічний лексико-семантичний тип слів, до складу якого В. В. Виноградов зараховував лише предметно-особові займенники та похідні від них [Виноградов 1968: 268].

Спробуємо проаналізувати цей суперечливий клас слів з урахуванням сукупностей категорійних характеристик, що стосуються морфологічного, словотвірного і власне-семантичного рівнів, трьох аспектів синтаксису (формально-граматичного, семантичного і комунікативного).

На рівні словозміни парадигматична система прономінативних субстантивів і ад'єктивів здебільшого корелює з відповідними парадигмами власне-субстантивів і власне-ад'єктивів, водночас характеризуючись специфічними відмінковими формами, що аж ніяк не суперечить загальноприйнятому твердженню про прономінативні слова як підкласи відповідних самостійних частин мови.

Морфемна структура займенникових компонентів репрезентована членованими одиницями, з-поміж яких виокремлюються двоморфемні – з кореневою морфемою в поєднанні з флексією (прономінативні субстантиви й ад'єктиви) – *м-и, в-и, він-∅, вон-а, вон-о; хт-о, щ-о; т-а, ве/с'/-∅* тощо) або в поєднанні з афіксами (прономінативні прислівники) – *від-тоді, де-сь, ні-де, де-коли, аби-як* й ін. Специфічною ознакою, що вирізняє їх з-поміж інших класів і підкласів, є те, що прономінативні деривати функціонують із постфіксальними морфемами, причому вони рівномірно розподіляються як серед субстантивів, так і ад'єктивів (*хто-будь, чий-небудь, якийсь* тощо). Якщо в прономінативних субстантивів і ад'єктивів *-будь, -небудь, -сь* репрезентовані як постфікси, то в займенникових прислівниках – це суфікси, оскільки вони приєднуються до кореневих морфем (*куди-небудь, дець* й ін.).

Особливістю займенникових іменників і прикметників сучасної української мови є те, що вони формують ряди подібних за структурою слів, оскільки в них чітко виокремлюються морфеми-флексії (*мій-∅, м-ого, мо/й-е/му, мо/й-і/м, (на) мо/й-е/му, (на) мо/й-і/м*). Морфемна структура змінюваних прономінативних компонентів характеризується суплетивізмом кореневих морфем (*я-∅, мен-е; він-∅, й-ого, н-им* тощо). Займенникові прислівники як репрезентанти незмінюваного класу слів маніфестовані здебільшого одноморфемними

безфлексійними утвореннями (*де, там, тут куди* й ін.), хоча трапляються і дво- і багатоморфемні форми (коренево-афіксальні) – *де-коли, аби-як, по-наш-ому, де-не-де* тощо.

Ідентичність прономінативних лексем з іменниками, прикметниками та прислівниками виявляється й у словотворенні. Оскільки вони здавна виконують у мові різні граматичні функції – вираження основних типів зв'язку елементів тексту, кванторної інформації та семантико-синтаксичних відношень у реченні та між реченнями, й у зв'язку з цим менше змінювалися порівняно з іншими лексичними групами (про що свідчать і особливості їх словозміни), то при зіткненні цих двох тенденцій і з'явилися особливості деривації займенникових слів. Найпоширенішими способами для творення займенникових похідних виступають афіксальний (його префіксальний, суфіксальний і постфіксальний різновиди) (напр.: *казна-хто, хтозна-чий, бозна-куди, невідь-де, будь-як, деколи; де-небудь, куди-інде, всяк, всяко; хтось, що-будь, який-небудь* тощо) і безафіксний (основно-та словоскладання) – *хто-хто, що-що, де-де, так-сяк, туди-сюди* й ін.

На морфемному шві при дериваційних процесах відбуваються морфологічні зміни, що продуктивні й серед інших класів слів української мови, – перетягування наголосу з твірної основи на флексію (*хто – дійхто, коль – нікули, ннколи, по сво/йй/му – по-сву/йе/му*), альтернативі голосних і приголосних фонем (*/e/ з /ø/ – вес' – всенький*, м'якої приголосної з твердою – *ве/с' – всйсенський*, твердої з м'якою – *кожний – кож/н'/нсенький*, шиплячої зі свистячою – *наш – по-на/с'/ки*, свистячої з шиплячою – *нас – наш, вас – ваши*), накладання початкового сегмента афіксальної морфеми на кінцевий твірної основи (*нічуго – нічогнсінько*), інтерфіксація (*такъй – такнвський, ваи – вбиинський*), елізія тощо.

Про входження займенникових слів до класу власне-іменників, власне-прикметників і власне-прислівників свідчить і те, що вони досить активно виступають мотиваційною базою для творення відпрономінативних похідних (здебільшого дієслів – *тикати, викати, тамкати, тодікати, кудикати*). Хоча дієслівні форми функціонують переважно в розмовному мовленні, про їх закріпленість і поширеність в українській мові свідчить те, що вони продуктивно використовуються як твірні слова для деривації віддієслівних похідних (субстантивів й інших дієслів): *якати – якання, хтокати – хтокало, тогокати – тогокало, кудикати – кудикало і тикатися, розтамкатися, розтодікатися* й ін.

Займенникові слова підлягають переходові до повнозначних частин мови чи аналітичних морфем: субстантивів, ад'єктивів, прислівників, партикулативів, сполучників (Пам'ять відбирає і відстоює всі цінності, без яких людина *ніщо* (П. Мовчан); Оця *нічия* для неї [Інни Варламової] величезна перемога (В. Собко); Платня нічого – краща ніж по *інших* сторонах (М. Коцюбинський); І що *воно* за дитина, ніяк не заплаче (К. Гордієнко); *Куди* вище в її очах стояв Федькович, але ж цікаві його, власне, не вірші, а – оповідання (В. Сімович) тощо. Транспозиційні процеси у складі прономінативних слів спричиняються позиційним зміщенням, редукцією компонента, якому вихідний трансформ підпорядковувався, чи зміною в морфологічному оформленні граматично пов'язаного з ним компонента й відповідною зміною синтаксичних функцій.

Перехід слів інших частин мови до займенникових зумовлений втратою чи послабленням їхнього лексичного значення й набуття ними узагальнено-вказівної семантики (Розкажу я вам, брата, про випадок з *власної* практики (О. Вишня); Недалеко від комори переливається місячним полум'ям обмолочений стіжок, вітрець підіймає *окремі* соломинки і обзивається в них... (М. Стельмах); Після смерті батька та матері (вони під холеру померли *одного*-такого року) громада оддала сироту далекій родичці (П. Мирний) й ін.

За морфологічними ознаками прономінативні слова ідентифікуються з іменниками, прикметниками та прислівниками і повністю або з певними модифікаціями дублюють морфологічні категорії ядерних частин мови.

Прономінативним субстантивам притаманні три морфологічні категорії власне-субстантива: відмінка, числа й роду, а прономінативним ад'єктивам – граматично залежні, підпорядковані відповідним категоріям означального компонента-субстантива морфологічні словозмінного характеру категорії роду, числа й відмінка. У займенникових іменників категорія відмінка має своєрідний вияв. Частина субстантивів позбавлена деяких відмінкових форм, зокрема відсутня форма називного відмінка у зворотного займенникового іменника *себе*, заперечних *ннкого, ннчого*. Вторинні функції прономінативних компонентів значно бідніші, що, очевидно, зумовлено їх синсемантичністю. Так, порівняно з власне-іменниковим орудним орудному займенникових субстантивів не властиві семантико-синтаксичні функції порівняння, сукупності, обмеження та темпоральності. Продуктивна тенденція щодо використання орудного власне-іменникового у складі предикативної основи зовсім не поширюється на аналогічну форму прономінативного субстантива. Орудний прономінативного субстантива як периферійний компонент речення більшою мірою виступає придієслівним членом, тоді як для орудного власне-субстантива характерна й приад'єктивна позиція. Кличний відмінок займенникових іменників репрезентований лише в першому типі – кличний, виражений субстантивом другої особи, сполучається з найбільш відповідним його семантиці дієслівним предикатом наказового способу. Кореляція прономінативних лексем *ти, ви* з формами кличного відмінка власне-іменників і переймання ними на себе апелювальної функції уможливило вживання їх у ролі звертання, напр.: *Ну, ви, ходіть сюди!* (Л. Українка). За допомогою кличного відмінка передається вказівка на адресата мовлення, однак відсутня пряма номінація його, хоча у розмовно-побутовому мовленні функцію номінації можуть виконувати компоненти із “конденсуючим відносним словом”. Окрім семантико- і формально-

граматичних ознак, характерних для вокатива власне-субстантивів, кличний займенникових іменників набуває додаткові експресивно-оцінні відтінки (Слухайте, *ви*, що ідеї розплямкали, чіми руками ту скелю роблено, – воскресла думка, встає над уламками, живою водою правди покроплена (Л. Костенко).

Рід у прономінативних словах виступає то як класифікуюча категорія (прономінативні субстантиви з рівноправним співіснуванням семантико- і формально-граматичного змісту), то як словозмінна (прономінативні ад'єктиви з формально-граматичною домінантою), яка підпорядковується і зумовлюється категорією роду власне-іменників.

Розподіл між родами займенникових слів, які вказують на істот, здійснюється за синтаксичним критерієм у конструкціях із координованим дієсловом-предикатом чи узгоджуваною формою. У прономінативних субстантивів типу *хто* наявна привативна опозиція – чоловічий рід не виражає стать істоти (*Хто прийшов? (Вона? Він?)*), жіночий рід указує на жіночу стать (*Хто така?*). За родовою характеристикою займенникові іменники (маємо на увазі прономінативні лексеми *хто* жіночого роду) стоять ближче до субстантивів-назв роду діяльності, занять, посад, звань людини, де диференціацію статі не закладено у форму слова, марковану граматичним чоловічим родом. Однак між ними існують деякі розбіжності за родовою характеристикою: *хто* може поєднуватися з прикметниками чоловічого і жіночого роду, маскулізми не взаємодіють з ад'єктивами у формі жіночого роду. Подібно до прономінативних субстантивів *хто* і його похідних, лексеми назв-неістот ряду *що* втягуються в морфолого-синтаксичну систему засобів маркованості за родом. До омонімічних родових форм належать займенникові іменники *я*, *ти*, які пов'язані з назвами істот чи персоніфікованими предметами і синтаксично диференціюються координованими компонентами (Довго, довго *я був* із собою в бою (В. Сосюра); *Ти глянула* поглядом владним, безжалісна муза (Л. Українка); *Я ще таке маленьке...* (І. Драч). Займенникові іменники *себе*, *никого*, *ничого* поділяють за родами на основі синтаксичного критерію – взаємодіючи з відокремленими атрибутивними компонентами.

Грамматичній категорії займенникових прикметників, якщо їх порівняти з категорією роду в іменників, властива некласифікуюча ознака; категорія роду ад'єктивів співвідноситься з окремою словоформою, а не з лексемою, а отже, виступає як словозмінна.

На займенникові іменники категорія числа поширюється непослідовно. Опозицію *однина/ множина* всередині парадигми мають тільки *він, вона, воно — вони*. Тут категорія числа виступає як словозмінна. Однак порівняно з власне-іменниками займенникові субстантиви 3-ої особи, хоч і мають морфологічні засоби вираження числового протиставлення, характеризуються своєрідністю вияву. Лексемам *він, вона, воно* властиві омонімічні форми множини. Якщо у власне-іменників множина представляє предмет розчленованим на однакові однорідні цілісні частини (мінімум дві), виражені графемою однини, то в займенникових іменниках цілісні частини (особи, предмети) можуть виступати як однорідними, так і неоднорідними. Кількість осіб, репрезентована формою *вони* (та й *ми*), значною мірою залежить від характеру предиката. Так, двовалентні дієслова-предикати реципрокної семантики у формі множини передбачають участь двох осіб – суб'єктної й об'єктної субстанціальних синтаксем. Про функціонування прономінативного субстантива *вони, ми* як компонентів, що по'єднують у собі дві особи (суб'єкта і об'єкта), свідчать модифікаційні процеси, які відбуваються між різними структурними типами простих речень.

Особові займенникові іменники *я – ми, ти – ви* не утворюють опозиції *однина – множина* і не розглядаються як словоформи однієї лексеми, оскільки *ми* включає не багато *я*, а *ви* – не багато *ти*. В українській мові вживаються дві групи особових займенникових слів множини: синтетична (морфологічна) форма множини й аналітична форма, які чітко виражають опозицію *неозначена множина/ означена множина*, пор.: *Ми, люди, живемо серед родини* (М. Орест) — *А ми з тобою* обминем торжища, де гендлярі вимахують пером (Л. Костенко). Складені форми множини здебільшого вживаються тоді, коли вони вказують на обмежену кількість референтів (не більше двох), якщо їх більше, ніж два, використовується синтетична форма множини.

Прономінативні субстантиви *себе, хто, дехто, хтось, хто-небудь, хтозна-хто, будь-хто, казна-хто*, пов'язані з позначенням істот, не мають морфологічних засобів для вираження протиставлення *однина/ множина*, числова опозиція в них виражається синтаксично. Словам *що, дещо, щось, що-небудь, будь-що, казна-що, хтозна-що*, пов'язаним із позначенням неістот (з якими значеннево співвідноситься ідея рахунку), числове протиставлення не властиве, оскільки немає ні морфологічних, ні синтаксичних засобів для його вираження. За своїм стосунком до категорії числа аналізовані прономінативні субстантиви корелюють із власне-субстантивами типу *сани*: відмінність полягає в тому, що власне-субстантив пов'язаний тільки з “синтаксичною множиною”, а займенниковий – із “синтаксичною одниною”. Деяка половинчастість категорії числа прономінативних іменників (наявність в одній частині словоформ числа семантико-граматичного змісту, а в іншій – формально-граматичного) споріднює їх із власне-іменниками. Однак між обома групами існують істотні відмінності: морфологічна категорія числа в займенникових іменників являє собою суто класифікуючу категорію, реалізуючись у формах числа з формально-граматичним змістом не в межах того самого слова, а в формах різних лексем, у власне-іменниках вона більшою мірою є словозмінною граматичною категорією.

Система особових займенникових слів тісно пов'язана з актом комунікації: вона включає комунікантів (перша і друга особа) і об'єкт комунікації (третя особа). Із категорією особи взаємодіють квантитативні прономінативні слова, які, проте, функціонують як синкретичні реченнєві компоненти, поєднуючи особовість із неозначеністю, посесивністю, питальністю тощо.

Про належність прономінативних слів до класу субстантивів і ад'єктивів свідчить активне втягування їх у сферу категорії експресивності.

Морфологічний паралелізм займенникових прислівників із власне-прислівниками виявляється в морфологічній безкатегорійності, а отже, й незмінності.

Займенникові слова підлягають внутрішньому семантичному членуванню, що ґрунтується на їх кореляції з власне-іменниками, власне-прикметниками і власне-прислівниками. Вони, по-різному співвідносячись із мовною узагальненою вказівністю і мовленнєвою опосередкованою конкретністю, розподіляються на семантичні розряди, які об'єднуються в три групи – дейктичні, анафоричні і квантитативні.

Співвідносність займенникових елементів із класами слів – іменниками, прикметниками і прислівниками – спостерігається і в синтаксисі. У структурі речення прономінативні лексеми корелюють із власне-субстантивами, виконуючи формально-синтаксичну роль головного і другорядного, придієслівного чи приреченнєвого, члена речення), а також семантико-синтаксичну функцію суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, локатива; власне-ад'єктивами, виконуючи роль формально-синтаксичного присубстантивного другорядного члена речення – атрибута; власне-прислівниками, виконуючи типову прислівникову формально-синтаксичну функцію придієслівного некерованого чи прислівного керованого другорядного члена або детермінантного другорядного члена. Репертуар вторинних синтаксичних функцій займенникових слів вужчий, ніж у відповідних субстантивів, ад'єктивів та адвербіативів, але в тексті виявляються і їхні специфічні функціонально-синтаксичні особливості, зокрема здатність поєднувати елементи тексту в більші, складні синтаксичні одиниці, переводити речення в присубстантивну формально-синтаксичну позицію, роблячи його еквівалентом присубстантивного другорядного члена, або в прислівникову формально-синтаксичну позицію, роблячи його функціональним еквівалентом обставинного детермінантного другорядного члена речення.

Пронмінативні компоненти як підкласи ядерних частин мови формують їх периферію, оскільки характеризуються узагальнено-дейктичною семантикою (тільки опосередковано представляють щось, указуючи на предмети, ознаки, ознаки ознак), яка лише в конкретному контексті набуває відповідного наповнення, заступаючи лексично повнозначні субститути – власне-іменники, власне-прикметники і власне-прислівники.

Таким чином, у структурі сучасної української мови прономінативні слова, враховуючи гетерогенну класифікацію частин мови – її семантичний, морфологічний та синтаксичний аспекти, розподіляються між трьома повнозначними класами – субстантивами, ад'єктивами й адвербіальними словами.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
- Безпояско, Городенська, Русанівський 1993 – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
- Виноградов 1968 – Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
- Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Гавранек 1978 – Гавранек Б. К вопросу о порядке размещения частей речи в грамматике // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956 – 1974 / Под ред. А. Г. Широковой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 49 – 54.
- Жирмунский 1968 – Жирмунский В. М. О природе частей речи и их классификации // Вопросы теории частей речи: На материале языков различных типов. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1968. – С. 7 – 32.
- Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
- Кучеренко 1961 – Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: У 2 ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – Ч. 1. – 172 с.
- Мигирин 1973 – Мигирин В. Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 240 с.
- Мухин А. М. Части речи и синтаксические единицы // Вопр. теории частей речи: На материале яз. различ. типов. – Л.: Наука. 1968. – С. 158 – 176.
- Потебня 1977 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 406 с.
- Пешковский 1938 – Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – 6-е изд. – М.: Учпедгиз, 1938. – 452 с.
- Сунник О. П. Общая теория частей речи. – М.; Л.: Наука, 1966. – 131 с.
- Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
- Admoni W. Der deutsche Sprachbau. – Л.: Просвещение, 1972. – 312 с.
- Fries Ch. The structure of English: An introduction to the construction of English sentences. – 2nd impress. – London: Longmans, 1959. – XI, 304 p.
- Tesnière L. Elements de syntaxe structurale. – 2-e ed., revue et corrigée. – Paris: Klincksieck, 1969. – 670 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Василь Ожоган – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – граматика української мови.

СЕМАНТИЧНО – СИНТАКСИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ДЕЙКТИЧНИХ СЛІВ У НІМЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Наталія Леоновець (Кіровоград)

У статті зроблена спроба порівняльного аналізу семантико-синтаксичних особливостей дейктичних слів на матеріалі німецької та української мов.

In the article the attempt of comparative analysis of semantic and structural peculiarities of pronoun words on the base of German and Ukrainian languages.

Вказівні слова посідають важливе місце в кожній мові, адже жодне висловлювання не відбувається без вказівки на простір, час чи особу. До вказівних слів відносять переважно дейктичні займенники або займенникові прислівники, що виступають головним членом речення, зміст яких розкривається в підрядному [Кротевич, Родзевич 1957: 177]. Тому вказівне слово визначають ще як співвідносне, яке є важливим показником синтаксичної функції підрядного речення, за допомогою якого підкреслюється його зміст та через яке здійснюється прикріплення різних часток (заперечних, підсилювальних) до підрядного речення.

Із розвитком наукової думки про вказівні слова вчені неодноразово підкреслювали їх значимість та відносили до цієї групи різні частини мови. А теорія К. Бюлера про *Deixis* і сьогодні дає змогу мовознавцям розглядати, доповнювати та уточнювати роль і значення дейктичних слів.

Термін “дейксис” походить з давньогрецького *δεξις* і означає “вказівка”. Кожне висловлення містить в собі вказівку на час і простір чи комунікантів, тобто, воно промовляється в конкретному місці в конкретний момент часу конкретною особою (мовцем) і адресоване звичайно іншій конкретній особі (слухачеві). В типових випадках мовець та слухач відмінні між собою (хоча адресантів може бути і декілька) та знаходяться в тій самій просторово-часовій ситуації. До “нетипових” випадків можна віднести розмови людини “з собою” чи по телефону, коли слухач аж ніяк не може знаходитися в тій просторово-часовій ситуації, що і мовець [Лайонз 1978: 291]. А те, що лінгвістична категорія дейксису представлена в усіх природних мовах, визначає її як універсальну. Сутність дейксису неодноразово цікавила вчених, однак більшість аспектів залишаються ще не поясненими, що не дає змогу мовознавцям прийти до єдності у визначенні цієї категорії.

Ще античні граматисти співвідносили цей термін із вказівними займенниками, які не надають предметів якихось якостей, як, наприклад, іменник, а лише вказують на нього. Пізніше німецький лінгвіст К. Бругман розширив дейктичну систему, включивши в неї особові займенники, що дало змогу виділити чотири типи дейксису: *der – Deixis, ich – Deixis, du – Deixis, jener – Deixis* [Brugman, 1904]. А праця К. Бюлера “Теорія мови”, у якій окреслено основні проблеми теорії дейксису, дає змогу і сьогодні досліджувати їх у різних напрямках.

Хід розвитку лінгвістичної теорії відображений у сучасному уявленні про дейксис, яке представляє 2 підходи до його визначення – лексикоцентричний і текстоцентричний [Уфимцева 1974]. Лексикоцентричного підходу дотримуються вчені, які визнають дейксис як факт семантики [Стернин 1973; Уфимцева 1986; Шматова 1976; Вьхлер 1982]. Інші лінгвісти [Бенвенист 1974; Падучева, Крылов 1985; Степанов 1985; Fillmore 1970 та ін.] вважають доцільним розглядати це явище з погляду функціонування дейктичних одиниць у мовленні. На думку цієї групи вчених, дейктичними можуть бути багато мовних одиниць. Екстралінгвістична зумовленість використання тих чи тих мовних засобів у конкретній мовній ситуації досягнена винесенням дейксису за рамки мови. Це дає змогу фокусувати увагу на аналізі сукупності екстралінгвістичних умов сприйняття та інтерпретації змісту висловлювання, соціального статусу співрозмовників, їх мовної компетентності тощо.

Як зазначає Ж. Волкова, дейксис може проявлятися в тій чи тій мові як займенник (вказівний, анафоричний, особовий) [Волкова 1987: 16].

У статті розглядатимуться основні семантичні та синтаксичні особливості займенників *ich, я, du, tu, er, він; sie, вона; es, воно* з урахуванням їх функціонування в тексті та ознаки, виділені О. М. Вольф, які відображають особові займенникові характеристики і визначають особливості функціонування даної форми як дейктичного засобу [Вольф 1974: 4 – 5].

Саме семантичні ознаки, як наголошує О. М. Вольф, характеризують роль займенника в тексті як дейктичного слова [Вольф 1975: 4 – 5]. Лексична семантика особових займенників на відміну від лексичної семантики інших “повнозначних слів” є змінною [Ванников, Виньярски 1067: 63]. Як у німецькій, так і в українській мовах особовий займенник *sie, вона* може виражати різні значення. Пор.: укр. вона (*лампа, дівчина, стеля, весна, туга, рідина*); нім. (1) “*Sie ist lebendig, nervös, streitbar*” (*die Stadt*) [Geo spezial: 1999: 152]; (2) “*Sie lachte wieder*” (*die Frau*) [K.Leberecht]; (3) “*Sie schwankte*” (*die Zeder*) [K.David].

У першому прикладі *Sie* – це місто; у (2) жінка, у (3) – кедр. Отже, причиною зміни значення займенника є мовленнєва ситуація, тому кожного разу в новій мовленнєвій ситуації особовий займенник *sie, вона* як і *er, він* і *es, воно* будуть набувати нового значення і можуть означати як живі, так і неживі істоти, пори року, стан, почуття, і т. д. Семантика особових займенників *sie, er, es* можна визначитися лише в контексті, оскільки дейктичні засоби є важливим фактором для встановлення взаємодії між структурою мови і контекстом. Дейксис співвідноситься

із способом контекстуального висловлювання в дискурсі і відповідає інтерпретації висловлювання в даному контексті [Аксенова 1986: 77]. Б. Рассел, поєднавши займенники із прислівниками, відніс їх до розряду “егоцентричних слів”, зазначивши, що значення цих слів змінюється із зміною мовця і його положенням у просторі та часі [Рассел 1957].

Функціональні характеристики особових займенників, будучи дейктичними знаками, служать засобом референції. На думку Н. Арутюнової, дейктичні займенникові слова не мають поняттєвого змісту, тобто сигніфікату, і є застосованими до будь-якого референта [Арутюнова 1982]. Для прикладу розглянемо речення:

(1) *“Um Gottes willen”, rief sie in fliegen der Hast, “denken Sie wegen dieses Schrittes nicht schlimm von mir! Ich muss Ihnen nützlich sein und habe keinen anderen Weg, zu Ihnen zu gelangen” – “Wie?” fragte ich ganz zerstört* [K. Leberecht]; (2) *Aber ich bin mir asch sicher, das Du, genauso wie ich, destört warst* [Mary Flanagan].

У (1) і (2) прикладах знакове значення дейктиків **ich**, **du** складається із понять – “мовець” в **ich** (1, 2) та “слухач” в **du** (2), але подібні знаки не мають у своєму значенні імен конкретних предметів, отже займенникові іменники не утворюють єдиного референтного класу, бо число референтів **ich**, **du** – безкінечне число осіб, які можуть стати суб’єктом одночасного акту мовлення.

Так, у прикладі (1) референтів **ich** – два, де **ich I** виступає як мовець I, а **ich II** – як мовець II, тому не можна сказати, що **ich I** дорівнює **ich II**, бо **ich I** і **ich II** – це різні особи. В прикладі (2) так само є два **ich**, у цьому випадку і **ich I**, і **ich II** виражає мовця, але в одній особі, а співрозмовник виражений займенником **du**. Будь-який мовець може ставати **ich** і будь-який адресат – **du**. Але займенниковий іменник **ich**, **du** застосовані до референта лише під час акту мовлення: тобто після закінчення акту мовлення, **ich** перестає бути **ich**. Це добре виражено в прикладі (1), де ми помічаємо, що **ich I** була дехто *“Sie”* (вона), а після закінчення акту мовлення **ich** – це вже інша особа, яку ми назвали **ich II**. Отже, рухомість референції лежить в основі понятійної співвіднесеності дейктичних одиниць [Бурлакова 1988: 87].

У своїй праці про особові займенники О. Вольф виокремлює ще одну їх функцію – індивідуалізації. Вона зазначає, що займенники I і 2 особи стосуються до адресанта й адресата повідомлення, а значення знаків **ich**, **du** може бути ідентифіковане тільки в конкретному одиничному акті. Дейктики типу **ich**, **du** і т. д. співвідносяться з референтами конкретного мовленнєвого акту, які є особами чи предметами, що охарактеризовані не відносно їх об’єктивного положення у просторі та часі, а щодо їх положення в одиничному акті мовлення відносно суб’єкта в момент мовлення [Вольф 1974: 174 – 175], напр.: – *Tu, Mompe? – прошепотів Андрій. Постає підняла голову... – Я. На...* (В. Винниченко); *Ich, der Edinburger Zug* (Theodor Fontane).

Я в українській мові ідентифіковане як **Могря**, а в німецькій – як **единбурзький поїзд**.

Якщо особові займенники 3-ої особи **er**, **sie**, **es** не вжиті у ситуації, тобто про них нічого не сказано у контексті, то вони не мають одиничної референції. *“Er hat Angst”* (Kurt David). Не можна без контексту встановити, хто є **“er”** – чи тварина, чи людина і т. д. Функцію одиничного означення особовий займенник 3 – ої особи в українській та німецькій мові може виконувати за наявності індивідуалізуючого контексту [Вольф 1974: 24], напр.: *...над нами знижувався “кукурудзяник”. Я можу уявити добре, як він кружляв* – займенниковий субстантив **він** має одиничну референцію, бо перша частина є індивідуалізуючим контекстом, з цього випливає, що **“він”** – це **“кукурудзяник”**. Слід також зазначити, що “третя” особа має ряд особливостей, які відрізняють її від “першої” та “другої”. Візьмемо зовсім простий приклад – привітання:

– *Hei!*

– *Hei!*

– *Wie geht es ihm?*

– *Er ist schon gesund.*

Такий зовсім маленький діалог ілюструє те, що в той час, коли мовець і слухач присутні в будь-якій ситуації, інші згадані особи чи предмети, виражені, як у зазначеному вище випадку особовим займенником **er**, можуть бути відсутніми в самій ситуації висловлювання і залишатися взагалі неідентифікованими.

Приклад з німецької мови ілюструє наявність “загального фонду знань”, тобто співрозмовникам зрозуміло, про кого йде мова. Це дає змогу виділити ще й такі особливості, що “перша” і “друга” особи є позитивними членами категорії особи, а “третя” – негативним поняттям, і, на відміну від першої та другої особи, вона не обов’язково співвідноситься з учасниками ситуації висловлювання [Лайонз 1978: 293]. А індивідуалізація особових займенників **er**, **він**; **sie**, **вона**; **es**, **воно** нерозривно пов’язана з контекстом чи ідентифікацією ситуації.

Оскільки зміст функції вказівності в лінгвістичній літературі розкритий недостатньо, О.Н. Сидоренко припускає, що основним проявом дейктичності є здатність слова виступати в анафоричній, катафоричній та дейктичній (прямої вказівки) функції [Сидоренко, 1982: 22]. Форми 1 – і і 2 – і особи означають безпосередніх учасників комунікації і виступають у дейктичній функції. **Ich** в німецькій мові та **Я** в українській указує на автора мовлення, а **du** – **ти** – на адресата. Див. приклади: *Und ich wollte dich küssen. Du bist aber grüßer als ich.* (Federigo Torggi); *І я сміятимуся, щоб розвеселити тебе. Бо ти похмурий”*.

Стосовно анафоричної структури, то слідом за О. Вольф поділяємо її на 2 частини – “антицидент” і займенникову конструкцію. Термін “антицидент” автор вважає не дуже вдалим, тому що співвідносний відрізок

тексту може не тільки стояти перед займенниковою вказівкою, але й після неї, тому ми будемо розрізняти анафору і катафору [Вольф 1974: 7]. Пор.: *Meine Frau, ich liebte sie herzlich* (Karl Leberecht); ...сама побачила білявого артилериста... і з першого погляду: *він!*

Займенниковий показник повторює відповідний відрізок тексту, або ж, можна сказати, заміщує його, щоб уникнути багаторазового вживання того самого слова, при цьому виконуючи не лише замісну функцію, а й текстотворювальну. Цей тип зв'язку в реченні називають анафоричним.

Катафоричну функцію в реченні займенникові слова виконують частіше, при цьому вони не повторюють відрізок, а лише вказують на загальний з ними референт. Так, наприклад, як у: *“Das muv sie sein, die Jögerhütte, mitten im Schrebergarten”* (Corrina Kowaters).

Таким чином, при порівнянні значень особових займенників *ich, я; du, ти; er, він; sie, вона; es, воно* в німецькій та українській мовах можна визначити, що лексична семантика особових займенників на відміну від “повнозначних” слів є змінною. Так, напр., у німецькій, як і в українській мові, займенники *sie, вона; er, він; es, воно* можуть мати різні значення в різних мовленнєвих ситуаціях: означати живі і неживі істоти, почуття, стан, пори року і т. д. Те саме можна сказати і про особові займенникові іменники *ich, я; du, ти*, які, належачи до розряду “еґоцентричних слів”, із зміною мовця і його положення у просторі та часі змінюють своє значення із зміною мовленнєвої ситуації. Так українські *я, ти*, як і німецькі *ich, du*, в кожному новому реченні мають нове (інше) значення.

Дейктичні займенникові слова *ich, я* складаються з поняття “мовець” – це той, хто говорить в даний момент “*ich*”, “*я*”, або, за визначенням Б. Рассела, “*я – зараз*”. А дейктики *du, ти* означають “слухача”. Самі по собі вони не мають поняттєвого змісту, тому, будучи дейктичними знаками, служать засобом референції (є застосованими до будь-якого референта) і можуть бути ідентифікованими лише в конкретному одиничному акті, а займенники 3-ої особи, про які йдеться в конкретній ситуації, можуть не лише бути відсутніми в ній, а й залишатися взагалі неідентифікованими.

На відміну від особових займенників *ich, я; du, ти*, які означають безпосередніх учасників комунікації і виступають у функції прямої вказівки, займенники 3 – ї особи *er, він; sie, вона; es, воно* виконують у реченні ще й анафоричну та катафоричну функції. Тому з-поміж синтаксичних особливостей цих займенниківна особливу увагу заслуговують функції заміщення та текстотворення.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аксенова 1986 – Аксенова И. Н. Дейктические характеристики текста спортивного репортажа // Языковое общение и его единицы: Сб. науч. тр. / Калининск.гос.ун-та. – Калинин, 1986. – С. 77 – 82.
- Арутюнова 1982 – Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1982. – Вып. 13. – С. 5 – 40.
- Бенвенист 1974 – Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
- Бурлакова 1988 – Бурлакова В. В. Дейктические категории в тексте // Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. – Л.: ЛГУ, 1988. – Вып. 3. – С. 85 – 88.
- Ванников 1968 – Ванников Ю. В., Виньярски М. Личные местоимения в русском и испанском языках (семантические корреляции, речевые нормы, особенности перевода) // Труды УДН. – 1968. – Т.41. – Вып. 4. – С. 50–55.
- Волкова 1987 – Волкова Ж. А. Субъективно-инклюзивный дейксис и классификация глаголов в современном английском языке // Теория лингвистических классификаций. – М., 1987. – С. 16 – 23.
- Вольф 1974 – Вольф Е. М. Грамматика и семантика местоимений. – М.: Наука, 1974. – 222 с.
- Майтинская 1969 – Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. – М.: Наука, 1969.– 308 с.
- Мурыгина 1970 – Мурыгина З. М. Дейктическое значение личных местоимений МЫ, ВЫ в русском языке // Язык и человек. – М., 1970.– С. 216–221.
- Падучева 1984 – Падучева Е. В., Крылов С. А. Дейксис: общетеоретические и прагматические аспекты // Языковая деятельность в аспекте лингвистической грамматики. – М.: ИНИОН, 1984. – С. 25-96.
- Рахимов 1990 – Рахимов С. Семантика и функция средств личного дейксиса // Язык, дискурс и личность. – Тверь, 1990. – С. 111 – 118.
- Рассел 1957 – Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы. – М.: Изд-во иностр. лит., 1957. – 555 с.
- Сидоренко 1982 – Сидоренко Е. Н. Семантика местоимений современного русского языка // Проблемы лексической и категориальной семантики. – Симферополь: СГУ, 1982. – С. 18 – 27.
- Степанов 1985 – Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка (семнологические проблемы лингвистики, философии, искусства). – М.: Наука, 1985. – 334 с.
- Стернин 1973 – Стернин И. А. К проблеме дейктических функций слова: Автореф. дис.. канд. филол. наук /АН СССР. Ин-т языкознания. – М., 1973. – 18 с.
- Уфимцева 1986 – Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принципы семантического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
- Шматова 1976 – Шматова В.И. Дейксис в системе глагола современного английского языка. Автореф. дис.... канд. филол. наук. – М., 1976. – 23 с.
- Brugmann 1904 – Brugmann K. Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen. – Leipzig: Teubner, 1904. – 150 s.
- Byhler 1982 – Byhler K. The deictic field of language and deictic words // Speech, place, action. Studies in deixis and related topics. / Ed. By R. I. Javvella and W. Klein. – Chichester-New-York-Toronto, 1982. – P. 3 – 36.
- Lyons 1977 – Lyons. Semantics. – Cambridge etc.: Cambridge univ. Press, 1977. – Vol. 1 – 2.
- Palek 1968 – Palek B. Cross – reference. A study from hyper – syntax. – Praha, 1968. – 160 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Леоновець – аспірантка кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – граматика слов'янський і германських мов.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ВЗАЄМВІДНОШЕНЬ МІЖ МОВОЮ ТА МИСЛЕННЯМ

Олена Жаборюк (Одеса)

У статті досліджується взаємодія між мовою та мисленням в процесі їх еволюції, визначаються якісні віхи в їх розвитку та сутність взаємовідношень між ними.

The article is dedicated to the problem of interaction between language and thought in the process of their evolution. The author determines the main stages of their interaction as well as the essence of the interrelationship between them.

Проблема взаємовідношень між мовою та мисленням є проблемою, в якій криється сутність обох цих явищ. Мабуть, саме тому вона завжди була і продовжує залишатися “полем дискусій” не лише в лінгвістиці та філософії, але й в інших дисциплінах, які так чи інакше торкаються цієї проблеми – в антропології, психології, фізіології тощо. “Зв'язок між мовою і мисленням, – відзначає В. З. Панфілов, – їх взаємодія визнається в різних лінгвістичних і філософських напрямках. Проте питання про характер цієї взаємодії, про роль, яку відіграє кожне з цих явищ у процесі їх взаємодії, продовжує залишатися дискусійним і розв'язується з принципово різних позицій” [Протасеня 1961: 18]. Як процес “надзвичайно складний, багатогранний і багатий на відтінки” характеризує взаємовідношення між мовою та мисленням П. Ф. Протасеня [Протасеня 1961: 37].

Питання взаємовідношення мови та мислення в процесі їх еволюції ускладнюється зокрема тим, що до цього часу серед учених різних напрямків немає єдності щодо такого аспекту цього питання, як паралельність розвитку мови та мислення.

Одні з них, визнаючи розвиток мови, заперечують при цьому якісний розвиток мислення, вважаючи його форми такими ж, як і за часів первісного суспільства. Найбільш яскравими представниками цього напрямку є Є. Г. Спенсер, Е. Тейлор та В. З. Панфілов. Останній, наприклад, вважає судження такою формою мислення, що притаманне йому одвічно, хоч і не заперечує його розвитку. Навіть П. Ф. Протасеня, відомий противник цієї теорії, постійно підкреслюючи думку про те, що “мова та думка близько стоять одна до одної і розвиваються одночасно” [Протасеня 1961: 87], і той, певною мірою, йде на поступки своїм опонентам, коли твердить, що “форма мислення при абсолютному прогресі її змісту залишається відносно незмінною. Первісна людина у своїй практиці так само дотримувалась законів логіки, як гравець у більярд законів механіки” [Протасеня 1961: 87].

Наша позиція в питанні еволюційного розвитку мови й мислення повністю збігається з позицією тих учених, які переконані, що “не можна науково уявити зародження мови, не уявляючи витоків походження мислення як єдиних нерозривних елементів людського спілкування” [Протасеня 1961: 38] і що “мова... є реальним ключем до розкриття зародження свідомості взагалі” [Протасеня 1961: 38].

Мета цієї статті – спробувати розкрити механізм взаємозв'язку між мовою та мисленням у процесі її еволюції, починаючи з витоків його формування у свідомості прадавньої людини. Адже “мислення та мовлення, як справедливо вважає А. Ф. Анісімова, мали різні рівні розвитку, які перекривали одне одного в історичному розвитку, і виявлення характеру та послідовності цього поетапного розвитку мислення та мовлення, природно, є дуже цікавим для широкого кола суспільних та природознавчих наук” [Анісимов 1971: 47]. Безсумнівно, не менш цікавим цей процес є й для мовознавців та філософів.

Теоретичною базою, з позицій якої ми підходитимемо до висвітлення цієї проблеми, є сформульована нами теорія логіко-граматичної динаміки, наріжним каменем якої є поняття “предикативність” і “предикація” та діалектика взаємовідношень між ними.

Як відомо, ці два поняття лежать в основі процесу віддзеркалення людиною дійсності і, як такі, слугують базою для всіх видів духовної діяльності людини.

Під предикативністю ми розуміємо сам процес віддзеркалення – найзагальніший, найдревніший засіб синтезування об'єктивного з суб'єктивним, зовнішніми виявами якого можуть бути висловлювання, жести, різні емоції, художня діяльність людини тощо.

Предикація – це свого роду “квінтесенція” процесу віддзеркалення, форма мислення сучасної людини. Вона слугує засобом вираження конкретної елементарної думки. Еволюційно предикація є вторинною до предикативності і розвинулась на базі останньої в процесі когнітивного розвитку людського мислення.

Простежимо, як саме відбувається цей процес, починаючи з характеристики мислення первісної людини.

За свідченням багатьох учених – антропологів, філософів та мовознавців, мислення первісної людини відзначалося синкретичністю та дифузністю [Леви-Брюль 1937: 23; 258 – 260]. За характеристикою П. Ф. Протасені це був період у розвитку людини, коли “форми свідомості ще не віддиференціювалися одна від

одної” [Протасеня 1961: 87]. Ця особливість первісного мислення, в якому панувала лише предикативність – найзагальніша форма синтезування об’єктивного з суб’єктивним, звичайно ж, не могла не відбитися у мові, єдиною формою спілкування в якій були нерозчленовані (синкретичні) висловлення. За характеристикою О. А. Потєбні, ці висловлення “слугували вказівкою на **чуттєвий образ**, в якому немає ані дії, ані предмета, взятих окремо, але все це є в неподільній єдності” (Цит. за П. Ф. Протасенєю [Протасеня 1961: 70 – 71], [Протасеня 1961: 69]). Це період сягає у глибину нижнього палеоліту і за класифікацією Д. В. Бубриха називається “наочно-дійовим” [Протасеня 1961: 51 – 52]. Цей тип мислення був властивий пітекантропу та синантропу і панував в історичному вимірі досить тривалий час.

Значною віхою в еволюції мислення, а разом з ним – і мови, став розвиток абстрактного мислення, початком якого вважається розвиток асоціативного мислення та пам’яті: людина починає поступово не лише розрізняти предмети навколишнього світу, але й, запам’ятовуючи їх властивості, встановлювати асоціативні зв’язки між ними.

У мові це виявилось у відриві слова від конкретної ситуації (вихід за межі певної ситуації) і розповсюдженні його на інші, асоціативно пов’язані з ним, речі. При цьому слово втрачає первісну “вагу” предмета (обтяженість конкретним предметом) і стає легким для маніпулювання. Досить яскраво цей процес описується у В. Г. Чайльда. “Ведмідь, – пише він, – названий цим словом виділяється й ізольовується з комплексу відчуттів – дерев, печер, птахів, які щебечуть і т. д. – разом з якими він може зустрітися людині. І це не лише виділення, але й узагальнення... Але, абстрагувавши у цей спосіб поняття “ведмідь” від конкретного оточення..., пояснює цей дослідник, ми можемо комбінувати його з іншими абстрактними поняттями, з якими він ніколи не зустрічався й такими атрибутами, якими він ніколи не відрізнявся. Ви можете грати словами, і не виключено, що ця гра зробить внесок у міфологію та магію. Це може привести до винаходів, якщо речі, про які ми говоримо чи думаємо, можуть бути зроблені та випробувані в дійсності” (Цит. за П. Ф. Протасенєю [Протасеня 1961: 129]). Це ж створює передумови для розвитку літератури та науки.

На початку формування первісні поняття були дуже далекими від сучасних – як за своїм змістом, так і за обсягом, адже асоціативні зв’язки, на базі яких вони формувалися, мали, в основному, випадковий, а не сутнісний характер. Цей факт не вислизнув з погляду Д. Леві-Брюля, який відзначав, що “первісні люди не класифікують подібно до нас предмети природи на чітко відмінні царини і не надають тієї ж відмінності, що й ми, різниці між живими та іншими предметами” [Леві-Брюль 1937: 91]. Цю думку Л. Леві-Брюль підкріплює цікавими прикладами з мов слаборозвинених племен Океанії та Австралії, які він протягом тривалого часу досліджував.

Цей етап знаменував собою початок диференціації форм свідомості – відриву суто мисленнєвої форми – поняття від чуттєво-емотивної. Починається відрив мови від видів мистецтва, в основі яких лежало чуттєво-емотивне сприйняття дійсності, зокрема від музики та образотворчого мистецтва.

Однак процес формування мислення людини відбувався не хаотично, він завжди був підпорядкований законам природи, частиною якої була й сама людина. Саме це слугувало гарантом виживання первісної людини та її подальшого розвитку [Леві-Брюль 1937: 93]. Перші поняття та їх комбінації корегувалися і направлялися самою природою, циклічністю процесів, які в ній відбуваються, та практичною діяльністю людини. Поступово відшліфовуються асоціативні зв’язки між предметами, вони починають все точніше віддзеркалювати природу – сутність її явищ. Первісні поняття за змістом та обсягом все більше наближаються до сучасних, закладаючи основу для концептуального світосприйняття, близького сучасному.

Це, у свою чергу, зумовлює відповідне структурування природної мови – слова групуються концептуально, набираючи відповідних морфологічних форм. Зароджуються частини мови.

Під тиском життєвих обставин – необхідності передати достовірну інформацію, свій досвід наступному поколінню тощо – відшліфовуються певним чином і маніпулювання з поняттями (“гра словами”). Воно теж підсвідомо починає вбирати в себе закономірності природи, імітуючи структуру природного процесу та процесу діяльності людини з предметами природи. “Логічне мислення, – як слушно відзначає П. Ф. Протасеня, – сформувалося під впливом природного і суспільного середовища, яке людина перебудовувала і яке її мислення так чи інакше мусило пізнавати” [Протасеня 1961: 76]. Послідовне сполучення слів під впливом мислення теж імітувало структуру природного процесу та трудових операцій людини. Отже, найперші синтаксичні структури були, по суті, нічим іншим як моделюванням у свідомості людини структурної побудови навколишнього світу, його процесів.

Формування абстракції другого порядку (понять кількості, субстанціальності, буття тощо) та поступове емпіричне віднайдення закономірностей послідовного поєднання їх між собою в порядку, який якомога точніше забезпечував би достовірність віддзеркалюваного – все це заклало передумови для революційного прориву в розвитку мислення, який було здійснено завдяки появі в ньому якісно нової форми – **структури предикації**. Адже ця структура, сутність якої полягає у вираженні **специфіки існування концепту субстанціальності (чи специфіки існування відношень між двома концептами субстанціальності) у часі та просторі**, є нічим іншим як аналогом побудови світу – процесу, його концептуальною моделлю. Ця структура є тим згустком навколишнього світу, який сягає самої його сутності. У своїй діалектичній гнучкості, пластичності вона нагадує

саму матерію. У структурі предикації втілюються такі діалектичні протилежності як загальне та конкретне. З одного боку, структура предикації втілює у собі ідею загальної побудови світу, з іншого ж, – є усвідомленням окремого елементарного процесу об'єктивної дійсності-субстанції та специфіки її існування в часі та просторі (або ж специфіки певного відношення між двома чи більшою кількістю субстанцій). Структура предикації поєднує в собі і таку суперечність як цілісність та дискретність, єдність сталого та плинного тощо. У цій своїй якості структура предикації (у логіці їй відповідають терміни “судження” та “препозиція”) здатна передавати всі нюанси сприйняття людиною тих процесів, які відбуваються в навколишньому середовищі. Завдяки цій структурі, мислення остаточно втрачає свою загальну дифузність, синкретичність, набуваючи чіткоокресленої форми. Звичайно ж, ця форма мислення не могла не відбитися на природній мові, в якій з її появою пов'язаний остаточний період структурування. Завдяки цій структурі мова здійснює перехід від кількісного етапу свого розвитку, який ішов здебільшого по лінії номінації, до якісного, який передбачає кількаразове опрацювання вже наявного лексичного та структурного матеріалу з метою якнайповнішого забезпечення запитів мислення. Одним із найбільш значущих моментів цього переходу було утворення на базі частин мови відповідних членів речення – якісних еквівалентів частин мови. З появою членів речення структури предикації стає повноцінним засобом вираження конкретної елементарної думки [Жаборюк 1998: 85], [Васильев 1988: 96].

Досить близько підійшов до усвідомлення структури предикації як носія конкретної елементарної думки А. К. Корсаков [Korsakov 1982: 8 – 10]. Пророчими можна вважати роздуми щодо структури предикації та її ролі в мові І. М. Сеченова, який ще в минулому столітті писав: “Нескінченна кількість людських думок, втілюючись у слово, приймає завжди **ту саму ж загальну форму – тричленного речення**, яке складається з **підмета, присудка та зв'язки**. Завдяки незмінності цієї форми у людей різних за віком, різних епох та ступенів розвитку, нам однаково зрозумілі роздуми дикуну й дитини, думки наших сучасників та пращурів (Цит. за П. Ф. Протасенею [Протасеня 1961: 82]). Отже, якщо не брати до уваги заперечення І. М. Сеченовим еволюції мислення, то його розуміння структури предикації є цілком відповідним нашому.

Проте з появою предикації предикативність як форма мислення нікуди не зникає, вона продовжує, разом з предикацією, обслуговувати процес віддзеркалення, відіграючи в ньому не менш важливу роль, ніж остання. Таким чином, мисленню сучасної людини, на відміну від прадавньої, притаманні дві форми – предикативність (цілісне сприйняття дійсності на рівні уявлень) та предикація (концептуально-структуроване віддзеркалення на рівні думок).

Ці дві форми мислення знаходяться між собою в діалектичному відношенні єдності суперечностей. Так, з одного боку, структура предикації є продовженням предикативності – свого роду, її “вінцем”, з іншого ж, – вона є її якісним запереченням. Між цими двома формами мислення існує єдність таких суперечностей як загальне та конкретне, цілісне та дискретне тощо.

Звичайно, обидві ці форми мислення знайшли відповідні засоби вираження в мові. Так, структура предикації втілюється у мовній структурі предикації й в межах речення обслуговує сферу вираження думок. Предикативність же знайшла своє місце у висловленнях-нереченнях, обслуговуючи в природній мові сферу уявлень. Висловлення-неречення (тобто висловлення, які не містять і не домислюють первинну структуру предикації), як і уявлення, відзначаються цілісністю, нерозчленованістю, розмитістю обрисів. Прикладом предикативності в природній мові є, зокрема, т. з. номінативні речення: “Зима.”, “Вечір.”, “Winter.” тощо.

Між предикацією та предикативністю не існує жорстких меж, одна форма мислення вільно перетікає в іншу, чим, власне, і зумовлюється гнучкість мислення, пластичність, здатність задовольняти запити людини в будь-якій сфері її діяльності.

Цілком природно, що ця особливість форм мислення відбилася й у мові. Прикладом перетікання речень у висловлення є, зокрема, такі висловлення-неречення, які етимологічно співвідносні з реченням: Спасибі (< Спаси бог); Hullo (< Whole be you) тощо. Ці висловлення в процесі постійного вжитку в аналогічних ситуаціях втратили свій первісний зміст – перестали бути носіями думки і почали вживатися виключно з комунікативною метою. Досить яскравими прикладами перетікання предикації в предикативність є й висловлення типу: “Сестру отличает скромность” = “Сестра скромна”; “С бабушкой обморок.” = “Бабушка в обмороке.”, які утворилися в результаті нашарування предикативності на відповідні вихідні речення “Скромность отличает сестру.”, “Обморок (есть, случился) с бабушкой.”. Досить часто мовні форми, зокрема такі синтаксичні структури як структура модифікації та комплементації, теж піддаються певній “обробці” з метою надання їм відтінку предикативності. В результаті з'являються такі характерні для слов'янських мов висловлення-неречення як “Борщу – ціла миска”, “Ребенку – один годик” тощо (Порівняймо: “Ціла миска борщу”; та “Я даю ребенку один годик”). Подібні приклади можна знайти й у структурні інших мов, зокрема, в англійській, в якій іноді з речення випускається дієслово “to be” в особовій формі, що перетворює повноцінне речення-думку на висловлення-уявлення. Робиться це свідомо, з метою надання зображуваним подіям цілісно-образного характеру, динамізму. Наприклад: Women and kids scream-

ing. The stall – holders and everybody else cursing me... miles of cars footing like hell white the policeman on point duty concentrated on browbeating me [J. Herriot. All Creatures Great and Small. – L.: Pan Books.n.y].

Засіб надання предикативності синтаксичним структурам та утворення з речень висловлень-неречень предикативного характеру робить мову гнучкою, пластичною, здатною висловлювати найтонші нюанси сприйняття людиною світу.

Полюсами предикації та предикативності в мові є відповідні функціональні стилі – стиль науково-технічної літератури та стиль художньої літератури, зокрема поезії.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Анисимов 1971 – Анисимов А. Ф. Исторические особенности первобытного мышления. – Л.: Наука, 1971. – 135 с.
Васильев 1988 – Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста. – К.: Наук. думка, АН УССР, 1988. – 238 с.
Жаборюк 1998 – Жаборюк О. А. Категорія стану в сучасній англійській мові та індоєвропейський синтаксичний процес. Теоретичні аспекти. – Одеса: Маяк, 1998. – 206 с.
Леви-Брюль 1937 – Леви – Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М.: Госуд. антирелигиозное изд – во, 1937. – 512 с.
Панфилов 1982 – Панфилов В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М.: Наука, 1982. – 357 с.
Протасеня 1961 – Протасеня П. Ф. Проблемы общения и мышления первобытных людей. – Минск: Изд-во высшего и среднего специального и профессионального образования СССР, 1961. – 151 с.
Korsakov 1982 – Korsakov A. K., Korsakov A. A., Korsakov Al. A. Theoretical Foundatious of Modern English Grammar. – Odessa University (Machinescript), 1982. – 324 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Жаборюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри граматики англійської мови Одеської національної юридичної академії.

Наукові інтереси – функціональна граMATика.

ОКСИМОРОН ЯК ЗАСІБ СЕМАНТИЧНОГО РОЗУЗГОДЖЕННЯ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Зоя Денисенко (Черкаси)

Дослідження присвячене проблемі семантичного синтаксису – смислового зв'язку між компонентами словосполучення. Об'єктом аналізу є оксиморонні словосполучення, в яких засвідчується протилежне дії закону семантичного узгодження явище – несумісність контрарних сем компонентів словосполучення.

Research deals with the problem of semantic syntax that of semantic connection between word – combination components. The object of investigation is the oximoronic word – combinations witnessing to the incompatibility of contrary sems which proved the phenomenon contrary to the operation of the law of semantic agreement.

На сучасному етапі успішно розробляється теорія валентності, для якої центральною є проблема сполучуваності слів не тільки на формальному, а й на змістовому рівнях.

У працях багатьох сучасних лінгвістів підкреслюється взаємодія семантики слова і його сполучувальних властивостей: обсяг і специфіка лексичного значення зумовлюють ту чи ту синтаксичну і лексичну сполучуваність, а лексичне значення, у свою чергу, виявляється в конкретних синтаксичних і лексичних зв'язках.

Властивість слова сполучатися з певною сукупністю інших слів (семантичних множників, сем) дослідники помітили давно і пов'язують її з логічними категоріями та екстралінгвістичними чинниками. Значний внесок у розвиток і становлення вчення про смислові зв'язки зробили такі відомі мовознавці, як: А. В. Добіаш, М. В. Крушевський, Л. В. Щерба, Е. Косеріу, В. Порціг, Б. Потье, А. Греймас, Д. Катц, Д. Фодор, А. К. Жолковський, М. І. Толстой та інші, які позначили це явище рядом подібних термінів: семантична сумісність, семантична вибірковість, семантичне узгодження, семантична солідарність, семантична конгруентність тощо. Основоположником закону семантичного узгодження вважають В. Г. Гака, згідно з яким два слова для утворення правильного сполучення повинні мати спільну диференційну сему або не мати сем, які виключають одна одну [Гак 1968: 18]; у трохи пізнішому варіанті він трактує його так: “Основний закон семантичної сполучуваності зводиться до того, що, щоб два слова склали правильне сполучення, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних їх сем, одну спільну сему” [Гак 1971: 375].

Отож, за законом семантичного узгодження компоненти словосполучення, крім спільної семи, повинні мати специфічні, розрізнявальні семи, тобто між ними існує також смислова різниця.

Але, з іншого боку, між сполучуваними смислами не повинно бути разючої суперечності. Відмінність смислів регламентується певними рамками. Дальність семантичної відстані може бути дуже великою, але не повинно бути антонімії або несумісних контрарних сем (пор. неможливість сполучень *жаркий льодовик* або *рожева чорнота, червона синь, читати борці, дзвінко тонути* тощо). Разом з тим мовленнєва практика подібних сполук не виключає, неначе граючи з мовою і будуючи словосполучення, які при відповідному переосмисленні роблять “неможливе можливим”.

Для прикладу візьмемо складені номінації із залежним компонентом *червоний* у значенні “перен., політ. Який стосується революційної діяльності; пов’язаний з радянським соціалістичним ладом...” [СУМ XI: 297], як відносно старі, що вже встигли стати архаїзмами (*червоний професор, червоний директор, червоний козак*), так і створені протягом подальшого існування колишньої держави, наприклад: *червоний слідопит, червона субота, червоний партизан, червоний куток* [СУМ XI: 297] і под., де відсутність спільних сем у прикметника *червоний*, взятого в його основному, колірному, значенні, і в означуваного іменника вимагає осмислення всього сполучення, до якого входить слово *червоний* не в колірному, а в іншому значенні. Підбирається ЛСВ, який може співвідноситися за смыслом з означуваним компонентом. При утворенні подібних сполук можливі деякі “витрати”: наприклад, у мові виникає омонімічне сполучення *червоний шов*, яке в одних контекстах розуміється як поєднання двох шматків тканини з допомогою червоної нитки, а в інших – як поєднання двох останніх труб при завершенні прокладки газу – чи нафтопроводу, остаточне зварювання якого урочисто відзначається будівельниками. Утворення сполук прикметників зі значенням кольору з іменниками, основа яких називає інший колір, іноді обертається каламбуром, наприклад, назва артілі “*Червона синька*”, а в принципі можливе при деетимологізації основи іменника, – приклади відомі: *кольорова білизна, червоне чорнило, рожевий левкой* ([гр. *leukos* – білий – СІС 1974: 415]).

Можливе також поєднання слів, контрарні семи яких погашення не зазнали. Логіка мови в таких випадках розходиться із загальною логікою, демонструючи відсутність прямої тотожності з нею. Так, з античних часів узаконений оксиморон чи оксюморон (грец. букв. дотепно-безглузде) – літературно-поетичний прийом; поєднання протилежних понять, що спільно дають нове уявлення (наприклад, *дзвінка тиша, гарячий сніг*) [СІС 1974: 477]. В оксимороні знаходимо єдність протилежностей, складну діалектику. Він передбачає “свідоме поєднання різко контрастних понять, які логічно нібито виключають одне одного, але в дійсності разом дають нове уявлення” [СЛТ 1972: 284]. Наприклад, І. Драч у поезії “Таємниця буття” майстерно вплітає в тканину оповіді низку оксиморонних словосполучень з метою передати суперечності описуваних явищ, діалектику самого життя.

Десть там, у найвищих глибинах,
Десть там, у найглибших висотах...
Уся – з найтемнішого світла,
Уся – з найсвітлішого зроку...
Ген там, з найгіршого солоду,
Ген там, з найсолодшого болю...
Десть там, в найпалкішому холоді,
Ген там, в холоднотій спекоті...

Суть оксиморона полягає в тому, що таке несподіване поєднання логічно несумісних слів у художньому тексті, створюючи нове уявлення, несе водночас велике конотативне навантаження. Існує багато способів стилістичного використання оксиморона. Палітра його звучання охоплює і піднесені урочисті інтонації, та інтимно ліричні, оксиморон може виражати і м’який гумор, і дошкульну сатиру. Стислість і виразність оксиморонів дозволяють використовувати їх у назвах творів Л.М.Толстого “*Живий трун*”, М.В.Гоголя “*Мертві душі*”, І.Репіна “*Далеке близьке*”, Ю.К.Смолича “*Прекрасні катастрофи*”, В.О.Коротича “*Кубатура яйця*”, Ю.М.Мушкетика “*Жорстоке милосердя*”, В.С.Стуса “*Веселий цвинтар*”, В.Вишневського “*Оптимістична трагедія*”, Ю.В.Бондарєва “*Гарячий сніг*”, Д.Денєкса “*Чорне світло*” тощо.

Однією з передумов виникнення оксиморону, на думку Л.Матвієвської, є “можливість вираження в мові (за допомогою антонімів і антонімічних поєднань) об’єктивно існуючих відмінностей і протиріч реальної дійсності, діалектичної взаємодії протилежностей” [Матвієвская 1979: 65].

Основа експресивного ефекту оксиморона полягає в несумісності його складників, тобто відбувається семантичний процес, протилежний семантичному узгодженню. Сполуки типу *молода старість, убога розкіш, дорослі діти, освічене невігластво, щасливе нещастя, добросовісна брехня, потворна красуня, гірка солодкість, білі негри, одружений холостяк; початок кінця, квадратура кола, раб волі, мовчання шуму, крик мовчання, крик німоти, сльози радості, сльози утіхи; осліпити темрявою, кричати мовчанням; повільно поспішати* являють собою порушення логічної сполучуваності слів, хоч вони і не суперечать формально-структурним прийомам поєднання мовних фактів. Оксиморон належить до різновидів парадокса, однак він не є простою грою слів. На відміну від каламбурів, які будуються переважно на гумористичному використанні різних значень того самого слова чи слів, подібних за звучанням, тобто тавтологічних, оксиморон – це поєднання слів з протилежною семантикою [Бобух 1988: 6 – 8]. Будучи сприйнятими і переробленими рецептором інформації в щось допустиме в самій системі коду [Гальперин 1974: 78 – 79], подібні сполучення стають зрозумілими, але з наступними супровідними поясненнями: один з компонентів сполуки повинен змінити свою домінуючу [термін Р.М.Гайсиної – Гайсина: 1981] сему. Семема першого компонента словосполучення реалізує не домінуючу сему, наприклад, слово *трун* у сполуці *живий трун* – це не *померла людина, а людина схудла, мертвотно бліда* або *яка втратила життєдіяльні функції фізично та морально* і т. ін. Слово *потворний* у словосполученні *потворна красуня* означає

не те, що воно покликане означати, а лише виражає ставлення мовця до об'єкта думки, тобто в цьому випадку домінуюча сема змінюється, нейтралізується, а на передній план виходить оцінна негативна сема.

М.В.Нікітін пов'язує оксиморон із виділенням у лексичному значенні слова двох, хоч і зв'язаних, але різних частин – інтенціоналу та імплікаціоналу. Інтенціонал – це змістове ядро лексичного значення; імплікаціонал – периферія семантичних ознак, які оточують ядро [Нікітін 1988: 61 – 64]. Названий автор указує на те, що оксиморон – це поєднання несумісних ознак, але ця несумісність виявляється відносною; оксиморон створює нове значення – гібрид, який сполучає змістове ядро одного слова з невластивим йому імплікаціоналом, тобто периферією семантичних ознак, яку він позичає в іншого слова. Перше слово поступається своїм імплікаціоналом, інше – інтенціоналом. Цим самим забезпечується можливість виразити діалектику крайніх випадків – позначити клас внутрішньо суперечливих сутностей.

Оксиморон *одружений холостяк* має протилежне осмислення залежно від того, яке слово зберігає пряме значення, а яке підлягає переосмисленню: *холостяк – котрий веде себе так, немовби він одружений; одружений – чоловік, котрий веде себе так, начебто він холостяк*. Можуть бути й інші осмислення: *холостяк, який видає себе за одруженого, або якого приймають як одруженого; одружений чоловік, якого приймають за холостяка або котрий видає себе за холостяка* і т. ін. У будь-якому випадку семема у прямому значенні зберігає своє ядро і втрачає периферію, що заміщується периферією переосмисленого слова, а останнє у свою чергу відкидає власне ядро. Результатом є значення з логічним конфліктом ядра і периферії: *холостяк, але начебто і не холостяк, а одружений; одружений, але начебто як і неодружений, а холостяк*.

На думку О. М. Соколова, оксиморон – це приклад нейтралізації диференційних сем, суть якої полягає в тому, що на відміну від погашення сем, у цьому випадку відбувається зіткнення контрарних (полярних) сем семем обох мовних знаків [Соколов 1997: 78].

Дійсно, аналіз оксиморонних словосполучень засвідчує дію такого семного варіювання. Наприклад, у сполучі *теплий холод*, де “*теплий* 1. – Який має досить високу температуру...” [СУМ X: 77], а “*холод* 1. – Низька температура навколишнього середовища (повітря, води тощо)” [СУМ XI: 113], обидва компоненти поєднує інтегральна сема ‘*температура*’, на тлі якої відбувається зіткнення контрарних диференційних сем ‘*теплий*’ та ‘*холодний*’ (пор. “Пахоці з липи, *теплий холод*, котрий, мов літня вода, обдавав Свирида кругом, – розбудили у його голові якісь незнайомі йому ще думки” (Панас Мирний). В оксиморонному словосполученні *веселий смуток* (пор. “Мене *веселий смуток* заарканить” (Ліна Костенко), спостерігається несумісність емотивних полярних сем, хоч поєднує обидва компоненти спільна інтегральна сема ‘*настрій*’. Несподівану, а тому й яскраву смислову асоціацію створює зустріч двох контрарних сем ‘*незалежний*’ і ‘*залежний*’ у словосполученні *вільна неволенька* (пор. “Як за роботою *вільна неволенька* груди ураз дотика” (Павло Грабовський).

Оксиморонні словосполучення у мові художніх творів – явище продуктивне. Наведемо приклади: *Пекельнеє свято* по всій Україні сю ніч зареве (Тарас Шевченко); Отакий-то мій Ярема, *сирота багатий* (Тарас Шевченко); Я вмію зварити маленьку чашку турецької кави, міцної й гіркої як *гірка солодкість* життя (Юрій Яновський); При її [лампочки] світлі люди скидались на *живих мерців* (Юрій Збанацький); В *тишині дзвінкій* Я чув твої дрібні, веселі кроки (Дмитро Павличко); Ні. Вистояти. Ні – стояти. Тільки тут. У цьому полі, що наче льон. І власної неволі спізнати тут, на *рідній чужині* (Василь Стус); Моя рука, гаряча і тремка, Торка її *холодні полум'яні* перса (Іван Драч); В день такий на землі розцвітає весна і тремтить від *солодкої муки* (Максим Рильський); Я їх [ліси] люблю. Я знаю їхню мову. Я з ними теж *мовчанням говорю* (Ліна Костенко); А я дивлюся, поглядаю, *сміюся сльозами* (Тарас Шевченко); Нащо правді словесна ласка? Ти *мовчанням мені кричи* (Василь Симоненко); А що може бути огидніше за *друга-зрадника?* (Всеволод Нестайко); І *мовчки* до неба *кричать* (Василь Стус); А якже, *смерть* усе-таки це *празник*, Який буває тільки раз в житті (Ліна Костенко).

Таким чином, в оксиморонних словосполученнях діє протилежне закону семантичного узгодження явище – розузгодженість, яка проявляється при зіткненні несумісних контрарних сем, що виключають одна одну. Оксиморон як стилістичний засіб підкреслює діалектичну сутність того чи того явища, показує всю складність і суперечливість зображуваного факту, стверджує, що наша мова, як і весь матеріальний світ, зіткана із суперечностей.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бобух 1988 – Бобух Н. Б. Оксиморон у мові художньої літератури // Культура слова. – Вип. 25. – К., 1988. – С. 6 – 8.
- Гайсіна 1981 – Гайсіна Р. М. Семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1981. – 195с.
- Гак 1968 – Гак В. Г. Проблемы лексико-грамматической организации предложения: Автореф. дис.... докт. филол. наук. – М., 1968. – 36с.
- Гак 1971 – Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 78 – 96.
- Гальперин 1974 – Гальперин В. Г. Информативность единиц языка: Пособие по курсу общего языкознания. – М.: Высшая шк., 1974. – 176с.
- Матвиевская 1979 – Матвиевская Л. А. Оксиморон в творчестве М. Ю. Лермонтова // Рус. язык в шк. – 1979. – № 4. – С. 64 – 68.
- Нікітін 1988 – Нікітін М. В. Основы лингвистической теории значения: Учебное пособие. – М.: Высшая шк., 1988. – 168с.
- СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1974.

СЛТ – Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. – К.: Рад. шк., 1971.
СУМ – Словник української мови / Гол. ред. І. К. Білодід: У 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
Соколов 1997 – Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Изд-во ГУ ДН, 1997. – 203с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Зоя Денисенко – асистент кафедри українського мовознавства Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького.
Наукові інтереси – проблеми семантичного синтаксису.

КАТЕГОРІЯ НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО ГОЛОВНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ

Микола Мірченко (Луцьк)

У статті зроблена спроба виявити особливий категорійний статус реченнєвотвірного компонента, який складає центр односкладного речення.

The article runs about the peculiar categorical status of sentence's composing component which is a center of the one-member sentence.

У слов'янських мовах серед системи формально-граматичних категорій речення виділяється своїм особливим категорійним статусом ця категорійна величина. Вона ґрунтується на означенні граматичної реченнєвотвірної основи, яка може мінімально складатися з *verbum finitum*, що є самодостатнім елементом для створення реченнєвої моделі. На цій підставі за чисто морфологічним принципом констатуємо дві основних моделі одноядерних речень: дієслівну та іменникову, які становлять ядро загальної площини односкладних речень; паралельно з ними виділяється у сучасній українській мові периферія односкладних речень прислівникового типу. Якщо серед дієслівних односкладних речень загальна мотивація односкладності визначається у стосунку до класичного інваріанта з підметово-присудковою диференціацією, то іменникова та прислівникова основа одноядерності потребує імпліцитних додаткових способів виявлення статусу реченнєвотвірного компонента у порівнянні з класичним двоскладним реченням. Застосовуючи принцип паралелізму та синтаксичної синонімії, односкладні речення можна розглядати як синтаксичні (ущербні) паралелі двоскладних і на цій підставі вбачати у таких утвореннях або лише присудок (дієслівна односкладність) або лише підмет (іменна односкладність) [прим. 1]. Тоді із загальної структури односкладних речень випадають прислівникові односкладні як такі, що не завжди підводяться під типову схему двоскладного типу, пор.: Холодно (стан природи) і Мені холодно. Напр.: В горах вже холодно, навіть сніг почав було перепадати на високих полонинах (Леся Українка); Йому було холодно й страшно (М. Коцюбинський). Така валентна асиметрична форма не складає синонімічного паралелізму з підметово-присудковою моделлю речення.

Якщо встановлювати формальний паралелізм одноядерних і двоядерних утворень, то він ґрунтуватиметься на категорійно-некатегорійному вияві частини мовних потенцій реченнєвотвірних елементів, які можуть не лише мати експонентів на позначення предмета думки (гр. суб'єкта), але й виражати екзистенційну семантику однією формою (дієслівні одноядерні речення), або в іншому випадку мати згорнуту екзистенційну семантику у формі субстанційного елемента, який передає водночас напівсубстанційну предметність.

Якщо ж встановлювати семантичний паралелізм одноядерних – двоядерних речень, то спостерігається означеність, неозначеність суб'єктно-предикатних відношень в одному реченнєвотвірному блоці (У двері стукають; У двері хтось постукав) і визначеність таких відношень в іншому. Я підтримую пропозицію колег (розм.); Син повернувся з фронту.

На такому функціонально-семантичному паралелізмі втрачається критерій формальної двоскладності, яка мала би передавати і семантичну суб'єктно-предикатну двоскладність. Проте неозначеність особи (суб'єкта) може виявлятися й у формально двоядерному утворенні: Хтось прийшов – Хто-небудь може підійти?; Десь вибух. Десь вулкан. Руйновище. Загида. Хтось цілиться. Хтось впав. Хтось просить: "Не стріляй!" (Л. Костенко); Матері не спиться; і в одноядерному: До вас прийшли; Вам телефонують; По селу йшли розмови про Гудзя; Оповідали, що він з гніву забив ломакою вола (М. Коцюбинський). Тому цілком аргументованим виявляється розгляд односкладних речень на тлі категорії предикативності, коли простежується нерівнорядність формально-граматичної і семантико-синтаксичної площин реченнєвої структури. Тут спостерігаємо такі тенденції. Загальна традиційно вербальна класифікація односкладних речень потребує своєрідної корекції. Суть її полягає в тому, що частина так званих односкладних речень (означено-, неозначено-, узагальнено-особових) може розглядатися серед модифікацій двоскладних, як речення з лексично невираженим займенниково-іменниковим простим підметом і лексично вираженим присудком [прим. 2] [Вихованець 1993: 97]. Справді такі конструкції виражають предикативність не через предикативне відношення, а на основі згорнутого предикативного значення. В основі таких реченнєвотвірних моделей лежить віртуально-концептуальна двоскладність, що передбачає субстанційно-екзистенційну валентність, член якої (субстанційний) виражається синтезовано у формі присудка: Україно! Плачу слізьми над тобою, Неделе моя! ... Що вдію для тебе сією тяжкою журбою? (Леся Українка); Страждаю, мучусь, і живу, і гину, Благословляю біль твоїх тенет. Цю грудочку тепла – у Всесвіті – людину! І всесвіт цей – акваріум

планет (Л. Костенко); Переживу. Перечорнію. Перекигичу. Пропаду. Зате – нічого. Все. Німію. Байдужість в голови кладу (М. Вінграновський); До риб відносили також найпростіших рибоподібних тварин (А. Щербуха); Світи на мене, і огрій, І оживи моє побите Убоге серце, Неукрите, Голодне. І оживу... (Т. Шевченко); Отак, сину, Помолившись богу, Осідлаєм буланого Та гайда в дорогу! (Т. Шевченко); Молися, сестро, будем живі, То бог допоможе перейти (Т. Шевченко); Борітеся – поборете, Вам бог помагає (Т. Шевченко); Полетімо! Полетіли й летячи співали (Т. Шевченко); Перед богом святим і перед вами, побратими мої, жалуюсь на своє горе, на свою страшну кривду!.. Осиротили мене на весь вік, відібрали послідне і потоптали ногами... і то так собі для забави!... (І. Франко); Вранці Маланка – кого стріла – питала: – Не знати: будуть землю ділити? (М. Коцюбинський); Живу, як той гірський потік (Д. Павличко); Хочу листям тебе зловить (Д. Павличко); Цілую руки, що крутили жорна у переддень космічної доби (В. Симоненко); Візьмімо таке: тебе б'ють, а ти не хочеш відповідати помстою (В. Шевчук); Впаду – та не кажи амінь (В. Стус); Будь ласка, покиньте кімнату (М. Хвильовий); О! Бачиш – слід і другий (М. Рильський). Твердження О. О. Шахматова про те, що в односкладних реченнях яскраво не виражені ні підмет, ні присудок і вони позбавлені чіткого членування на дві групи членів речення, видається суперечливим, бо не стосується усієї сукупності односкладних утворень. При цьому лінгвіст зазначає, що “головний член односкладного речення може бути ототожнений формально або з підметом, або з присудком, причому, звичайно, не слід забувати, що такий “присудок відрізняється від присудка двоскладного речення тим, що викликає уяву і про предикат, і про суб'єкт, а присудок двоскладного речення відповідає тільки суб'єкту” [Шахматов 1941: 30], не вбачаючи вираження суб'єктного значення у системі другорядних членів речення одноядерного типу, напр.: Мені видно лише його трохи безумні очі (М. Хвильовий); Кому потрібно знати деталі моїх переживань? (М. Хвильовий); У власну душу увійти дано лише несамовитим (В. Стус); Не розгледіти самому, не те, що зустрічним (В. Стус); Чи нам про гріхи говорити? (В. Шевчук); Женитися тобі пора, синку (В. Шевчук). Такий семантичний асиметризм стосовно непрямого суб'єкта, що спостерігається у більшості односкладних речень, дозволяє визначити й особливий категорійний статус реченневотвірного головного члена речення. Тут закономірним видається спостережувана неоднозначність присудка і підмета двоскладного класичного речення і категорійний статус головного компонента односкладних двоядерних і одноядерних конструкцій. Предикативне відношення одних у формі взаємозалежної координації не тотожне згорнутому предикативному відношенню у других. Тому, залишаючи загальноприйнятні терміни односкладність і двоскладність, що фактично рівняються одноядерності і двоядерності, ми розглядаємо категорію головного члена речення лише у системі категорій односкладних речень. До речень цього типу не належать традиційні означено-, неозначено-, узагальнено-особові конструкції, оскільки вони становлять мовленнєво-ущербні модифікації двокомпонентних конструкцій [прим. 3]. “Ущербність” підмета й особлива семантична модифікація, що викликається структурною неповнотою, показує їхню відносну семантичну повноту. Порівняймо: (1) Та в лісі темно. І чорти. А їхня вдача відомо: На сніг посадять без розмов, До калача зігріють кави і йшов додому від Полтави, Проснувся – у Полтаві знов (М. Вінграновський), де контекстуальний підмет модифікує семантику, неповно представлену структурою наступних присудкових одноядерних (двоскладних) речень. **І чорти** є підметом, оскільки має навіть контекстуальний присудок – локатив (в лісі), і (2) Поділять тебе, земле, ой поділять... І моєму дадуть (М. Коцюбинський), де відсутність контекстуального підмета не вирівнює чи виділяє якісь специфічні ознаки одноядерних (формально) речень, а створює особливу нульову його значущість, як і у (1). Через такі спостережувані закономірності і врахування сукупності реченневотвірних площин та їхньої нерівнорядної домінанти до односкладних речень слід віднести:

1. Односкладні дієслівні речення:

а) безособові з головним членом у формі одноособового дієслова (третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу або у формах середнього роду минулого часу й умовного способу), напр.: А тим часом весніє (У. Самчук); На серці тьохнуло (У. Самчук); Уже світлішає над гаєм, дощем пахучим день промок (М. Стельмах); В очеретах реве, стогне, завиває, лози нагинає (Т. Шевченко); Тільки блискало у хмарах та ревли із гір потоки (П. Тичина); Повіяло ранніми осінніми холодами (О. Гончар); Опісля там умовкло, наче на місці закам'яніло (О. Кобилянська); Водою чортзна – як крутило, що трохи всіх не потопило (І. Котляревський); Пахне морем і озоном від притихлої землі (М. Рильський); Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами (М. Коцюбинський);

б) безособові з головним членом у формі інфінітива, що ускладнені фазово-модальними операторами, напр.: Знов стало накрапати, й вони пішли хутчіше (Є. Гуцало); Он незабаром буде світати, а вони ще балакають... Годі, годі! (М. Коцюбинський); Почало сіріти, наближався ранок (І. Ле); Приснуло буйним дощем – і стало тепла прибувати (В. Свідзинський);

в) безособові речення з головним членом у формі безособових відпридієприкметникових дериватів на –но, –то, що ускладнюються зв'язкою бути; напр. Призначено було зійтись на майдані, до зборні (М. Коцюбинський); Багато цікавого, своєрідного й неповторного створено на Землі самою природою (Г. Скарлато); Може будовано цей собор у сльозах, прокляттях і крові (П. Загребельний); І злодія не було, а батька вкрадено (Нар. тв.); Зам, звичайно не підозрівав, що його маневр розгадано, і продовжував мовчати (Григорій Тютюнник. Вир); Між

земних хлібів розкидано чорні плями баштанів (А. Головка); Коли зникли з очей контури Кримських гір, було розкрито пакет (О. Гончар); Листоношу було кинуте на пісок (Ю. Яновський); Утрачено останні сподівання (В. Стус); А жито копитами збито у чистім полі, як колись (Є. Маланюк).

2. Інфінітивні односкладні речення:

а) з простим інфінітивом у функції головного члена речення, напр.: І чим мені залити той вогонь, щоб не палив мого серденька – слізьми? (Леся Українка); Вдатися до втечі? Стежину власну, ніби дріт, згорнуть? (В. Стус); Ні. Вистояти. Вистояти. Ні – стояти (В. Стус); Копитами впиратись у журбу – І не розбити бджілоньку слабу (Д. Павличко); Ні з чим не зрівняти чудес – плодів розуму і наполегливої творчої праці людини (Г. Скарлато); Любити свій народ і в тій любові Ходити, наче кінь у хомуті (Д. Павличко); Зареготаться в пику лютій долі, Під галас хвиль напружить паруси. І пить, і пить на дикому роздоллі Безмежний шал безкрайньої краси (Є. Маланюк); Рятувати людей. Найперше людей. Не допустити жертв (О. Гончар);

б) з інфінітивом, ускладненим оператором способу або заперечення, напр.: Мені б забути всіх уже і все (Л. Костенко); Двічі молодим не бути (Нар. тв.); Не втекти від весни, від кохання, не забути про батьківський дім (Р. Братунь); Обуха багагом не перебити (Л. Глібов); Йому аби за скелю зачепитися (Л. Костенко); Запросити б друзів до хліба – солі і живих і мертвих у далекім полі (А. Малишко); Не оживить, не запалить, Не випростать зігнуті крижі (Є. Маланюк);

в) з інфінітивом, ускладненим допоміжними модальними словами, напр.: Не треба думати мізерно (Л. Костенко); Людині по-людському слід жити (Нар. тв.); Можна смерть лише смертю здолати (Є. Маланюк).

3. Іменні односкладні речення:

а) найтипівішими є з головним членом у формі називного відмінка іменника, напр.: Сміх. Кашель. Рипіння снігу. Ніч (Григорій Тютюнник); Хто? Нікого. То – ліс... (В. Лазарук); Темна ніч. Шляхи. Діброва (А. Малишко); Замерзлий полустанок... Ліс... І знов поля (М. Рильський); Брязкіт зброї. Досвітній вітер. Поле бою. Простір. Синь. Кривавим туманом повитий Безкрай краси (Є. Маланюк); Хліб. Цибулина. Кісся ясенове. День на полотнах кіс догорів (В. Підпалій).

Головний член може мати оператори локативного й означального змісту (як у двох попередніх прикладах). Напр., ще: Ось і дуб той кучерявий (Т. Шевченко); Вечір задуманий після дощу. Улиці, бульвари з висвічуючим листом (М. Семенко); Столики білі. Білі столики білі (М. Семенко); Біля білої вежі чорне дерево (Л. Костенко); Лінивий плюскіт хвиль (О. Гончар) [прим. 4];

б) з ускладненим головним членом операторами кількості, напр.: Два кольори мої, два кольори, оба на полотні, в душі моїй оба (Д. Павличко) або часу: Буде осінь, і плакати будуть, відлітаючи в даль журавлі (В. Сосюра); Ожеледь була. Буря. Нас зустрічали сіллю (І. Драч);

в) односкладні вокативні речення з простим головним членом у формі кличного відмінка або модифікованим означальним оператором, напр.: О доле! Пророче наш! Моя ти доле! (Т. Шевченко); О люди! Люди небораки! Нащо здалися вам царі? (Т. Шевченко); Осінній день, осінній день, осінній! О синій день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна (Л. Костенко). Заміна кличного називним перетворює такі речення у номінативні (іменні), напр.: Україно моя! Чисті хвилі ланів, променисті міста, голубинь легкокрила. Україно! (М. Рильський) [прим. 5].

4. Односкладні речення з головним членом прислівником (категорією стану) часто у поєднанні з дієсловами бути, стати, робитися, напр.: В хаті було зовсім темно, і тільки пахло димом (А. Головка); Хлопчиків стало холодно і страшно (М. Коцюбинський); У Луцьку хмарно і вітряно, місцями невеликий дощ (розм.); Вийшли із сільради. Надворі було темно і тепло (Григорій Тютюнник); Скрізь робиться видно (Леся Українка); Як ось і землю видно стало (І. Котляревський); Блакитно на душі... забув, коли мовчав (М. Вінграновський); Лавринові стало жаль молодої жінки (І. Нечуй-Левицький); або заперечним модифікатором, напр.: Таке лихо, що не видно й світа (Т. Шевченко); Мені нікого не потрібно, окрім вашої дочки (І. Нечуй-Левицький).

Помічено, що головний член власне-односкладних речень не виявляє ознак присудка, оскільки валентно не може мати прямо-суб'єктного оператора-підмета у формі називного відмінка, хоча у структурі таких речень можливі локативні, темпоральні, заперечні, способові та непрямо-суб'єктні, об'єктні поширюючі елементи-модифікатори. Близькість семантичної позиції цих операторів до позиції присудка лише вказує на можливі трансформаційні перетворення, але з обов'язковою зміною категорійної функції головного члена односкладного речення і категорійного значення предикативності, яка стає розгорнутою, напр.: Йому аби за скелю зачепитися (Л. Костенко) → Він (хоче) за скелю зачепиться; Мені б забути всіх уже і все (Л. Костенко) → Я б забула всіх уже і все; Повіяло ранніми осінніми холодами (О. Гончар) → Повіяли ранні осінні холоди; Пахне морем і озоном від притихлої землі (М. Рильський) → Пахнуть море і озон від притихлої землі.

Такі можливі перетворення часто зумовлюють констатацію усього загалу односкладних речень як синоніміко-стилістичних варіантів двоскладних [Іваненко 1985: 38 – 43], що видається до кінця не мотивованим і нечітким, пор.: Світає (безособ.) з можливим локативним оператором або часовим Надворі світає; Уже світає, але День світає?! Зоря світає відбивають не синонімічні значення.

Таким чином, виявлено особливий категорійний статус реченнєвотвірного компонента, що складає центр такого односкладного речення. Він характеризується: 1) регулярністю; 2) відсутністю зв'язку з іншим реченнєвотвірним компонентом; 3) центральною позицією у структурі речення; 4) виражає згорнуте предикативне відношення й особливий варіантний спосіб вираження категорії предикативності; 5) самодостатністю для вираження екзистенційної семантики; 6) має порівняно обмежений арсенал морфологічних засобів.

Підтипи іменних односкладних речень знаходяться на різних щаблях ієрархічної драбини, порівняймо: Народу – тьма; (квантитативні речення), Ні хмаринки; Народу! Було там сміху, крику і забав (Л.Костенко); У залі знайомі; На роботі задоволені; Сила. Краса. Ні душі (незаперечно-генітивні); заперечно-генітивні [прим. 6], дісприкметниково-іменні, прикметниково-іменні.

Квантитативні речення більш наближені до двоскладної структури, маючи непрямо-суб'єктний модифікатор. За орієнтацією до двоскладної специфіки речення (взагалі речення як одиниці – конструкції з онтологічною двоскладністю) О. О. Шахматов серед номінативних визначав безприсудково-підметові і присудково-безпідметові номінативні речення [Шахматов 1941: 50 – 62]. У Н. Ю. Шведової побачимо серед класифікаційних типів (на основі семантичного критерію) неособово-суб'єктні й особово-суб'єктні номінативні речення [Русская грамматика 1980: 358]. Всі ці розбіжності зумовили розгляд номінативних речень в українській граматиці (за умови можливого суб'єктного компонента у їхній структурній схемі) як однокомпонентних і двокомпонентних [Слинько 1994: 243] серед одноядерних номінативних речень. Такий нерівнорядний статус конститутивних і неконститутивних компонентів знівелює реченнєвотвірну основу номінативних речень. У такому аспекті всі ці конструкції можна було б визначити як неповні у стосунку до інваріантної двоскладної моделі. Проте в основі таких конструкцій не двоскладний (суб'єктно-предикатний компонент з членованими експліцитними формами реченнєвотвірної моделі), а екзистенційно однокомпонентний категорійно функціонуючий морфологічний компонент, спроможний згорнуто в імені представити категорійно-реченнєву структуру односкладної моделі речення. Категорійно значущим виступає (оскільки іменник як морфологічне слово має поліфункціональну синтаксичну властивість) загальне комунікативне спрямування (категорія настанови) речення. За цим критерієм субстантивно-оцінні іменні речення, які викликають найбільше суперечок щодо класифікаційних рангів (за О. О. Шахматовим – іменні присудково-безпідметові, за О. М. Пешковським – двоскладні неповні) слід віднести до іменних, оскільки вони й експресивно моделюють односкладність, пор. Весна → Весна!, хоча можуть бути двокомпонентними Ох, яка ж краса! (П. Тичина); Яка земля! Яка велика доля! Які дороги поколінь! з підсилювальними займенниковими частками, пор.: Гніздо? Чи хмари і вітри, І сизі гори і яри? Чи тиха радість і зітхань, Чи мара лук і рановання!? (Олександр Олесь).

ПРИМІТКИ

Прим. 1. У сучасних класифікаційних схемах односкладних речень спостерігаємо суттєві розбіжності, які виникли ще на початковому етапі, коли односкладні речення поділялися за формою головного члена на безособові, неозначено-особові (відносно-безособові) і номінативні. Пізніше були окремо виділені узагальнено-особові та інфінітивні [Пешковский 1956: 319; Кулик 1995: 83, 98; СУЛМ 1972: 234, 254]; Л. А. Булаховський виділяв, напр. безособові (сюди ж відносилися й інфінітивні), відносно-безособові, узагальнено- й неозначено-особові, називні [Курс СУЛМ 1951: 61, 68, 69]. Нерівнорядність формально-граматичної і семантико-синтаксичної площин усєї сукупності односкладних речень, їх строкатість у формальному і семантичному аспекті стосовно вираження значень суб'єкта, особи, загального значення предикативності та формальних показників цих категорій, які виявляють імпліцитно-експліцитні способи репрезентації, зумовлювані частковим асиметричним відношенням до інваріантних і найбільш поширених способів їх реалізації, посилюють неоднозначне розв'язання проблеми так званих односкладних речень. Сьогодні бачимо намагання здійснити структурно-семантичну класифікацію цих конструкцій, розділяючи при цьому категорійний статус суб'єкта як “синтаксично незалежного компонента суб'єктно-предикативної структури, що означає носія предикативної ознаки” [Золотова 1982: 133; Русская грамматика 1980: 127], який не обов'язково виражається називним відмінком, а виступає його форма як “зумовлено зв'язана із значенням і формою вираження предикативної ознаки” [Золотова 1982: 134], і підмета як елемента синтаксичної структури двоскладного речення. Врахування подібних критеріїв приводить або до втрати і заперечення традиційно вироблених понять означено-, неозначено-, узагальнено-особових, безособових речень на тій підставі, що вони пояснюють значення особовості, а інфінітивні й називні лише відображають морфологічні ознаки конструкцій. Усі однокомпонентні схеми речення тоді поділяють на відмінювано-дієслівні і невідмінювано-дієслівні. До першого типу належать колишні безособові (Вечоріє; Світає) та неозначено-особові (Викликають; Стукають) до другого – іменний тип (Тиша. Народу! Йому раді), інфінітивний (Не розпалить душі мосі лід; Не заважати!), прислівниковий (Холодно; Накурено). Традиційні означено-, узагальнено-особові за таким граматичним критерієм не стають самостійним типом односкладних конструкцій, а виступають неповними реалізаціями підметово-присудкових (двоскладних) структурних схем. Речення типу Можна їхати; Видно сліди; Багато квітів; Немає часу; Нічого нового. Ні звуку, Ніякої надії; Нікуди іти; Ні про що сперечатися розглядаються серед двокомпонентних підметово-присудкового типу [Русская грамматика 1980: 320 – 348]. Не врахування реченнєвотвірного статусу носіїв значень граматичного суб'єкта у формах непрямих відмінків у конструкціях типу 1) Мені весело і 2) Не минуло року; Видно сліди суто за граматичним критерієм розподіляє ці конструкції між односкладними (1) і двокомпонентними (2) і викликає критику та намагання всі односкладні речення вважати двокомпонентними [Золотова 1982: 33]. На основі розрізнення формальної і семантичної однокомпонентності / двокомпонентності односкладні речення розподіляють на одноядерно-двокомпонентні й одноядерно-однокомпонентні. При цьому враховується рівень похідних моделей і рівень реальних речень. На рівні похідних моделей розрізняють дієслівні та прислівникові одноядерно-двокомпонентні як такі, у яких предикат супроводжується чи може супроводжуватися формою носія ознаки у род., дав., орудн., знах. відмінках; і одноядерно-однокомпонентні (теж дієслівні та прислівникові) типу Світає; Безлюдно. На рівні реальних речень існують варіанти підметово-присудкових моделей, що перетворилися на одноядерні речення [Слинько 1994: 185]. Така інтерпретація видається помірно аргументованою, але потребує врахування не лише морфологічного критерію (Див. подальший розгляд цих конструкцій на С. 185 – 188 згаданої книги), але й загального 1) віртуально-концептуального, 2) номінативного та 3) ситуативно-прагматичного планів [Загнітко 1997: 20] з можливими і закономірними перетинами таких планів, та розрізненням категорійного статусу реченнєвотвірних елементів. Чи не вперше термін одноядерні і двоядерні речення

запропонував А. М. Мухін, замість односкладних / двоскладних на основі розмежування соціативного й нульового предикативного зв'язку [Мухін 1968: 37 – 38, 165].

Прим. 2. Ю. Шерех відносить такі конструкції до відносно-бесособових [Шерех 1951: 95].

Прим. 3. Безпідметові речення називали навіть нелінгвістичним терміном – вдовими реченнями, що викликало логічне заперечення з боку лінгвістів [Шерех 1951: 370], де вказується, що вдовим може бути речення лише без присудка, бо без нього слова лишаються сиротами).

Прим. 4. Речення з іменниковим головним членом і локативними операторами знаходяться на межі односкладних і двоскладних речень. Локативні компоненти можна трактувати як залишки валентності вербально відсутнього дієслова-присудка, напр.: Біля білої вежі чорне дерево (Л. Костенко); Пучок фіалок... Зелений брилик. І журавлі, журавлі вгорі... (В. Підпалій); Між очеретом зорі під Десною (М. Вінграновський). Таке обґрунтування їхньої двоскладності стосується і речень із суб'єктними і темпоральними компонентами. На цій підставі інколи робиться висновок, що подібні конструкції (У нас нещастя; Надворі дощ; Тепер (завтра) жнива) є двоскладними [Золотова 1982: 114], або одноядерними лише формально [Слинько 1994: 241, 253 – 260]. Проте вбачати якусь особливу “валентність” імені щодо суб'єктних, локативних чи темпоральних операторів немає підстав, тому у своїй основі всі іменні односкладні речення є констатуючими однокомпонентними утвореннями, які можуть бути елементарними і поширеними неелементарними. Напр.: Садок. Пани. Московська мова... Веселі жарти, крики, сміх... Майовий день. Квітки і трави. Весна навколо і в усіх (Олександр Олесь); Учителька, тонка дочка майора, Короткозора голуба змія В червоному капелюшку мухомора – За столом, а біля дошки – я (Д. Павличко).

Прим. 5. Локативні речення вперше виділив О.О.Шахматов. Такі речення визначають і в українських посібниках [Кулик 1965: 168] і в російських [Бабайцева 1968: 154]. У “Русской грамматике” їх визначають як функціональні замітники, еквіваленти речень. Однак існує тенденція називати їх не реченнями, а висловлюваннями у формі ізольованих звертань, або звертальними комунікантами [Слинько 1994: 296].

Прим. 6. З граматичного боку заперечні генитивні речення односкладні, а з семантичного двокомпонентні, оскільки родовим відмінком виражено суб'єкт, а заперечним словом – предикат [Шахматов 1941: 119]. Н. Ю. Шведова визначає їх і граматично, і семантично двокомпонентними з лексично обмеженими компонентами [Русская грамматика 1980: 336].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вихованець 1993 – Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
Шахматов 1941 – Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 4 – е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
Іваненко 1985 – Іваненко З.І. Односкладні речення як синонімічні паралелі двоскладних // Укр. мова і літ. в школі. – 1985. – № 8. – С.38 – 43.
Русская грамматика 1980 – Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 709 с.
Слинько 1994 – Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
Пешковский 1956 – Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7 – е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
Кулик 1965 – Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. К.: Рад. шк., 1965. – Ч.2. – 283 с.
СУЛМ 1972 – Сучасна українська літературна мова: Синтаксис-с / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
Курс СУЛМ 1951 – Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / За ред. Л.А.Булаховського: В 2 – х т. – К.: Рад. школа, 1951. – Т.2. – 407 с.
Золотова 1982 – Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
Загнітко 1997 – Загнітко А.П. Проблема односкладного речення в сучасній лінгвістиці // Лінгвістичні студії: 36. наукових праць. – Вип. 3. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – С.17 – 26.
Мухін 1968 – Мухін А.М. Структура предложений и их модели. – Л.: Наука, 1968. – 230 с.
Шерех 1951 – Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – 402 с.
Бабайцева 1968 – Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1968. – 160 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Микола Мірченко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Волинського державного педагогічного університету імені Лесі Українки.

Наукові інтереси – граматики української мови.

ДО ПРОБЛЕМ АНАЛІЗУ ПРЕДИКАТИВ ПРОЦЕСУ

Ірина Жигора (Кіровоград)

У статті подані різні класифікації предикатів, зокрема предикатів процесу, зроблена спроба з'ясувати семантичну природу предикатів процесу.

Different classifications of predicates, including the predicates of process, are given in this article; there has been made an attempt to define the semantic structure of the predicates of process.

Стосовно класифікації предикатів у слов'янському мовознавстві, в тому числі українському, на сьогодні немає одностайної думки.

Переважно, в основу поділу предикатів на семантичні класи беруть різні критерії залежно від концепції дослідника [Апресян 1967; Чейф 1975 : 113 – 123; Сильницький 1973 : 373 – 391; Богданов 1977; Васильєв 1990: 118 – 125; Вихованець 1992 : 93 – 111; Арват 1983 : 51]. Надзвичайно важко з'ясувати найістотніші характеристики предикатів, не вдаючись або до надто подрібнених класифікацій, або до надто узагальнених.¹

У семантичній класифікації потрібно акцентувати увагу на реальних онтологічних властивостях речей і ситуацій, властивостях, істотних не для окремих одиниць, а для цілих класів [Масицька 1998 : 29]. І.Р.Вихованець слушно зауважує, що найчастіше мовознавці надають перевагу класифікації дієслів як найпоказовішого

формально-граматичного класу предикатів або всієї сукупності предикатів [Вихованець 1983 : 33 – 34], адже саме дієслівні предикати становлять найпоказовішу частину всієї сукупності предикатів.

Характеризуючи семантико-синтаксичні властивості предикатів, більшість лінгвістів поділяють їх на два великі узагальнені класи: предикати дії та предикати стану, які у свою чергу, розчленовуються далі на семантичні підкласи, групи. Найбільш загальним протиставленням предикатів дії та стану є протиставлення за ознаками статичність / динамічність, процесуальність / непроцесуальність. Деякі мовознавці з метою виокремлення семантичних типів предикатів враховують до семи ознак, що дозволяє характеризувати відношення між ними як ієрархічно організовану систему: належність/відсутність часової пов'язаності; статичність / динамічність; тривалість; часову перспективу; перспективність / безперспективність для процесів; підготування / непідготування майбутнім процесом; контрольність / неконтрольність [Бульгіна 1982 : 82].

Слід зазначити праці, в яких з сучасних лінгвістичних позицій обґрунтовується протиставлення дієслів дії та стану [Данєв 1971; Кильдибекова 1985; Алісова 1974;]. Зрозуміло, що найбільш досліджені саме ці предикати, а також їх реченнєвирна здатність [Камалова 1983; Леута 1988; Смирнова 1986; Вихованець 1992; Вихованець 1983].

У русистичі досі немає загальноприйнятої семантичної класифікації предикатів, яка б базувалася на точно визначеній кількості їх диференційних значеннєвих компонентів [Алісова 1971 : 10].

Так, один з варіантів класифікації, запропонований у монографії “Семантичні типи предикатів” Г. В. Бульгіною, спирається на реальну онтологічну схожість, бо предикати – це особливі семантичні сутності [Бульгіна 1982 : 7 – 85].

В основі другого варіанту класифікації предикатів російської мови, за О. Н. Селіверстовою, лежить поділ, пов'язаний з такими поняттями як дія, процес, стан, якість [Селіверстова 1982 : 25].

Р. М. Гайсіна поділяє дієслівну лексику з одного боку на дієслова існування і становлення, а з іншого – на дієслова дії, стану, відношення [Гайсіна 1981].

Як зазначає В. В. Богданов, кожна з існуючих класифікацій семантичних предикатів є надзвичайно цікавою, але всі вони мають різні основи поділу. Розумніше ґрунтуватися на системі загальноприйнятих вихідних класів, що розмежовують дії, стани, властивості і відношення [Богданов 1977 : 51].

Деякі мовознавці вдаються до подрібненої класифікації предикатів. За дослідженнями Т. Б. Алісової та Н. М. Арват система семантичного предиката в цілому включає два підтипи: предикат активний і предикат статальний. У Н. М. Арват активний предикат має три різновиди: дії, руху, процесу, статальний – дев'ять, які збільшуються відповідно до більш дрібного поділу: предикат буття, існування, наявності / відсутності; предикат стану; предикат володіння, належності; предикат сприйняття; предикат ставлення; предикат кваліфікації; предикат детермінації; ідентифікації; модальний предикат [Арват 1979 : 25].

Т. Б. Алісова розглядає типи предикатів за такими ознаками, як нерозчленованість / розчленованість понять про субстанцію і її ознаку; абсолютність / відносність; статичність / динамічність; активність / неактивність; локальність / нелокальність контакту: предикат абсолютний статальний; предикат абсолютний неактивний; предикат абсолютний динамічний активний; предикат відносний локальний статальний; предикат відносний локальний динамічний неактивний; предикат відносний локальний динамічний активний; предикат відносний нелокальний статальний; предикат відносний нелокальний динамічний неактивний; предикат відносний нелокальний динамічний активний. [Алісова 1970 : 97 – 98].

В українській мові донедавна використовувалася надто узагальнена класифікація предикатів, у якій вони за своїми семантичними параметрами поділялися на два великих класи: предикати дії і стану. На основі цієї класифікації І. Р. Вихованець розробив конкретизовану, шестикомпонентну класифікацію: предикати дії, стану, процесу, якості, кількості та локативні предикати.

Помітне місце серед усього арсеналу предикатів посідають предикати процесу. У багатьох мовознавчих працях вони згадуються в контексті з іншими предикатами, а як окремий клас не виділяються.²

Дієслова з процесуальною семантикою довгий час не були об'єктом спеціального дослідження, а лише потрапляли в поле зору лінгвістів в окремих працях, що містили загальні зауваження відносно названої групи. Так, у праці В. В. Прокопова з-поміж 14 груп дієслів виокремлюється і група “якісних змін”, у колективній праці В. Мартинова, П. Шуби, М. Ярмоша говориться про групу дієслів із загальним значенням “перетворюючого діяння” та “змінювання стану”. Аналіз лексем із загальним значенням змінення зроблений у дослідженнях Т. А. Потапенко, Т. І. Новоселової, С. В. Слюсарєвої та інших [Бондарь 1990].

Досліджувалися дієслова, що означають перехід з одного стану в інший з наростанням ознаки, але лише на матеріалі дієслів із значенням “змінення параметрів” [Балашова 1980]. У своїх працях деякі мовознавці розглядали дієслова процесуальної семантики у складі інших лексико-семантичних груп, що пояснюється відсутністю чітких меж між лексико-семантичними групами.

За класифікацією чеського лінгвіста Ф. Данеша, який усі значення дієслів поділяє на неакціональні (статичні, динамічні) та акціональні (процесуальні, “событийные”), дієслова з процесуальною семантикою можна віднести

до неакціональних динамічних (Дерева цвітуть) та акціональних процесуальних (дієслова, що означають дію яка замикається в суб'єкті (Дитина сміється) [Данєв 1971: 193 – 206].

Аналізуючи класифікацію Л. М. Васильєва, предикати процесу за домінуючими лексичними компонентами значень можна віднести до “буттєво-генеративних”, інваріантне значення “бути ~ не бути джерелом виявлення чи породження якоїсь ознаки” (Ліс шумить; Трава зеленіє). Мовознавець цілком має рацію, кажучи, що навіть сема “становлення” передбачає сему “бути”: ставати (переходити від бути до не бути або, навпаки [Васильєв 1971: 44]. Дійсно, будь-який процес, відображаючись у мові, усвідомлюється як наявний, існуючий.³

За найбільш абстрактним ядерним компонентом процесуальні предикатні синтаксеми виділяються в таких семантичних класах, як предикати властивості (кваліфікативи): предикати виявлення ознаки чи властивості (*світити, блистити*); якісні (*старіти, старітися*); параметричні предикати (*збільшуватися, зменшуватися*) та акціонально-процесуальні (предикати психофізичних процесів: *сміятися, плакати, веселішатися*). За синтагматичними семами (семантичними валентностями) предикати із значенням процесу належать до суб'єктних та, в окремих випадках, суб'єктно-об'єктних типів предикатів [Васильєв 1990 : 113 – 124].

На думку Р. М. Гайсиної, предикати процесу належать до динамічних дієслів становлення (*світлювати, меркнути*), у яких сема “становлення” позначає внутрішній розвиток, внутрішній рух (саморух, саморозвиток, або розвиток під дію зовнішньої сили) якогось факту, події. У лексикографічних тлумаченнях дієслів процесу ця сема експлікується за допомогою слова “ставати”: старіти “ставати старим, старішим” [Гайсина 1981 : 46]. Протиставлення дієслова становлення і дієслів стану, статичного відношення проводиться в роботах Т.Б.Алісової та Ю.С.Маслова [Алісова 1971; Маслов 1974 : 74].

Одним із перших семантичних клас дієслів “Процес” поряд із класами “Дія” і “Рух”, виділяє Г. Г. Сильницький на основі синтагматичного і парадигматичного опису сучасних германських мов [Сильницький 1966 : 252 – 253].

Предикати процесу як окремих семантичних клас визначає й У. Чейф. Він поділяє предикати на чотири групи (з двома додатковими підгрупами) за характером супровідних іменників-аргументів: предикати стану, дії, процесу і процесу-дії. Так, предикат процесу має аргументом іменник, який змінює свій стан (*сохнути, висохнути*), предикат процесу-дії як процес викликає зміну стану іменника-пацієнта, а як дія він виражає, що робить хтось, його діяч, агент (*сушити*) [Чейф 1975 : 113 – 123]. Дієслова із значенням процесу У.Чейф характеризує як не-стан, хоча процес припускає наявність відношення між іменником і станом, оскільки правомірним здається твердження, що в реченнях Дрова висохли; Блюдо розбилося; іменник є пацієнтом дієслова. Як зазначає І. Р. Вихованець, виокремлення предикатів процесу та процесу-дії в цій класифікації не досить аргументовано [Вихованець 1983 : 34].

Н. М. Арват визначає предикат процесу як такий, що виражає активну ознаку, представлену дією, здійснюваною у природі незалежно від особи: Сніг тане [Арват 1979 : 26].

В українській мові предикати процесу виділені в окремих семантичних клас за найістотнішими характеристиками, що відрізняють їх від інших типів предикатів. При виокремленні цього типу предикатів слід враховувати багатогранний підхід, тому, на нашу думку, мають рацію ті мовознавці, які визначають такі особливості предикатів процесу: належність до предикатів стану; пов'язаність з відповідними змінами у часі (наявність ознак динамічності, фазовості); відсутність активного виконавця дії (особлива суб'єктна синтаксема з розширеним лексичним діапазоном); одновалентність (наявність лівобічної валентності і нівеляція правобічної [Вихованець 1992 : 96 – 97; Масицька 1998 : 36 – 38].

Дослідження реченнетвірної здатності предикатів процесу, їх організаційної ролі в семантичній структурі речень доцільніше розпочинати на визначених у цих працях типологічних особливостях даних предикатів.

Детальніше розглянемо проблемні та типові особливості предикатів процесу.

По-перше, потрібно відрізнити дієслова із значенням процесу у вузькому розумінні від дієслівного узагальненого значення процесуальності як категорійного значення усієї сукупності дієслів. Сема “процес” однаково властива значенням усіх дієслів і виражає поняття про рух у широкому розумінні цього слова : “дієслово – це частина мови, що позначає процес” [Грамматика 70 : 310].

По-друге, дериваційною базою багатьох дієслів процесу виступають предикати стану або якості, тому наявна певна кореляція між орієнтованими на статичність предикатами стану та якості і динамічними предикатами процесу. Саме тому істотним є використання ознаки статичності / динамічності для розрізнення таких предикатів, як біліти/ся/ - /по/біліти; темніти/ся/ - /по/темніти та под.: На білій стіні *чорніли* маленькі вікна (статичне явище, “виявлення”); Стіни в хаті аж позацвітали від вогкості та *почорніли* від диму (М. Коцюбинський) (динамічне явище, “процес”); Молодий вус ще виразніше *зачорнів* проти білого обличчя (М. Коцюбинський) (динамічне явище, “процес”).

По-третє, не завжди очевидно є ознака нестатичності, оскільки ті самі явища можуть сприйматися і подаватися у мові і як змінні у часі, і як незмінні.

По-четверте, відсутні універсальні тести, щоб перевірити, яке із значень ознаки статичності / нестатичності реалізується. Складність розробки такої системи тестів пов'язана з виникненням багатьох лексичних обмежень сполучуваності. Тому для різних лексичних груп потрібно відшукати свої тести.⁴

Предикати зі значенням процесу формують елементарні речення з процесуальною семантикою. Вказані предикати мають спеціалізовану частиномовну форму – дієслова. Як відомо, із дієслівними предикатами пов'язана динамічність. Отже, предикатам процесу властива ознака нестатичності, але на противагу дієслівним предикатам дії, вони вказують на динамічну ситуацію, в якій суб'єкт процесів не є безпосереднім виконавцем дії. Процес передбачає якийсь предмет, що змінює, змінив або змінюватиме свій стан або якість.

Ще однією характерною ознакою предикатів процесу є ознака фазовості. Динамічні ситуації, на які вказують ці предикатні синтаксеми передбачають обов'язкову послідовну зміну в часі, до того ж зміна фаз таких ситуацій відбувається синхронно реальному протіканню часу [Бульгіна 1982 : 117].

Процесуальна семантика відображає ситуацію, пов'язану із змінами явищ, станів або інших ознак предметів, вказує на "тісний зв'язок стадій розвитку, що закономірно йдуть одна за одною і являють собою безперервний єдиний рух" [СІС 1955 : 590]. У певний проміжок часу можна вичленити одну з фаз у протіканні процесу, але не процес у цілому як загальне явище.

Безперервний перехід однієї процесуальної фази в рамках відповідного часового відрізка забезпечує цілісність процесу.

За семантикою предикати процесу охоплюють такі основні лексичні групи:

- 1) дієслова, що характеризують динамічні явища в рослинному світі *Падало* жовте листя...; *Цвіли* яблуні; тихе повітря *дихало* чудовими пахощами; Хліб стоїть у полі невижатий, *осипається* (М. Коцюбинський);
- 2) дієслова із значенням "ставати, робитися якоюсь ознакою" (вираження кольорової гами, зміна зображення, перетворення): Мишасті коні зовсім *побіліли*, обліпліні снігом; Світло блискавки *притьмарилося*... (М. Коцюбинський);
- 3) дієслова із значенням "ставати, робитися ознакою у більшому ступені вияву" (посилення ознаки чи якості, зміна параметрів): Хата *покращала, побільшала*, з бідної хатини стала багатою світлицею; Вітер *дужчав*; Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чимдалі *розросталися, потужніли* (М. Коцюбинський);
- 4) дієслова, що позначають кількісні та якісні зміни стосовно людини та інших істот (зміна фізичного, психофізичного стану): Настя аж *повеселішала* від щасливої думки; *Зростає* дитина, *змужніє*...; Зрання не хотіли їсти, а ввечері *одубіли* (кабанці) (М. Коцюбинський);
- 5) дієслова, що передають різноманітні видозміни вихідного стану предметів, речовин (виникнення нової ознаки): На вербах листя *порідшало, поблідло*...; І знову чує Хо, що сила його *слабшає*... (М. Коцюбинський).

Однією з типових особливостей предикатів процесу є наявність лівобічної валентності та нівеляція правобічної, у зв'язку з чим посилюється розмаїття лексичного наповнення оформлюваної лівобічною валентністю семантико-синтаксичної позиції суб'єкта. У ролі суб'єктної синтаксеми функціонують іменники, що позначають конкретні предмети, речовини, рослини, людей і тварин, напр.: На перевалі *сосни* пониждали й розпустилися по боках; *Очі* його поволеньки туманіли, *обличчя* ласніло, вкривалося потом; *Саша* хвилюється; Даленіють, ближчають (*вогники*)... (С. Носань).

Дієслова процесуальної семантики звичайно сполучаються з однією іменниковою синтаксемою. Однак речення процесуального типу з дієсловами гніватися, розгніватися, ображатися, сердитися, розсердитися поширюються іменниками у функції об'єкта процесу. Об'єктна синтаксема (на противагу суб'єктній) охоплює вузькі шари лексики (назви істот): Старшина розсердився на *Гната* та *Олександру* (М. Коцюбинський).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алисова 1970 – Алисова Т. Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений // Вопр. языкознания. – 1970. – № 2. – С. 91 – 98.
- Алисова 1971 – Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. – М.: Изд-во Московск. гос. ун-та, 1971. – 294 с.
- Алисова 1974 – Алисова Т. Б. К вопросу о так называемых "стативных" предикатах // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. – М., 1974.
- Апресян 1967 – Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967. – 251 с.
- Арват 1979 – Арват Н. Н. До питання про семантичну типологію простого речення // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С 24 – 31.
- Арват 1984 – Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища шк., 1984. – 159 с.
- Балашова 1980 – Балашова Л. И. Глаголы, обозначающие переход из одного состояния в другое с нарастанием признака: Дис.... канд. филол. наук. – М., 1980.
- Богданов 1977 – Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
- Бондарь 1990 – Бондарь Н. А. Структурно-семантическая характеристика предложений с предикатами лексико-семантической группы глаголов изменения: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – К., 1990. – 24 с.
- Бульгіна 1982 – Бульгіна Г. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – 365 с.

- Васильев 1971 – Васильев Л. М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи // Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, 1971. – С. 44.
- Васильев 1990 – Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая шк., 1990. – 175 с.
- Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису. – К.: Наук. думка, 1992. – 223 с.
- Вихованець, Городенська, Русанівський 1983 – Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
- Гайсина 1981 – Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов, 1981. – 195 с.
- Грамматика 70 – Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 310.
- Камалова 1983 – Камалова А. А. Категория состояния как понятийное поле и способы его выражения в современном русском языке // Исследование по семантике. – Уфа, 1983.
- Кильдибекова 1985 – Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке. – Саратов, 1985. – 160 с.
- Леута 1988 – Леута А. И. Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в украинском языке : Автореф. дис.... канд. филол. наук. – 1988. – 22с.
- Масицька 1996 – Масицька Т. Є. Семантичні типи дієслівних предикатів // Наук. вісник Волинського державного університету: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Випуск 1. – Луцьк, 1996. – С. 151 – 155.
- Масицька 1998 – Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк, 1998. – 208 с.
- Маслов 1973 – Маслов Ю. С. Универсальные семантические компоненты в содержании грамматической категории совершенного / несовершенного вида // Советское славяноведение, 1973. – № 4. – С. 73 – 83.
- Назаров 1988 – Назаров С. И. Семантика и функционирование английских каузативных глаголов, обозначающих изменения состояния предмета : Дис.... канд. филол. наук. – М., 1988. – 217 с.
- Сильницкий 1966 – Сильницкий Г. Г. Семантические классы глаголов и их роль в типологической семасиологии // Структурно-типологическое описание современных германских языков. – М., 1966. – С. 252 – 253.
- Сильницкий 1973 – Сильницкий Г. Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов // Проблемы структурной лингвистики, 1972. – М.: Наука, 1973. С. 373 – 391.
- СІС 1955 – Словник іншомовних слів. – К., 1955. – С. 590.
- Смирнова 1986 – Смирнова Т. Н. Семантическая структура предложений с предикатами состояния : Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Харьков, 1986. – 26 с.
- СТП 1982 – Семантические типы предикатов / Под. ред. О. Н. Селиверстовой. – М.: Наука, 1982. – 365 с.
- Чейф 1975 – Чейф У. Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
- Данель 1971 – Данель F Pokus o strukturni analizu slovesnyh vznamu // Slovo a slovesnost. 1971. – № 3. – С. 193 – 207.

ПРИМІТКИ

- ¹ На жаль, досі немає єдиної термінологічної класифікації цих синтаксем.
- ² Не подається і сам термін “предикат процесу”.
- ³ Р.М. Гайсина зазначає, що будь-яке дієслово становлення можна інтерпретувати за допомогою слів “бути становлящимся”, “становиться быть”, “становиться наличествующим”, а отже, будь-яке дієслово означає “існування” процесу [Гайсина 1981: 46].
- ⁴ Про деякі тести, які можуть використовуватися в рамках окремих лексичних груп див.: [Булыгина 1982: 118-126].

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Жигора – аспірантка кафедри української мови Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – семантико-синтаксичні проблеми.

ПОЗИЦІЙНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТАМИ ВИМУШЕНОСТІ ТА ЗМУШУВАНOSTІ

Оксана Тронь (Івано-Франківськ)

У статті досліджується семантико-синтаксична структура речень з предикатами вимушеності та змушуваності, а також аналізуються особливості предикатів як різновидів семантики дебітивності.

The article highlights the semantic-syntactic structure of the sentence with the predicates of compulsion; the peculiarities of the predicates as varieties of debitive semantics are analyzed.

Речення з предикатами вимушеності / змушеності (далі – ПВ) передають ситуацію мовлення, коли суб'єкт змушений (вимушений, зобов'язаний) виконувати якусь дію під впливом об'єкта каузативу (суспільних чи соціальних обставин, обставин родинного життя; окремих осіб, які мають каузативний вплив на суб'єкта). Цю семантичну пропозицію формують компоненти, що займають певну позицію у формально-граматичній будові двоскладних речень, які репрезентуються такими структурними схемами, як-от: N –V^{Inf}, N –Adj^{Inf}, N – Part^{Inf}, N –V^{Inf}, V^{Inf}. Напр.: *Рід їхній постійно мусить захищатися від інших^{finod} родів* (Д. Міщен^{mod}ко). *Ми змушені були^{debitiv} робити час від часу зупинки* (Ю. Збанацький). *Мадюді лишилося тільки тягати^{finod} меблі з кімнати в кімнату* (А. Дімаров). ... *І руки заляпані дьогтем, і ряска, і чоботи, а ти їдь з ним до чесних людей у старості* (С. Воробкевич). Речення, побудовані за тією чи іншою схемою, можуть мати різну семантичну структуру.

Оскільки модальні кваліфікатори ПВ характеризуються різною сполучуваністю (напр.: модальні модифікатори **треба, потрібно** – більш активною, а модальні дієслова **мати, мусити** – менш активною, виключно з інфінітивними предикатними актантами), то вони займають індіферентну позицію у структурі двоскладних та односкладних речень. Синтаксична валентність ПВ формує позиційну структуру речення, а також семантичну

(двокомпонентну та трикомпонентну). Отже, залежно від лексичного наповнення речення із ПВ структурної схеми $N - V_{\text{Inf}}$ можуть бути двох типів семантичних структур: двокомпонентні і трикомпонентні.

Двокомпонентна семантична структура, до якої входить складений предикат вимушеної дії і суб'єкт вимушеної дії, може бути представлена непоширеною моделлю $S - Pr$. Наприклад: *Й мусила таки **пiти** Густя* (Є. Гуцало). *Ви **мусите одружитися*** (М. Зарудний).

Трикомпонентна семантична структура включає суб'єкт вимушеної дії, складений предикат вимушеної дії і об'єкт вимушеної дії. Наприклад: *Ми **мусимо сповнити** обіцянку* (М. Кривоніс). *...**Мусила** Ганка **шукати** пропажу* (Є. Гуцало).

По-різному виявляють себе у позиційній структурі речення компоненти: суб'єкт, об'єкт та різноманітні кваліфікатори. Так, речення структурної схеми $N - V_{\text{Inf}}$ – це конструкції з предикатом, утвореним шляхом поєднання інфінітивної форми дієслова, що виражає^{fmood} основне значення присудка, з модальними дієсловами вимушеності **мати, мусити**. Дієслова **мати, мусити** у реченнях із ПВ вживаються на означення того, що хтось є змушеним через якісь обставини робити (зробити) що-небудь, як-от: – *Тоді я і **мушу**, хай зціпивши зуби, **робити** гроші, **думати** над тим, над чим не думали наші предки, **торгуватися** за кожну копійку з дядьками* (М. Стельмах). – *Хоч би й луснули, а **маємо зробити** це...* (Д. Міщенко); або мовець переконує чи змушує співрозмовника здійснити певну дію. Наприклад: – *Ти [Семене] **мушиш** нині **кинути** все, а **скокнути** на годинку-другу до Тернового* (Г. Колісник). – *... **Маєш**, старий, **коні**, **мушиш їхати**, хоч би що було* (М. Черемшина).

У двох прикладах експлікація вимушеної модальності посилюється семантичним інтенсифікатором (актуалізатором) – фразеологізованою частиною речення (*хоч би що було, хоч би й луснули*).

Суб'єктом вимушеності у дво-, трикомпонентних семантичних структурах речень із ПВ виступають:

- 1) власні імена (суб'єкт – 3-я ос.): *Лежанка **ище** гаряча, то **Паня** **мусить** міняти боки* (В. Земляк);
- 2) імена осіб за професією, родом занять, за соціальним статусом, за національною належністю тощо: *...**Бідний філософ** **ище** мусив **доплачувати** сільраді за цю справді **некорисну** скотину* (В. Земляк). *Віднині **кожен хлоп** **мусить** три дні на тиждень у пана **працювати*** (П. Наніїв);
- 3) займенники (*я, ми*) – **S** суб'єкт – мовець – *“**Але ж я** **мушу** **йти** і **жати** її **конопельки**”, – **подумав** Павлюк* (В. Чемерис). – ***Ми** **мусимо** багато про що **поговорити*** (В. Дрозд);
- 4) займенники (*ти, ви*) – **S** співрозмовник – *Але **передовсім ти** **мушиш** **прослухати** лекцію **мого** чоловіка ...* (О. Гончар); (*хтось, всі, кожен, він* тощо) – **S** – особа, що участі в розмові не бере – ***Хтось** **же** **мусить** **працювати*** (В. Чемерис). *В такому ділі **кожний** **своєї** **вигоди** **мусить** **шукати*** (М. Стельмах);
- 5) збірні іменники – ***Шляхта** **муситиме** **братися** за зброю* (В. Кулаковський). *...**Громада** **мусить** **орендувати** в нього [пана] і **прогін**, і **берег*** (М. Сиротюк);
- 6) іменники – назви соціуму, організацій, установ – *Трапляється **часом** і **таке**, що **одна держава** **мусить** **диктувати** **свою** **волю** **іншій*** (П. Наніїв).

Відсутність вербально вираженого суб'єкта в реченні можливе за умови, що суб'єкт відомий мовцеві з попереднього контексту, як-от: *Аби не **впасти**, **мусив узятися** за **грубо витесаний шорсткий отвір*** (В. Шевчук).

Означеність прямого об'єкта позначається:

- 1) власними іменами: *...**Ще** й **Мурку** **мусить** **волочити*** (В. Дрозд). *...**Тепер** він [Савка] **мусить** **забрати** **ище** й **Явтуха*** (В. Земляк);
- 2) загальною назвою особи чи осіб: *–**Мушу** **зібрати** **всіх** **ліпших мужів** **Черна** **та** **околії** і **порадитися**...* (Д. Міщенко);
- 3) артефактами: *–**Шаблю** **мусив** **зняти** з **пояса*** (Р. Андріяшик);
- 4) маніфестантами (*тіло, серце* тощо): *– **Мушу** **супроводжувати** **тіло** князя **Добрита** до **Волина**...* (Д. Міщенко). ***Засилила** **голку** в **нитку** й **мусила** **далеко** **відводити** **руку*** (Є. Гуцало);
- 5) зоонімами, натурфактами: *...**Я** **мусила** **худобу** **пасти** на **вигоні*** (С. Пушик). – *...**Мусимо** **пирію** **призбирувати*** (Є. Гуцало);
- 6) абстрактними іменниками: *–**Іноді** й **злидні** **мусить** **купувати** **чоловік**...* (М. Стельмах).

Найпродуктивнішими засобами вираження непрямого об'єкта у двоскладних реченнях із ПВ є такі словоформи:

- 1) до + Род. в. – *...**Завтра** в тебе **горе** чи **лихо**, **мушиш бігти** **до нього** [пана], а він тобі **дулю** з **маком*** (Є. Гуцало);
- 2) про + Зн. В. – ***Я** **мусив** **знати** **про** **нього** [заступника директора] **якого** **більше*** (В. Дрозд);
- 3) за + Зн. В. – ***Під** **час** **митного оформлення** **ми** **мусимо** **сплачувати** **за** **них** [книги] **гроші*** (Вітчизна, 1999, №7-8);
- 4) за + Ор. в. – ***Найдосвідченіші** з **посланців**, <...>, **мушили** **уважно** **стежити** **за** **діями** **коронного** й **польного** **гетьманів*** (В. Кулаковський);
- 5) з + Ор. В. – ***З** **ним** [батьком] **я** **мусив** **порвати**...* (Р. Андріяшик). ***Чому** **вони** **щасливі**, а він **мусить** **жити** з **ненависною** **старою** **жінкою**?* (М. Зарудний).

Семантика об'єктних конструкцій з прийменником **до** виражає спрямування до об'єкта; з прийменниками

про, за – вимушене (переважно негативне) ставлення до об'єкта, піклування про нього; прийменник з вживається у конструкціях із модальністю вимушеності на позначення об'єкта, з яким перебуває “в соціативному зв'язку суб'єкт дії” [СУЛМ 1972: 197].

Семантику змушуваності (присилування – за термінологією І. К. Кучеренка) [Кучеренко 1964: 64] передають каузативні дієслова **змушувати, змусити, примушувати, приневолити, присилити, силувати, заставляти, нав'язувати, наказувати, веліти тощо**. Каузативні дієслова не раз були предметом лінгвістичних досліджень [Алисова 1971; Аругюнова 1976: 19; Золотова 1982: 166-168; Чудинов 1982: 47-54; Dowty 1972; Kastovsky 1973; Lyons 1996]. Оскільки існує два підходи щодо визначення меж даної групи, ми притримуємось “вузького” розуміння каузативності, що позначає причиново-наслідкові відношення між двома ситуаціями [Недялков, Сильницький 1969: 3; Оніпенко 1983: 46-50]. За семантичною ознакою каузативні дієслова змушуваності (ПЗ) репрезентують *фактитивний* вид дієслівної каузації, коли імпульс каузації йде від агенса [Храковский 1973: 126]. Дієслова змушуваності “передбачають семантичну синтагму “модальний суб'єкт (агенс) + спонукання (каузація агенсом дії пацієнса) + диктальний суб'єкт (пацієнс) + дія (стан) пацієнса, що каузується агенсом”, тобто вони семантично тривалентні [Васильєв 1976: 21]. За умови експліцитного вираження синтагматичних сем, які А. Греймас називає класемами, а В. Г. Гак – синтагмемами [Greimas 1966: 53; Гак 1972: 376], ПЗ є й формально тривалентними, як-от: *Він наказав, щоб я пішов = Він наказав мені піти*. Л. М. Васильєв вказує, що модальний і диктальний предикати можуть передаватися одним дієсловом, тобто виражатися імпліцитно: *Він послав мене сюди = Він спонукав / заставив прийти / мене сюди* [Васильєв 1976: 21].

Каузативні дієслова змушуваності, сполучаючись з інфінітивами, девербативами, dead'ективами, іменами семантики події, виконують у реченні специфічну функціональну роль – вони ускладнюють елементарне речення, формуючи таким чином поліпредикативність у структурно простому реченні.

Як бачимо, у реченнях із модальними дієсловами каузативної семантики типу **змушувати, примушувати** позиційна структура зовсім відрізняється від тієї, де предикатом вимушеності виступають модальні дієслова **мати, мусити**. Різниця ця полягає в тому, що в конструкціях з об'єктним інфінітивом експлікується більше однієї ситуації, а позицію підмета займає не суб'єкт вимушеності (як це у реченнях з модальними дієсловами **мати, мусити**), а суб'єкт-каузатор чи обставина-каузатор, що змушують суб'єкта каузації виконувати якусь дію, яка займає дуплексивну позицію. Цей суб'єкт посідає у формальній структурі речення позицію прямого об'єктного поширювача, вираженого знахідним відмінком. “Назви особи чи предмета, над якими відбувається дія, займають об'єктну позицію, але разом з тим вони називають суб'єкта, носія каузованого стану чи ознаки. Ця подвійна семантико-синтаксична функція імен – свідчення ускладнення його структури, введення другого суб'єктного плану” [Золотова 1973: 109]. Напр.: *Згодом інше примусить його [Ореста] повернутися назад...* (Ю. Мушкетик), де суб'єкт-каузатор виражений займенником *інше*, а суб'єкт-каузації – зворотним займенником у знахідному відмінку *його*.

У реченні *Казимир вдруге змушував її жити...* (Г. Колісник) іменний компонент *її* має подвійне значення, оскільки поєднує в собі значення об'єкта впливу каузації і суб'єкта каузованої дії. У даному прикладі суб'єкт головного предиката (S₁) впливає на суб'єкт (S₂) залежного предиката, репрезентованого інфінітивом, так що S₂ виконує дію, передбачену суб'єктом головної предикації. Отже, структурно просте речення, крім основного, має додаткове предикативне ядро, тобто містить дві ситуації: перша позначає реальну каузуючу дію, а друга – ірреальну каузовану дію, суб'єкт якої позначається іменником або займенником непрямого відмінка, а сама дія – об'єктним інфінітивом. Таким чином, словосполучення “*її жити*” [тобто “вона повинна жити”] – це вторинна предикація, семантично і граматично обумовлена основною предикацією.

Очевидно, що досліджувані каузативні дієслова мають семантику “змушувати когось виконувати якусь дію” (інфінітив при них означає дію, спрямовану на об'єкт, а не на суб'єкт (пор.: *Вороги змусили дівчину замовкнути*). У ситуації, вираженій каузативним дієсловом, об'єкт (*дівчину*) є одночасно суб'єктом некаузованого дієслова, тобто наявність однієї дії передбачає існування іншої дії чи стану як наслідок першої. Напр.: *Вороги змусили дівчину. – Дівчина замовкла.*

Каузативні дієслова змушуваності / присилування можуть виражати результативну дію суб'єкта основної предикації, як-от: *Нарешті Шишига змусив себе замовкнути* (В. Дрозд) // *Шишига замовк. Незабаром вона [Марійка] й справді примусила себе забути все навколишнє і вникнути в роботу* (О. Донченко). Зазначені конструкції моносуб'єктні, однак суб'єкт має одночасно два значення: значення експерієнсива і результатива.

У сучасній українській мові можна виділити такі значення каузації у конструкціях із ПЗ:

- 1) значення каузації дії, коли S₁ каузує S₂ виконати або не виконувати певну дію: ...*Тарасов примусив його вийняти пістолет і буквально програти епізод з піднятими руками* (В. Земляк);
- 2) значення каузації такої дії, коли S₁ і S₂ збігаються (власне каузація): *Відчувши, що дубіє, змусив себе підвестися, скинути штани та сорочку¹ і пробігтися берегом* (Ю. Мушкетик);
- 3) значення каузації, коли S₁ каузує стан S₂: *–А президент нашого магістрату всім нам наказав бути його вухами й очима* (П. Наніїв);¹
- 4) значення каузації власного стану: *...Амбал змусив себе запертись у себе і думати, шукати вихід...* (Д. Міщенко);

5) значення каузації, коли S₁ перешкоджає S₂ перебувати в якому-небудь стані: *Отож, сестра змусила мене довго не спати* (В. Земляк).

У реченнях із ПЗ суб'єктом-каузатором виступають:

1) назви осіб за професією, родом занять, соціальним статусом тощо, як-от: *...В коваля хоч і руки тремтіли, і плакав він, а пан таки змусив його* (В. Чемерис). *Саме інженери примусили вчених думати, як втрутитися в найглибші тайни кристалів...* (В. Собко);

2) збірні іменники: *Але турки примушували своїх бранців жити далі* (П. Загребельний). *Гусарня примушувала її [Олену] танцювати* (В. Чемерис);

3) подвійні суб'єкти, коли S₁ і S₂ збігаються: *...Не відповідаючи, він змусив себе пальцями поголубити її плече* (В. Дрозд);

4) абстрактні іменники, що позначають явища, властивості, поняття, процеси, пов'язані з відчуттями: *Воно [відчуття] з дитинства змушує соромитись себе і думати, думати* (Г. Колісник). – *Кревна образа змусила мене [Барабаша] до цього* (В. Кулаковський). *Хвилювання <...> примусило Лизавету примовкнути й наче задуматись над почутим* (Є. Гуцало). *...Страх <...> примусить стенутися дух* (Д. Міщенко);

5) іменники із значенням процесів мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини, як-от: *Думка про смерть примусила Стефу оглянутися на своє життя* (Г. Колісник). *Згадка про зустріч з Євгеном змусила забігати по кімнаті, нагримати на Олену Петрівну* (Н. Рибак). *А те німування примусило уклакнутися й Каломелу* (Д. Міщенко);

6) іменники, що позначають явища природи, натурфакти (ніч, день, зима, сніг, злива тощо): *Безсонна ніч <...> примусила не раз, не два обдумати похід на Крим...* (В. Шевчук). *Холодна зима, глибокі сніги <...> примусили сидіти в хаті* (Ю. Збанацький). *Гарячі висівки змусили застиглу кров швидше зануртувати в ногах...* (В. Малик);

7) іменники, що позначають зовнішні подразники, і представлені мовцем як каузатори: *...Тоді постріл примушував озиратись весь натовп* (В. Земляк). *Настирливий зумер польового телефону примусив Нерчина одірватись від своїх думок* (Н. Рибак). *...Її тонкий укол змусить забитися серце швидше, пристрасніше* (Ю. Мушкетик). *Гомін, біганина по коридорах, іржання коней на подвір'ї змусили ректора звестися з крісла і рушити до дверей...* (І. Ле). *Кожен дзвінок у коридорі примушував здригатись: вона!* (А. Дімаров);

8) назви неістот (новина, вість, справи, обставини тощо): *...Ця новина змусила Єпіфанія зупинитися й задуматися...* (Р. Іванчук). – *Вість. Вона змусила мене [Ясена] гнати без передиху день і ніч і потривожити твій сон...* (В. Малик). *...Обставини змусили мужів градських скликати його [віче] негайно...* (Д. Міщенко);

9) іменники – назви соціуму, установ: *... Кожна партія <...> примушує собі служити і, примушуючи, каже, що так треба в ім'я народу* (Р. Федорів). – *Суд змусив повернути йому 150 злотих* (В. Кулаковський);

10) маніфестант (тіло, душа, серце): *Серце <...> змусило розцедритися на ласку та умовляння* (Д. Міщенко).

У реченнях із ПЗ каузація спрямована на суб'єкта, що стоїть в позиції об'єкта і виражається:

1) власними іменами: *А він [Іслам-Гірей] змусить її [Польщу] платити не тільки упоминки...* (В. Кулаковський);

2) загальною назвою особи чи осіб: *Заверган не примушував господаря просити вдруге* (Д. Міщенко). *Коб'як та інші хани ще примушували ординців іти вперед...* (В. Малик);

3) особовими та зворотними займенниками: *І все ж якась велика сила традиції, селянський інстинкт примушують його зупинитися, подумати...* (В. Земляк). *Рвонувся бігти в монастир, але примусив себе спинитися* (В. Шевчук);

4) маніфестантами: *Загорний змушує працювати кожен м'язик, найменший суглобик...* (В. Собко);

5) зоонімами: *Циган <...> примушував звіра танцювати, ревіти, вклонятися публіці* (П. Наніїв).

Прямий об'єкт, що вживається при об'єктному інфінітиві, передається:

1) артефактами: *Клим Синиця примусив написати заяву* (В. Земляк). *Велії мужі галицькі змусили його поцілувати хрест* (В. Малик);

2) абстрактними іменниками: *...Саме це примусило просити вашої аудієнції, – пояснила Гагаріна* (П. Наніїв);

3) натурфактами: *Староста примушує молоти борошно тільки в його млинах* (В. Кулаковський).

Найпродуктивнішими засобами передачі непрямого об'єкта у реченнях із ПЗ є словоформи: до + Род. в., від + Род. в., про + Зн. в., за + Зн. в., з + Ор. в. Непрямий об'єкт у реченнях із ПЗ може стояти на місці об'єктного інфінітива, як-от: *– Честь і політичні прожектори імперії нашої примушують мене [Потьомкіна] до дій* (П. Наніїв). У більшості ж випадків непрямої об'єкт зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю інфінітива, напр.: *– Несхибний інстинкт життя примушував їх [молодих] утекти від мертвого людського мозку...* (Ю. Щербак). *Ніжні парфуми <...> на якийсь час змусили комісара поліції забути про все* (Г. Колісник). *Сковорода примусив себе засісти за творчий труд* (В. Шевчук). – *Ці боягузи змушують мене миритися з лотрами* (В. Чемерис).

Як відомо, детермінанти характеризуються автономністю у семантико-синтаксичній структурі речення. Однак, вважаємо, що у деяких випадках саме детермінанти відіграють вагому, а подекуди й визначальну роль у диференціації модальних значень дебітивності. Так, у реченнях із ПВ та ПЗ розрізняються такі локальні кваліфікатори:

1) власне місця перебігу подій – ...*А мусили стояти в тій багнюці довго* (В. Дрозд). ...*Мусив пересидіти [Явтушок] решту дня під возом* (В. Земляк);

2) напрямку руху – *Мав сам їхати [Білоус] до жандармерії в Гуклю* (Г. Колісник). ...*Мусили ми до берега пристати неподалік наших місць* (В. Дрозд);

3) джерела руху – *І таки мусив Терентій вискочити з господи...* (М. Стельмах). ...*Кутригурські комодники <...> змусили оборонців вийти із схованок* (Д. Міщенко).

Не менш рельєфно у реченнях із ПВ та ПЗ вживаються: темпоральні синтаксеми, синтаксеми мети, причини та ін.

Темпоральні синтаксеми виражаються прислівниками чи нерозкладними словосполученнями, як-от: ...*Мусили ціле літо [матері] ходити на всі шарварки й гвалти* (В. Кулаковський). – ...*Нині ж іншим мусили клопотатися* (Д. Міщенко). *Колись не брав цього на карб, а зараз мусить визнати* (Д. Міщенко).

Темпоратив, що вказує на кінцевий відрізок часу і виражається синтаксемою до + Род.в., передається здебільшого абстрактними іменами темпоральної і процесуальної семантики, як-от: – *До Різдва вся Східна Україна мусить опинитися в наших руках* (В. Чемерис). *До світанку мусить перебраться на полтавський берег* (В. Дрозд). Темпоральна синтаксема за + Зн. в. вказує на часові рамки здійснення певної дії, як-от: – *Ніч місячна. Мусимо за ніч перекопати ріку...* (С. Пушик).

Синтаксеми причини передаються конструкціями з прийменниками з, за, із-за (з-за), від (од), через: “за + Зн. в.”, “за + Ор. в.”, “з + Род. в.”, “від (од) + Род. в.”, “через + Зн. в.”, “з-за (із-за) + Род. в.”. Наприклад: *За таку провину порушника <...> примушували каятися в тому...* (Р. Іваничук) ... *Цап дивився, сповнений презирства до тих, через кого мусив залишити такого вгрітого коша* (В. Земляк).

Цільові синтаксеми виражаються прийменниково-відмінковими формами “для + Род.в.”, “на знак (у знак) + Зн. в.”, “заради + Род. в.”, “ради + Род. в.”, “зادля + Род. в.”, “в ім’я + Род. в.”, “в інтересах + Род. в.”), як-от: – *В інтересах держави Російської він [Раджицький] мусить замовчати* (П. Наніїв). *Не задля себе, задля люду кутригурського маємо йти і добувати землю* (Д. Міщенко). – *Але для того ми спершу мусимо вбити в собі полковника Носа...* (Р. Іваничук).

У семантико-синтаксичній структурі речень із ПВ та ПЗ вживаються також кваліфікатори якісної характеристики дії, які виражаються:

а) прислівниками, як-от: Той [погляд] *примусить кожного відповідати сповна...* (В. Дрозд). – *Мусимо якнайшвидше захопити побільше простору* (В. Чемерис). *Не страх примушував їх [людей] крастись тишком-нишком...* (В. Шевчук);

б) нерозкладними словосполученнями, як-от: *кров з носа, з гріхом пополам* тощо, напр.: ...*І тепер кров з носа [Данько] мав виконати свою обіцянку* (А. Дімаров). *І я мушу тепер стояти на повен культурний зріст* (В. Дрозд);

в) іменниками в орудному відмінку (напр.: *Їх [ромейв] тільки силою можна примусити розмовляти з варварами* (Д. Міщенко). – *І ми її [чернь] вознем і мечем примусимо до покори* (В. Чемерис). – *Пан їх [жінок] гвалтом примушував з ним спати* (В. Чемерис);

г) різними прийменниково-відмінковими формами (“з + Ор. в.”, “на + Зн. в.”, “під + Ор. в.”, “в + Д. В.”, “через + Зн. в.”, “над + Зн.в.”). Наприклад: *Він [Лука] <...> над силу примусив себе не просто впасти на ліжко, а роздягнутися...* (В. Собко). ...*А вранці під вартою <...> примушують розбирати будиночки...* (В. Земляк). *Отже, щось було таке в Пароконеві, що й зараз змушувало ставитись до нього з повагою* (Ю. Мушкетик).

Всі зазначені синтаксеми підсилюють або й зумовлюють вимушеність ситуації, стану, певного положення справ.

Речення з предикатами вимушеності (ПВ) та змушуваності (ПЗ) передбачають необмежену кількість детермінантів. Наприклад: *Марійка сама себе питала: <...> що примушувало її [матір] цілі ночі просиджувати в лабораторії з лупою в руках над купкою колосків або зерна?* (О. Донченко).

Таким чином, речення з ПВ та речення з ПЗ характеризуються різною позиційною структурою, що складається з облігаторних, напівоблігаторних та факультативних компонентів. Специфіка семантико-синтаксичного значення структур із каузативними дієсловами змушуваності полягає в тому, що, на відміну від речень з предикатами вимушеності, вони двосуб’єктні: S так впливає на S₂, що той змушений здійснити дію, яка йому приписується. Крім того, ці речення характеризуються модальною двоплановістю.

БІБЛІОГРАФІЯ

Алисова 1971 – Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка: Семантическая и грамматическая структура простого предложения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 293с.

Арутюнова 1976 – Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383с.

- Васильев 1976 – Васильев Л. М. Модальные глаголы и их отношение к структуре предложения // Синтаксис и интонация: Межвуз. научный сборник. – Уфа, 1976. – С. 14–25.
- Гак 1972 – Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1972. – 367–396с.
- Золотова 1973 – Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351с.
- Золотова 1982 – Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – 367с.
- Кучеренко 1964 – Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – Ч. II. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1964. – 157с.
- Недялков, Сильницкий 1969 – Недялков В. П., Сильницкий Г. Г. Типология морфологических и лексических каузативов // Типология каузативных конструкций. – Л.: Наука, 1969. – С. 20–50.
- Онипенко 1983 – Онипенко Н. К. Каузативное осложнение простого предложения (на материале каузативных синтаксисом имени существительного). – НДВШ ФН. – 1983. – №6. – С. 46–50.
- СУЛМ 1972 – Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1972. – 516с.
- Храковский 1973 – Храковский В. С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. – М.: Наука, 1973. – 289с.
- Чудинов 1982 – Чудинов А. П. О семантике и классификации каузативных глаголов. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1982. – С. 47–54.
- Dowty 1972 – Dowty D. R. On the syntax and semantics of the atomic predicate CAUSE // In: Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Circle. – Chicago: Chicago Linguistic Circle, 1972.
- Greismas 1966 – Greismas A.-J. Semantique structurale, Paris, 1966.
- Kastovsky 1973 – Kastovsky D. Causatives // Foundations of Language 10, 1973.
- Lyons 1996 – Lyons I. Semantics. – Cambridge, London, New York: Cambridge University Press, Vol. 2. – 1996. – С. 488–494.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Тронь – аспірант кафедри загального та порівняльного мовознавства Прикарпатського університету ім. В. Стефаника.
Наукові інтереси – проблеми семантичного синтаксису.

СЕМАНТИЧНА БАГАТОПЛАНОВІСТЬ СУБ'ЄКТА СТАНУ

Катерина Городенська (Київ)

У статті проаналізовано семантичну структуру тих елементарних речень, які в суб'єктній семантико-синтаксичній позиції похідної конструкції згортаються в реальні іменники, що означають носіїв різних станів, встановлено словотворчі засоби вираження семантичних функцій ідентифікатива, компонентива, локалізованого суб'єкта та носія якісної ознаки.

In clause the semantic structure of elementary sentences, those are turned off in real nouns designating of carriers of different conditions, in subjectival semantic – syntactic position of a derivative construction is analyzed, derivative means of expression of semantic functions of identificative, componentive, localizative subject and carrier of the qualitative attribute are established.

Суб'єктна семантико-синтаксична позиція в структурі складного речення є базовою для словотвірних категорій суб'єкта дії та суб'єкта стану. Саме в цій непредикатній позиції вихідне елементарне речення згортається в реальний іменник на позначення суб'єкта дії чи суб'єкта стану. У стосунку до цієї позиції виявляється зовнішня спільність іменників обох семантичних різновидів [Вихованець 1988: 139]. Їхня внутрішня спільність зумовлена семантичною природою предикатів вихідних елементарних речень, уживаних у суб'єктній семантико-синтаксичній позиції. Якщо іменники-назви суб'єкта дії є наслідком згортання різних типів елементарних речень із предикатами дії, то іменники-назви суб'єкта стану – елементарних речень, породжених предикатами якісного стану, вираженими предикативними прикметниками, дієслівними предикатами із семантикою стану та дієслівними предикатами із значенням дії, що трансформуються у виразників стану як процесуальної ознаки.

Семантична багатоплановість предикатів стану та предикатів дії зумовила різнотипну семантико-синтаксичну структуру елементарних речень як вихідних структур для іменників-назв суб'єктів стану. У процесі згортання цих речень у реальні іменники одні компоненти зазнають акцентування і стають їхніми кореневими морфемами, інші зовсім редукуються, бо на них вказують залежні від предикатів іменникові компоненти, треті реалізують свої функції за допомогою словотворчих суфіксів.

Подібно до суб'єкта дії суб'єкт стану може бути кваліфікований за акцентованою предикатною та непредикатною ознакою. Акцентування зазнають обидва типи предикатів стану: ті, що виражають стан як процесуальну ознаку, і ті, що визначають якісний стан. Ці предикатні ознаки стосуються внутрішнього світу людей, зокрема їхнього характеру, натури, поведінки, та зовнішності, причому вони мають у них постійний характер. Засобами вираження цих значень є дієслова різних лексико-семантичних груп, передусім із значенням мовлення, мислення, звучання та руху, а також якісні прикметники, які вказують на розмір, вагу, зовнішні обриси, внутрішні якості людей тощо.

З предикатами такої семантики валентно може пов'язуватися лише носій ознаки, відповідно процесуальної або якісної ознаки. Із двох компонентів вихідного елементарного речення акцентований предикат стану формує кореневу морфему похідного іменника, а непредикатний компонент із функцією носія предикатної (процесуальної або якісної) ознаки реалізує відповідний словотворчий суфікс. Унаслідок поєднання дієслівних або

прикметникових коренів із словотворчим суфіксом утворюються назви осіб за їхніми внутрішніми та зовнішніми ознаками, що репрезентують один з основних семантичних різновидів іменників на позначення суб'єкта стану.

Із дієслівними основами, що вказують на характерну для особи процесуальну ознаку, нерідко таку, що виявляється інтенсивно, надміру, сполучаються здебільшого суфікси *-ун-, -ій-, -нок-, -іст-/ист-, -ан-* та ін., пор.: *Людина, яка мовчить* → *мовчун*; *Людина, яка говорить (надміру)* → *говорун*; *Людина, яка плаче (постійно, надміру)* → *плаксії*; *Людина, яка кривдить (кого-небудь)* → *кривдник*; *Людина, яка вдається до шантажу, шантажує (кого-небудь)* → *шантажист*; *Людина, яка вдається до упередженої критики* → *критикан*.

Із акцентованими предикативними прикметниками в ролі кореневої морфеми пов'язується більший потенціал словотворчих суфіксів на позначення носія внутрішньої та зовнішньої ознаки. Крім того, вони характеризуються здебільшого власною експресивністю, бо надають цим найменуванням осіб експресії презирства й осуду [Безпояско, Городенська 1987: 67]. До них належать суфікси *-ець-, -ан-, -ун-, -ак-, -ій-, -ай-/тай-, -ань-, -ач-, -ук-(-юк-), -ух-(-юх-)/-люх-* та ін., пор.: *Людина, яка смілива* → *сміливець*; *Людина, яка товста* → *товстун*; *Людина, яка слаба* → *слабак*; *Людина, яка скупа* → *скупій*; *Людина, яка коротка (низького зросту)* → *коротай*; *Людина, яка чиста* → *чистюк* та ін.

Похідні іменники, що визначають суб'єкта стану за акцентованими значеннями непередикатних компонентів, ґрунтуються на кількох типах вихідних елементарних речень, утворених різними за значеннями дієслівними предикатами стану. Серед них предикат із локативним значенням, валентне оточення якого утворюють непередикатні компоненти із функціями локатива та локалізованого суб'єкта. Акцентування в таких елементарних реченнях зазнає локатив, який лексично конкретизується як назва континенту, місцевості, території, населеного пункту, місця перебування, проживання тощо. Виразником функції суб'єкта локалізованого стану в структурі реального іменника стають відповідні словотворчі суфікси. Їх поєднання з акцентованим непередикатним локативним компонентом зазначеної семантики спричинилося до спеціалізації похідних іменників на вираженні такого суб'єктного значення, як називання осіб за територіальною ознакою, а саме за місцем проживання або народження. Основним виразником цього значення є суфікс *-ець-*, пор.: *Людина, яка живе або народилася в Полтаві* → *полтавець*; *Людина, яка народилася в Англії* → *англієць*. Істотно звузив у сучасній українській літературній мові свою продуктивність у цій функції суфікс *-анин-/чанин-*, пор.: *Людина, яка живе або народилася в Києві* → *києвин*; *Людина, яка живе або народилася в Харкові* → *харків'янин*. Периферію словотворчих засобів на позначення осіб за територіальною ознакою становлять суфікси *-ук-, -ак-* та *-ит-*, пор.: *Людина, яка живе або народилася на Поліссі* → *поліщук*; *Людина, яка живе або народилася на Поділлі* → *подоляк*; *Людина, яка живе або народилася в Одесі* → *одесит*.

Другий тип вихідних елементарних речень, що згортаються в суб'єктній семантико-синтаксичній позиції в похідний іменник із значенням суб'єкта стану, формують предикати тотожності. Своєю семантикою вони відкривають позиції непередикатних компонентів із функціями ідентифікатива-особи, що ототожнюється з іншою особою [Вихованець 1983: 41], і об'єкта порівняння, ототожнення. Лексичне наповнення цих непередикатних компонентів може бути різним, що визначає й різну кваліфікацію суб'єкта стану. Найчастіше ідентифікатив називає особу, ідеї, погляди, переконання якої ототожнюються з ідеями, вченнями, теоріями, напрямками суспільного або індивідуального характеру, назви яких заповнюють позицію об'єкта ототожнення. Саме вони зазнають акцентування і набувають статусу кореневих морфем похідних іменників. Семантичну функцію ідентифікатива, що вказує на носіїв суспільно-політичних, наукових, релігійних та інших ідей, послідовників відповідних учень, теорій, напрямків в українській мові реалізує ціла низка словотворчих суфіксів, серед яких *-іст-/ист-, -ець-/овець-, -івець-, -анець-/іанець-, -нок-, -ік-/ик-, -ім-/ит-, -ант-/ент-, -ин-/анин-* та ін., пор. *Людина, яка є послідовником ідей Фрейда* → *фрейдист*; *Людина, яка є прибічником революційної боротьби Гарібальді* → *гарібальдівець*; *Людина, яка є послідовником філософії Канта* → *кантіанець*; *Людина, яка сповідує католицизм, дотримується обрядів католицької церкви* → *католик*; *Людина, яка є послідовником ідей Я. Гуса* → *гусит*; *Людина, яка є послідовником декаденства* → *декадент*; *Людина, яка сповідує лютеранство* → *лютеранин*; *Людина, яка визнає язичество* → *язичник*.

Кожен із цих суфіксів має свій семантичний потенціал іменникових коренів. Так, зокрема, суфікси *-іст-/ист-, -ець-/овець-, -івець-, -анець-/іанець-* поєднуються переважно з коренями тих іменників, які позначають суспільно-політичні рухи, ідеології, наукові вчення тощо, пор.: *марксист, ідеаліст, петлюрівець, махновець, довженківець, вольтер'янець, гегельянець* та ін. Суфікси *-ік-/ик-, -ім-/ит-, -нок-, -ин-/анин-* пов'язуються здебільшого з коренями іменників на *-ство-, -изм-/ізм-*, які означають релігії та релігійні вчення, пор.: *каноник, католик, схизматик, суніт, шиїт, біблійник, язичник, мусульманин, поганин*. Універсальністю відзначається лише суфікс *-іст-/ист-*, який реалізує семантичну функцію ідентифікатива будь-якого лексичного наповнення, пор.: *соціаліст, реаліст, махіст, дуаліст, атеїст, євангеліст, буддист, авангардист, футурист, експресіоніст*.

Ідентифікатив може визначати також осіб за етнічною та національною належністю. У цьому разі об'єктом ототожнення слугують назви етнічних груп, націй та народностей. Механізм формування з цих двох непередикатних компонентів вихідного елементарного речення реального іменника той самий. Відмінним є лише кількісний і

якісний потенціал словотворчих суфіксів, що втілюють семантичну функцію ідентифікатива зазначеного лексичного наповнення. Він значно менший за обсягом, бо до суфіксів, що визначають осіб за етнічною та національною належністю, відносять такі, як **-ець**, **-ин/-анин**, **-ак(-як)**, пор.: *Людина, яка належить до естонської нації* → *естонець*; *Людина, яка належить до грузинської нації* → *грузин*; *Людина, яка належить до російської нації* → *росіянин*; *Людина, яка належить до польської нації* → *поляк*. Найвищою продуктивністю з-поміж цих суфіксів відзначається **-ець-**, пор.: *українець*, *кореець*, *китаєць*, *монголець*, *в'єтнамець*, *іспанець*, *італієць*, *угорець*, *японець* та ін. Перед ним значно поступається місцем суфікс **-ин/-анин-**, пор.: *болгарин*, *осетин*, *мордвин*, *татарин*, *сербіянин*. Він активніше реалізує значення особи за її належністю до місця народження або проживання, тобто за територіальною ознакою.

Останній тип елементарних речень, що виконують роль базових для формування похідних іменників на позначення суб'єкта стану, представляють предикати із значенням включення. Їхнє валентне оточення утворюють два непередикатних компоненти із функціями компонентива та композитива [Вихованець 1983: 41]. Акцентований композитив потрапляє в позицію кореневої морфеми похідного іменника, а функцію компонентива, яка в структурі складного речення накладається на суб'єктну позицію, виконує кілька словотворчих суфіксів, що конкретизують значення суб'єкта стану як носія індивідуального включення. Це значення словотвірною категоризують суфікси **-ець/-івець-**, **-ин/-анин-**, пор.: *Людина, яка є членом ЗМОПу* → *змпівець*; *Людина, яка є членом спілки* → *спілчанин*.

Отже, категоризована за допомогою словотворчих суфіксів семантико-синтаксична функція суб'єкта стану покриває п'ять семантичних функцій непередикатних компонентів у вихідних елементарних реченнях, породжених різними типами предикатів стану та дії. До них належать: 1) семантична функція суб'єкта якісної ознаки; 2) семантична функція суб'єкта дії, який трансформується в носія процесуальної ознаки; 3) семантична функція локалізованого суб'єкта; 4) семантична функція ідентифікатива; 5) семантична функція компонентива.

У диференціації значень суб'єкта стану визначальну роль відіграє лексичне наповнення як акцентованих предикатних і непередикатних, так і неакцентованих компонентів. Залежно від лексичного фактора суфіксальні іменники на позначення суб'єкта стану поділяються на п'ять основних груп: 1) назви осіб за внутрішніми та зовнішніми ознаками; 2) назви осіб за територіальною ознакою (за місцем проживання чи народження); 3) назви осіб за їхніми суспільно-політичними, науковими, релігійними та іншими орієнтаціями; 4) назви осіб за національною належністю; 5) назви осіб індивідуального включення.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско, Городенська 1987 – Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211с.
Вихованець 1983 – Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Катерина Городенська – доктор філологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту української мови НАН України.

Наукові інтереси – граматика та словотвір сучасної української літературної мови.

АНАЛІТИЧНІ МОДИФІКАТОРИ КІЛЬКІСНОГО ВИЯВУ ОЗНАКИ ДВОВАЛЕНТНИХ ПРЕДИКАТІВ ЯКОСТІ

Валентина Тимкова (Вінниця)

У статті проаналізовано потенціал прислівників і сполучників, які модифікують кількісний вияв ознаки, вираженої двовалентними предикатами якості, встановлено особливості інтенсифікації якісної ознаки предикативних прикметників вищого ступеня порівняння.

In clauses the potential of adverbs and conjunctions which modify quantitative revealing of an attribute expressed by divalent predicates of quality is analyzed, the features of intensification of a qualitative attribute of predicative adjectives of a maximum degree of comparison are ascertain.

Кількісна модифікація ознаки двовалентних предикатів якості має свою специфіку. Вона простежується передусім у тому, що недостатній, або послаблений, та надмірний ступені вияву їх ознаки передають тільки аналітичні засоби [Вихованець 1992: 103]. Основними виразниками недостатнього ступеня вияву ознаки двовалентних предикатів якості є аналітичні морфеми *трохи* (*трішки*, *трошки*), *не дуже*, *ледь*. Більш послідовно вони модифікують у напрямку послаблення ознаку двовалентних предикатів якості із значенням безвідносної міри ознаки, які вказують на схожість, подібність або несхожість, відмінність та на позитивне чи негативне ставлення до об'єкта [Пасічник 1998: 15; Тимкова 1998: 13 – 14], напр.: *Син трохи схожий на матір*; *Дочка не дуже схожа на батька*; *Він не дуже схожий на нашого діда* (О. Довженко); *...кора ледь схожа на соти*

(М. Стельмах); *Листок трохи подібний до серця*; *Будинки не дуже подібні між собою*; *Брова ледь подібна на коромисло*; *Він не дуже любить мені*; *Чоловік трохи осоружний жінці*; *Дівчині не дуже милі подарунки*. Значно рідше такі аналітичні модифікатори вказують на послаблений кількісний вияв ознаки, яка порівнюється з однотипною ознакою в іншому предметі, напр.: *Він трохи більший від панотця* (Л. Мартович); *Вона трохи молодша за нього* (М. Олійник); *Він трохи менший за мене* (В. Нестайко). У розмовному мовленні замість таких аналітичних форм, що визначають менший ступінь кількісного вияву ознаки, яка зіставляється з однотипною ознакою в іншому предметі, можуть вживатися синтетичні предикативні прикметники з суфіксом **-еньк** -, які передають це значення з відтінком пестливості, пор.: *Хлопчик більшенький від дівчинки*; *Сестричка меншенька за братика*; *Жінка нижченька за нього* (А. Тесленко).

Двовалентним предикатам якості із значенням співвідносної міри ознаки, подібно до одновалентних предикатів якості, аналітичні модифікатори можуть надавати значення послабленого кількісного вияву ознаки з відтінком невпевненості, сумніву тощо [Тимкова 1998: 7]. До таких модифікаторів належить ряд часток відсполучникового походження, зокрема *мовби, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито* та ін., напр.: *Одяг мовби темніший за волосся*; *Небо наче блакитніше від води*; *Каміння неначе гарячіше за пісок*; *Бук начебто стрункіший від смереки*; *Оленка ніби менша від Оксанки*. Ці аналітичні морфеми особливо активно модифікують ознаку тих двовалентних предикатів якості, які виражені прикметниками вищого ступеня порівняння та дієслівною невласне-зв'язкою *ставати (стати)*, і які пов'язуються з суб'єктом якості, що є водночас і об'єктом порівняння, тобто коли зіставляються не однотипні ознаки в різних предметах, а простежується становлення ознаки в тому самому предметі, напр.: *Лице стає ніби похмурішим* (О. Гончар); *Небо ставало наче глибишим* (П. Автомонов); *Я став ніби меншим* (М. Стельмах); *Гнат став наче спокійнішим* (М. Коцюбинський); *Люди стали начебто довірливіші одне до одного* (О. Гончар).

Значення послабленого кількісного вияву ознаки з відтінком невпевненості, сумніву такі аналітичні модифікатори надають і тим предикатам якості, що вказують на схожість, подібність або несхожість, відмінність, пор.: *Та чорниця ніби на нашу колишню служницю Наталку схожа* (І. Пільчук); *Сестри мовби схожі між собою*; *Брати наче несхожі один на одного*; *Будинки неначе подібні між собою*; *Столи начебто однакові*; *Черевики ніби різні*; *Шрифти нібито відмінні*; *Приклади наче нетотожні*.

Двовалентні предикати якості, на противагу одновалентним, поєднуються із значно меншою кількістю аналітичних модифікаторів-виразників надмірного ступеня вияву ознаки і, крім того, дуже неоднаково. Їх уживання залежить передусім від значення предикативного прикметника. Так, зокрема, аналітична морфема *дуже* інтенсифікує ознаку, виражену предикативними прикметниками безвідносної міри якості, серед яких прикметники із значеннями схожості, подібності або несхожості, відмінності, позитивного чи негативного ставлення до об'єкта, підлеглості, залежності, прикметники, що характеризують предмет з погляду його корисності, необхідності або шкідливості, відомості чи невідомості, щодо сприйняття, усвідомлення та ін., напр.: *Катруся... дуже схожа на матір* (О. Іваненко); *Соловейко і горобець дуже схожі між собою* (А. Гарматюк); *Риба дуже подібна до стріли* (З журналу); *Діти дуже різні*; *Дитина дуже любя матері*; *Настуся дуже дорога Романові* (В. Дарда); *Собака дуже вірний господареві*; *Молоко дуже необхідне малюкам*; *Шоколад дуже доцільний хворим*; *Слова дуже відомі перекладачеві*; *Куцик дуже знайомий Василеві* (Ю. Мушкетик); *Слова дуже зрозумілі іноземцям*; *Текст дуже доступний для дітей*.

Як уже зазначалося, *дуже* становить домінують синонімічного ряду аналітичних інтенсифікаторів ознаки, які співвідносяться з нею як семантичні, семантико-стилістичні та стилістичні синоніми. Серед них *досить, надто, занадто, надзвичайно, навдивовижу, зовсім, разюче, геть, вкрай, страшенно* й под. Характерно, що більшість якісних прикметників усіх лексико-семантичних груп може модифікувати свою ознаку за допомогою цих синонімічних аналітичних інтенсифікаторів. Проте найактивніше інтенсифікують свою ознаку прикметники із значенням схожості, подібності або несхожості, відмінності, пор.: *Брати досить (надто, занадто, навдивовижу, зовсім, разюче, геть, страшенно) схожі між собою (один на одного)*; *Квартири зовсім (навдивовижу, геть) однакові*; *Діти досить (зовсім, геть) різні*; *Дочка геть не схожа на матір*; *Дитина надзвичайно любя матері*; *Настуся надто (надзвичайно, страшенно) дорога Романові*; *Собака досить (надто, занадто, надзвичайно, навдивовижу, страшенно) вірний господареві*; *Молоко вкрай необхідне малюкам*; *Слова досить відомі перекладачеві*; *Текст досить (надто, занадто, звичайно) доступний для дітей*; *Слова досить (зовсім) зрозумілі іноземцям*.

3-поміж двовалентних предикатів співвідносної міри якості інтенсифікувати свою ознаку можуть лише ті, що виражені якісними прикметниками вищого ступеня порівняння, тобто ті, що визначають кількісну характеристику ознаки, зіставляючи її з однотипною ознакою в іншому предметі [Костусяк 1998: 9]. Вони мають свій, значно вужчий набір аналітичних інтенсифікаторів, серед яких прислівники *значно, набагато, багато, далеко, куди* та ін. Ці засоби розрізняються тільки сферами свого використання: перші три вживаються в усіх стилях української літературної мови, два останні – переважно в розмовному стилі.

Аналітичні інтенсифікатори *значно, набагато, багато* вказують на істотне переважання кількісного вияву ознаки в суб'єкта якісної ознаки над її виявом в об'єкта порівняння, пор.: *Кавказькі гори значно вищі, крутіші*

за Карпати (І. Цюпа); Будинки **значно вищі** від дерев; Жінка **багато молодша** від чоловіка; Ситець **багато дешевший** за крпедешин; Став **набагато глибший** від річки; Шуба **набагато дорожча** за пальто; Плац **набагато довший** від плаття; Дівчата **набагато кращі** від хлопців. Досить часто вони вказують на істотне зростання вже набутої предметом інтенсивної ознаки. У цьому випадку функції суб'єкта якості й об'єкта порівняння не розчленовані, вони поєднуються в тому самому предметі, пор.: Річка **стала значно вужчою**; Хліб **став значно дешевший**; Волосся **стало значно густішим**; Хлопець **став набагато вищим**; Пісок **став набагато тепліший**; Земля **стала набагато м'якшою**.

У розмовному мовленні та в художньому стилі, що його відображає, еквівалентами цих аналітичних інтенсифікаторів є прислівники *далеко* та *куди*, які передають значення інтенсивності з виразною експресивністю, пор.: Вже он Маркерій і той **далеко меткіший** за батька (П. Загребельний); Солома **далеко краща** за полову; Канат **далеко міцніший** від мотузки; У науці **Матвій куди** за неї **сильніший** (С. Васильченко); Калина **куди корисніша** за лимон; Марія **куди краща** від Ольги.

Двовалентні предикати якості відрізняються від одновалентних ще й тим, що кількісний вияв вираженої ними ознаки може бути точно визначеним. Це стосується передусім предикативних прикметників вищого ступеня порівняння, які встановлюють кількісні характеристики таких ознак, як вік людини або тварини, температурні властивості та вага предметів, розмір, обсяг, відстань тощо. Основними конкретизаторами кількісного вияву ознаки є сполучення означено-кількісних числівників з іменниками, а також інші стійкі сполучення слів, що вживаються як одиниці виміру, напр.: Василько **молодший від сестри на два роки** (М. Коцюбинський); Іван **на п'ять років молодший за мене** (Остап Вишня); Пісок **гарячіший від води на 15°**; Земля **холодніша за каміння на 10°**; Валіза **важча за сумку на 5 кг**; Плац **довший від плаття на 10 см**; Негр **був на голову нижчий від Лаптуна і втрое тонший за нього** (О. Олеша); Він **на цілу голову вищий за них...** (В. Петльований).

Отже, характерною особливістю кількісної модифікації якісної ознаки, вираженої двовалентними предикатами, є те, що недостатній і надмірний ступені її вияву передають тільки аналітичні засоби, набір яких у цілому збігається з тим, що використовується для кількісної модифікації ознаки одновалентних предикатів якості. Відмінними є лише аналітичні інтенсифікатори якісної ознаки, вираженої прикметниками вищого ступеня порівняння.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вихованець 1992 – Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
Костусяк 1998 – Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 20 с.
Пасічник 1998 – Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 17 с.
Тимкова 1998 – Тимкова В. А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 19 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Валентина Тимкова – кандидат філологічних наук, заступник декана Вінницької державної аграрної академії.
Наукові інтереси – граматики сучасної української літературної мови.

ОБОВ'ЯЗКОВІ ІНТЕНЦІАЛЬНІ ПОШИРЮВАЧІ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Микола Степаненко (Полтава)

У статті досліджується проблема обов'язкового функціонування в структурі речення інтенціональної припредикатної позиції “прийменник+іменник”, зокрема з'ясовуються умови облігаторності, лексико-семантичний склад предикатів, які програмують цю позицію.

The article deals with the problem of obligatory functioning of the intentional prepredicative position “the preposition+noun” in the syntactic structure of the sentence. The author investigates the conditions causing the obligatory position of predicates. Lexico – semantic structure of verbs which predetermine this position.

Речення, що об'єднуються структурною моделлю S + P (Vf) + Adv [Prep + Nx] inten і спеціалізуються на реалізації загального значення “носії процесуальної ознаки + процесуальна ознака + власне мета реалізації процесуальної ознаки” в українській мові утворюють досить продуктивний тип. Вони формуються на базі семантично неоднорідних предикатів та їх правобічних поширювачів. У мовознавстві усталилася думка, згідно з якою адвербіально-інтенціональні конституенти у структурі аналізованих речень перебувають на правах факультативних членів [Сучасна 1972: 223]. Вони доповнюють і конкретизують значеннєвий план речення важливою з комунікативного погляду інформацією. Як відомо, з погляду комунікативності “будь-який компонент речення, що несе одиницю інформації, тобто повідомляє про яке-небудь явище об'єктивної дійсності, є обов'язковим для цього речення” [Сучасна 1972: 4]. Комунікативною факультативністю характеризуються лише семантично надлишкові компоненти – ті члени речення, “значення яких “включилося” в значення іншого слова

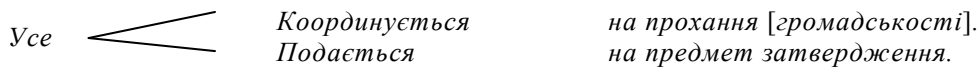
або словосполучення” [Сучасна 1972: 4]. У цілому можна констатувати, що правобічні поширювачі Adv [Prep + Nx] inten функціонують у складі речення на засадах факультативності. Вони можуть бути опущені, проте речення при цьому збереже інформативну самодостатність. Прийом елімінування застосовується передусім до тих реченневих структур, у яких основним носієм валентності виступають дієслова зі значенням переміщення в просторі та дієслова зі значенням конкретної фізичної дії. Для дієслів-предикатів переміщення іманентною є сполучуваність із адвербіально-директивним компонентом Adv [Nx – іменник у непрямому відмінку] loc [dir], Adv [Prep + Nx – прийменник + іменник у непрямому відмінку] loc [dir], чи Adv [ad – прислівник] loc [dir]. Перехідні дієслова-предикати, що об’єднуються семою “конкретна фізична дія”, відкривають при собі синтаксичну позицію, яка заповнюється об’єктним конституентом Obj [Nacc]. Можливий при розгляданих предикатах інтенціональний поширювач Adv [Prep + Nx] inten перебуває на правах необов’язкового члена.

Приймати як цілком аксіоматичне твердження про факультативне входження інтенціонального поширювача в реченнєву структуру не можна. В українській мові чітко простежується тенденція, коли конституент Adv [Prep + Nx] inten набуває статусу облігаторного члена, а його опущення призводить до реченнєвої синсемантичності. Наявність цього поширювача викликається здебільшого лексико-синтаксичною властивістю дієслова-предиката. Семантичний діапазон основних носіїв валентності, які вимагають обов’язкового інтенціонального компонента, відносно обмежений. До них насамперед необхідно віднести неперехідні дієслова (утворені від перехідних морфологічним способом – додаванням афікса –ся) зі значенням використання, застосування (використовуватися, застосовуватися, витрачатися, вживатися, іти (“бути призначеним, використовуватися для чого-небудь”), створення (створюватися, виготовлятися, вироблятися, робитися): *Історизми використовуються для правдивої характеристики суспільства певного історичного періоду, для відтворення колориту доби* (О.Пономарів); *В’яз використовується для в’язання постолів* (М.Ткач); *Для ідеологічного забезпечення економічної політики застосовувалися лекції, гуртки з вивчення історії партії* (“Україна: друга половина XIX століття”). Специфіка розгляданих речень полягає в тому, що в них функцію лівобічного поширювача виконують іменники-назви неістот, а суб’єкт дії (за термінологією Л.Теньєра, контрсуб’єкт), “який у традиційній граматиці кваліфікується як агентивний додаток” [Загнітко 1996: 284], може актуалізуватися, тобто мати експліцитний вияв, або не актуалізуватися, тобто характеризуватися імпліцитністю. Аналізовані пасивні речення віддзеркалюють закономірність, згідно з якою “більшість перехідних дієслів виявляє тенденцію вживатися з іменниками-найменуваннями істот, що виступають у ролі суб’єкта в активних реченнях”, тоді як суб’єкт “неперехідного дієслова й об’єкт перехідного дієслова є байдужими до розмежування іменників-назв істот та іменників-назв неістот” [Лайонз 1978: 361]. Варто наголосити ще на одній особливості, що стосується речень із валентною рамкою P(Vf, intrans) + Adv [Prep+ Nx] inten (obl): якщо суб’єкт дії має імпліцитну реалізацію, реченнєва структура не мислиться без інтенціонального конституента; експліцитний суб’єкт дещо послаблює обов’язковість правобічного поширювача із значенням власне мети, проте не закріплює за ним функції факультативного компонента.

Особливу валентну природу мають речення із дієсловом-предикатом іти (“бути призначеним, використовуватися для чого-небудь”). Типовим заповнювачем лівобічної позиції, яка відкривається ним, є іменники зі значенням “продукт активної людської діяльності”. Функцію обов’язкового інтенціонального поширювача-репрезентанта загальної семантики “власне мета” виконує прийменниково-відмінкова форма **на** +Nacc: *Ядро горіхів іде на виготовлення тортів, цукерок, халви, олій* (М.Курдюк); *Абрикосовий клей [камедь] іде на виготовлення гуміарабіку* (М.Курдюк); *Тільки злото з робітничим потом йшло на переплавку у вогонь* (А.Малишко). Аналізовані правобічні конструкції “вживаються з метою граматичної і логічної переакцентуації об’єкта висловлення, підвищення його до рангу граматичного суб’єкта, у зв’язку з чим реальний, семантичний суб’єкт... може бути взагалі не вказаний” [Алексієнко 1988: 101].

Лексико-семантичний склад предикатів із обов’язковою інтенціональною валентністю розширюється за рахунок дієслів зі значенням волевиявлення, впливу на суб’єкт, взаємозалежності, володіння, анулювання, загальної діяльності, у яких “морфема –ся виступає як засіб нейтралізації перехідності” [Безпояско, Городенська 1993: 233] (заборонятися, дозволятися, ігноруватися, доповідатися, інформуватися, оприлюднюватися, розкриватися, розтаємничуватися, узгоджуватися, координуватися, виплачуватися, витрачатися, розбазарюватися, роздаватися, зберігатися, захищатися, консервуватися, заощаджуватися, анулюватися, ремонтуватися, лагодитися). У відношення активно-активної валентності з виділеними дієсловами – предикатами вступають іменники – найменування не – особи, а також лексема *усе*, яка фокусує в собі семантику “уся без винятку сукупність чогось”. Наявність суб’єкта у реченнях із виділеним лексико-семантичним наповненням щодо позиції P(Vf) і її лівобічного та правобічного поширювачів не прогнозується, отже, і не реалізується імпліцитно. Пор.:

<i>S</i>	+	<i>P (Vf)</i>	+	<i>Adv [Prep + Nx]inten</i>
<i>Листування</i>		<i>Забороняється</i>		<i>з метою утримання [інформації].</i>
<i>Рішення</i>		<i>Узгоджуються</i>		<i>на вимогу [мишканців].</i>
<i>Ухвала</i>		<i>Анулюється</i>		<i>з метою [подальшого] розслідування.</i>
<i>Техніка</i>		<i>Ремонтуються</i>		<i>до жнив.</i>

У виділених пасивних реченнях основним засобом вираження цільової семантики є позиція Adv [ДЛЯ + Ngen] inten, що має найзагальніше значення мети. У науковому, публіцистичному, офіційно-діловому стилях її еквівалентом виступає позиція Adv [З МЕТОЮ +Ngen] inten.

Без інтенціонального поширювача Adv [Prep + Nx] inten не можуть функціонувати неперехідні дієслова, що входять до групи лексем зі значенням біологічного буття людини і реалізують сему “після появи на світ бути призначеним, створеним для чогось” (народитися, народжуватися, уродитися (вродитися), уроджуватися (вроджуватися), породжувати, породжуватися, вилупитися (зневажл.), вилуплюватися (зневажл.):

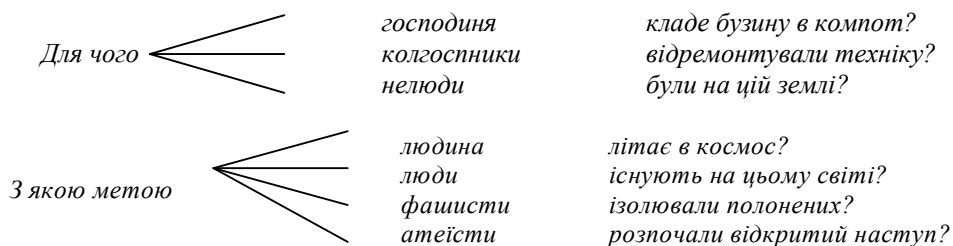
<i>S</i>	+	<i>P (Vf)</i>	+	<i>Adv [Prep + Nx] inten</i>
<i>Син</i>		<i>народився</i>		<i>для щастя.</i>
<i>Кат</i>		<i>вилупився</i>		<i>на горі [людям].</i>

У цих пасивних реченнях, як і в поданих вище, об’єкт зазнає граматичної та логічної переорієнтації, набуває статусу граматичного суб’єкта, а реальний суб’єкт узагалі не експлікується. Пасивні речення піддаються процесу трансформації в активні, зазнаючи при цьому деформації на рівні валентної структури: перехідні дієслова-предикати вимагають обов’язкового об’єктного поширювача, а правобічний конкретизатор Adv [Prep + Nx] inten, який функціонує на засадах облігаторності, займає факультативну позицію і, зрозуміло, може елімінуватися, не викликаючи реченнєвої синсемантичності. Сема “бути призначеним, створеним для чогось”, яка виразно виявляє себе у складі активних речень, у структурі пасивних речень поступається перед семою “з’являтися на світ під час пологів”. Пор.: *Я народилася для звичайного життя* (О. Довженко). *Мати народила мене для звичайного життя*.

Обов’язковою валентністю характеризується також екзистенціальне дієслово-предикат *жити* за умови актуалізації ним семи “бачити в чомусь смисл життя”: *Вони живуть для когось і для чогось* (Ю. Мушкетик); – *Ви, мамо, весь вік на людей оглядаєтесь і для них живете* (Ю. Мушкетик). Основним засобом вираження фінального значення в реченнях із виділеним конструктивним центром є позиція Adv [ДЛЯ + Ngen] inten. Правобічний цільовий конкретизатор не актуалізується тоді, коли дієслово-предикат реалізує сему “бути живим, існувати”. Пор.:

<i>Батьки живуть.</i> [“є живими; протилежне помирати, вмирати”]	↔	<i>Батьки живуть для дітей.</i> [“вбачають у чомусь смисл життя, вважають що-небудь основним у житті”]
<i>Старі живуть.</i>	↔	<i>Старі живуть в надії</i> [дарувати людям радість]

Цільовий компонент Adv [Prep + Nx] inten переймає на себе роль облігаторного конституента і тоді, коли виступає засобом вираження питання у складі речення питальної модальності. Як відомо, виділений різновид речення “не можна звести ні до розповідного, ні до спонукального типу”, оскільки “йому властивий свій особливий синтаксичний і семантичний статус” [Почепцов 1978: 69]. Це твердження варто доповнити такою важливою характеристикою: питальні речення мають особливий валентний статус, який стосується обов’язкової наявності в їх складі інтенціонального поширювача. Останній виражає модальне значення питальності, здебільшого, уживається на початку речення і містить у собі запитання про власне-мету реалізації процесуальної ознаки, закладеної в семантичній структурі “носії процесуальної ознаки + процесуальна ознака + власне мета реалізації процесуальної ознаки”: *Для чого ж тоді на Ельбі поклали ви круглі голови?!* (Б. Олійник); *З якою метою вводить письменник у текст контекстуальні синоніми?* (“Дивослово”). Облігаторність розгляданого правобічного члена детермінується екстралінгвістичними чинниками, які охоплюють не власне семантичний рівень речення, а загальний зміст висловлювання. Важливо наголосити, що при цьому екстралінгвістичні чинники можуть узаємодіяти з інтралінгвістичними – значеннєвою наповненістю предиката або його морфемною будовою. Синсемантичність дієслова, наявність у його структурі префікса лише посилюють обов’язковість інтенціонального компонента, присутність же його, проте, прогнозується передусім інформативним планом висловлювання. Питання, що передбачають зміст відповіді чи спрямовують співбесідника на відповідь, “яка буде констатувати лише те, що співбесідник поділяє зміст висловленого питання-судження” [Сучасна 1972: 133], найчастіше оформляється за допомогою правобічних позицій Adv [ДЛЯ ЧОГО?] inten, Adv [З ЯКОЮ МЕТОЮ?] inten:

Якщо позиція Adv [ДЛЯ ЧОГО?] inten однаковою мірою представлена в усіх стилях мови, то позиція Adv [З ЯКОЮ МЕТОЮ?] inten функціонально переважає в публіцистичному та науковому стилях. Уже зазначалося, що здатністю формувати питальні речення наділені адвербіально-пронімінативні лексеми *навіщо? чому? чого? нащо? пощо?* (заст.) *чом?* (розм.) *що?* Іntenціальні конститuentи Adv [НАВІЩО?] inten, Adv [ЧОМУ?] inten, Adv [ЧОГО?] inten стосовно сфери вживання наближаються до інтенціального компонента Adv [ДЛЯ ЧОГО?] inten.

У реченнях S + P (Vf) + Adv [Prep + Nx?] inten, які передають непряму чи пряму з'ясовуючу питальність, можуть виступати дієслова різної семантики. Активністю відзначаються дієслова зі значенням цілеспрямованого руху, просторового переміщення та різноманітних конкретних дій. Найчастіше вони вступають у відношення активно-активної валентності з іменниками-найменуваннями людини за різними ономасіологічними характеристиками. Цікаво, що дієслова-предикати в досліджуваних реченнях поділяються на два типи: 1) ті, які відкривають при собі одну облігаторну позицію – інтенціальну, і 2) ті, що вимагають після себе, крім інтенціального, ще й об'єктного або локативно-директивного поширювача: 1) *Для чого ви живете? З якою метою ви навчаєтесь?* 2) *Для чого ви відправили пакунок? З якою метою ви вибігли за межу?*

У кількісному відношенні превалюють речення з предикатами другого типу. Так, дієслова зі значенням руху, просторового переміщення вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з локативно-директивними поширювачами, а дієслова-найменування різноманітних конкретних дій – із об'єктними поширювачами. Семантична структура речень із двома обов'язковими поширювачами матиме такий вигляд: 1) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки + власне мета реалізації процесуальної ознаки”; 2) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + об'єкт, на який спрямована процесуальна ознака + власне мета реалізації процесуальної ознаки”. Пор.: 1) *Для чого Ви зайшли в магазин? З якою метою Ви долетіли аж до Києва?* 2) *Для чого Ви готували проповідь? З якою метою Ви переказали гроші?*

Іншу валентну природу мають пасивні речення. Обов'язкову позицію в них займають поширювачі Adv [Prep + Nx?] inten. Інші припредикатні компоненти функціонують на засадах факультативності, отже, можуть не експлікуватися:

Для чого		використовуються синоніми?
З якою метою		оприлюднюються тасмниці? ведуться переговори? зберігається техніка?

Таким чином, для правобічного поширювача Adv [Prep + Nx] inten регулярною є факультативна позиція в реченні S + P (Vf) + Adv [Prep + Nx] inten. Обов'язкове функціонування його детермінується, по-перше, питальною модальністю (у питальних реченнях), по-друге, семантико-граматичною природою основного носія валентності (лексико-семантичне коло дієслів-предикатів, які зорієнтовані на реалізацію інтенціальних відношень, обмежене).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алексієнко 1988 – Алексієнко Л. А. Семантика і засоби мовної категорії модальності // Українське мовознавство: Респ. міжв. наук. зб. – К., 1988. – Вип 15. – С. 98 – 104.
 Безпояско, Городенська 1987 – Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
 Загнітко 1996 – Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія. – Донецьк, 1996. – 437 с.
 Лайонз 1978 – Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
 Почепцов 1978 – Почепцов О. Г. Семантична структура питального речення // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 69 – 72.
 Сучасна 1972 – Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Микола Степаненко – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Наукові інтереси – проблема взаємодії формально-граматичної і семантичної валентності у формуванні й вираженні обставинних відношень у структурі простого речення.

О СООТНОШЕНИИ РАЗНОУРОВНЕВЫХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОЙ ОЦЕНКИ ИСТИННОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Людмила Кулешова (Черкасы)

У статті аналізується співвідношення лексичних, синтаксичних та текстово-мовленнєвих засобів модальної оцінки істинності. Виявлена базова модальність, виражена розповідними реченнями з неспеціалізованою лексикою. Простежена її модифікація під впливом модальної лексики, синтаксичних конструкцій та мовленнєвих ситуацій.

The article analyses the relations between lexical, syntactical and textual means of truth evaluation. The basic truth modality level is defined as represented by the propositions with unspecialized lexical means. The modification of the

modal truth meaning due to the impact of modal words and word groups, sentence constructions and speech factors is viewed.

Языковая модальность – явление одновременно дискуссионное и достаточно подробно описанное в лингвистической литературе. Модальность – в соответствии с наиболее общим, на наш взгляд, определением – понимается как система языковых средств, выражающих точку зрения говорящего на содержание высказывания [Теория функциональной грамматики 1990: 67 – 68]. Детальное описание средств выражения модальности в русском языке предпринято, начиная с классической работы В.В.Виноградова [1975: 53 – 87]. Из недавних исследований отметим работы “Актуальные проблемы модальности в современном русском языке” и “Категория модальности, её объём и средства выражения в современном русском языке” [Немец 1991; Хрычиков 1992]. Выделяются лексические и синтаксические средства выражения модальности. Кроме того, можно выделить такие средства, которые связаны с контекстами высказывания, т.е. с текстом или речевыми ситуациями.

Работы, посвящённые языковой модальности, как правило, перечисляют и описывают средства её выражения, рассматривают их семантику, группируют их в пределах тех или иных значений. На периферии без внимания остаётся взаимодействие равноуровневых средств и их функциональные отношения. Задача данной статьи – обозначить подход к проблеме такого взаимодействия и выявить некоторую схему отношений средств выражения модальности.

Точка зрения говорящего на соответствие содержания высказывания критерию истинности, безусловно, относится к модальным языковым явлениям. Однако лишь в немногих работах [Грепл 1978; Теория функциональной грамматики 1990] признаётся существование особой модальности истинности. Видимо, над лингвистами довлеет логическое понятие модальности. Предметом же модальной логики является не истинность вообще, а истинность особого типа суждений: возможности, необходимости и некоторых других.

Однако, на наш взгляд, существует принципиальное различие между истинностью как модальным явлением естественного языка и истинностью как логической категорией. С точки зрения логики, истинность – это отношение между языковой единицей и выражаемой ею реальностью. С точки зрения языковой модальности, истинность – это оценка говорящим языкового или внеязыкового объекта, т.е. отношение между говорящим и указанными объектами, а также между говорящим и внутренним отношением последних между собой. Лингвиста, в общем-то, не должно интересовать, является ли высказывание истинным “само по себе”, его интерес в том, считает ли высказывание истинным говорящий. В таком аспекте мы будем рассматривать соотношение средств выражения модальности истинности в русском языке.

Известно, что модальная оценка истинности может не иметь эксплицитного выражения. К таким немаркированным элементам модального поля истинности (или достоверности, что, на наш взгляд, не меняет сути дела) относят повествовательные предложения, имеющие значение констатации чего-либо [Теория функциональной грамматики 1990: 157]. Понятно, что другие оттенки истинности определяются через отношение к данному значению. Остаётся нерешённым вопрос, что является носителем значения истинности в истинностно немаркированном высказывании?

Мы разделяем убеждение Е. В. Падучевой в том, что значение текстовых единиц композиционно, т.е. значение целого строится из значений частей, значение предложения – из значений отдельных слов, в него входящих [Падучева 1999: 3]. Отметим далее, что любое лексическое значение включает явление денотации, иначе говоря, информирует о том, что существует, притом действительно, несомненно существует некий объект, обозначенный данной лексической единицей. Что бы ни обозначал языковой знак, он соответствует тому, что он (с точки зрения говорящего) обозначает. Употребляя знак, мы *настаиваем на существовании* денотата и на *соответствии* знака денотату. Этот дополнительный, но необходимый элемент значения присущ всем полнозначным лексическим единицам. Представляется, что он выступает в качестве источника имплицитной истинностной оценки в модально немаркированных высказываниях.

Если имплицитные модальные значения истинности лексических единиц не подвергаются изменению в составе предложения – а предполагается, что так и происходит в повествовательных предложениях, констатирующих факты, – то мы имеем “нулевой”, “фоновый” уровень модальности истинности. Поскольку связь слов с денотатами в истинностно-модальном смысле положительная, то фоновое значение модальности истинности есть утверждение истины чего-либо. В высказывании: *Идёт дождь* имплицитно утверждается истинность, т.е. существование объектов – вещи (дождя), процесса (идти), их связи, а также истинность самого высказывания. На связь экзистенциального значения с истинностной оценкой указывает В. В. Гуревич [Гуревич 1998: 34]. Отмечая “обязательное присутствие в любом нашем высказывании пресуппозиции существования того объекта (явления), которому мы нечто предсказываем”, он обращает внимание на то, что “всякая пресуппозиция существования какого-либо явления или объекта включает в себя компонент *говорящий считает истинным, что...*”.

Помимо прочего, мы наблюдаем здесь существенное расхождение между модальной и логической истинностью. С точки зрения последней, утверждение может быть истинным или ложным. С точки зрения первой, любое утверждение истинно, если в нём не высказывается обратное.

Итак, средствами выражения фоновой модальной оценки истинности можно считать неспециализированную полнозначную лексику. Существует и специализированная лексика с основным для неё значением истинности (действительности, достоверности). В русском языке к ней относятся модальные слова и словосочетания (*действительно, правда, на самом деле, верно, впрямь, точно, явно, определённо, конечно, безусловно, несомненно, бесспорно, кажется, вроде бы, как будто, вероятно, возможно* и др.); модальные частицы (*разве, неужели, да, же, вряд ли, едва ли, ну уж* и др.); модальные глаголы и предикативы (*мочь, можно, должен* и др.) [Теория функциональной грамматики 1990; 159, 168 – 169]. Сюда же следует отнести эпистемические глаголы знания и мнения (*знать, думать, полагать, верить, сомневаться, считать* и др.) и близкие к ним по значению глаголы (*видеть, замечать, понимать, ожидать, надеяться, бояться* и др.), а также наречные словосочетания с эпистемическим значением (*к сожалению, как ни странно, к моему удивлению* и др.) [Иоанесян 1989: 116].

Все эти разнообразные специализированные лексические средства, образуя эксплицитный модус высказывания, взаимодействуют с уже существующим фоновым истинностным модальным значением, выраженным неспециализированной лексикой диктума, и потому не создают, а подтверждают, отрицают, усиливают, ослабляют, корректируют, дополняют уже имеющуюся модальную оценку. Можно отделить модус высказывания, оставив только диктум, без ущерба для осмысленности предложения, при этом, возможно, изменится, но не исчезнет модальное значение истинности. Высказывание, ограниченное диктумом, будет утверждением истинности чего-либо. На эту оценку как бы “наслаивается” значение модуса. Справедливо поэтому назвать его лексические компоненты модальными модификаторами.

Возьмём для примера приводившееся уже высказывание: *Идёт дождь*. Каковы возможные модальные модификации утверждения о действительности данного события? Возможно усиление истинности (*Действительно, идёт дождь*); ослабление истинности (*Сомнительно, что идёт дождь*); отрицание истинности или утверждение ложности (*Неверно, что идёт дождь*). Возможно одновременное усиление (подтверждение) истинности и внесение дополнительных оттенков значения – эмоциональных (*Хорошо, что идёт дождь*); коммуникативных (*Действительно, идёт дождь* – как реакция на возражение, по поводу сделанного раньше утверждения) и т. д. Заметим, что дополнительные (эмоциональные, коммуникативные) и основные модальные значения представляют собой неразрывное единство. Эмоциональная или коммуникативная реакция здесь является формой выражения истинности, своего рода эмоциональной или коммуникативной истиной.

Следует также обратить внимание на то, что фоновое значение истинности не заменяется на значения, вносимые модальными модификаторами, а сосуществует с ними. Отрицая пропозицию *P*, мы указываем, что *существует* некое *P*, которое мы отрицаем; ослабляя оценку истинности, мы указываем на *существование P*, в котором мы сомневаемся; усиливая оценку истинности, мы указываем, что *P*, которое *существует*, существует (помимо этого) действительно, не вызывая сомнений. С другой стороны, фоновое значение, как мы видим, здесь уже не является основным, основное модальное значение переходит к модусу высказывания.

Синтаксические средства выражения модальности достаточно разнообразны. В языковедческой литературе в качестве таковых выделяются типы синтаксических конструкций по цели высказывания (вопросительные, повествовательные, побудительные, оптативные), состав предложения, порядок слов, интонация [Хрычиков 1992 184 – 189]. Посмотрим, как модифицируется истинностная оценка диктума в зависимости от синтаксических факторов. Повествовательные предложения-утверждения, как уже отмечалось, выражают немаркированную модальную оценку, имеющую позитивный характер (*Идёт дождь*). Непрямое и несколько ослабленное отрицание истинности положения дел выражают условные синтаксические конструкции с применением сослагательного наклонения (*Если бы шёл дождь, мы бы остались дома*).

Может ли передаваться семантика истинности вопросительными предложениями? Исследователями отмечается, что в русском языке существуют удостоверительно-вопросительные предложения *правда ли, что...? верно ли, что...?*, которые направлены на выявление достоверности информации или сформированной на основе этой информации гипотезы [Теория функциональной грамматики 1990: 161] (для нашего примера – *Правда ли, что идёт дождь?*). Представляется, что в любом вопросе заключена косвенная оценка истинности заданной информации как возможной.

Порядок слов также влияет на модальное значение истинности. Сравним предложения: *Идёт дождь; Действительно, идёт дождь; То, что идёт дождь, действительно*. В первом случае имеется простое утверждение истинности факта. Во втором случае речь идёт об усиленной оценке истинности, о волеизъявлении говорящего в подтверждении факта. В третьем – о реальном, неиллюзорном характере факта. Как и в других приведённых случаях, синтаксически обусловленный элемент истинностного значения здесь “наслаивается” на лексическое значение. При любом видоизменении синтаксической конструкции сохраняется не только пропозитивное содержание, информация о данном факте, но и обусловленная набором лексических средств модальная оценка его истинности.

Несомненно, что контекст влияет на модальность высказывания. В качестве контекста может выступать речевая ситуация. По мнению И. Б. Шатуновского, в зависимости от соотношения компонентов речевой ситуации типами высказываний, описывающих действительность, оказываются *утверждения, сообщения, констатации* и т. д.

Для утверждений релевантна ситуация, когда говорящий убеждён в соответствии пропозиции действительности, но понимает, что адресат может быть в этом не убеждён. При сообщении соответствие пропозиции действительности является презумпцией, предполагается также конкретный адресат, передача которому пропозиции является целью сообщения. Спецификой констатации является то, что к презумпции в ней относятся не только соответствие пропозиции действительности, но и сама пропозиция (Шатуновский 1995: 158 – 165).

Очевидно, что значение утверждения, сообщения или констатации факультативно для данного высказывания. Один и тот же комплекс лексем или одна и та же синтаксическая конструкция в разных речевых ситуациях может играть роль утверждения, сообщения, констатации и т. д. Например, вопрос *Верно ли, что идёт дождь?* может требовать утверждения, когда он обращён по какой-то причине к незнакомому человеку в неопределённой ситуации, но в ситуации ожидания этого явления и обращённый к несомненно компетентному лицу он приобретает смысловой оттенок вопроса, вызывающего сообщение. Поэтому контекстно-коммуникативный компонент оказывается третьим уровнем, модифицирующим и усложняющим лексико-синтаксическую модальную оценку истинности.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Виноградов 1975 – Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Виноградов В.В. Избранные труды. – М.: Наука, 1975. – С. 53 – 87.
- Грепл 1978 – Грепл М. О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии – М.: Прогресс, 1978. – С. 277 – 301.
- Гуревич 1998 – Гуревич В. В. О “субъективном” компоненте языковой семантики // Вопросы языкознания. – 1998. – № 1. – С. 27 – 35.
- Иоанесян 1989 – Иоанесян Е. Р. Проблемы эпистемического согласования // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М.: Наука, 1989. – С. 116 – 133.
- Немец 1991 – Немец Г. П. Актуальные проблемы модальности в современном русском языке – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1991. – 187 с.
- Падучева 1999 – Падучева Е. В. Принцип композиционности в неформальной семантике // Вопросы языкознания. – 1999. – № 5. – С. 3 – 23.
- Теория функциональной грамматики 1990 – Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
- Хрычиков 1992 – Хрычиков Б. В. Категория модальности, её объём и средства выражения в современном русском языке. – К., 1992. – 213 с.
- Шатуновский 1995 – Шатуновский И. Б. Коммуникативные типы высказываний, описывающих действительность // Логический анализ языка. Истина и истинность в культуре и языке. – М.: Наука, 1995. – С. 158 – 165

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Кулешова – аспірантка кафедри загального і російського мовознавства Черкаського державного університету ім. Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси – проблеми мовної модальності, проблеми мови науки.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ И ЧЛЕНЫ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Татьяна Сазыкина (Одесса)

Синтаксичні структури простого англійського речення дають змогу виділити його головні та другорядні члени. Автор виділяє обов'язкові та факультативні члени речення на основі філософського розуміння процесів і відношень у матеріальному світі та їх відображення у мові.

The article deals with the problem of establishing the primary and secondary members of the simple English sentence on the basis of the syntactic structures. The obligatory and optional members are specified due to the philosophical analysis of the processes and relations of the material world reflected in the language.

Традиционно члены предложения определяются как слова, входящие в состав предложения и отвечающие на какой-нибудь вопрос. Проф. Б. А. Ильиш, отмечая, что классификацию членов предложения можно считать установленной, перечислил, кроме подлежащего и сказуемого, второстепенные и зависимые члены предложения – дополнение (прямое, косвенное и предложное), определение и обстоятельство. Однако, он отметил, что в грамматической теории второстепенных членов предложения много слабых мест [Plyish 1971: 198, 211]. Проф. Е. В. Кротевич также отмечал нерешённость проблемы второстепенных членов предложения [Кротевич 1954: 7]. Л. С. Бархударов в монографии к своей докторской диссертации пришёл к выводу о том, что модель членов предложения лишена строго научного критерия и является, по крайней мере в её нынешнем виде, совершенно непригодной для целей научного анализа структуры предложения [Бархударов 1966: 18]. Проф. В. Н. Мигирин, разделяя вышеизложенную точку зрения, отмечал, что существующая классификация членов предложения и типов связи основана на смешении логических и грамматических абстракций, специфики связей и специфики связанных явлений. Существующая классификация представлялась ему чрезвычайно упрощённой [Мигирин 1973: 113].

Исходя из общепризнанной классификации четырёх основных синтаксических структур простого предложения современного английского языка (структуры предикации, комплементации, модификации и координации), перейдём к попытке выделения членов предложения. Начнём с элементарного предложения: *Languages change* (R.Wardhaugh) = S + P. Это синтаксическая структура предикации, два члена которой – подлежащее и сказуемое – являются обязательными конститuentами предложения. Теперь несколько усложним эту элементарную конструкцию: (а) *All languages change* (V.Fromkin). Здесь: *languages* – собственно подлежащее – головной член структуры модификации; *all* – его модификатор; *change* – сказуемое: M + S proper + P. Рассмотрим: (б) *Languages are continuously changing* (E.Espet). Здесь: *languages* – подлежащее; *are changing* – сказуемое – головной член структуры модификации; *continuously* – его модификатор: S + P1 + M + P2. Как видим, структура модификации даёт ещё один член предложения – модификатор (M). В традиционной грамматике модификатор в предложении (а) называется определением (A), а в предложении (б) – обстоятельством (D). Четыре из пяти традиционных членов предложения, а именно S, P, A и D представляют собой, таким образом, различные конститuentы двух синтаксических структур – структуры предикации (S, P) и структуры модификации (M: A, D).

Рассмотрим следующее предложение: *Languages change their form* (E.Cross) = S + Vc + Co(=O). В данном предложении: *languages* – подлежащее; *change* – комплементируемый глагол (Vc); *their form* – комплемент (Co=O), причём *their* – модификатор – определение к главному члену *form*. Вся структура *change their form* – структура комплементации, являющаяся в то же время и группой сказуемого. Таким образом, все пять традиционно выделяемых членов предложения – S, P, O, A, D – являются различными конститuentами синтаксических структур предикации, комплементации и модификации.

Проанализируем статус комплементируемого глагола Vc как члена предложения. В большинстве лингвистических исследований глагол в предложениях последнего типа считается сказуемым. Некоторые учёные, однако, в состав собственно сказуемого включают и дополнение. Мы придерживаемся того мнения, что структура предикации, взятая в целом, соотносится через сознание человека с содержанием конкретных процессов реального мира и, следовательно, передаёт и некоторый элементарный здравый смысл. Если из предложения *Languages change their form* удалить компонент *their form*, то оставшаяся часть – *languages change* – элементарную мысль со здравым смыслом передаёт, но смысл этого отрезка отличается от смысла исходного предложения, ср.: “языки изменяются” и “языки изменяют свою форму”. Комплемент *their form* поэтому обязательно входит в состав собственно сказуемого.

Рассмотрим структуру: *He looked. Слово или группа слов, которые необходимо добавить к сочетанию “подлежащее + личный глагол” для того, чтобы выразить элементарную мысль со здравым смыслом, т.е. соотноситься с конкретным процессом, называется “комплементом” (C: восполнитель смысла). Примеры: 1. *He looked older* (J. Chase). 2. *He looked at me* (D. Francis). 3. *He looked about the room* (P. Buck). В примере 1. наличествует субъектный комплемент (Subject complement: Cs), обычно называемый предикативом или именной частью сказуемого; в примере 2. – объектный комплемент (Object complement: Co), дополнение; в примере 3. – адвербиальный комплемент (Adverbial complement: Cd), обстоятельство. В следующем примере: 4. *Fine flakes of snow began to fall* (P. Bonds) присутствует глагольный комплемент (Cv). В символах синтаксические структуры этих четырех предложений имеют следующую поверхностную форму: 1. S + (Vc + Cs)P; 2. S + (Vc + Co)P; 3. S + (Vc + Cd)P; 4. S + (Vc + Cv)P. Часто, однако, комплемент бывает синтаксически сложным и состоит, например, из двух элементарных комплементов: 1. *He poured himself strong tea* (G. Vidal) = S + [Vc + (Co1 + Co2)c]P. 2. *She threw her arm about his neck* (I. Stone) = S + [Vc + (Co + Cd)c]P.

Структура комплементации, следовательно, даёт два новых члена предложения – комплементируемый глагол (Vc) и комплемент (C). Поскольку структура координации новых членов не даёт, то основных членов предложения – пять: подлежащее, простое сказуемое, комплементируемый глагол, комплемент и модификатор. Если детализировать модификатор (определение и обстоятельство) и комплемент (субъектный, объектный, глагольный и обстоятельственный), то всего членов предложения – девять: подлежащее (S), простое сказуемое (Pv), комплементируемый глагол (Vc), субъектный комплемент (Cs), объектный комплемент (Co=O), глагольный комплемент (Cv), обстоятельственный комплемент (Cd), определение (Ma), обстоятельство (Md).

Вьясним теперь, какие члены предложения являются обязательными (obligatory), а какие факультативными (optional). Прежде всего, если говорящий мысленно соотносится с каким-либо конкретным процессом, то при его выражении средствами языка, употребление подлежащего и сказуемого является обязательным. При выражении в речи элементарных процессов, т.е. процессов, презентуемых без каких-либо признаков их компонентов, модификаторы в предложении не употребляются, поскольку они являются необязательными (факультативными) членами предложения. Из пяти основных членов предложения (S, Pv, M, Vc, C) некоторого пояснения требуют лишь элементы, образующие вместе структуру комплементации (Vc и C). Сравним предложения: 1. “*I am alive. I live. I breathe*” (M. Atwood). 2. *She lives in New York* (J. Chase). В первом примере говорящий передаёт сообщение о процессе – состоянии структурой комплементации (Vc + Cs) и глаголом V, а во втором – структурой комплементации (Vc + Cd) с комплементируемым глаголом *lives* и обстоятельственным комплементом (а не обстоятельством, как это традиционно считается). Во втором примере глагол *to live* означает

уже не “to be alive”, а “to have a home in a place” [LDCE 1987]. Следовательно, Vc и C в этих предложениях – обязательные комплементы.

Обязательными являются и комплементы к глаголам, требующим после себя дополнения или комплементы к связочным глаголам: 3. *Vernon hated New York* (L. Fletcher): *Vernon hated. 4. *The weather is good* (A. Trew). Р. Куэрк и С. Гринбаум считают, однако, что в некоторых случаях прямое дополнение может рассматриваться как грамматически факультативное: 1. “*He’s eating* – cf. *He’s eating an apple*” [Quirk 1973: 344]. Мы можем привести и другие подобные предложения: 2. *He smiled at me* (C. Snow): *He smiled* (K. Mansfield). 3. *I nodded to him* (D. Francis): “*Clear so far?* – *I nodded* (Ibid.). Если исходить, как это и делают грамматисты, из того, что предикационно-структурное предложение выражает законченный смысл, то, действительно, во всех этих трех предложениях дополнение факультативно, поскольку предложения *He is eating*, *He smiled* и *He nodded* реально возможны.

Если же исходить из того, что предикационно-структурные предложения соотносятся с содержанием процессов, то эти три отрезка речи выражают различные процессы. В соответствии с философскими убеждениями, процессы представляют движущуюся материю как совокупность изменяющихся во времени вещей (субстанций) и отношений между ними. Процесс означает не только движение как таковое, независимое изменение, но необходимо включает в себя и то, что изменяется, движется, т.е. субстанцию. Совокупность внутренних и внешних свойств субстанции в определенный момент является её состоянием, т.е. способом её существования [Уёмов 1963: 21]. Процесс – это изменение состояний субстанции во времени. Всякий элементарный процесс – это диалектическое целое, состоящее из двух компонентов – фрагмента материи (назовём его “субстанцией”) и изменений в субстанции, происходящих во времени. В первом предложении первого противопоставления глагол *to eat* – необъектный и означает “to take food” (LDCE 1987). Во втором предложении первого противопоставления глагол *to eat* – объектный и означает “to chew and to swallow (food)” [Ibid.]. Всё предложение *He’s eating an apple* соотносится с конкретным процессом – отношением, и компонент Co (=O) в нём является обязательным. Процесс-отношение – это процесс-связь, в котором участвуют различные компоненты предложения. Предложения второго противопоставления означают соответственно: *He gave me a smile* и *He showed pleasure by smiling*, *There appeared a smile on his face*. Соответствующая семантика предложений третьего противопоставления: *I gave him a nod* и *I said “yes” by nodding*.

Таким образом, на уровне языка обязательными компонентами предикационно-структурных предложений являются только подлежащее и сказуемое. Употребление же или неупотребление в речи дополнения обуславливается тем, с содержанием какого процесса соотносится в своём сознании говорящий. Если он не выражает обстоятельственные (*She lives in New York*) и квалификативные (*He is a doctor*) отношения, то употребление дополнения обязательно. При соотносении же с процессами-неотношениями (*He is eating*, *He was angry*) возможность употребления дополнения вообще исключена. Модификатор же вообще является факультативным членом предложения.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бархударов 1966 – Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка. – М.: Высшая шк., 1966. – 199 с.
Кротевич 1954 – Кротевич Е. В. Предложение и его признаки. – Львов: Львовский гос. ун-т, 1954. – 38 с.
Мигирин 1973 – Мигирин В. Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинёв: Штиинца, 1973. – 236 с.
Уёмов 1963 – Уёмов А. И. Вещи, свойства и отношения. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – 184 с.
Ilyish 1971 – Ilyish B. A. The Structure of Modern English. – Leningrad: Prosvetseniye, 1971. – 366 p.
Quirk 1973 – Quirk R., Greenbaum S. A University Grammar of English. – London: Longman Group Ltd., 1973. – 484 p.
LDCE 1987 – Longman Dictionary of Contemporary English. – Harlow: Longman, 1987. – 1229 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Сазикіна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов, докторант 3-го року навчання Одеської державної академії холоду.

Наукові інтереси – проблеми функціональної граматики, граматична семантика.

ФАКУЛЬТАТИВНІ КОМПОНЕНТИ ПРИЧЛЕННОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ, УТВОРЕНІ НА ОСНОВІ ЗВ'ЯЗКУ УЗГОДЖЕННЯ СЛІВ У СУБСТАНТИВНИХ СЛОВСПОЛУЧЕННЯХ

Ніна Кухар (Вінниця)

Статтю присвячено аналізу факультативних компонентів причленної залежності, утворених на основі узгодження у субстантивних словосполученнях.

The article deals with the analysis of the optional components of semi-part dependence based on the sequence in substantive word combinations.

Дослідження структури простого речення у формально-граматичному аспекті (формально-граматичної, позиційної структури речення) передбачає вивчення його структури, що являє собою систему взаємопов'язаних формально-граматичних компонентів, виділених на основі синтаксичних зв'язків у реченні і в словосполученні з урахуванням ієрархії обов'язковості-необов'язковості (факультативності) останніх.

Такий підхід до розгляду структури речення і його компонентів будується на теоретичних засадах українців: О. С. Мельничука, В. М. Русанівського, П. С. Дудика, Д. Х. Баранника, А. П. Грищенка, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, С. Я. Єрмоленко, К. Г. Городенської, А. Й. Багмут, Н. Л. Іваницької, М. Я. Плющ, Н. І. Гуйванюк та ін.

Вивченню формально-граматичного ладу простого речення у зазначеному аспекті присвячена монографія Н. Л. Іваницької "Двоскладне речення в українській мові", в якій автор за спеціально виробленою методикою виділяє систему позицій та субпозицій і дає детальний аналіз компонентів, що їх вони заміщають.

З-поміж усіх факультативних компонентів причленної залежності виділяються компоненти з атрибутивним значенням (атрибути), які утворилися внаслідок транспонування у структуру речення субстантивних словосполучень, елементи яких поєднуються слабким підрядним зв'язком (узгодженням):

У маленькій хатинці, у тихім куточку мати спить і дитина маленька (Леся Українка); *Бовваніє на обрії мурована вена елеватора* (Олесь Гончар); *Дід Овсій за старого чабана, а дівчина ніби підчабанює* (В. Земляк); *Вірити – значить довіряти, значить вірити єдиному слову, кожному погляду і подиху* (Ю. Збанацький).

У таких випадках синтаксично й семантично сутнісним щодо утворення компонентів факультативної залежності виступає стрижневий компонент словосполучення – іменник. Оточуюча людину дійсність, увесь матеріальний світ виступає визначальним фактором функціонування й розвитку мови, побудови кожного конкретного фрагмента висловлювання. Позамовна дійсність (предмети, їх ознаки, дії, стани) об'єктивується насамперед в іменникових, прикметникових, дієслівних словах. Саме вони складають необхідний мовний інвентар, що відтворює позамовну реальність.

Окремо взятою лексемою, наприклад, "машина" ми лише констатуємо засобами мови існування предмета, його субстанцію, не вказуючи на форму, розмір, колір, призначення, відношення до інших предметів.

По суті справи, назвати предмет – це ще нічого не сказати про нього. Але ж машина може бути великою, малою (за розміром), зеленою, синьою (за кольором), легкою, вантажною (за призначенням) і т. д.

Саме слово "машина" є повнозначним (автосемантичним) словом абсолютної семантики в його ідеальному вияві. Порівняйте, наприклад, повнозначні слова "впровадження" – чого? в що? або "розташування" – чого? де?. У процесі відтворення і сприйняття дійсності автосемантичне слово все ж не функціонує ізольовано, за винятком "хіба що непоширеного номінативного речення "Машина". Це слово вступає у різноманітні відношення з іншими словами, утворюючи в такий спосіб побудовані за законами конкретної мови словосполучення: *Легкова машина, біла машина, побита машина, машина з причепом, машина швидкої допомоги*.

Такі субстантивно-ад'єктивні словосполучення типізують процес сприйняття дійсності, відтворені їх засобами мови.

На рівні словосполучення як іменникові, так і прикметникові лексеми служать лексичною номінацією, відрізняючись від конкретно взятого слова лише тим, що в словосполученні виражається конкретизована прикметником номінація.

При транспонуванні словосполучень у реченнєву структуру повнозначні слова, з яких утворилося словосполучення, отримують статус компонентів формально-граматичної структури речення, зберігаючи при цьому семантико-синтаксичні відношення і зв'язки, що їх вони мали в словосполученні.

Загальносемантична ознака іменника – вираження ознаки – поєднується з широким діапазоном можливих синтаксичних зв'язків, що прогнозуються ним, тобто з його синтаксичною активністю. Зрозуміла річ, найбільшу активність у цьому відношенні виявляє дієслово як "найвища, найбільш абстрактна, найбільш гнучка і конструктивна категорія людської мови" [Потебня 1977: 60].

Все ж іменникові словоформи навряд чи можна кваліфікувати як "мертвий матеріал" [Гумбольдт 1984: 60], оскільки уже в словосполученнях вони виявляють такі структурні особливості, які суттєво впливають на утворення компонентів формально-граматичної структури речення. Насамперед це стосується релятивно-абсолютної природи іменників, хоча таке їхнє протиставлення мало впливає на виявлення природи атрибута, що утворився на ґрунті слабого зв'язку узгодження.

Порівняймо, наприклад, речення з атрибутами, залежними від компонентів, виражених абсолютними і релятивними іменниками: *Вклонитися отій солом'яній хаті, і пасіці, й вітрякові, і тим тихим оселям, і жителям на пагорбах, і хрещатому барвінку обабіч твердо витоптаної стежки* (П. Загребельний); *І дальніх арф незнаний перебір поетові торкає душу чулу* (М. Рильський).

Ці типи підрядних словосполучень (субстантивно-ад'єктивних) характеризують такі обов'язкові диференційні ознаки: стрижневим словом у них є іменник, залежним – прикметник; іменник у них може бути словом як абсолютної, так і релятивної семантики; слова в словосполученні поєднуються зв'язком узгодження; при транспонуванні такого словосполучення у речення зберігаються синтаксичні зв'язки між словами і семантико-

синтаксичне (атрибутивне) відношення; словосполучення типізує умови утворення факультативного компонента причленної залежності з атрибутивним значенням (атрибута). Такою умовою утворення і реалізації факультативного атрибута є синтаксичний зв'язок **узгодження**.

В. О. Белошапкова відносить такі компоненти до “неконструктивних”, оскільки вони є найбільш нейтральними до побудови речень, не мають семантики, що могла б розглядатися як складник загальної семантики речення в цілому (на рівні власне-семантичної структури речення) [Белошапкова 1987: 496].

Вибір того чи іншого атрибута зумовлено в основному загальносемантичними особливостями іменників, зорієнтованими на екстралінгвістичну природу останніх.

Так, наприклад, іменник “**око**” типізує сполучальний ряд **колір**, а іменник “**стіл**” – **матеріал, призначення**.

Структурними чинниками, які обов'язково впливають на утворення факультативних атрибутів, утворених на базі зв'язку узгодження, є насамперед здатність іменникової словоформи самостійно (без узгоджуваної з нею прикметниковою, займенниковою чи числівниковою словоформою) називати відповідний фрагмент дійсності. По суті справи, йдеться про загальний підхід до розмежування компонентів формально-граматичної структури речення і виділення з їх складу аналітично виражених структур [Іваницька 1986: 38].

У цьому плані такі компоненти виконують типову для них роль збагачувати, уточнювати, розширювати, конкретизувати чи актуалізувати значення компонентів, від яких вони залежать.

Процедура згорання речення шляхом вилучення атрибутів здебільшого не порушує синтаксичної організації речення, не впливає на склад семантичних компонентів: *Високе небо незнайомого півдня, терпкий аромат близького поля діють на бійців* (О. Гончар). Пор.: *Небо півдня, аромат поля діють на бійців; Великий учений, справжній педагог повторює себе в своїх учнях* (В. Сухомлинський). – *Учений, педагог повторює себе в учнях*.

У синтаксичній структурі речень саме такі компоненти виявляють найвищу частотність уживання, особливо в художньому стилі мовлення. На відміну від інших факультативних компонентів причленної залежності, вони досить часто акумулюють у собі інформативну важливість підпорядковуючого компонента, його виразність, експресивно-стилістичну насиченість і функціональну – семантичну виразність: *Косиць за іскристі, мов з сонця виплетені, коси він назвав свою дружину золотою вербичкою* (М. Стельмах). *Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсіпана сонячним промінням під чистим блакитним небом* (М. Коцюбинський). *Схилилися б над сонною водою беріз плакучих нерухомі віти, у тихий захист вітер би не віяв* (Л. Українка).

Структурний факультативний компонент, що на рівні словосполучення реалізує зв'язок узгодження нерідко виступає обов'язковим семантичним конкретизатором підпорядковуючого компонента формально-граматичної структури речення.

Така закономірність досить часто простежується в факультативних компонентах, виражених прикметниковими формами. Наприклад: *Мак відомий людству з незапам'ятних часів. Його коробочки археологи знаходили, коли розкопували поселення первісних людей. Це – найплодоносніша рослина на Землі* (3 журн.). Усі виділені в тексті прикметники є суттєвими актуалізаторами значень підпорядковуючих іменникових словоформ.

Виділення факультативних компонентів (атрибутів) в їх типовому морфологічному вираженні (прикметниками) нерідко супроводжується певними складностями. Хоча більшість прикметникових форм у присубстантивній позиції утворюють факультативні компоненти, все ж в окремих випадках прикметникові словоформи можуть утворювати обов'язкові компоненти. Це буває тоді, коли прикметник пояснює іменник-девербатив, для якого властивим є проєктування позицій для обов'язкового компонента причленної залежності.

Відповідально ставлення до своїх обов'язків – запорука успішного просування по службі. (3 газ.) – Пор. *відповідально ставитись*: Прикметникова форма виявляється не тільки семантично вагомим елементом, але й часто утримує на собі зміст усього аналітично вираженого компонента, в якому значення іменника нейтралізується. *Придержати язика вчасно – то нелегка річ* (П. Панч) – *Придержати язика вчасно – нелегко*; *Мої земляки – люди тихі, спокійні, працьовиті, співучі і добрі серцями* (Ю. Збанацький). Цікавим є випадок абсолютної надлишковості окремих іменникових форм у структурі речення. Вони позначають засіб дії, і їх вживання без узгоджуваних прикметникових форм неможливе: *Мати увечері своїм пестливим голосом нашепче дитині про любов до всього живого* (П. Мирний) (*пестливим голосом – пестливо*); *Бездумні роси на траві поблидлій живуть життям ритмічним і легким* (М. Рильський) (*життям ритмічним і легким – ритмічно і легко*).

Оскільки в українській мові переважна більшість факультативних компонентів утворюється із транспонованих у речення субстантивних словосполучень, елементи яких поєднуються слабким зв'язком узгодження, то такі компоненти можуть кваліфікуватись як типові синтаксичні вияви факультативних формально-граматичних компонентів причленної залежності.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Белошапкова 1987 – Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Высшая шк., 1987.
Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992.
Витхованець 1983 – Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983.
Гумбольдт 1984 – Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.

Дудик 1998 – Дудик П. С. Словосполучення в українській літературній мові. – К., 1998.
Загнітко 1993 – Загнітко А. П. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого речення. – Донецьк, 1993.

Іваницька 1986 – Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986.

Потебня 1977 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2.

Чеснокова 1980 – Чеснокова Л. Д. Связи слов в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ніна Кухар – аспірантка кафебри української мови Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові інтереси – граматики української мови.

ПРАГМАТИЧНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ

Анатолій Загнітко (Донецьк)

Розглядаються особливості структури мовленнєвого акту, з'ясовуються параметри локуції, ілокуції та перлокуції в ньому. Простежено статус інцейних компонентів у структурі мовленнєвого акту та їх значущість щодо комунікативно-ситуативного навантаження речення. Визначено основні прагматичні типи українських речень, виявлено корелятивність кожного з них з відповідним типом мовленнєвого акту.

In the article the author considers features of structure of the speech act, clarifies parameters of locution, illocution and perlocution in it. The contributor also tracks the status of intensional components in structures of the speech act and their significance in relation to communicative-situative loading of sentence. The writer determines main pragmatic types of the Ukrainian sentences and reveals complementarity of each of them with the appropriate type of the speech act.

Загальноприйнятим стало визначення прагматики як лінгвістичної дисципліни, "... яка вивчає використання та функціонування мовних знаків у мовленнєвій комунікації; ... вимір формування мовних висловлювань, що визначається функціональними особливостями партнерів у мовленнєвому акті" [Штерн 1998: 250]. У такому разі прагматика безпосередньо пов'язана з теорією мовленнєвих актів, яку активно опрацьовували у 60-70 роки ХХ століття Дж. Остін, Дж. Серль, З. Вендлер. Саме у мовленнєвому акті найповніше виявляється функція мови як вияву цілеспрямованої поведінки, що відповідно становить оптимальне поєднання мови і дії. За Л. Вітгенштейном, мова значною мірою залежить від правил та конвенцій її уживання. Похідним такого тлумачення слід вважати тлумачення значення висловлення відносно прагматичної ситуації (Н. Д. Арутюнова, О. В. Падучева). У межах мовленнєвого акту Н. Д. Арутюнова вирізняє чотири прагматико-функціональні центри: 1) проблеми мовця, 2) проблеми адресата, 3) проблеми відношення між партнерами комунікації, 4) проблеми, визначувані самою ситуацією спілкування [Арутюнова 1990; Арутюнова 1990 І; Арутюнова, Падучева 1985]. Кожен центр пов'язаний з певними поняттями, які відображають його сутність і через які можна окреслити його схему. Так, для мовця визначальними є поняття: а) мети висловлення; б) мовленнєвої тактики (побудова висловлення відповідно поставлених завдань) і типу мовленнєвої поведінки; в) постулатів комунікації (інформативності, істинності, релевантності, ясності – за Г. П. Грайсом [Grice 1968; Grice 1969; Grice 1975]); г) віднесеності мовних виразів до предметів дійсності, що впливає з намірів мовця; д) прагматичних пресупозицій (оцінка фонду знань адресата, рівня його інформованості, ступеня інтересів, емоційного та психологічного стану, здатності сприймати і розуміти повідомлюване адресатом); а для адресата пріоритетними постають: а) інтерпретація повідомлення у мовленнєвому акті; б) типи мовленнєвої реакції; в) зміна емоційного стану адресата внаслідок повідомлення мовленнєвого акту (перлокутивний ефект, за Дж. Остином). Щодо відношень між учасниками комунікації важливими виступають: а) самі форми мовленнєвого спілкування; б) застосовувані етикетні форми мовлення; в) соціально-регулятивний статус учасників мовленнєвого акту (пор. прохання, наказ та ін.); при аналізі самої ситуації спілкування чинними є: а) встановлення напрямів інтерпретації дійсних знаків "тут", "тепер", "цей"; б) вплив мовленнєвої ситуації на тематику і форми комунікації (пор. типовість тем і форм бесід на дні народження, засіданні педагогічної ради, на прийомі у лікаря і под.) тощо. Мовленнєвий акт таким чином репрезентується як трьохрівнева структура, в якій вирізняються *локутивний*, *ілокутивний*, *перлокутивний* акти. "Мовленнєвий акт у відношенні до використовуваних у його площині мовних засобів виступає як *локутивний* акт" [Кобозева 1986: 13], а маніфестована мовленнєвим актом мета й умови реалізації цієї мети становлять специфіку *ілокутивного* акту. Орієнтація мовленнєвого акту на досягнення певних результатів відображає його *перлокутивність*.

Акт мовлення як такий ґрунтується на вимові мовцем речення у ситуації безпосереднього спілкування з адресатом. Визначення напрямів та закономірностей актуалізації речення, що становить суть мовленнєвого акту, постає одним із визначальних завдань встановлення прагматичних типів речення. При визначенні цих типів можна орієнтуватися на статичну або динамічну сфери спілкування. Статичний підхід дозволяє значною мірою абстрагуватися від динамічної природи спілкування й зосередитися на класифікації дієслів – предикатів (за Дж. Остином [Остин 1986: 22 – 28]), які "позначають дії, витворювані при говорінні, і які можуть використовуватися для експлікації сили висловлення – ілокутивні дієслова" [Кобозева 1986: 18], хоча такий

підхід завжди буде орієнтований на національно-мовну специфіку, відображати особливість власне – мовних засобів реалізації потенціалу ілокутивності. Ілокутивні ж акти є реальністю мовленнєвого спілкування і тому не залежать від конкретної мови та й самих ілокутивних дієслів, які постають реальністю конкретної мови.

Врахування цілого ряду ознак (Дж. Серль вирізняє їх 12 [Серль 1986, 170 – 194; Серль 1986 I: 195 – 221; Серль 1986 II: 151 – 169]) ілокутивних актів приводить до створення ємної класифікації цих ілокутивних актів. Цікавим є те, що при розгляді ілокуції Дж. Серль враховує відношення акту до попереднього дискурсу. Саме цей чинник суттєво впливає на комунікативні наміри мовця і на розпізнавання останніх адресатом. Створення такої класифікації речень на ґрунті визначених типів ілокутивних актів, поза всяким сумнівом, репрезентуватиме наступний рівень оптимального врахування інтенцій мовця (адресанта) та усіх інформативних, емоційних, психологічних площин, уміщених у реченні. Така класифікація повинна оптимально враховувати інтенції адресанта й закономірності їх сприйняття адресатом, що нашою проблемою є проблема конвенційності. Це стане можливим за умови виділення найбільш загальних прагматичних типів речень, у межах яких вичленовуватимуться підтипи, розряди і под., з метою створення цілісної картини функціонального співвідношення речення з усіма чотирма концентрами, колом їх проблем.

Вивчення прагматики речень становить важливу сферу мовних знань, оскільки володіння мовою передбачає не тільки вміння конструювати речення (мовна компетенція), але й вміння правильно використовувати речення в мовленнєвих актах для досягнення відповідного комунікативно-функціонального ефекту та результату (комунікативна компетенція). Речення розрізняються комунікативною інтенцією, при цьому під комунікативною інтенцією мається на увазі притаманна кожному реченню спрямованість на розв'язання певного мовного завдання спілкування комунікативна інтенція співвідноситься з адресантом мовлення, оскільки він на самому початку враховує кортеж мовленнєвого спілкування, мету повідомлення, оптимальну його дієвість тощо. В силу цього варто говорити про комунікативно-інтенційний зміст речення, оскільки останній: 1) актуалізується тільки в умовах мовленнєвого спілкування, 2) співвідноситься з певною множинністю реакцій, що перебуває поза межами речення. Цією множинністю, або сутністю, постає мовленнєва або інша реакція адресата (така реакція може привести до видозміни статусу учасників комунікації: адресант стає адресатом, а адресат виступає адресантом), регулярність зв'язку якої з реченням певного комунікативно-інтенційного змісту дозволяє диференціювати речення за комунікативною інтенцією. Комунікативно-інтенційний зміст – необхідна й обов'язкова ознака кожного речення. Без нього немає речення як одиниці синтаксису. Підтвердженням цього може бути різниця між спонукальним і питальним реченнями. Таким чином, можна чітко простежити співвідношення комунікативно-інтенційного змісту речення з особливостями його будови і самого порядку елементів у його структурі. Диференціація речень в аспекті цього змісту безпосередньо пов'язана зі способами використання й ефектом знаків, вивчення яких і являє собою предмет прагматики. Відповідно і типи речень за комунікативно-інтенційним змістом слід назвати прагматичними. При визначенні прагматичних типів речень необхідним постає врахування намірів мовця (інтенцій), адже, за Г. П. Грайсом [Grice 1968: 377 – 388], суб'єктивне значення висловлення виступає наміром мовця (адресанта) отримати за його допомогою певний результат, завдяки усвідомленню адресатом цього наміру. Щодо інтенційного виміру ілокутивного акту, то тут чітко виявляється спрямованість прагматичних типів речень.

Інтенційному (суб'єктивному) аспекту протиставлений конвенційний (об'єктивний), оскільки для вияснення останнього недостатньо тільки власне-мовних конвенцій для пояснення творення і сприйняття мовленнєвого акту. Адже те саме речення *Я прийду до тебе на роботу* може бути використане мовцем (адресантом) з різними намірами – просто проінформувати адресата, випередити його певну дію, застерегти від певних вчинків тощо. В цьому разі слід говорити про різні ілокутивні акти: повідомлення, попередження, погроза, водночас адресат усвідомлює, який ілокутивний акт має на увазі адресант. З метою чіткішого пояснення природи ілокутивного акту Дж. Серль увів поняття правила, замінюючи ним поняття конвенції. Звідси прекрасно встановлюються відповідні регулятивні (упорядковують форми поведінки співрозмовників, які існували до них) і конститутивні (не просто регулюють спілкування, але й створюють нові форми поведінки комунікантів, пор. правила різноманітних ігор) правила. Це й дозволяє розглядати семантику мови як ряд конститутивних правил, тому "...ілокутивні акти суть акти, здійснювані згідно з цими наборами конститутивних правил" [Серль 1986 II: 155].

Кожне речення реалізується в тих чи інших мовленнєвих актах, що пов'язані з різними комунікативними настановами міжособистісного спілкування. Мовленнєві акти чітко окреслені і визначені суспільною практикою. Для кожної мови властивим постає особливе вираження тих чи інших типів мовленнєвих актів, при цьому в одній мові на позначення певного мовленнєвого акту наявне одне-два дієслова, а в іншій їх надзвичайно багато. Так, Дж. Остин стверджує, що в англійській мові існує понад тисячу дієслів та інших виразів для найменування різновидів мовленнєвої діяльності: *to accuse, to bet, to bless, to boast, to entreat, to express intention, to tament, to pledge, to postulate, to report, to request, to vow, to welcome* та ін. [Остин 1986: 22 – 130], в українській мові таких лексем орієнтовно нараховується близько 1200: *говорити, розмовляти, балакати, лопотати, телготати, телготіти, терготіти, терготати, джерготати, джерготіти, джеркотати, джеркотіти, шварготіти, шваркотати, цвенькати, казати, промовляти, проказувати, вимовляти, мовляти* і под.

Речення, які є засобом реалізації відповідного мовленнєвого акту, співвідносні з певною комунікативною інтенцією мовця. Вимовляючи *Я прийду* як просто констатацію планованої до виконання у майбутньому дії, як обіцянку, як погрозу або попередження, мовець щоразу вимовляє речення з різною метою. У цьому разі неоднакові реалізації відрізняються одна від одної ілюктивною силою, орієнтованою на усвідомлення і сприйняття такої конвенційності адресатом.

Локутивна сила речення міститься в його когнітивному змісті. Прикладом вияву тільки локутивної сили речення може бути його вимова заради самої вимови, при роботі над удосконаленням власної вимови. У реальному ж спілкуванні реалізація речення безпосередньо пов'язана з наданням йому ілюктивної сили. Доцільно при дотримуванні необхідних умов реалізації речення говорити про перлокутивний ефект речення-висловлення. Так, перлокутивним ефектом речення *Сперечаюся* виступає стан співрозмовника, який можна передати конструкціями *знаходжуся / перебуваю в суперечці / переконую* (*Чув якось раз, як суперечилася стражницька жінка з простими жінками – її сусідками* (Панас Мирний)) та ін.

Головним для віднесення речення до того чи іншого прагматичного типу виступає характер домінуючого прагматичного компонента, який у цьому разі визначається за **комунікативно-інтенційними** параметрами. Пропозиція може бути тотожною в різних за комунікативною інтенцією реченнях. Зміст прагматичного компонента, очевидно, можна умовно окреслити як поєднання "*Я (таким чином, цим) + дієслово, що визначає ілюктивну силу висловлення + адресат*". Дієслово, що характеризує реалізоване в мовленнєвому акті відношення між адресантом й адресатом, інколи називають перформативним. Термін перформатив увів Дж. Остін для визначення таких речень-висловлень, вимова яких еквівалентна виконанню дії, названої у висловленні формою дієслова 1-ої особи однини теперішнього часу активного стану індикатива. Так, *Я обіцяю, дякую, вітаю* та ін. і є актами обіцянки, подяки, привітання. Цим перформативи відрізняються від констативів, які описують ситуацію, повідомляють про дію: *Я обіцяв, дякував, вітав* та ін. – це повідомлення про дії мовця. Перформативами називаються дієслова мовленнєвої діяльності у формі 1-ої особи однини теперішнього часу, які експлікують ілюктивну силу речення-висловлення у загальноприйнятих правилах у межах національно-мовної картини світу. Прийняття за основу певних типів ситуацій, рольових статусів учасників комунікативного кортежу та спеціалізованість цілого ряду мовних засобів на вираженні тих чи інших комунікативних інтенцій (мовні засоби поєднуються з паралінгвістичними), логічно приводить до розрізнення таких прагматичних типів речень: 1) констатив, 2) промісив, 3) менасив, 4) перформатив, 5) директив (ін'юнктив і реквестив), 6) квеситив.

Комунікативно-інтенційним змістом констатива є твердження: *Земля крутиться. Сонце світить* (*Хай собі кружляє, обертається, Хоч круг лампочки, земля стара* (М. Рильський)). Для констативів неприйнятною є форма питання або спонування, оскільки останні несумісні з прагматикою констатива.

Промісив безпосередньо пов'язаний з реченнями-обіцянками, основним комунікативно-інтенційним змістом яких виступає віднесення дії до майбутнього. При цьому автор висловлення виступає гарантом реальності обіцяного: *Я прийду коли-небудь. Я напишу. Я зателефоную. Я це обов'язково зроблю* (Микола:) *Не переживай ти так, я досить швидко прийду до тебе* (А. Яна).

Комунікативно-інтенційним змістом менасивів є погроза. Якщо у промісивах адресат зацікавлений у реалізації названої адресантом дії, то в менасивах адресат не зацікавлений у реалізації того, про що йде мова у реченні-висловленні: *Я тобі покажу, як красти квіти* (О. Слісаренко).

Перформативний тип речень окреслює речення-висловлення, в яких дія, названа дієсловом-присудком, дорівнює самій дії: *Я дякую вам*. Особливістю перформативів є те, що дієслово перформативного речення не може мати форму минулого, давноминулого або майбутнього часу. Перформативне речення не може бути також заперечним. Не припустимим є включення до перформативних речень модальних компонентів, які допускають нездійснення дії (*Якось я об'ївся нестиглими борівками. Унав, корчить мене, різь у шлунку, прошу в Бога смерті* (Р. Андріяшик)).

Директив – прагматичний тип речення, комунікативно-інтенційним змістом якого є пряме спонування адресата до дії: *Йди сюди, як я кажу! Виходьте зі своїх схованок* (В. Підмогильний). З-поміж директивів слід диференціювати ін'юнктиви, основним змістом яких є суворий наказ адресату, що не передбачає якихось варіантів його відміни: *Негайно перепишіть ці папери і віднесіть у гетьманську канцелярію* (Ю. Мушкетик), та реквестиви, що охоплюють комунікативно-інтенційний зміст прохання. Індексом цих речень можна вважати наявність елемента *просити*: *Я прошу вас це зробити саме так*.

Квеситив – це питальне речення в його традиційному розумінні. Спільним з директивом у квеситива є те, що вони обидва призначені для того, щоб викликати дію адресата. При цьому вони суттєво відрізняються, оскільки директив пов'язаний з категоричністю та комплексом мовленнєвих і немовленнєвих дій, а для квеситива – це тільки мовленнєві дії: *Чи прийдеш ти до мене?*

Виділені прагматичні типи констативів, промісивів, менасивів, перформативів, директивів (ін'юнктивів і реквестивів), квеситивів репрезентують тільки найзагальніші різновиди пристосування речення до умов мовленнєвого акту і реалізацію ним комунікативно-інтенційних параметрів.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Аллен 1986 – Аллен Дж. Ф., Перро Р. Выявление коммуникативного намерения, содержащегося в высказывании // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 322 – 362.
- Арутюнова 1990 – Арутюнова Н. Д. Речевой акт // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 412 – 413.
- Арутюнова 1990 I – Арутюнова Н. Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 389 – 390.
- Арутюнова, Падучева 1985 – Арутюнова Н. Д., Падучева Е. В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика / Сост. и вступ. ст. Н. Д. Арутюновой и Е. В. Падучевой, под общ. ред. Е. В. Падучевой. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 5 – 28.
- Кларк, Карлсон 1986 – Кларк Г. Г., Карлсон Т. Б. Слушающие и речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 270 – 321.
- Кобозева 1986 – Кобозева И. М. “Теория речевых актов” как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 7 – 21.
- Остин 1986 – Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22 – 130.
- Павиленис 1986 – Павиленис Р. И. Понимание речи и философия языка // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 380 – 388.
- Серль 1986 – Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170 – 194.
- Серль 1986 I – Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 195 – 222.
- Серль 1986 II – Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 151 – 170.
- Стросон 1986 – Стросон П. Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой и В. З. Демьянковой, под общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 131 – 150.
- Штерн 1998 – Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки. – К.: “АртЕк”, 1998. – 336 с.
- Grice 1957 – Grice H. P. Meaning // Philosophical Review. – 1957. – 66. – P. 377 – 388.
- Grice 1968 – Grice H. P. Utterer’s meaning, sentence – meaning, and word – meaning // Foundations of Language. – 1968. – 4. – P. 225 – 242.
- Grice 1969 – Grice H. P. Utterer’s meaning and intentions // Philosophical Review. – 1969. – 78. – P. 147 – 177.
- Grice 1975 – Grice H. P. Logic and conversation // Cole P., Morgan J. (eds.). Syntax and semantics, 3: Speech acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41 – 58.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Анатолій Загнітко – доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови Донецького державного університету.
Наукові інтереси – функціональна граматики.

СМЫСЛО – РОЛЕВАЯ И РЕФЕРЕНЦИАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА ПРЕДЛОЖЕНИЙ МОДЕЛИ S[VCo]P (SVO) (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Елена Образцова (Одесса)

На основі зіставлення лексико-граматичних категоріальних характеристик лексем – обов’язкових елементів нееліптичних простих речень з одним додатком встановлюються смисло (“граматично”)-рольові моделі висловлень і виявляється їх співвідносна семантика.

Referential semantics of complete two – member predication structured SVO utterances is ascertained and related to the semantic (“grammatical”) roles models of the same sentences construed on the basis of lexico-grammatical categorial features of the obligatory sentence – elements study.

С целью выявления возможной зависимости порядка следования элементов предложения в его линейной структуре от семантических факторов, которые общепризнанно считаются языковыми универсалиями, предпринята попытка определить смысло-ролевые модели предложений английского, русского и украинского языков и сопоставить их с линейными моделями тех же высказываний и выражаемым ими содержанием.

В рамках настоящей статьи рассмотрим смысловые (семантические) роли Аргументов, реализуемые в простых полноставных повествовательных предложениях соответствующих языков, организованных по линейной модели S[VCo]p (SVO), где S – подлежащее, [V...]p или традиционно употребляемое обозначение (V) – сказуемое, Co – объектный восполнитель лично-глагольного конституента сказуемого (или в традиционных терминах – (O) – дополнение). Выводы базируются на анализе высказываний, отобранных методом сплошной систематической выборки из прозаических аутентичных произведений 20 века, объемом по одной тысяче примеров для каждого из языков.

Исследования на основе английского, немецкого и других языков [например, Образцова 1987, Чумаков 1989, Крыга 1993] показали, что предложения, построенные по данной линейной модели, соотносятся с процессами-отношениями, субстантивными компонентами которых являются субстанции подлежащее и дополнение, а называет эти отношения и относит к конкретному времени протекания – сказуемое. В семантико-ролевом синтаксисе сказуемое принято называть *Предикатом (Predicator)* – это центр высказывания, определяющий распределение семантических (смысловых) ролей Аргументов: *Агенса (Agent)*, *Пациенса (Patience)*, *Место/Локатива (Locative)*, *Экспериментер/Претерпевающий (Experienter)*, *Бенефициент/Бенефициатор (Beneficient)*, *Творительный (Instrumental)*, *Причина (Causative)*. Ф. Палмер такие роли называет грамматическими и противопоставляет их семантическим/смысловым ролям, указывая, что семантических ролей в высказывании в зависимости от лексической семантики слов и личных интерпретаций автора-исследователя может быть множество, поскольку точных маркеров, определяющих семантические роли, практически, нет, в то время как число “грамматических” ролей, имеющих в каждом конкретном языке свои грамматические маркеры, ограничено и поэтому “грамматические” роли могут быть определены с достаточной долей объективности [Palmer 1994; 4 – 10]. Руководствуясь разъяснениями Ф. Палмера, можно понять, что речь идет о грамматической семантике членов предложения, составляющих высказывание, (именно этот аспект грамматики – грамматическая семантика – и является целью и объектом настоящего этапа исследования автора статьи). В результате определения “грамматических” (смысловых) ролей на основе сопоставления лексико-грамматических категориальных характеристик лексем, образующих предложения-примитивы (модели высказываний, включающие только обязательные элементы – то есть те, без которых предложение утрачивает свою структурную и семантическую целостность и перестает соотноситься с тем конкретным элементарным процессом, с которым оно соотносится) предпринята попытка установить смысло-ролевые модели высказываний и определить разновидности процессов, с которыми соотносятся анализируемые предложения линейно-структурной модели **S[VCo]P (SVO)**.

Если для предложений, состоящих из только подлежащего и простого глагольного сказуемого (модель **S[V]p**), при определении смысловых ролей существенными оказываются сами лексико-грамматические категориальные характеристики членов предложения, то для предложений модели **S[VCo]p** – специфика их сочетаемостей. Подавляющее большинство предложений представляют сочетания одушевленное существительное (или местоимение, ассоциируемое с таковыми) + глагол, выражающий целенаправленное действие, + неодушевленное существительное, реализуя в речи самую частотную для данной линейной модели смысло-ролевую модель *Агенса+Предикат+Пациенса* и соотносятся с **процессами – отношениями – действиями**, осуществляемыми субстанцией – подлежащим относительно субстанции – дополнения:

- (1) *Eliot releases the button [Vonnegut]*
- (2) *Слуга подає траву [Хорунжий]*
- (3) *Книги источали острый запах [Паустовский]*

Та же смысло-ролевая модель наблюдается при других сочетаниях категориальных характеристик лексем, функционирующих в высказываниях как подлежащее и дополнение – при обоих Аргументах, ассоциируемых с одушевленными субстанциями и глаголе, выражающем действие:

- (4) *You are hurting me. [Vonnegut]*
- (5) *Вони каламутять усіх [Капельгородський]*
- (6) *Однажды Корольков тоже записывал себя. [Гранин]*
либо – неодушевленными субстанциями и глаголах различной семантики:
- (7) *The odor of burning straw filled the air [J. Carrol]*
- (8) *Ліс розіткнув обліми. [Хорунжий].*
- (9) *Наука не терпит никаких комбинаций [Гранин].*
→ *(отбрасывает, не учитывает их)*
- (10) *Ворони, вІтри, доцІ вибІлили Іх. [Хорунжий]*
→ *(они побілили під дією ворон, вітрів, доців)*
- (11) *Вы угробите всех. [Паустовский].*
→ *(все погибнут из – за вас/ваших действий)*

при одушевленном существительном – подлежащем и неодушевленном существительном – дополнении, но глаголе “умственной активности” или глаголе, выражающем отношения принадлежности:

- (12) *Я пригадую закінчення діїства [Хорунжий]*
- (13) *Ты никогда не забудешь этого [Семенов]*
- (14) *I know that. I realise that [Hailey]*

И даже с подлежащим-неодушевленной субстанцией при одушевленной субстанции-дополнении, а глаголы, как правило, обозначают воздействие на психологическое, эмоциональное состояние:

- (14) *The truth of it stunned them both [Vonnegut]*
→ *(they were stunned by the truth of it)*
- (15) *Такий порядок драмує природнього селянина [Капельгородський]*

(16) *Судьба играет человеком. Вот что мучило его* [Гранин]

хотя частотность таких конструкций значительно ниже – они составляют не более 15 % от соответствующих языковых выборов данной модели.

С точки зрения референциального синтаксиса, высказывания, аналогичные вышеприведенным, соотносятся с различными процессами, а не только с **процессами-отношениями-действиями** (1 – 8); **процессами-отношениями-состояниями отношений между субстанциями-подлежащим и дополнением** (14) или изменениями таких отношений (12 – 13); **процессами-отношениями-изменениями состояний субстанций**: дополнения в результате действий подлежащего (10, 11, 15 – 17).

Кроме того, при одинаково одушевленных или неодушевленных субстанциях подлежащем и дополнении, однако, глаголы чаще всего обозначают некие состояния субстанции-подлежащего, отражающие ее восприятие субстанции-дополнения – то есть отношения между субстанциями, косвенным образом вызванные наличием или проявлением субстанции-дополнения, не названными в самом предложении, но понятными из контекста. В таких случаях реализуется семантико-ролевая модель *Агента+Предиката+Причины*, а предложения соотносятся с **процессами-изменениями состояния отношений между субстанциями-подлежащим и дополнением**:

(18) *I love you.*,

(19) *Я не пізнаю вас сьогодні...* [Гончар];

(20) *Я не понимаю тебя* [Паустовский]

Если при Аргументах – одинаково одушевленных либо неодушевленных субстанциях глагол – Предикат выражает некую тождественность между субстанциями подлежащим и дополнением – включение, исключение, принадлежность в качестве части целому, как в:

(21) *Лекции его походили на спектакль* [Гранин] → (не лекции, а спектакли); *Интуиция выглядела лепетом* [Гранин] → (не интуиция, а лепет)

(22) *Все эти переулки состояли из оград* [Паустовский] → (переулки-ограды, ограды)

(23) *Це вже пахне справжнім висліджуванням.* [Капельгородський] → (це здається висліджуванням); *Їхні гасла несуть анархію, насильство...* [Капельгородський] → (гасла означать...)

(24) *But the last remark lacked conviction* / [A. Haily] → (the remark was not convincing)

(25) *So that leaves evenings and weekends.* [A. Christie]. → (evenings and weekends have been excluded from consideration, ... are for consideration),

то это наглядно свидетельствует о несовпадении структурно-синтаксического и референциально-семантического членения высказываний. Так, предложения подобного типа обычно анализируются в АЯ, УЯ, и РЯ соответственно как состоящие из подлежащего, простого глагольного сказуемого и прямого дополнения. Вместе с тем, в англистике высказывания, подобные тем, что приведены в качестве примеров для УЯ и РЯ, традиционно рассматриваются среди примеров составного именного сказуемого, что подтверждает правильность определения указанных отношений как отношений тождества. Но предложения, выражающие тождественную номинацию, соотносятся с процессами-неотношениями, и соответствуют синтаксической модели **S[VCs]p**, а для Аргументов таких структур в семантическом синтаксисе ролей не предусмотрено.

Следующая группа примеров иллюстрирует процессы-состояния отношений между субстанциями подлежащим и дополнением или изменения таких отношений. Как и в случаях сочетаний с глаголами чувственного восприятия (для АЯ – смотри, например, аргументацию Палмера по поводу предложения *The girl saw an accident* [Palmer 1994; 11]), при глаголах, которые называют изменения состояния субстанции – подлежащего, подлежащее выполняет семантическую роль Экспериментера, дополнение же воспринимается как Агент или Причина – смысло-ролевая модель *Экспериментер+Предикат+Агент/Причина*:

(26) *Їхня кров ще бурує ... духом. ..* [Хорунжий]. → (дух бурує в крові)

(27) *Но Торелли покрылся обильным потом и молчал* [Паустовский] → (Пот покрыл Торелли).

Как показывают и данные примеры, такие высказывания граничат с предложениями, содержащими глаголы чувственного восприятия (и те, и другие свидетельствуют об изменениях в субстанции-подлежащем) или глаголы в страдательном залоге – в обоих случаях субстанция-дополнение является прямой или косвенной причиной происходящих изменений. Субстанция-подлежащее в них может рассматриваться и некоторым местом, фоном, на котором происходят изменения – то есть ее семантическая роль очень близка к роли Локатива – то есть реализуется модель *Экспериментер/Локатив+Предикат+Причина/Агент*. В АЯ достаточно частотным в таких случаях оказывается использование страдательных конструкций (как правило, с простым глагольным сказуемым – структурная модель **S[V]p**) или глаголов типа *see, hear, feel*, которые предполагают пассивность субстанции-подлежащего; для УЯ и РЯ такие высказывания (в рамках данной структурной модели) нехарактерны, напротив, использование возвратных глаголов и глаголов чувственного восприятия в подавляющем большинстве примеров связано с указанием на подчеркнуто направленное, активное проявление внимания субстанции-подлежащего:

(28) *Он виновато посмотрел на Алю* [Гранин];

(29) *Він глянув на годинника і підвівся* [Гончар], –

такие высказывания с косвенным предложным дополнением подпадают под смысло-ролевую модель *Агенси+Предикат+Пациент* и соотносятся с **процессами-отношениями-действиями** подлежащего, подобно предложениям с прямым дополнением.

В собственно страдательных конструкциях (АЯ) подлежащее – одушевленная или чаще неодушевленная субстанция выступает Пациентом, а дополнение – Агенси (модель *Пациент+Предикат+Агенси*), как противоположность основной модели, соотносимой с **процессом-отношением-действием**:

(30) *Brady was startled by the priest's command* [Carrol] → (the command startled Brady).

Аналогичные построения в УЯ и РЯ омонимичны страдательным и по своей сути представляют высказывания с составным именным сказуемым, соотносясь с процессом-отношением-состоянием субстанции подлежащего. Дополнение выступает не активным и действующим Агенси – он не назван, – а третьей субстанцией-дополнением-орудием, такая семантическая роль и обозначается *Творительный (Instrumental)*:

(31) *Стены... были выложены кирпичом...* [Дмитриев];

(32) *Кодак був оточений ровом* [Хорунжий],

но так как по своим структурно-синтаксическим характеристикам эти и им подобные высказывания классифицируются как модели **S[VCsCo]p**, то из данной выборки они исключены.

В конструкциях с взаимно-возвратными глаголами (РЯ и УЯ), обозначающими взаимные действия, субстанции подлежащее и дополнение следует признать Агенси одновременно:

(33) *Он троекратно, по-московски облобызался с нами.* [Паустовский];

(34) *В солдатській раді я познайомився з двома – трьома більшовиками...* [Капельгородський];

Те же роли и то же референтное содержание наблюдаем и в

(35) *Парень занимался математикой* [Д. Гранин]. (парень активно занимал свое время + математика интересовала его),

где семантическая роль субстанции-дополнения могла бы быть определена как *Instrumental* (творительный), хотя в отношении таких употреблений – соответствующий падеж имени существительного-дополнения, но не семантическая роль. Если же такое имя существительное-дополнение обозначает орган тела человека, по команде его мозга осуществляющий те или иные движения, обозначенные глаголом-предикатом, – тогда семантическая роль такого дополнения – *Творительный* (В АЯ *Instrumental* появляется только в структурной модели с двумя неоднородными дополнениями). Сравни: *Brady shook his head* [Carrol] и

(36) *Лукерка похитала головою* [Хорунжий] → (Лукерчина голова похиталась)

Аналогично при субстанциях – животных и персонификации неодушевленных субстанций:

(37) *Собачка молотила хвостом* [Паустовский] → (Собачий хвост двигался вверх – вниз)

(38) *Норд хлестал в лицо гравием* [Паустовский] → (гравий летел в лицо)

Сочетание одушевленных существительных – подлежащего и дополнения при Предикате-глаголе направленного действия могут свидетельствовать и об отношениях *Агенси+Предикат+Пациент/Бенефициатор*, если субстанция-дополнение в результате названных действий субстанции-подлежащего получает некоторую пользу, выгоду, благодеяние:

(39) *Мы поздравили и поблагодарили Торелли* [Паустовский],

но такие высказывания в рамках анализируемой выборки – синтаксической модели с одним дополнением – чрезвычайно редки.

Суммируя, можно сделать вывод о том, что предложения структурно-синтаксической модели **S[VCo]p (SVO)** реализуют в исследованном объеме языкового материала следующие семантико-ролевые модели, каждая из которых соотносится со своим специфическим процессом-отношением:

Агенси+Предикат+Причина – **процесс-состояние/изменение состояния отношений между S и O**;

Агенси+Предикат+Агенси – **процесс-отношение целенаправленное взаимодействие S и O**;

Агенси+Предикат+Агенси/Инструмент – **процесс-отношение-взаимодействие целого (S) и его части (O)**;

Агенси+Предикат+Бенефициатор – **процесс-отношение действие S в отношении O**;

Экспериенцер+Предикат+Причина – **процесс-состояние/изменение состояния S под действием O**;

Экспериенцер/Локатив+Предикат+ Причина /Агенси – **процесс-состояние/ изменение состояния S под действием O**.

Самая частотная ролевая модель *Агенси+Предикат+Пациент*, (АЯ – 80%, УЯ – 88%, РЯ – 91%) в зависимости от конкретных лексико-грамматических характеристик участвующих в ней членов предложения допускает соотносительность с тремя разновидностями процессов – **процессами-действиями S** по отношению к **O**, **процессами-изменениями состояния субстанции O**, **процессами-состоянием отношений между субстанциями S и O**.

БІБЛІОГРАФІЯ

Крыга 1993 – Крыга Т. И. Структурно-семантическая организация простых предложений с глагольными предикатами трудового договора в современном английском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Одесса. 1993. – 174 с.

Образцова 1987 – Образцова Е. М. Относительная позиция членов простого двусоставного неэллиптированного предложения в современном английском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1987. – 176 с., прилож. 85 с.

Чумаков 1989 – Чумаков А. И. Грамматический статус и употребление двусоставных неэллиптических предложений и их компонентов в современном немецком языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1989. – 159 с.

Palmer 1994 – Palmer Frank Robert. Grammatical Roles and Relations. CUP 1994. – 327p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Образцова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Одеської національної юридичної академії.
Наукові інтереси – функціональна граматики англійської мови.

ТРИКОМПОНЕНТНІ МОДЕЛІ БУТТЄВИХ РЕЧЕНЬ

Людмила Лонська (Черкаси)

У статті розкривається одна з актуальних проблем семантичного синтаксису, зокрема з'ясується семантична структура буттєвих двоскладних речень. Це дає змогу розглядати останні по-новому на відміну від традиційного розуміння їх як одного з типів односкладного, зокрема номінативного, речення.

The article deals with one of the semantic syntax actual problems. Special attention is paid to the semantic structure of existential propositions including subject and predicate. It enables the author to view such propositions in a different way from their traditional understanding as a type of the nominative propositions.

Одним з актуальних питань граматики є дослідження семантики речення. Це обумовлено перш за все тим, що без семантичного боку неможливе глибоке розуміння суті речення, закономірностей його функціонування і розвитку, його зв'язку з мисленням і поведінкою людини. Звернення до семантики – один з чітких доказів актуальності вивчення змістової структури мови. Серед важливих проблем семантичного синтаксису є виділення типів окремих видів простого речення. Для розв'язання її необхідно виявити і проаналізувати чинники, що впливають на формування семантики речення, з'ясувати ті диференційні ознаки, з яких утворюється певний тип семантичної організації речення. Зростий інтерес до змістового боку мови пояснюється і закономірностями аналізу, проведеного на вужчих ділянках синтаксису. Передусім ідеться про групу речень, об'єднаних семантикою буття, існування. Одним з варіантів виділення цієї групи можна вважати буттєвий предикат, на основі якого і формується названий (буттєвий) тип речення. Зауважимо, що аналізуватимуться лише ті буттєві речення (далі БР – прим. Л. Л.), які містять у своїй структурі предикат буття, орієнтований на суб'єкт існування. Це дає підстави вперше в україністиці розглядати такі структури у межах двоскладних речень, бо, як відомо, назва “буттєве речення” закріпилася у лінгвістиці за одним з типів односкладного, зокрема номінативного, речення, що означає буття, стан довілля (див., напр., шкільні і вузівські підручники). **Буттєвими**, у нашому розумінні, називають речення, що називають буття, існування, наявність суб'єктів і об'єктів у довіллі, знаходження, перебування їх у певному місці, які характеризуються специфічною семантичною структурою і мають інформативну завершеність думки.

Предметом висвітлення у цій статті є лише ті БР, які мають трикомпонентну будову. У межах трикомпонентної структури виділені такі моделі: $S - Vf Praed - Obj$; $S - Vf Praed - Adv_{loc}$; $S - Vf Praed - Adv_{temp}$. Обов'язковими компонентами усіх цих моделей є суб'єкт буття, який найчастіше є підметом, вираженим іменником (займенником) у формі називного відмінка. Як зазначає І. Г. Матвіяк, цей відмінок “найчастіше виражає назву суб'єкта судження, через те займає незалежне самостійне становище в реченні” [Сучасна українська літературна мова 1969: 79]. На провідну семантико-синтаксичну ознаку називного відмінка – функцію суб'єкта вказують О. К. Безпояско, І. Р. Вихованець, М. Я. Плющ та ін. [див. Безпояско та ін. 1993: 23; Вихованець 1987: 66 – 67; Плющ 1986], зазначаючи, що він домінує у двоскладних реченнях як “спеціалізований відмінок, взаємопов'язаний з присудком” [Вихованець 1987: 67]. Називний у ролі підмета формує разом з присудком предикативний мінімум речення.

Другим обов'язковим компонентом є буттєвий предикат, від значення якого залежить зміст усього висловлення, а валентно-інтенційні його властивості зумовлюють появу різних структурних типів речення.

Розглянемо кожну з моделей детальніше. Реалізацією структури $S - Vf Praed - Obj$ на морфолого-синтаксичному рівні є такі моделі: $N_1 - V_f - N_4$, $N_1 - V_f - N_2$, $N_1 - V_f - N_3$, $N_1 - V_f - N_5$ та $N_1 - V_f - \text{праер } N_4$, $N_1 - V_f - \text{праер } N_2$, $N_1 - V_f - \text{праер } N_5$. Речення цієї структури формують відносні дієслівні предикати, семантика яких передбачає заповнення правобічної об'єктної синтаксеми, співвідносної на поверхневому рівні з додатком. Об'єктні синтаксеми позначають предмет, на який спрямовується процес, або ж який охоплюється відповідним станом. Формальним засобом вираження названої синтаксеми виступають знахідний, родовий, орудний безприменниковий та применниковий відмінки, рідко – безприменниковий давальний.

Схема $N_1 - V_f - N_4$ охоплює речення з семантикою наявності чого-небудь у посесора: *Хліб повинні мати і люди, і держава* (М. Стельмах); наявності зовнішніх або внутрішніх ознак, властивостей: *Маю 110 кіло живої ваги* (О. Гончар); відношення до родинних стосунків: *Латин дочку мав чепуруху* (І. Котляревський); наявності у чийсь власності об'єкта володіння: *Заруба мав дві господарки* (У. Самчук).

У схемі $N_1 - V_f$ -граер N_4 об'єктне значення реалізується прийменниковим знахідним відмінком: $v(y) + N_4$; на $+ N_4$. Вони (сподади) самі наринули на мене (І. Вільде), де дієслово має семантику існування у великій кількості.

Схему $N_1 - V_f - N_2$ репрезентують речення з семантикою кількості, бо в сучасній українській мові спостерігається взаємодія родового із знахідним, яка ґрунтується на тому, що знахідний виражає суто відмінкову власне-об'єктну семантику, а родовий виступає підпорядкованим знахідному, передаючи, крім об'єктного відмінкового значення, невластиві категорійній відмінковій природі супровідні кількісні значення, у яких поєднуються значення категорій кількості, неозначеності [Вихованець 1993: 120]. Напр.: *Сини й дочки Мартина по школах розуму набираються* (У. Самчук).

Схема $N_1 - V_f$ -граер N_2 представляє третім компонентом об'єкт, виражений формою родового відмінка у сполученні з прийменниками: в (у), для, до: *У пана був ставок* (Л. Глібов), *Він у лісах дожив до багатства* (М. Стельмах). Як раритетні значення слід кваліфікувати відношення належності: *Всі заводи належали до одного пана* (І. Нечуй-Левицький).

У досліджуваному матеріалі речень з об'єктом у формі давального відмінка майже не виявлено. Це, насамперед, речення з семантикою належності: *А з чверть землі належить Тансарові* (У. Самчук). Граматичний об'єкт (додаток) є, по суті, семантичним суб'єктом, що означає власника володіння. Логічний об'єкт виражається формою називного відмінка і виступає в ролі предмета володіння.

У БР, представлених моделями $N_1 - V_f - N_5$ та $N_1 - V_f$ -граер N_5 , орудний безприйменниковий означає об'єкт володіння. *Він володів десятинами землі* (М. Стельмах), а прийменникова форма найчастіше виражає просторове значення, однак за певних лексичних умов воно нейтралізується, в результаті чого така форма переходить у сферу засобів для вираження перебування суб'єкта серед певної кількості однорідних: *Між ними був і Микола Джеря* (І. Нечуй-Левицький). Лише у разі сполуки “між + імен. на позначення особи у формі орудного” реалізується об'єктна функція.

Структура $S - V_f$ Praed - Adv_{loc} передбачає заповнення відповідного місця локативним адвербіалізатором. За названою схемою утворюються БР, в яких предикатом є локативне дієслово з семантикою перебування, наявності суб'єкта, локалізація якого конкретизується синтаксичним компонентом зі значенням Adv_{loc}. Йдеться про дієслова типу *жити, бувати, мешкати, проживати, залишатися, пробути, перебути, зустрічатися, стриміти, височіти, стояти, лежати, знаходитися, розташовуватися*. Аналізована структура реалізується такими варіантами: $N_1 - V_f - Adv$ (прислівник місця), $N_1 - V_f$ -граер N_2 , $N_1 - V_f$ -граер N_6 . Перша модель передбачає участь прислівника місця, що вказує на локалізацію суб'єкта: *Наші люди скрізь бували* (О. Гончар). Adv_{loc} може виражатися прийменниково-іменниковою сполукою, яка разом з локативним дієсловом формує смислову єдність. У позиції предикативного комплексу речення просторові прийменники з субстантивом характеризуються сукупністю таких суперечливих ознак: з формального боку вони залежать від локативних дієслів, з семантичного – становлять семантичний центр сполуки “дієслово + прийменник + іменник”, з формально-граматичного погляду, розчленовуючись на присудок і ДЧР, локативне дієслово і прийменниково-відмінкова форма у смисловому відношенні характеризують предмет.

У цій позиції, на думку І. Р. Вихованця, відбувається подвійна нейтралізація відмінка: з одного боку, відмінки нейтралізуються у предикативному комплексі речення, який є функціональним заступником дієслова і тому знебарвлює відмінок як найголовнішу граматичну ознаку іменника, а з другого – у формально-граматичному прислівникові, що завершує нейтралізацію відмінкових ознак іменника [Вихованець 1980: 81].

Найповніше локативну синтаксему репрезентує місцевий відмінок, який звичайно функціонує в детермінантній семантико-граматичній позиції, визначальну ознаку якої становить залежність від предикативного центру в цілому. Базовою позицією просторових прийменників є позиція у складі предикативного комплексу, тобто у сполуках з локативними дієсловами.: *Ми зупинилися в недорогому, але чепурному готелі* (Досвітній); *У Сквирі лікар був* (М. Рильський), *На крайнебі стоять високі гори* (М. Коцюбинський).

Схема $N_1 - V_f$ -граер N_6 має варіанти: $N_1 - V_f$ - в (у) N_6 , $N_1 - V_f$ - на N_6 , $N_1 - V_f$ - по N_6 , $N_1 - V_f$ - при N_6 . Кожен з прийменників має здатність сполучатися з іменником та дієсловом різної семантики. Так, наприклад, схема $N_1 - V_f$ - по N_6 передбачає у адвербіальній позиції сполуки зі значенням буття, наявності чогось на поверхні предмета. Така конструкція найчастіше вживається при дієслові руху, значення якого нейтралізується, та іменнику-назві частини тіла у функції адвербіалізатора: *По кам'яному обличчю матері котились сльози* (Ю. Яновський). Сполука “при + N_6 ” вживається переважно з іменниками дорога, берег, тобто поширюється на вузькі шари іменникової лексики. Дієслово у такому випадку має значення локалізації: *При самій дорозі протікала річка* (І. Нечуй-Левицький). У буттєвому реченні названий прийменник вживається при власне буттєвому предикаті *жити* та іменникові на позначення особи: *Вона живе при старшому синові* (О. Гончар).

Адвербіальну семантику реалізує і прийменниково-іменникова конструкція родового відмінка ($N_1 - V_f$ -граер N_2), у межах якої виділяються такі моделі: $N_1 - V_f$ - коло N_2 , $N_1 - V_f$ - біля (побіля) N_2 , $N_1 - V_f$ - побіч N_2 , $N_1 - V_f$ - близько N_2 , $N_1 - V_f$ - поблизу N_2 , $N_1 - V_f$ - недалеко (від) N_2 , що означають розміщення навколо предмета або в безпосередній близькості від нього: *Біля струмка розташувались бійці маршової роти* (О. Гончар); *Коло гармат маячив стійковий* (Ю. Яновський).

Сполука “обіч (побіч) + N₂” найчастіше вживається біля іменника-назви особи: *Побіч неї [Юлії Кирилівни] сидів хазяїн...* (Нечуй – Левицький). Сполуки “оддалік (віддалік) від + N₂”, “поодаль + N₂”, “далеко від + N₂” вказують на градацію віддалення від просторового орієнтира – від незначної до значної: *Чернишева сім'я в часи лихоліття була далеко від України...* (О. Гончар). Схеми N₁ – V_f – між (межи) N₂, N₁ – V_f – поміж (помежи) N₂, N₁ – V_f – проміж N₂ означають локалізацію між кількома просторовими орієнтирами.

Великою різноманітністю визначаються схеми з “ргаер N₂”, які виражають дистантну локалізацію з вказівкою на конкретний (горизонтальний, вертикальний, по колу) бік просторового орієнтира: *Попереду нього чорнів ліс* (Г. Тютюнник); *Поруч хаток ліпилися крихітні вівчарні, корівники* (З. Тулуб); *Обабіч шляху стояли коноплі* (О. Десняк).

Adv_{loc}, виражений формою ргаер N₂, вживається у буттєвих реченнях з дієслівними предикатами з семантикою власне локативною, існування як процес самовиявлення через сприймання зором, існування з кількісною характеристикою: *Уляна стояла посеред класу* (О. Довженко); *Посеред хлібів біліла...будка* (О. Гончар); *Келії громадилися одна зверху одної...* (П. Загребельний).

Модель N₁ – V_f – ргаер N₅ реалізується у варіантах, в яких функцію Adv_{loc} виконує орудний відмінок з прийменниками *поза (за), під(попід), перед (поперед), над (понад), нарівні з, поміж (проміж), між (межи), поряд з, поруч з, паралельно з, побіч з*. Ці моделі формують передусім локативні предикати: *За кермом сидів... боєць* (О. Гончар), предикати власне існування: *А під кручею... діялось щось незвичайне* (О. Гончар), предикати з семантикою самовиявлення через зорове сприймання: *Між деревами блищить на сонці лита з бронзи постать поета* (О. Гончар). У буттєвих реченнях найпоширенішою є модель “над (понад) + N₅”, яка протиставляється “під + N₅” у семантичному плані. Але, як показують дослідження, сполуки “над (понад)” і “під (попід) + N₅”, вживаючись з назвами просторових об'єктів, нейтралізують значення вертскальної позиції, набуваючи при цьому семантики близькості до просторового орієнтира: *Біжить стежка понад ставом* (А. Головка).

Рідковживаною є модель “нарівні з + N₅”, що означає вертикальну локалізацію на однаковій щодо просторового орієнтира висоті: *Нарівні з вікном біліли припорошені пилом розквітлі акації* (Гончар).

Модель S – V_f Praed – Adv_{temp} передбачає третім компонентом адвербіалізатор часу, який виступає, здебільшого, факультативним для структури багатьох речень. Однак для деяких типів речень цей складник є необхідним, оскільки його наявність передбачена семантикою дієслівного предиката: *Ця комуна, проте, довго не проіснувала* (Г. Тютюнник). У деяких випадках Adv_{temp} замінюється Adv_{loc}: *Проживав у нас собака Пірат* (О. Довженко).

Adv_{temp} може виражатися прислівником часу, безприйменниковим знахідним (N₁ – V_f – N₄), безприйменниковим орудним (N₁ – V_f – N₅), прийменниковим родовим (N₁ – V_f – ргаер N₂), прийменниковим орудним (N₁ – V_f – ргаер N₅): *Всю ніч вівся бій за населений пункт* (Гончар); *Близько третьої ночі стався вибух* (Л.Л.)

Родовий з темпоральними прийменниками (до, з, від, після, близько, коло, біля) виражає час, поза межами якого відбувається процес буття. Суб'єкт найчастіше є носієм події, факту, процесу (*війна, пригода, подія, свято* тощо), предикат означає власне буття (*відбуватися, ставатися, траплятися*).

Продуктивними для вираження буттєвого значення є моделі N₁ – V_f – за N₄, N₁ – V_f – перед N₅, які вказують на неозначену тривалість часу: *Перед обідом скоїлось лихо* (Марко Вовчок). Отже, для вираження темпорального значення прийменники найчастіше сполучаються з іменниками з часовою семантикою (*година, хвилина, день, тиждень, рік* тощо): *За тиждень був суботник* (Хвильовий).

Таким чином, трикомпонентні моделі мають речення наявності і локативні, які без відповідного об'єктного чи обставинного компонента не можуть повністю реалізувати свою семантику, а вона, в свою чергу, прогнозується валентністю дієслівного предиката, який і формує відповідний тип речення.

Важливу роль для формування структурних типів БР відіграли і комунікативні цілі висловлювання, що має ряд практичних переваг, бо не дозволяє утворення граматично й інформативно незавершених речень і дає змогу глибше й повніше уявити типологію речень певної мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско 1993. – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 333 с.
Вихованець 1980 – Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
Вихованець 1987 – Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
Вихованець 1993 – Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
Плющ 1986 – Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта у структурі простого речення. – К.: Вища шк., 1986. – 175 с.
Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 79.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Лонська – асистент кафедри українського мовознавства Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького.
Наукові інтереси – проблеми семантичного синтаксису.

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТИВНИМИ ФОРМАМИ НА -НО, -ТО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Олена Куц (Мелітополь)

У статті проаналізовано формально-граматичний і семантичний аспекти безособових речень, головний член яких виражений предикативною формою на -но, -то, словотворчі особливості зазначених предикативних форм, встановлено структурні схеми цих речень.

In the article formal – grammatical and semantic aspects of the impersonal sentences, the principal part of which is represented by predicative form ending in -no, -to, the formation of such predicative forms are analysed and the structural schemes of such sentences are established.

Сучасна лінгвістика прагне створити типологію простих речень з урахуванням не лише їх структурних рис, а й змістових, знайти місце безособового речення в системі мови, установити взаємовідношення між формально-граматичною будовою речення і його семантичною структурою. Розглядаючи проблему реалізації семантики у формально-граматичній структурі речення, І. Р. Вихованець виходить з того, що речення являє собою багатомірну одиницю і тому повинне вивчатися з урахуванням усіх виявів його функціонування. Він виділяє чотири яруси в структурі речення: власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-граматичний та власне-комунікативний, які перебувають у різних взаємовідношеннях і мають різний стосунок до змісту і форми речення [Вихованець 1983: 125].

До безособових речень відносять кілька різновидів, що відрізняються за способом вираження предикативного центру конструкцій. Усі вони об'єднуються за ознакою імперсональності, яка, виступаючи дієслівною категорією, набуває власне-синтаксичного значення. Безособовість у семантико-синтаксичній структурі односкладних речень тлумачать як вияв дії (стану, процесу) незалежно від виконавця або носія ознаки. У більшості випадків специфіка головного члена безособового речення унеможливує зв'язок з іменником у формі називного відмінка, тобто синтаксичну позицію підмета [Українська граматики 1986: 293].

За способом вираження предикативного центру можна виділити такі модифікації безособових речень: 1) речення з головним членом, вираженим дієсловом; 2) речення з головним членом, вираженим адвербіальними та іменними предикативами; 3) речення з головним членом, вираженим поєднанням інфінітива з предикативом; 4) речення з головним членом, вираженим формою на -но, -то [Українська граматики 1986: 293 – 294].

У безособових реченнях, головний член яких виражений незмінною предикативною формою на -но, -то, повідомляється про дію здебільшого в її результаті, а не в процесі [Загнітко 1996: 163], напр.: *Скільки хмільної тривоги налито в дзвінку прохолоду ночей* (І. Муратов).

Українські форми на -но(-ено), -то перебувають у додатковому морфологічному розподілі. Суфікс -ен- на відміну від суфіксів -н-, -т- зв'язаний тільки з одним морфонологічним типом основ – основою з приголосною фіналлю: *зварено, здійснено, звелено* тощо, тому для скорочення прийнято умовно говорити про дві форми на -но, -то [Укр. граматики 1986: 247].

Незмінні предикативні форми на -но, -то, що за походженням є нечленними пасивними дієприкметниками середнього роду, характеризуються такими ж особливостями творення, як і співвідносні з ними членні дієприкметники. Але, становлячи застиглу форму називного відмінка, ці дієприкметники не мають парадигми відмінювання. Базою для творення цього типу дієприкметників служать перехідні (зрідка неперехідні) дієслова всіх класів, крім тих, основи яких закінчуються фонемою /і/, та дієслова **бігти** і його похідних. Творються предикативні форми на -но, -то від основи інфінітива та 1-ї ос. однини теперішнього і теперішньо-майбутнього часів через додавання суфіксів -н-(-ен-), -т- та афікса -о, що й оформляє їх як незмінні утворення [Гнатюк 1979: 225].

Утворення предикативних форм на -но, -то уможливають ті ж морфонологічні зміни, які властиві і для творення пасивних дієприкметників. Співвіднесеність предикативних форм на -но, -то з пасивними дієприкметниками очевидна. Але є деякі предикативні форми, які функціонують у мові без наявності в ній відповідних дієприкметників, хоч вони й можливі потенційно. Це, напр.: *балакано, велено, звелено, подумано, повелено* тощо, пор.: *Мені велено вітати гостей* (І. Карпенко-Карий). У словотворі предикативних форм на -но, -то однією з особливостей є те, що ці форми практично неможливі від дієслів, які мають назву суб'єкта дії, хоч дієприкметники від них утворюються, напр.: *засніжений, забур'янений, запирієний*. Сполучення слів типу *село засніжене, поле забур'янене, грядки запирієні* позанормативні (літ. *село засніжене, поле забур'янене, грядки запирієні*). Безособова форма вживається звичайно тоді, коли суб'єкт дії не названий [Гнатюк 1979: 225 – 226].

Задані форми характеризуються загальним перфектним значенням, особливо в тих випадках, коли вихідним є дієслово доконаного виду, напр.: *зробити – зроблено, вимести – виметено, полити – полито*. Якщо ж форми на -но, -то співвідносяться з дієсловами недоконаного виду, то в їхньому семантичному плані наявний момент повторюваності результативної дії в минулому [Українська граматики 1986: 296], напр.: *Балакано довго й багато...* (Б. Грінченко).

Особливості предикативних форм на –но, –то граматисти трактують неоднозначно: незмінні предикативні форми на –но, –то [Вихованець, Городенська, Грищенко 1982: 116]; незмінні предикативні дієслівні форми на –но(–ено), –то [Русанівський 1971: 183]; незмінні предикативні дієприкметники на –но(–ено), –то [Гнатюк 1982: 61]; безособові речення з незмінною предикативною формою на –но, –то [Сучасна українська мова 1972: 251]; безособові (одноособові) речення зі складеним головним членом, вираженим предикативними віддієприкметниковими формами на –но, –то з дієсловом – зв'язкою **бути** [Вихованець 1993: 99]; безособово-предикативна форма на –но, –то [Українська грамматика 1986: 296]; незмінна предикативна форма на –но, –то [Загнітко 1996: 163]; предикативна форма дієприкметника на –но, –то [Грамматика 1970: 565]; дієприкметникові предикативи на –но, –то [Русская грамматика 1980: 328]; іменна форма безособового речення [Современный русский язык 1989: 629 – 630]; предикативні форми на –но, –то [Андерш 1987: 165].

Із морфологічного погляду предикативні форми на –но, –то позначають минулий перфектний час, минулий аористичний (з допоміжним дієсловом **було**), і майбутній (з допоміжним дієсловом **буде**). Односкладні речення з головним членом, вираженим предикативною формою на –но, –то мають здебільшого семичленну парадигму. Синтаксичний індикатив: теперішній час – *Тепер багато сподівань зв'язано з новими сортами дерев*; минулий час – *Всім пасажирам звелено було негайно залишити борт літака* (О. Гончар); майбутній – *Повідомлення у газеті буде вміщено без портрета* (І. Ле). Синтаксичні ірреальні способи: дійсний спосіб – *У будинку було б натоплено*; умовний спосіб – *Було б у будинку натоплено...* (*Якби було б у будинку натоплено...*); спонукальний спосіб – *Хай (нехай) у будинку буде натоплено*; бажальний спосіб – *Було б у будинку натоплено!* [Русская грамматика 1980: 328].

Формально-граматична організація речення в сучасній науці характеризується співвіднесенням його з тим або іншим зразком речення – структурною схемою. Структурна схема простого речення – це абстрактний синтаксичний зразок, за яким може бути сконструйовано окреме мінімальне відносно закінчене речення [Русская грамматика 1980: 92].

Грамматичним значенням структурної схеми речення є предикативність, що виявляється в системі форм, протиставлених за значенням об'єктивної модальності, тобто реальності / ірреальності і, всередині значення реальності, часових значень теперішнього, минулого і майбутнього [Грамматика 1970: 546].

Н. Ю. Шведова виділяє різні структурні схеми речень, де вживаються предикативні форми на –но, –то. Для позначення компонентів схеми введені такі елементарні буквені символи, які відповідають латинським назвам частин мови і назвам певних форм: Praed – предикатив, Part – дієприкметник, Praed part – дієприкметниковий предикатив; neg – заперечення; Inf – інфінітив; N – іменник; цифри при символі N позначають відповідно відмінки: N 2 – родовий відмінок іменника, N 4 – знахідний відмінок іменника.

1. Вільні двокомпонентні схеми, не підметово-присудкова група. Відношення між словоформами в них також можуть бути відношеннями суб'єкта і предикативної ознаки, однак, на відміну від підметово-присудкових речень, суб'єкт виражається в них такою формою слова, яка не є власне – номінативною, і, відповідно, суб'єктне значення тут виявляється ускладненим значенням самої цієї форми:

а) У реченнях типу *Видно сліди; Не видно сліди/ слідів* (структурна схема Praed (neg) N 4/ N 2) перший компонент – предикатив, виражений предикативною формою на –но, –то із значенням сприйняття, відчуття, необхідності, можливості: *видно, чути, помітно* тощо, другий компонент – іменник у формі знахідного чи родового відмінка; заперечення при предикативі факультативно, крім тих випадків, коли воно міститься в імені: *Нічого не видно*. Семантика схеми: “наявність суб'єктного стану, зверненого до об'єкта”.

б) У реченнях типу *Наготовано запасів; Підтвердження не отримано* (структурна схема Praed part N 2) першим компонентом є предикативна форма на –но, –то, другим – іменник у формі родового відмінка. Семантика схеми: “відношення між суб'єктом стану (він же – об'єкт дії) і його предикативною ознакою – станом як результатом дії”. При введенні суб'єктного поширювача семантична структура набуває такого вигляду: “відношення між суб'єктом і виконаною ним дією, спрямованою на об'єкт, який зберігає результат цієї дії”: *Комісією доручення не виконано* (“комісія доручення не виконала” і одночасно “доручення не виконано комісією”).

в) У реченнях типу *Наказано наступати* (структурна схема Praed inf) позицію першого компонента займають предикативні форми на –но, –то з модальним значенням можливості, доцільності, волевиявлення, своєчасності: *наказано, вирішено, заплановано* тощо, позицію другого-інфінітив. Семантика схеми: “наявність суб'єктного стану як можливості, необхідності, здатності, своєчасності здійснення дії, стану”.

1. Вільні однокомпонентні схеми, не відмінювано-дієслівний клас: прислівниковий клас:

а) Речення типу *Натоптано; Зачинено* (структурна схема Praed part) будуються з такими предикативними формами на –но, –то, як *сказано, домовлено, наказано, відмовлено, подано* тощо. Семантика схеми: “наявність безсуб'єктного або віднесеного до суб'єкта стану як результату дії” [Русская грамматика 1980: 93 – 96, 321 – 330, 381 – 383].

О. О. Потебня відзначав, що найхарактернішою особливістю українських форм на –но, –то, якою вони відрізняються від пасивних дієприкметників, є наявність знахідного відмінка [Потебня 1968: 339]. Знахідний відмінок обов'язковий при більшості предикативів на –но, –то, що утворюються від перехідних дієслів, напр.:

Завдання виконано. Оскільки він займає позицію називного відмінка, то розташовується переважно перед предикативом. Знахідний відмінок виражає синкретичне значення суб'єкта стану й об'єкта дії [Слинько, Гуїванюк, Кобилянська 1994: 208].

Семантична структура речень цього типу може мати не тільки об'єкт, а й такі непредикатні аргументи, як знаряддя, засіб, які зумовлені значенням предиката дії: *Фарбою намальовано картину.* До їхнього складу входить і локатив, коли предикат дії містить вказівку на локалізацію дії [Болюх 1992: 47], напр.: *На столі було гарно прибрано* (С. Олійник).

Безособові речення, предикат фізичного стану яких виражений предикативними формами на –но, –то, може бути результатом пасивізації активних конструкцій, де семантичну функцію носія фізичного стану виконують іменники-назви явищ природи (*мороз, вітер, дощ* тощо), назви природних об'єктів (*хмара, море* тощо) у формі орудного відмінка [Болюх 1992: 46 – 47], пор.: *Водою залито берег – Водою залило берег – Вода залила берег.*

Значна частина безособових речень, де головний член виражений предикативною формою на –но, –то, є результатом пасивізації активних конструкцій: *Дверцята відчинено ← Дверцята відчинено водієм ← Дверцята відчинені водієм ← Водій відчинив дверцята.* Перетворення базових активних конструкцій у похідні пасивні має такий вигляд: “називний суб'єкта дії + предикат дії + об'єкт дії → називний об'єктного суб'єкта + предикат результативного стану + орудний суб'єкта дії” [Вихованець 1987: 113].

3-поміж безособових речень, головний член яких виражений предикативною формою на –но, –то, окремо виділяються речення з неозначеним виконувачем дії, які є синонімічними до неозначено-особових речень, пор.: *Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатися з родиною* (П. Мирний) – *Через три дні їх справді випустили і дозволили піти попрощатися з родиною.* Речення з предикативною формою на –но, –то цієї групи подібно до неозначено-особових речень можуть виражати:

- 1) дію особи, що не відома мовцеві і не суттєва на даний момент для нього, пор.: *За літо школу відремонтували, завезли новенькі парти...* (О. Донченко) – *За літо школу відремонтовано, завезено новенькі парти...*;
- 2) дію особи, яка відома мовцеві, але він не називає її через певні причини, пор.: *Повідомляють про нові закони – Повідомлено про нові закони;*
- 3) дію особи, яка не може бути точно названою мовцем, пор.: *Дивись, а то там на ярмарку все вкрадуть* (О. Кобилянська) – *Дивись, а то там на ярмарку все буде вкрадено;*
- 4) дію, що витворюється конкретною особою, яка не називається з метою її неозначеності, пор.: *Мені наказували, забороняли, ставили проблеми, але ніхто не запропонував навіть присісти* (Гр. Тютюнник) – *Мені було наказувано, заборонено, ставлено проблеми, але ніким не запропоновано навіть присісти.*

Другу групу утворюють речення з предикативними формами на –но, –то з усуненим виконавцем дії, в яких ідеться або про безсуб'єктне джерело дії, або про неконкретизовані явища соціального порядку [Загнітко 1996: 159, 163], напр.: *Хай слово мовлено інакше – та суть в нім наша зостається* (П. Тичина).

Отже, безособові речення з головним членом, вираженим предикативною формою на –но, –то, тільки з формально-граматичного погляду є односкладними, а з семантичного-двокомпонентними. Власне-семантична структура таких речень містить обов'язково предикат дії або стану і зумовлений ним непредикатний аргумент із семантичними функціями діяча або носія стану. Предикативні форми на –но, –то показують наслідок попередньої дії, мають часові й видові ознаки, особливі зв'язки з об'єктними і суб'єктними членами.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Андерш 1981 – Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 190 с.
- Болюх 1992 – Болюх О. В. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 44 – 49.
- Вихованець 1983 – Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
- Вихованець, Городенська, Грищенко 1982 – Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 208 с.
- Вихованець 1993 – Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Вихованець 1987 – Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
- Гнатюк 1982 – Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 248 с.
- Гнатюк 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
- Граматика 1970 – Граматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 768 с.
- Загнітко 1996 – Загнітко А. П. Український синтаксис. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
- Русанівський 1971 – Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
- Русская грамматика 1980 – Русская грамматика / Под ред. Н. Ю. Шведовой: В 2-х т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
- Слинько, Гуїванюк, Кобилянська 1994 – Слинько І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
- Современный русский язык 1989 – Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
- Сучасна українська мова 1972 – Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 516 с.
- Украинская грамматика 1986 – Украинская грамматика / Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская К. Г., Грищенко А. П. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

НЕИЗОСЕМИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ СО ЗНАЧЕНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИЗАЦИИ ЛИЦА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Наталья Ковальчук (Одесса)

Статтю присвячено питанням функціонального синтаксису. Предметом дослідження є речення із значенням інтелектуальної характеристики особи. Проаналізовано неізосемічні засоби вираження означеної семантики. Охарактеризовано семантичні особливості речень, збудованих за неізосемічними моделями.

The article is concerned with the issues of the functional syntax. The object of the investigation is the sentences, which convey intellectual characterization of a person. Non – isosemical models of given semantics are analyzed. Semantic features of the sentences constructed on these models are described.

1. Простые предложения со значением характеристики – один из логико-синтаксических типов, выделяемых в современном синтаксисе наряду с предложениями, имеющими значение бытия, именованного, тождества [Арутюнова 1976]. Но если бытийный тип получил уже монографическое описание, то о предложениях со значением характеристики имеем только отдельные замечания. Так, в разделе “Синтаксис” учебника “Современный русский язык” под ред. Л. А. Новикова в этом логико-синтаксическом типе выделяются три подтипа: 1) реляционные предложения, в которых устанавливаются отношения субъекта к определенным реалиям окружающего мира (*Она внучка Марии Петровны*); 2) предложения определительной характеристики (*Он молод. Этот дом старый*) и 3) предложения обстоятельственной характеристики (*Митинг состоится в среду*) [Современный русский язык 1999: 712].

Понятие логико-синтаксического типа предложения употребляется в современном синтаксисе наряду с понятием типового значения предложения. Говоря об их соотношении, можно отметить, что логико-синтаксические типы предложений не тождественны, но и не противопоставлены типовым значениям. Они отражают разные уровни абстракции семантики предложения. При этом если логико-синтаксический тип не соотносится с какой-либо структурой предложения, то типовое значение связано с определенным структурно-семантическим типом, или моделью [Золотова 1973: 26].

Вместе с тем, между моделью и ее типовым значением нет полного соответствия: одно и то же типовое значение может быть выражено при помощи предложений, построенных по различным моделям. Предложение, наиболее точно, экономно и стилистически нейтрально передающее данное значение, является, как правило, изосемической конструкцией, т. е. состоит из слов, частеречная принадлежность которых соответствует категориальным значениям явлений, ими называемых [Золотова 1982: 127].

М. В. Всеволодова и О. Ю. Дементьева уточняют понятие изосемической структуры, полагая, что “изосемическая конструкция должна удовлетворять следующим требованиям: 1) она состоит из изосемических слов; 2) синтаксические позиции этих слов соответствуют их денотативным ролям; 3) семантический субъект является предиктируемым компонентом” [Всеволодова, Дементьева 1997: 62].

В русском языке зачастую именно неізосеміческіе способи вираження определенного типового значения являются наиболее распространенными. Кроме того, существуют ситуации, которые вообще невозможно представить при помощи изосемических конструкций [Всеволодова, Дементьева 1997: 62].

2. Предметом исследования в данной статье являются неізосеміческіе способи вираження интеллектуальной характеристики субъекта – лица. В задачи работы входит представить неізосеміческіе модели, презентующие исследуемое значение, и охарактеризовать семантические особенности предложений, построенных по этим моделям.

3. Наиболее распространённым средством интеллектуальной характеристики субъекта являются предложения, построенные по изосемической адъективной модели *Он умный*. Они характеризуются целым рядом грамматических и структурно-семантических модификаций (*Он / Я / Ты умный. Он был / будет умным. Он стал / станет умным* и др.), которые, однако, не являются предметом специального рассмотрения в данной работе.

3.1. Подобные предложения обладают в то же время широким спектром изменений, репрезентирующих неізосеміческіе способи вираження анализируемой семантики. Прежде всего это изменения, которые формируют полисубъектность модели.

К полисубъектным преобразованиям относятся предложения с авторизацией (прямым или скрытым указанием на субъект восприятия).

Авторизующий глагол (*оказаться / оказываться, казаться, представляться, считать*) всегда (явно или скрыто) содержит указание на субъект оценки и тем самым вводит изменения в семантику и модальную рамку

предложения. Субъект – носитель признака становится объектом характеристики со стороны неназванного, но семантически включенного субъекта речи.

Авторизуемые модели, которые включают в себя авторизирующие, не изменяют формальной структуры предложения: *Он умный – Он считается умным*. Если же авторизирующая модель включает авторизируемую, то меняется не только значение, но и структурный тип предложения: *Он умный. – Он считается умным. – В группе его считают умным*.

Преобразование модели в предложение с авторизацией может осуществиться и без помощи глаголов-авторизаторов – посредством включения вводных слов и субъектных детерминантов: *По-моему, он глуп. Для них он слишком умен*.

3.2. К авторизованным моделям близки предложения с каузацией, в которых “каузатор – признак, возбуждающий реакцию каузируемого субъекта, отделяется от своего субъекта и занимает орудийную позицию, а носитель этого признака оказывается мнимым каузатором” [Золотова 1973: 292].

Он всегда поражал нас своим умом [Чехов 1986 (1): 693].

В них план субъекта – носителя интеллектуального свойства совмещен с планом каузируемого субъекта: *Он поражает всех своим умом = Он очень умен + Все этому поражаются*.

3.3. Предложения с глаголом *отличаться* и признаком, выраженным именем существительным со значением интеллектуального качества (*ум, глупость, образованность*), на первый взгляд, близки к двусубъектным вариациям. Однако в них нет второго субъектного плана: глагол *отличаться* (*казаться, считаться*) подчеркивает, что названный признак объективно присущ лицу в сравнении с другими лицами: *Все три отличались образованием, умом, талантами* [Достоевский 1978: 36]. *От других детей он отличается сообразительностью*.

4. В предложения, построенные по адъективной модели *Она умная*, могут включаться слова-классификаторы, указывающие на аспект характеристики либо отражающие “естественную таксономию, существующую в картине мира” [Вольф 1985: 149]. Наиболее общие классификаторы (*человек, женщина, мужчина*), не являясь оценочными, дублируют значение лица, уже заключенное в субъекте: *Хороший вы человек, умный* [Чехов 1986(2): 378].

Есть также классификаторы, которые характеризуются эмоционально-экспрессивной окрашенностью; в этом случае они усиливают эмоциональность оценки: *Умный малый, образованный, добрый такой!* [Чехов 1986(1): 33].

Нюрка – девка... собой не глупая! [Шолохов 1986: 559].

Так как классификаторы не имеют непосредственного отношения к характеристике лица, их можно опустить без потери для смысла предложения. Ср.: *Нюрка собой не глупая*.

Как и предложения без классификаторов, данные предложения допускают все типы грамматических и модально-фазисных преобразований: *Это умный, честный и трезвый человек* [Чехов 1986(1): 402]. *Это был умный, честный и трезвый человек. Ты человек умный и с сердцем* [Чехов 1986(1): 686]. *Ты стал человеком умным и с сердцем. Вот был бы ты человеком умным...*

Экспрессивные модификации конструкций с классификаторами создаются при помощи интонации, порядка слов, частиц и местоимения *какой(-ая)*: *Умный вы человек! Ну и умный он человек! Какой умный человек!* и т. п.

5. Наряду с полисубъектными конструкциями в русском языке существуют моносубъектные неизосемические предложения с рассматриваемой семантикой.

5.1. Прежде всего, это предложения, строящиеся по модели *Он умник*, где предикативный признак субъекта – лица назван именем существительным со значением лица – носителя той или иной интеллектуальной характеристики (*умник, умница, дурак, глупец*): *Ты ведь дурак необразованный и ничего не понимаешь!* [Достоевский 1978: 559]. *Я вот дура с сердцем без ума, а ты дура с умом без сердца* [Достоевский 1978: 103].

По сравнению с предложениями, созданными по модели *Он умный*, они в большей степени экспрессивны, эмоциональны и поэтому свойственны разговорной речи: *Да он просто дурак!* (разг.)

В роли характеризующего имени – предиката в подобных предложениях могут выступать существительные, которые, будучи использованы в переносном значении, утрачивают свой основной смысл и сохраняют только оценочную семантику: *Ослы ваши немцы!* [Чехов 1986(1): 433].

Предложения типа *Он умный / умен / умница* можно считать синонимами. В то время как предложения *Он умный / умница – Он умник* – не способны заменить друг друга в контексте, поскольку первые два обычно выражают позитивную характеристику субъекта, а семантика последнего осложнена различными оттенками значения (иронией; пренебрежением; может быть, недоверием к уровню ума).

Встречаются варианты, в которых имя признака стоит в форме родительного падежа с предлогом *из*: *Он дурак / из дураков. Он умник / из умников*.

Вариативность форм существительного, являющегося предикатом, наблюдаются также в конструкциях с авторизацией: *Все – то тебя за дурака считают и обманывают!* [Достоевский 1978: 345]. *Все то тебя дураком считают и обманывают*.

Для предложений с оценочными словами *осел, баран, олух*, в которых явно выражена негативная коннотация, менее характерны фазисные модификации (*Он стал умницей. – Он стал ослом. Он остался умницей. – Он так и остался ослом*).

Большинство предложений, построенных по модели *Он умник*, не допускает наречий – интенсификаторов (*Он очень умный*, но не **Он очень умница*). Хотя в разговорной речи возможны конструкции типа *Он очень не дурак*. Таким образом, можно говорить об избирательности предиктирующего компонента, который предопределяет наличие / отсутствие интенсификатора.

Однако предикатные существительные *умник, глупец, дурак, посредственность* способны соединиться с прилагательным, указывающим на степень проявления признака: *Он круглый дурак. Машиа – большая умница*.

Здесь определяющее прилагательное реализует ту же функцию, что и интенсификаторы в адъективных моделях, – указывает на градацию признака.

Сочетаемость определяющих прилагательных с характеризующими предикатными именами ограничена лексически: *Он круглый дурак, *Он круглый мудрец. Он полный идиот. *Он полный умник, но Он большая умница*.

5.2. Интеллектуальная оценка лица может осуществляться посредством характеристики отвлекаемого от него интеллектуального свойства, выражаемого существительными *ум, разум, голова, мысль*.

Во-первых, это адъективные модели, в которых имя (сущ., прил.) лица – носителя признака может занимать различные позиции: *Бабий ум лучше всяких дум* [Русские пословицы 1888: 415] (указание на лицо представлено определяющим прилагательным при существительном, называющем интеллектуальное качество); *Голова у него пустая* (лицо – носитель признака выражается субъектным детерминантом); *Карман толстой, да ум пустой* [Русские пословицы 1988: 131] (имя носителя признака элиминировано; конструкция ориентирована на ситуативно адресованное использование).

Весьма разнообразны модели со значением количественной оценки интеллектуальных свойств субъекта – лица (наличие / отсутствие, степень проявления признака). *Ума много, да разума нет* [Русские пословицы 1988: 312]. *Данило с мотовило, а ума (у него) ни с ишло* [Русские пословицы 1988: 73]. *Дура не дура, а ума нет* [Русские пословицы 1988: 87].

В таких предложениях указание на характеризуемое лицо содержится эксплицитно или имплицитно. Однако в пословицах имя носителя признака чаще всего опускается потому, что выражаемая в них оценка представлена как обобщенная: она может быть отнесена к любому лицу в соответствующей ситуации.

Среди предложений, осуществляющих интеллектуальную характеристику лица через оценку его умственных качеств (*ум, способности, голова* = в зн. “ум”), выделяется группа предложений, в которых характеристика субъекта представлена фразеологическими единицами с различной степенью слитности компонентов: *У него ума палата. У мальчика светлая голова. У него ума с гулькин нос. У брата семь пядей во лбу*.

5.3. Предложения со значением интеллектуальной характеристики субъекта строятся также и на основе глагольных структурных схем. Позицию предиката в таких предложениях занимают глаголы со значением мыслительных процессов и действий (*знать, думать, размышлять, читать, писать, мыслить* и т. п.), выражающие постоянный динамический признак лица: *Чего только он не знает!* [Чехов 1986(1): 403] *Она говорила вообще очень мало, и все думала, думала...* [Чехов 1986(1): 113]

Как правило, глаголы мысли (*думать, знать*) являются информативно недостаточными и требуют распространения. В роли распространителя способны выступать наречия с количественным значением: *Он много думает (знает)*.

Распространители глаголов указывают также на аспект интеллектуальной характеристики: *Она прекрасно говорила на пяти иностранных языках, рисовала, пела* [Чехов 1986(1): 639]. *Он много знает. – Он много знает о растениях (музыке)*.

Динамический признак выражается и в модели с классификатором, сочетающимся с предикатом-причастием, образованным от глагола со значением мысли: *Он человек знающий (мыслящий, думающий)*. Такие предложения по значению и наличию грамматических, а также семантико-синтаксических модификаций близки к адъективным предложениям: *Он был человеком умным. – Он был человеком думающим. Он считается человеком умным. – Он считается человеком думающим*.

5.4. Специфическими для русского языка являются предложения, созданные по глагольным и именным моделям, типа: 1) *Бог наделил (не наделил) его умом*. 2) *Бог ему ум дал (не дал)*. 3) *Он наделен умом*. 4) *Ум ему дан (не дан) Богом (от Бога)* и т. п. *Вас же Господь наделил разумом и мудростью* [Чехов 1986(1): 210]

В них интеллектуальное качество субъекта представлено как данное свыше. В таких предложениях не встречаются слова со значением отрицательной оценки. Негативные характеристики передаются отрицательной частицей *не* при глаголе: *Бог ему не дал ума*, но не **Бог дал ему глупость*. Видимо, дарованное свыше носителями русской языковой ментальности всегда мыслится как положительное. *Ума бог не дал – руками разводить* [Русские пословицы 1988: 312].

6. Таким образом, значение интеллектуальной характеристики лица представляется прежде всего изосемическими предложениями, построенными по адъективной модели *Он умный*.

Кроме того, весьма часто для выражения этого значения в русском языке используются неизосемические средства, среди которых моносубъектные конструкции, такие как: 1) модели с классификаторами; 2) субстантивные предложения; 3) предложения, строящиеся по глагольным моделям; 4) модели, включающие фразеологические единицы с различной степенью слитности компонентов, а также: 5) их полисубъектные преобразования (предложения с авторизацией, каузацией) и другие конструкции. Зачастую именно они наиболее полно передают разнообразные оттенки интеллектуальной характеристики, подразумеваемые говорящим.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Арутюнова 1976 – Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
Арутюнова, Ширяев 1983 – Арутюнова Н. Д., Ширяев Е. Н. Русское предложение. Бытийный тип (структура и значение). – М.: Русский язык, 1983. – 198 с.
Вольф 1985 – Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
Всеволодова 1997 – Всеволодова М. В. Дементьева О. Ю. Проблемы синтаксической парадигматики: Коммуникативная парадигма предложения. – М.: Крон – Пресс, 1997. – 176 с.
Достоевский 1978 – Достоевский Ф. М. Идиот. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 644 с.
Золотова 1982 – Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 366 с.
Золотова 1998 – Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М: Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.
Золотова 1973 – Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М: Наука, 1973. – 352 с.
Русские пословицы 1988 – Русские пословицы и поговорки / Под ред. В. П. Аникина. – М: Худож. лит., 1988. – 431 с.
Современный русский язык 1999 – Современный русский язык: Учебник: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис/ Под ред. Л. А. Новикова. – СПб.: Изд-во Лань, 1999. – 864 с.
Чехов 1986 (1) – Чехов А. П. Избранные сочинения: В 2 т. – М.: Худож. лит., 1986. Т. 1. – 736 с.
Чехов 1986 (2) – Чехов А. П. Избранные сочинения: В 2 т. – М.: Худож. лит., 1986. Т. 2. – 672 с.
Шолохов 1986 – Шолохов М. А. Собрание сочинений: В 8 т. – М.: Худож. лит., 1986. Т. 7. – 559 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Ковальчук – аспірантка Одеського державного університету імені І.І.Мечникова.

Наукові інтереси – актуальні проблеми синтаксису.

РЕЧЕННЯ ТИПУ *ЖИТТЯ Є ЖИТТЯ*

Марія Личук (Чернівці)

У статті розглядається питання про семантичну природу фразеологізованих речень типу *Життя є життя*. У мовознавстві існує три погляди на семантику фразеологізованих речень згаданого типу: 1) значення “предмет і його ознака”; 2) значення абсолютної тотожності; 3) конструкція – багатозначна.

Semantic nature of the phraseological sentences like “Life is life” has been described in the article. There are three approaches to the semantics of phraseological sentences of this kind in modern linguistics: 1) meaning of a “subject and its feature”, 2) meaning of absolute and identical, 3) a construction has several meanings.

Фразеологізовані речення закритої структури – одна із специфічних особливостей розмовного мовлення і сучасної української мови взагалі. Це цілісні комунікативні одиниці, що служать засобом формування і повідомлення думок та вираження емоцій.

Речення фразеологізованої структури виникли внаслідок фразеологізації, тобто стабілізації і закріплення в мовленнєвій практиці у вигляді готових формул стійких мовних комплексів. Явище фразеологізації, що охоплює синтаксичні побудови, ґрунтується на двох ознаках: синтаксичній зв’язаності і структурній незворотності. Синтаксична зв’язаність – це способи сполучуваності граматичних форм у межах конструкції, що й зумовлює певну стійку схему. Для фразеологізованих речень закритої структури ця ознака є визначальною, адже високий ступінь синтаксичної зв’язаності унеможливує її поширення іншими членами конструкції. Структурну незворотність витлумачують як існування конструкцій у певному структурному вигляді, що зумовлює утворення якісно нових синтаксичних побудов [Мелкумова 1972: 7 – 15].

Особливо поширеними в мовленні є фразеологізовані речення типу *Життя є життя*. Речення цього типу – цікавий об’єкт дослідження, адже досі не визначено їхній лінгвістичний статус, місце в системі іменних конструкцій та функції в мовленні.

Дискусійним є також питання про семантичну природу цих синтаксичних конструкцій. Його досліджували переважно російські мовознавці.

Одні з них семантику речень зазначеного типу витлумачують як значення постійної характеристики, в основі якого лежить вказівка на “найосновнішу ознаку” [Грамматика русского языка 1954: 4 – 16].

Інші зауважують, що в реченнях типу *Людина є людина* поняття визначено не через вказівку на їхні окремі ознаки чи властивості, а “на весь комплекс ознак, властивих поняттю” [Рословцев 1968: 219].

Треті вважають, що “... речення з тавтологічними субстантивами отримує однозначний зміст в устах мовця завдяки контексту” [Тулина 1970: 246].

Четверті, описуючи фразеологізовані синтаксичні конструкції на матеріалі німецької мови, відносять їх до стійких фраз. Вони виділяють загальне значення конструкції і додатковий зміст, зазначаючи: “так воно і є, і нічого тут не зробиш” [Райхштейн 1971: 31].

Отже, існує три погляди на семантику фразеологізованих речень типу *Життя є життя*: 1) значення “предмет і його ознака”; 2) значення абсолютної тотожності; 3) конструкція – багатозначна.

Фразеологізовані речення закритої структури типу *Життя є життя* ґрунтуються на повторі імені і характеризуються відтворюваністю в мовленні. Вони служать одним із засобів вираження нормативних оцінок, суб’єктивно-модальних значень, важливих для мовця [Николина 1984: 46].

Компоненти, за висловом О. М. Пешковського, “ідеальних речень тотожності” – два тотожних імені, що називають ідентичний об’єкт чи поняття, які залежно від фонду знань мовця, системи його оцінок, досвіду можуть мати різні ознаки, релевантні суб’єктові мовлення, унаслідок чого в конструкції виникає ідіоматичне значення характеристизації. Змінюваними компонентами конструкції є іменники. Вони виступають у строго фіксованій граматичній формі – формі називного відмінка. Постійним компонентом є напівфразеологізована зв’язка *є*. Напр.: *Хлопи є хлопці! А це вважаються – шляхта! – потонішими губами прошепотів Жолкевський* (М. Вінграновський); *Але азарт є азарт* (О. Гончар).

Фразеологізовані речення моделі *№N* утверджують загальноновизнаність певного факту, статичність певних міркувань.

Обстежений український матеріал дав підстави виділити окремих різновид фразеологізованих речень, змінюваними компонентами яких є певні лексеми, серед яких: *наказ, закон, служба, війна, фашизм, порядок*. Своєю семантикою вони підкреслюють значення жорсткої необхідності визначених дій, станів тощо. Особливо важливою для цього різновиду речень є оцінка з актуалізованим компонентом “основа”: це уявлення про деяку норму як точку відліку, що уможливорює назвати згаданий клас оцінок нормативними [Шмелева 1979: 10]. Н. О. Ніколіна називає цей різновид формулами “примирення з дійсністю” [Николина 1984: 45].

На мовленнєве значення ознаки, яка характеризується, нашаровується комплекс суб’єктивно-модальних і оцінних значень – “так повинно бути”, “нічого не зробиш”. Напр.: *Лучук тоді ж подумав: це розпорядження зроблене не без вказівки товаришів зі Смершу, навряд чи ешелон, який їм вести до Стрия, переформують швидше, але наказ є наказ, на залізниці – як у армії, і накази не тільки порушувати, навіть обговорювати не мають* (Р. Самбук); *Тепер полковник Ніс судомно стенав плечима, дивлячись на розправу, і заспокоював себе: війна є війна, переплачується, забудеться потім, чей тільки п’ять тисяч батуринської залози загине, а врятуються від кари мільйони люду!* (Р. Іванчук); – *Але ж договір про ненапад на десять років? – Фашизм є фашизм* (О. Гончар); *У райкомі його чекав інструктор обкому. Зайшовши до кабінету, він розгорнув свою теку. – Даруйте, що відірвав вас, але служба є служба, Романе Олексійовичу, – сказав інструктор. – Прошу вас прочитати цей лист і дати письмове пояснення* (М. Зарудний).

І мовець, і слухач розглядають поняття, в основі яких лежить спільна ознака чи властивість. У подібних комунікативних ситуаціях у мовця і адресата мовлення встановлюється загальний рівень мовного мислення, на якому тлумачення поняття є непотрібним, достатньо лише загальної вказівки на той план, у якому поняття трактується. Таке розуміння значення конструкції пов’язане безпосередньо з емпіричним досвідом людства, загальнокультурними традиціями.

У ролі змінюваного компонента виступають іменники різних лексико-семантичних груп.

1. Назви осіб, зокрема осіб на позначення родинних стосунків. Вони можуть бути як конкретними, так і набувати узагальнення за основною властивістю. Напр.: *Мати – всюди мати. Вона вже простила недавню синову провинність, вона зовсім забула про неї. Вона бачила свою дитину замлілу – зів’ялу – хіба від добра то в’яне вона? У неї серце обкипає кров’ю, коли подума вона, яке горе, яку нужду та недостачу терпить її Йосип* (Панас Мирний); – *Але гетьман є гетьман! Повірте мені, я чимало в житті надивився різних облич...* (М. Вінграновський); *Гусаров залишився байдужим, бо ворог є ворог, що б він не робив, і він подобався йому лише тоді, коли лежав мертвим* (А. Дімаров).

2. Назви різних видів діяльності, занять людини. Напр.: *Спорт є спорт, – зробив глибокодумну заяву Тавромахієнко – Він прикрашається й увінчується медалями, призами, нагородами. А що в нас?* (П. Загребельний); *Але азарт є азарт* (О. Гончар).

3. Назви захворювань (хвороб). Напр.: *Прийшла весна. Сухоти є сухоти. Все гіршає і гіршає мені* (Л. Костенко).

4. Назви одиниць виміру. Напр.: *Марія раділа. Це нічого, що прийдеться децю живота стягнути. Нічого. Десятина є завжди десятина. Вона готова з останнього гнутися, а все – таки десятинка буде. Хіба ж ви не бачите, що діти ростуть, а їм же треба землі* (У. Самчук).

Фразеологізованим синтаксичним конструкціям аналізованого типу властиве позачасове значення. Вони служать одним із засобів узагальнення ситуації, яка відображена в тексті. Цьому сприяє і властивий їм модус ствердження, відмова від надлишкових тлумачень, вказівка на вичерпність інформації. Напр.: – *Довелось воювати, війна є війна* (Є. Гуцало); – *Та певно, що буває, і то б нічого, якби не люди... Знаєте, люди є люди* (І. Вільде).

Окремий різновид становлять фразеологізовані речення, побудовані за моделлю N він і є він. Цей різновид речень відрізняється від інших більшою експресивністю, яскраво вираженим розмовним характером [Сиротинина 1974: 248].

О. Б. Сиротиніна розглядає такі речення як особливу структурно-семантичну модель речення, що виражає постійні ознаки, якості підмета. Вона зазначає, що плеонастичні займенники не завжди зайві. У моделях якості, ознаки вживання плеонастичних займенників розглядається як норма усного мовлення. Напр.: – *Тож можете уявити собі моє горе, хлопці.* – *Думки художників, видно, зараз були тільки про перепела.* – *Самота вона і є самота* (О. Гончар); – *Стривай, сама станеш матір'ю, якої тоді заспіваси.* *Хлопець – він хлопець і є.* *Все його до заліза тягне* (О. Гончар); – *Може, в когось за фріців душа болить,* – *бубонів він [Верещака], – а як на мене, то фріци вони фріци і є.* *Де їхня революція?* (О. Гончар).

Напівфразеологізована зв'язка є перебуває в інтерпозиції, проте для більшої експресивності висловлення вона може стояти і в абсолютному кінці речення.

Фразеологізовані речення типу *Життя є життя* – лише фрагмент початку якої-небудь теми повідомлення. Вони можуть входити до складу групи речень чи бути частиною складного речення, утворюючи своєрідну оцінку рамки цілого.

Отже, імпліцитна мовленнєва семантика, семантичне зрушення імені, роль ситуації чи контексту, який, звичайно, виступає як своєрідна “семантична скрепа”, відсутність часової парадигми є специфічними ознаками фразеологізованих речень закритої структури зазначеного типу.

Виступаючи засобом вираження нормативної оцінки і одночасно узагальнення, фразеологізовані речення типу *Життя є життя* служать засобом репрезентації авторської модальності в тексті.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Грамматика русского языка 1954 – Грамматика русского языка: В 2-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1951 – 1954. – Т. 1. – Ч. 1. – 702 с.; Т. 2. – Ч. 2 – 440 с.
- Мелкумова 1972 – Мелкумова И. Фразеосхемы современного русского языка: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Тбилиси, 1972. – 28 с.
- Николина 1984 – Николина Н. А. Структурно-семантические особенности предложений типа “Жизнь есть жизнь” // Предложение как многоструктурная единица языка. – М.: Из-во Моск. пед. ин-та, 1984. – С. 38 – 46.
- Райхштейн 1971 – Райхштейн А. Д. Немецкие устойчивые фразы. – Л.: Просвещение, 1971. – 184 с.
- Рословец 1968 – Рословец Я. И. Предложения, формирующиеся путем лексических повторов имен существительных // Современный русский язык. – М.: Наука, 1968. – С. 218 – 221.
- Сиротинина 1974 – Сиротинина О. Б. Конструкции с плеонастическим местоимением в разговорной речи // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1979. – С. 215 – 218.
- Тулина 1970 – Тулина Т. А. Типы предложений с тавтологией главных членов в русском языке. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 243 – 248.
- Шмелев 1976 – Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М.: Наука, 1976. – 152 с.
- Шмелева 1979 – Шмелева Т. В. Смысл и формальная организация двукомпонентных инфинитивных предложений в русском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1979. – 20 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марія Личук – аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича.
Наукові інтереси – граматики української мови.

ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ СХЕМИ РЕЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Оксана Іванченко (Черкаси)

Стаття присвячена дослідженню фразеосхем усіх типів речень сучасної української мови, що в сукупності становлять систему фразеологізованого синтаксису. Виявлено специфічні ознаки цих конструкцій та чітко окреслено масив фразеопобудов.

The thesisi is dedicated to the phraseological models investigation of all types of sentencis in modern Ukrainian language, which represents the system of phraseological syntax. The author specifies this constructions and precisely establishes its area.

Вивчення речень як складної системи взаємозв'язаних елементів супроводжується побудовою моделей, що відображають їхню структуру та об'єктивно відтворюють наявні зв'язки, відношення, характер залежності, а також, як зазначає Н. Л. Іваницька, відповідають способу передачі дійсності [Іваницька 1986: 119]. Нашу увагу привернули до себе ті речення, що вкладалися в своєрідні моделі зі стійким набором компонентів та частково обмеженим лексичним наповненням, – речення фразеологізованої структури. Специфічність цих синтаксичних конструкцій та їх поширеність у мовленні дали змогу мовознавцям останнім часом об'єднати їх в цілу підсистему в межах синтаксичної системи та виділити фразеологізований синтаксис на протигагу синтаксису вільному [Николина 1989: 69].

Описуючи речення фразеологізованої будови російської мови, Н. Ю. Шведова розглядає їх переважно зі структурного боку. На думку дослідниці, основною ознакою цієї групи конструкцій, що відрізняє їх від подібних синтаксичних утворень, є особлива схема поєднання словесних елементів, яка не відбиває існуючих у сучасній мові типів синтаксичного зв'язку, а є ізольованою структурою [Шведова 1958: 94]. Одним із формантів фразеосхеми, за Шведовою, має бути застигла форма слова, відірвана від сучасної його парадигми. Так, наприклад, порівнюючи українські конструкції *Що за це дасте?* і *Що за напасть?* переконуємось, що перше речення відбиває реально існуючі зв'язки між словами; займенник *що*, вжитий при перехідному дієслові, виражає об'єкт, на який спрямована дія. Він може бути замінений будь-якою номінативною лексемою у межах допустимих предметних значень відповідно до лексичного наповнення інших компонентів схеми, які також є змінними. Друге ж речення утворене за своєрідною схемою, у якій займенник *що* втратив своє категоріальне значення, оскільки відійшов від парадигми відмінювання займенника та не виявляє звичної для нього семантики, натомість виконуючи функцію підсилювальної частки. У фразеосхемі *Що за N_i?* (*N_i* – називний відмінок іменника) разом із часткою *за* він є постійним лексичним компонентом.

Як зауважує Н. Ю. Шведова та підтверджують матеріали нашого дослідження, незмінний компонент може лише частково втрачати зв'язки з відповідною категорією, його форма зумовлена колишніми нормами слововжитку або як постійний компонент вживається слово, що зазнало часткової зміни значення, не втративши приналежності до відповідної лексико-граматичної категорії:

– *Я... я з нею не можу жити, ... вона мені не до любові* (М. Коцюбинський);
Які тут жарти!; Хіба то людина?! (Розмов.)

Однією з найхарактерніших особливостей речень фразеологізованої будови, поміченої багатьма дослідниками цих синтаксичних єдностей, є ідіоматичність схеми їх творення. Вона полягає в точному визначенні кількості компонентів, постійному порядку їх розташування, сталості синтаксичних зв'язків між ними. При цьому лексичне наповнення схеми не позначене стабільністю, за винятком певного семантичного обмеження, у рамках якого можуть варіювати лексеми [Шмелёв 1976: 136]. У цьому відношенні лексичні фразеологізми-речення відмежовуються чітко. Крім постійної схеми, їм притаманний і стійкий набір лексем, що виключає існування змінних компонентів у таких утвореннях.

Важливим критерієм розмежування фразеологізованих та вільних синтаксичних побудов є специфіка вираження в них модальності. У вільних синтаксичних сполученнях слів модальність (у загальному значенні) виражається експліцитно-морфологічними показниками, особливим лексичним наповненням (частки, модальні слова та інше), порядком слів тощо [Ганич 1985: 134].

Фразеологізовані ж конструкції, як зауважує Д. М. Шмельов, характеризуються особливою модальністю, що не пов'язана ні зі значенням певних слів, ні зі значенням певних форм, а є синтаксично обумовленою, залежною від висловлювання в цілому [Шмелёв 1960: 52].

Характерною особливістю фразеологізованих синтаксичних утворень є й підвищена семантична місткість їх структури, що несе в собі додатковий, імпліцитно закладений зміст [Туліна 1976: 24]. Невідповідність обсягу висловлювання, побудованого за тією чи іншою фразеосхемою, та тлумачення змісту, який воно виражає, свідчить про економний характер кодування цього змісту фразеосхемами. На думку Т. О. Туліної, висока економність фразеосхем саме й стала причиною їх творення, закріплення у системі засобів мови та значного поширення. Наступні приклади чітко ілюструють названу властивість цієї групи побудов:

– *Люди як люди*. У кожного своя біда (О. Довженко, Повість пол. літ, 305).

У наведеній конструкції присудок виконує функцію підкреслення основного значення того, що виражено підметом, його типової відповідності суті позначуваного предмета. Імпліцитний зміст висловлювання є приблизно таким: як і всі люди взагалі. Отже, спостерігаємо поєднання протилежних один одному логічного квантора одиничності та квантора спільності.

Контекст у таких побудовах часто уточнює окремі деталі, ознаки предмета, підкреслюючи відповідність уявлень мовця про названий конкретний предмет загальним уявленням суспільства.

Речення *Золото – скрізь золото* (М. Коцюбинський, Хо, Т.1, 17) передбачає таке розшифрування його співрозмовником: золото за будь-яких обставин життя людини всюди високо цінується нею. Ідентифікація в цьому висловлюванні має іншу спрямованість, оскільки мова йде не про предмет, а про відповідність властивості (бути дорогим) конкретного об'єкта мовлення іншим об'єктам із такою самою властивістю у будь-якому місці, де б не відбувалася ситуація, у якій задіяні великі гроші.

Член речення *скрізь* має подвійне семантичне навантаження – відіграє не лише синтаксичну роль обставини із семантикою локуса, а набуває додаткового значення узагальнено-суб'єктного (=, там, де є люди, що знають йому ціну”).

Специфічною ознакою фразеоконструкцій, тісно пов'язаною з їх формально-структурними та семантичними особливостями, є інгерентна експресивність, тобто експресивність внутрішньо притаманна фразеологізованим утворенням, що є їх постійною властивістю незалежно від ситуативно-контекстуальних умов [Чабаненко 1984: 7]. Експресивний характер з різною мірою інтенсивності мають усі фразеологізовані предикативні конструкції.

Це пов'язано з походженням фразеопобудов зі сфери розмовного мовлення, де вони закріпилися не тільки на рівні структури, а й отримали стилістичну маркованість.

Таким чином, специфічними ознаками фразеологізованих предикативних єдинств є структурна усталеність, часткове лексичне обмеження, значна семантична місткість при невеликому обсязі конструкції, імпліцитно закладена модальність, експресивність, вживання в розмовному стилі мовлення (чи його стилізації).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ганич, Олійник 1985 – Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 134 с.
Іваницька 1986 – Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
Николина 1988 – Николина Н. А. Типы предложений фразеологизированной структуры с оценочным значением в современном русском языке // Системно-функциональное описание словосочетаний и простого предложения. – Л., 1988 – С. 61 – 70.
Тулина 1976 – Тулина Т. А. Образование и структурные свойства фразеосхем русского языка // Проблемы образования фразеологических единиц: Респ. сб. – Тула, 1976. – С. 17 – 25.
Чабаненко 1984 – Чабаненко В. А. Основы мовой експресії. – К.: Вища шк., 1984 – 167 с.
Шведова 1958 – Шведова Н. Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи // Вопр. языкознания. – 1958. – № 2. – С. 93 – 100.
Шмелёв 1960 – Шмелёв Н. Д. О “связанных” синтаксических конструкциях в русском языке // Вопр. языкознания. – 1960. – № 2. – С. 47 – 60.
Шмелёв 1976 – Шмелёв Н. Д. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М.: Наука, 1976. – 151 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Іванченко – аспірантка кафедри загального та російського мовознавства Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси – проблеми теорії синтаксису.

УКРАЇНСЬКІ ПАРЕМІЇ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Олена Дуденко (Умань)

У статті робиться спроба з'ясувати лінгвістичну природу паремій. Паремії розглядаються як фразеологізовані речення, автосемантичні висловлення-тексти, а також як знаки-символи типових ситуацій.

The article is connected with the problem of linguistic nature of proverbs. Proverbs are viewed as the phraseological sentences, autosemantic statements and symbols of typical situations.

Паремії є об'єктом дослідження науковців різних галузей: істориків, фольклористів, літературознавців, філософів та інших. В останні десятиліття посилюється інтерес до них у лінгвістів, що розглядали паремії у логічному, семантичному та функціональному аспектах. Проте їх лінгвістична природа ще не досить з'ясована.

Терміном “паремія” (з гр. “притча”) традиційно охоплюють широке коло малих фольклорних жанрів: прислів'я, приказки, велеризми, прикмети, побажання, вітання тощо. Російський пареміолог Г. Л. Пермьков, прибалтійські фольклористи Е. Кокаре, К. Грігас, А. Крікман, польські та угорські пареміологи використовують цей термін у вужчому значенні – на позначення прислів'їв. Тому під паремією розуміємо стійке, відтворюване висловлення, тотожне прислів'ю, яке виражає закінчене судження, що узагальнює і типізує суспільні та природні явища.

Серед мовознавців немає єдності щодо визначення місця паремій серед лінгвістичних одиниць: це знаки мови чи мовлення, одиниці синтаксису чи фразеології. Як комунікативно-зорієнтовані висловлення, паремії належать мовленню. Як одиниці, побудовані за граматичними моделями речень, хоч і з відносно постійним лексичним наповненням, відтворювані з пам'яті як щось готове, дане, а не спонтанно творені зі слів та словоформ, зафіксовані у словниках та граматиках, – паремії можна вважати явищем мови.

Стійкість, відтворюваність, цілісність значення зближує паремії з фразеологічними одиницями, тому ряд мовознавців (В. Л. Архангельський, Д. Х. Баранник, Л. А. Булаховський, Л. Ф. Козирева, О. В. Кунін, Ф. П. Медведєв, Л. Г. Скрипник, М. М. Шанський та інші) розглядає їх у фразеології як стійкі фрази чи фразеологічні одиниці предикативного типу. Частина мовознавців з огляду на наявність у пареміях судження (Л. Г. Авксентьев, Ю. А. Гвоздарьов, В. М. Мокієнко), їхню нееквівалентність слову (Н. М. Амосова, О. М. Бабкін, О. І. Мологков), різноструктурність та синтаксичну членованість (С. І. Ожегов, В. М. Телія) вилучають їх з фразеології.

Традиційною стала кваліфікація частини паремій як узагальнено-особових речень на синтаксичному рівні. Проголошуючи такими лише односкладні речення з узагальненням дії – стану, характерних для будь-якої особи, мовознавці не були послідовними, ілюструючи даний тип реченнями різної будови (на зразок “*Вік живи – вік учиш*”, “*Не кажи “гоп”, поки не перескочиш*”). Якщо бути послідовними до кінця, то широке смислове узагальнення – це специфічна риса усіх паремій, незалежно від структури. Тому недоцільно виділяти окремий структурний тип односкладних узагальнено-особових речень. Типізовані моделі речень, властиві лише цій групі, відсутні. Як зазначав І. П. Распопов, момент узагальнення – це лише додатковий момент, який за певних умов може бути повідомлений реченням різних типів, без зміни їх конструктивного складу і будови. Проти виділення

узагальнено-особових речень висловлювалися Н. Ю. Шведова, Є. Осипова та інші, маючи на те вагомі аргументи. Таким чином, речення з генералізативною семантикою варто кваліфікувати не як узагальнено-особові, а як речення з узагальненим значенням.

У процесі своєї еволюції паремії пройшли складний шлях творення узагальненого змісту за схемою “слово-образ-символ”. Первісне світосприймання людини було невіддільне від природи – людина уявляла себе її частиною. Тому тваринний і рослинний світ, предмети побуту, все довкілля у людській свідомості набувало рис людського життя: характери, звички, поведінка, вчинки людини аплікувалися на оточення. З часом, завдяки людській здатності до абстрагування та асоціативності, образи живої і неживої природи набули узагальнення, стали носіями певної ідеї і, як наслідок, набули символічності, стали загальноновизнаними етнічно (у фольклорі), а то й інтернаціонально (наприклад, *баран* – символ глупоти, *свиня* – чванства і невихованості, *віл* – трударя, *вовк* – ненажерливості тощо. Звідси і прислів'я: *Не будь бараном, то й вовк не з'їсть* (151); *Старий віл борозни не псує* (155); *Не кидай перлів свиням, бо потопчуть їх ногами* (174)) [тут і далі цитується Прислів'я...1989, у дужках сторінка].

Ознак символу набувало не просто слово-образ, а все висловлення: паремії стали знаками-символами типових ситуацій. Власний досвід комунікантів, а також досвід попередніх поколінь, здобутий через засвоєні звичаї і традиції, сприяє підтриманню символічного значення паремій, збереженню їх у вигляді готових словесних формул, у які імпліцитно закладено певний смисл, ідею. Прислів'я – це “своєрідна лінза, у фокусі якої сконцентровані явища чи події в їх цілісності” [Пазяк 1991: 288]. Причому коло схожих ситуацій, які асоціативно пов'язуються з кожним окремим прислів'ям, обмежене. Звичайно, *in potentia* неактуалізована паремія може містити велику кількість смислів, конкретного значення вона набуває лише у контексті. Так, прислів'я “*Нова мітла по-новому мете*” найчастіше застосовується до тих ситуацій, коли йде мова про нового керівника на посаді (з позитивною чи негативною конотацією). Приклад контекстуального вживання:

“– *І все – таки ви відносите себе до жорстких чи м'яких керівників?*

– *До оптимальних.*

– *Нова мітла по-новому мете. Чи не тому вас насторожено сприйняли, що очікуються жорсткі кадрові зміни?..”* (з інтерв'ю з А.Кузьмінським, в.о. ректора Черкаського педуніверситету у “*Вечірніх Черкасах*” за 15 червня 2000 року).

Цікаво, що внаслідок асоціативних перенесень з одного об'єкта дійсності на інший словесні компоненти не десемантизуються (хоч і набувають номінативно-похідних або експресивно-похідних значень метафоричного плану). Відбуваються зміни у структурі лексичного значення слів-конституентів: перебудовуються семемі, при утворенні нової смислової цілісності відбувається перегрупування сем, змінюються домінанти. Проілюструємо це на прикладі останнього прислів'я:

Мітла – домінуючою стає сема “діяч”.

Нова – домінанта “змінений”.

Мете – домінанта “виконує дії, роботу”.

По-новому – домінанта “не так, як було до цього, по-іншому”.

Таким чином, внаслідок переосмислення паремія набуває значення: “діяч, що прийшов на зміну попереднику, виконує роботу не так, як він, по-іншому”. Контекст лише підказує оцінний елемент та семантичні відтінки. Для комунікантів даного соціуму відомий увесь спектр ситуативних вживань загальноновідомих паремій – це передається з покоління в покоління. Паремії зручні у використанні: у лапідарній образній формі вмістилася максимальна концентрація думки, причому милозвучно, римовано, легко для запам'ятовування (пор. потєбнівське “згущення думки”). Можливо, це і є причиною стійкості та відтворюваності паремій: у них немає нічого зайвого, кожне слово викристалізувалося протягом багатовікового функціонування цих висловів.

У пареміях відбуваються трансформації не лише на лексичному, а й на граматичному рівні – це наслідок єдиного процесу абстрагування й узагальнення. Втрачається безпосередній зв'язок з денотативною ситуацією, яку позначає синтаксичний прототип (речення). Лексичні і граматичні значення компонентів, що експонують дії, ознаки і відношення реальних предметів первинної номінації, утворюють новий сплав ідеального типу, що закріплюється у свідомості носіїв мови. Цей сплав набуває стійкого характеру, що зумовлює незмінність (інваріантність) лексемного складу і граматичних форм у пареміях. Як зауважують дослідники, “прислів'я – це живий організм зі структурними елементами-клітинами, які не можуть жити одна без одної” [Пазяк 1991: 289]. Отже, у пареміях маємо граматико-семантичний симбіоз форми і змісту в їх трансформованому вигляді. Як наслідок – редуція синтаксичної парадигми пареміотвірного речення-прототипу, деактуалізація значень синтаксичного часу, способу і особи, які формували первинну предикативність. У результаті паремії мають позачасовий, “всеосібний” характер – стосуються не конкретної актуалізованої особи, а всіх і кожного за певних обставин, не мають часової парадигми. (Порівняймо: *Що посієш, те й пожнеш*. Відсутні форми: *Що сію, то і жну*. *Що сіяла, те жала*. і т. д.). Парадигма, можлива з формально-граматичного боку, є неможливою у паремійному значенні.

Виникає питання: чи доцільне формально-синтаксичне членування паремій? Вважаємо, що можливе лише

на операційному рівні. Адже формально-граматичний бік фразеологізованого речення-прислів'я передбачає його первісне пряме значення, спроектовує на вихідну структуру колись синтаксично вільного речення-прототипу (напр., *Тиха вода береги рве*, або суб'єкт – *вода*, предикат дії – *рве* і т. д.). Узагальненість привносить нове (вторинне) переносне значення, яке підсилюється контекстом (“Зовні скритна, спокійна людина іноді здатна на великі справи”). Тому шукати в пареміях головні/другорядні члени речення чи синтаксеми навряд чи варто, якщо не хочемо втратити смисл вислову.

Як за походженням, так і за характером функціонування паремії мають насамперед комунікативну спрямованість – використовуються у живому розмовному мовленні або як структурні компоненти зафіксованого на письмі тексту. Паремійні висловлення можна вважати автосемантичними текстами, оскільки відзначаються відносною самостійністю, висловлюють закінчене судження. Їм притаманні ознаки тексту: цілісність, зв'язність, структурна організація, завершеність, – а також текстові категорії: інформація, когезія, континуум, ретро-перспекція тощо. Зауважимо, що всі ознаки і категорії мають специфічний вияв у пареміях.

Наприклад, актуальною в них є змістово-підтекстова (прихована) інформація (ЗП), яка вилучається зі змістово-фактуальної завдяки здатності одиниць мови породжувати асоціативні та конотативні значення [Гальперин 1982: 28]. ЗП у пареміях не факультативна, а домінуюча. В її основі – здатність людини до паралельного сприймання дійсності у кількох площинах (сприймання двох повідомлень одночасно: текстового і підтекстового). Засобом реалізації двоплановості є символічність вислову. ЗП є асоціативною, пов'язує вербально виражене повідомлення з особистим і засвоєним суспільним досвідом. Когезія (зчепленість з препозицією та постпозицією у контексті) теж підтекстова – експліцитно лексеми-компоненти паремії контекстно, здебільшого не обумовлюються макротекстом. Щодо вираження континууму, для паремій характерна автосемантика. Вони є “перервами”, “зупинками” у макротекстах, повертають читача до тезаурусу.

Завдяки розвитку теорії мовленнєвих актів (Серль, Дж. Остін) паремії можемо охарактеризувати як непрямі мовленнєві акти, яким властива локуція (використання певних мовних засобів), іллокуція (застосування паремії передбачає певну мету та умови) та обов'язково перлокуція (паремія впливає на думки і почуття аудиторії).

Як висловлення паремії характеризуються певними особливостями інтонації, порядку слів та актуального членування. Щодо останнього, дозволимо собі не погодитись із А. Ф. Калініним, який членував прислів'я як звичайні речення [Калінін 1979: 20 – 21]. Вважаємо, що паремії не членуються на тему і рему. Поскільки експліцитно паремія не пов'язується з текстом, це говорить про відсутність експліцитно вираженої теми. Темою є контекст, що імпліцитно розгортає те, про що узагальнено говорить у рематизованій паремії. Сама паремія є ремою. Отже, ці висловлення належать до нерозчленованих.

Як бачимо, ще багато проблем, пов'язаних з лінгвістичною природою паремій, потребують розв'язання. Це і становить завдання подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Гальперин 1982 – Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1982. – 138 с.
Калінін 1979 – Калінін А. Ф. Основные аспекты структурного типа обобщенно-личных предложений. – М.: АҚД, 1979. – 23 с.
Пазяк 1991 – Пазяк М. М. Украинские пословицы и поговорки (проблемы генезиса, семантики и жанрово-поэтической структуры). – К.: ДДН, 1991. – 432 с.
Прислів'я ... 1989 – Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Дуденко – аспірантка кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
Наукові інтереси – проблеми лінгвістичного статусу та семіотичної природи паремій.

ФАТИЧНІ ТА КОНТАКТНІ ЗАПИТАННЯ ЯК СКЛАДОВІ КОМПОНЕНТИ УСНО-РОЗМОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Світлана Шабат (Чернівці)

У статті характеризуються питальні речення, прагматично орієнтовані на адресата мовлення. Це передусім конструкції, що виступають компонентом етикетних ситуацій (фатичні запитання), а також ті, які спрямовуються на перевірку контакту чи активізацію уваги співрозмовника (контактні запитання).

The article is aimed at defining and characterising interrogative sentences which are pragmatically directed toward the addressee of speech. These are foremost constructions appearing as components of etiquette situations (phatic questions) and also constructions directed toward checking a contact or calling attention of an interlocutor (contact questions).

Серед вторинних функцій, які передаються реченнями питальної модальності, релевантними для усно-розмовної комунікації є ті, які пов'язані зі встановленням, збереженням та передаванням інформації. Запитання, які використовуються в **метакомунікативних ситуаціях** (привітання, зустрічі, початку чи закінчення розмови), мають яскраво виражений прагматичний характер: вони створюють необхідну тональність спілкування,

активізують та зосереджують увагу співрозмовника, встановлюють мовленнєвий контакт між комунікантами, впливають на когнітивну діяльність людини.

У ході аналізу питальних речень, що виконують фатичну функцію, виявлено широкий спектр засобів для її реалізації. Стереотипної форми набули “вітальні” мікродіалоги типу “запитання – відповідь”, як-от: – **Як ся маєш?** – *Хвалити бога* (М. Стельмах). [Усі:] *Семен!.. На ж тобі!.. Здоров! Чи давно прийшов? Як поживаєш?* [Семен:] *Спасибі, братове! Як вас Господь милує?* (М. Кропивницький).

Подекуди етикетні вирази не виражають доброзичливих почуттів мовця до співрозмовника, що було їх первісною функцією. Напр.: – *Здорові були! – Здрастуйте! А чого завгодно?* (Б. Грінченко). Як бачимо, реакція на фатичне запитання набуває не тільки характеру взаємодії між репліками партнерів, але й представляє небажання адресата підтримувати контакт зі своїм співрозмовником, тому й створюється, за словами С. Малікової, контактна опозиція [Малікова 1992: 86], яка не передбачена правилами мовного етикету.

Питальні речення фразеологізованої структури, які використовуються мовцем для встановлення, підтримування та припинення мовленнєвого контакту, ми називаємо **фатичними запитаннями**, з огляду на виконувану ними функцію. Незважаючи на часту вживаність таких конструкцій у повсякденному спілкуванні, вони малопродуктивні, тобто не представлені моделями, які вільно відтворюються і організовуються у будь-якому комунікативному акті. Проте фатичні запитання можуть бути піддані систематизації на основі стереотипних етикетних ситуацій, у яких вони виникають.

До формул ввічливості, що вживаються при налагодженні контакту між співрозмовниками, належать формули **привітання**, семантику яких можуть передавати фатичні запитання такого типу, як-от: – *Це ви! Як ся маєте?* (О. Кобилянська). – *А-а, Бронко, – трусив Петро обома руками долоню молодого Завадки. – Як ся маємо?* (Ірина Вільде).

У конструкції “Як ся маєте?” можуть опускатися деякі її компоненти, напр.: **Як маємося?** (Ірина Вільде). [Річард:] **Як маєтесь, шановний пане Кемблю?** (Леся Українка). – **Ну, як ся?** (П. Загребельний).

Фразеологізованим запитанням вигуківого типу виступає конструкція, що містить як обов’язковий компонент питальне слово **що** та інфінітивну форму **чувати**. Пор.: **Що ж там чувати?** (М. Яцків). – **Що там чувати коло вас?** (Ірина Вільде). Подекуди фатичне запитання ускладнюється словами, що конкретизують запит, як-от: **Що ж там у вашому полку нового та доброго чувати?** (Б. Лепкий). – **Що туди коло вас чувати щось чесно та єсного?** (Д. Харов’юк).

Фатичні запитання, що відображають інтерес мовця до особи адресата у плані побуту, реалізуються стереотипними формулами, у складі яких функціонує питальний компонент як і дієслово **жити** в часових проявах, напр.: – **Як вам живеться?** (М. Яцків). – **Як вам жилося?** (Марко Вовчок).

Питальне речення здатне відтворити цікавість мовця до певних життєвих проявів адресата, виражаючи таким чином конкретний запит.

1. Запит про здоров’я, напр.: – **Як ваше здоров’я?** (І. Нечуй-Левицький). [Варфоломей:] *А, здрастуйте, як здоров’ячко?* (М. Кропивницький).
2. Запит про стан адресата чи про знайому для співрозмовників особу, як-от: [Марко:] *Петро?.. Ну як... ти?* (М.Куліш). – **А як там Катря?** (Марко Вовчок).
3. Запит про майно. Напр.: – **А як господарство, як пані мама?** (З. Тулуб). – **А хазяйствечко як?** (Марко Вовчок).
4. Запит про справи адресата, якісь особливі деталі, як-от: **Ну, як справи йдуть у школі? Все гаразд?** (Ірина Вільде). [Харитон (побачив Романа):] **Сахроновичу, куди Бог несе?** (М. Кропивницький).
5. Запит про погодні умови типу – **Як там надворі? На дощ не заноситься?** (Ірина Вільде).

Окрему групу становлять фатичні запитання на позначення мовленнєвого контакту, що виникає при **несподіваній зустрічі**. Напр.: – **Невже ж це ви? – Невже же ти, Іване?** (Б. Лепкий). – **А-а-а? Кого я бачу?** (Ірина Вільде). – **Василино! Яким способом? Та чи це ти?** (Б. Грінченко).

Фатичні запитання можуть стосуватися **початку розмови**, як-от: – *А, прошу, прошу, заходьте, отче каноніку. Чим можу служити? Чому завдячую візит шановного ксьондза?* (Ірина Вільде); **знайомства**, пор.: *З ким маю честь познайомитись?* (А. Свидницький); **вибачення**, напр.: [Альбіна:] *Я заважаю, Мартіане? Вибач, я на хвилинку?* (Леся Українка); **закінчення розмови**: – *Здається, все, – зітхнула нещиро. – А тепер хіба... до побачення?* (Ірина Вільде).

Таким чином, фатичне запитання функціонує в тих основних формах спілкування, які мотивовані відповідною потребою людини. Однак питальне висловлювання може виступати не тільки компонентом етикетних ситуацій, але й спрямовуватися на **перевірку каналу зв’язку чи активізацію уваги адресата**. Такі “**контактні запитання**” [Таривердиева 1988: 50], або ж “**метакомунікативні запитання**” [Мирсеитова 1989: 121], подібні до фатичних, але не потребують прямої відповіді і становлять не фразеологізовані стереотипні конструкції, а **своєрідні вигуківі побудови**, які здатні стимулювати рецептивну та когнітивну діяльність співрозмовника, регулювати процеси мовленнєвого спілкування. Здебільшого у ролі вигуківих елементів виступають дієслова на позначення

когнітивних процесів, денотативне значення яких нейтралізується функціональною роллю (почасти, предикат втрачає свою парадигматичність, хоча й зберігає первинну семантику).

Отже, визначаємо такі дієслівні групи, які формують контактні запитання:

– предикати зі значенням **мислення і роздумів**, як-от: – *Думаєш, мені хотілося б бути такою, як ото зараз я?* (Є. Гуцало). [Парвус:] *Гадаєш, я за себе з'явлася, як спинив твою жону?* (Леся Українка). Втягнення адресата у розмову відбувається за допомогою дієслів **думати, гадати**. В цілому питальна конструкція виражає заперечний зміст;

– **ментальні предикати**. Щоб підкреслити несподіваність чи невизначеність повідомлення, мовець “іноді робить ніби крок назад, попереджаючи повідомлення риторичним запитанням. Характерно, що вибір падає переважно на дієслово “знати” [Арутюнова 1999: 659]. У цьому і суть комунікативної пресупозиції – повідомити тільки те, що адресату невідомо. Саме тому в діалогічних репліках такого типу створюється атмосфера довіри, яка переводить спілкування у задушевний, інтимний тон. Напр.: – *А знаєш, чого Маруся така стала?* (Марко Вовчок). [Кринська:] *А знаєте, кого ми зустріли сьогодні біля платанової алеї?..* (О. Олесь).

Фразеологізованим поєднанням можна вважати конструкцію типу “**Знаєш що?**”, яка є основною моделлю, що репрезентує контактну функцію взагалі. Такі контактні запитання можуть **розпочинати розмову**. Після них переважно слідує якась пропозиція мовця. Напр.: – *Знаєш що? Скажи йому, що я завтра о десятій буду на льоду* (Ірина Вільде). Запитанню “**Знаєш що?**”, яке має відтінки несподіваності, загадковості, може передувати якесь повідомлення чи прохання, як-от: – *Коли приходить влада, я молюся – знаєш за що? Щоб влада прoderжалась довго-довго* (В. Підмогильний).

Успішним вважається той комунікативний акт, при якому інтеракція відбувається доброзичливо, без примусу, коли на поставлене запитання мовець одержує конкретну відповідь. Оскільки конструкція “Знаєш що?” є реплікою-стимулом, то відповідною їй буде реагуюча репліка, яка потребуватиме конкретизування, як-от: [Копистка:] *Знаєш що, Параско?* [Параска:] *Що?* (М. Куліш).

Підвищувати увагу співрозмовника та активізувати контакт можуть контактні запитання з предикатами **розуміти / зрозуміти**. Пор.: [Кіндрат Антонович:] *А нарешті мушу сказати, що тут, у цім ділі, головну силу має Олесина воля... Розумієте? Вона у нас одна...* (М. Кропивницький). – *А наша профспілка не підчиняється твоєму панові старості. Зрозумів?* (Ірина Вільде).

Подекуди у контактному запитанні зосереджується спонукальне значення з прихованим відтінком наказу, припинення дії тощо. Напр.: – *Будь собі чим хоч, а трави моєї не толоч. Розумієш?* (М. Івасюк). – *Слухати маси! Розумієш? Сліпо і без заперечення* (О. Кобилянська);

– предикати на позначення процесів, пов’язаних з **пам’яттю**. Мовець, апелюючи до певних інтелектуальних проявів психіки адресата, намагається перевірити та активізувати з ним контакт, як-от: [Вишневий:] *У розбійників гуляли, а я тобі ще їсти носив, пам’ятаєш?* (М. Куліш).

Контактні конструкції можуть виражати запитання, пов’язані з апеляцією до **сенсорних здібностей** співрозмовника. Напр.: – *Чуєте? Глядіть же, не губіться, не відставайте від мене й на крок!* (В. Барка). Використовуючи речення такого типу, мовець передбачає можливу “відповідь” – підтвердження з боку адресата, як-от: – *Адже ж завтра в Богу славі ярмарок. Чи чуєш? – Та чую* (І. Нечуй-Левицький).

Подібні запитання у поєднанні з семантикою оточуючих речень можуть передавати спонукальні смисли, як-от: [Ориє:] *Скажи, що як вони посміють не послухати мене, то буде їм горе, чуєш?* (М. Кропивницький). – *Слухайте, чого ви хочете?* (В. Барка).

Контактні запитання можуть використовуватися мовцем з метою спонукання співрозмовника до продовження мовленнєвого контакту, до уточнення певних фактів, як-от: – *Бачиш? А знаєш, як то називається?* (І. Франко) або ж виражати альтернативність виконання якоїсь дії, залежної від думки адресата, пор.: – *Лідко, хочеш, повернемо з школи на морозиво? Хочеш?* (Ірина Вільде).

Значення активізації уваги співрозмовника передається контактними формулами, як-от: – *Гм, чекай, ага, твої діти повмирали на сухоти?* (Марко Черемшина). [Дід:] *А диви, чи не він це йде?* (М. Куліш). – *І що – все в порядку?* (Ірина Вільде). – *Ти, а що б то було, коли б ви одного дня всі, як одна, не вийшли на роботу?* (Ірина Вільде). *Ну що? Будемо сватами, чи з гарбузами додому підєм?* (М. Стельмах).

Роль контактних запитань як засобу підтримування контакту із співрозмовником значна, адже вони здатні впливати на рецептивну та мислетворчу діяльність людини, що сприяє успішному розвитку інтелектуальних здібностей кожної особистості. Певна подібність цих конструкцій з фатичними запитаннями забезпечує їм важливе місце у системі засобів вираження усно-розмовного мовлення.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Арутюнова 1999 – Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
Малікова 1992 – Малікова Є. О. Питальні речення в ритуальному спілкуванні // Синтаксис, семантика і прагматика мовних одиниць: Зб. наук. пр. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 83 – 86.
Мирсеитова 1989 – Мирсеитова С. С. Косвенные вопросительные высказывания и их интерпретация в тексте // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тареза. – Вып. 333. – М., 1989. – С. 119 – 127.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Шабат – аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича.
Наукові інтереси – проблеми функціонального синтаксису.

ПИТАЛЬНА СИТУАЦІЯ У ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Наталя Кондратенко (Одеса)

Стаття містить аналіз питальних висловлювань і питальних ситуацій у поетичному мовленні. Матеріалом послужили твори українських поетів ХХ століття. Аналіз ґрунтується на теорії функціональної граматики і вченні про категоріальні ситуації, які застосовані при дослідженні поетичного тексту.

The article is devoted to the analyse interrogative sentences and interrogative situations in poetical language. The poetries by Ukrainian modern authors are material for this article. Analyse basises of functional grammar and categorial situationse theory.

У поетичному мовленні на підставі питальних речень і відповідей створюється особливий тип мовленнєвої ситуації. Вона наближується до подібної в розмовному мовленні, яку називають “питально-відповідною ситуацією” [Див.: Изаренков 1986], і цей термін прогнозує обов’язкову двокомпонентну структуру: питання + відповідь (або, точніше, – питальне висловлювання + відповідне висловлювання). У поетичному мовленні ми розглядаємо ситуацію, виходячи з однієї обов’язкової предпосилки – наявність питання, а відповідь займає факультативну позицію. Згідно з цим ситуації, які будемо аналізувати, визначаємо як питальні за аналогією з імперативними, в яких основним елементом виступає імперативне речення [Бондарко 1990: 80 – 89]. Відокремлення питальної ситуації як особливого виду пов’язано ще з тим, що питально-відповідні єдності представляють собою діалог і розглядаються як діалогічні. На нашу думку, це звужує можливості дослідження, тому що діалог – поодинокий випадок питальної ситуації. Для аргументації розглянемо типові питальні ситуації, характерні для поетичного мовлення.

Насамперед слід ввести основні поняття, якими ми будемо оперувати далі. При розгляданні питальної ситуації ми базуємося на теорії функціонально-семантичних полів, запропонованої О. В. Бондарко [див.: 1990; 1984], а саме використовуємо поняття про категоріальну ситуацію, яка “може бути визначена як побудована на певному функціонально-семантичному полі типова змістовна структура, яка являє собою один з аспектів загальної сигніфікативної (семантичної) ситуації, що передається висловленням” [Бондарко 1984: 100]. О. В. Бондарко репрезентує й типологію категоріальних ситуацій, яка базується на кількох засадах. Враховуючи те, що категоріальні ситуації розглядаються на високому абстрактному рівні, аналізовані нами питальні ситуації логічно віднести до ситуацій означеності / неозначеності, які у свою чергу трактуються як актуалізаційні, тобто обов’язкові для будь – якого висловлювання, тому що вони вказують на відношення між ситуацією та її учасниками. Питальні ситуації, на наш погляд, виражають значення означеності / неозначеності як основне, а не фонове. Їх можна трактувати як прагнення до ліквідації існуючої неозначеності. У залежності від успішності комунікативного наміру питальна ситуація може бути трансформована (або не трансформована) у питально-відповідну.

Питальна ситуація як “типова змістовна структура” (О. В. Бондарко) містить такі елементи: 1) суб’єкт мовлення – адресант; 2) суб’єкт, якому адресоване питання – адресат; 3) неозначений предикат, неозначеність якого треба зняти. Така трьохелементна структура притаманна більшості категоріальних ситуацій. Наявність відповіді розглядається нами як зняття існуючої неозначеності, але при цьому з’являється нова мовленнєва ситуація, яка є асиметричною по відношенню до питальної.

Такі ситуації можна розглядати і з іншого боку. Якщо роль адресанта і адресата вважати провідною, то правомірно відносити дану мовленнєву ситуацію до функціонально-семантичних ситуацій персональності, а саме до ситуацій адресантності й адресатності, як це робить В. В. Химик [1990]. При цьому зв’язані категорії адресантності / адресатності імпліцитно передбачаються у будь-якому висловленні в межах діалогу незалежно від його цілеспрямованості.

На наш погляд, різниця двох підходів пов’язана з ракурсом зору. Ми вважаємо основним у ситуації безпосередньо висловлювання (питання), а В. В. Химик відштовхується від позиції суб’єктів мовлення. У кожного підходу є певні переваги. Трактування питальних висловлювань у межах ситуації персональності, на наш погляд, доцільно для розмовного мовлення та для літературних діалогів, тому що у даному випадку домінують саме адресат і адресант, і на перший план виходить їх мовленнєва поведінка. Але в поетичному мовленні інша ситуація. Єдино реальним, експліцитно вираженим **завжди** є лише **питальне висловлювання**. Позиції адресата і адресанта мають ряд особливостей і неоднакове вираження в залежності від ситуації. Саме тому ми пропонуємо дефініцію “питальна ситуація” і розглядаємо її як різновид ситуації означеності / неозначеності.

Проаналізуємо основні питальні ситуації (ПС) у поетичному мовленні.

I. **ПС діалогічного типу**, у якій експліцитно представлені всі елементи: адресант, адресат, питання і відповідь як результат зняття неозначеності.

Це ПС діалогічного типу, яка моделюється в поетичному мовленні за законами розмовного. У розмовному мовленні діалоги мають власну типологію, з якої для поетичного є істотним тільки “інформативний діалог” [Чел. фактор в язьке 1992: 52]. У діалозі цього типу ліричний герой звертається до свого співбесідника, щоб отримати відповідь на своє питання. Це абсолютна діалогічна ситуація, яка дуже рідко трапляється в поетичному мовленні. В абсолютному діалозі експліцитно представлені конкретні адресант, адресат, питання і відповідь: *Я річку побачила раптом. Питаю: – А хто ж ти така? – Я Альта, я Альта, я Альта! – тонесенько плаче ріка* (Л. Костенко).

При цьому основним елементом ситуації є інформативне, у чистому вигляді, питання. І хоч ми відзначаємо штучний характер поетичного діалогу, він є **моделлю** реального. Але, вважаючи суб’єктом мовлення ліричного героя, а не автора, відносимо таку питально-відповідну структуру до абсолютного діалогу. Слід підкреслити, що у наведених прикладах адресантом виступає безпосередньо ліричний герой твору, репрезентований у тексті формами особового займенника 1-ої особи і певними формами дієслова.

Можливий і діалог без участі ліричного героя між двома конкретними співбесідниками. Але при цьому часто герої ідентифікують себе з одним із учасників діалогу, тим самим знищуючи дистанцію між мовцями і собою, підкреслюючи причетність описаного світу до власного.

Адресант і адресат у діалогічній ситуації можуть не мати конкретного вираження, а бути **неозначеними**. При цьому питання за семантикою інформативне, а суб’єкти мовлення реальні. Для такої ПС не є важливим, хто саме виступає як адресат і адресант. У контекстуальному оточенні використовуються неозначено- і узагальнено-особові односкладні речення: – *Чому в тебе куций хвіст? – В зайця запитали. – Бо не хочу, щоб вовки Його відірвали* (В. Симоненко).

Адресант і адресат реальні, але не конкретні. Це або неозначений, або узагальнений суб’єкт мовлення. Діалог включає всі основні елементи, але ті, які не істотні для мовленнєвої ситуації, подані неозначено.

Можлива також діалогічна ситуація, у якій адресант і адресат не представлені в тексті, тому що у цьому немає необхідності. Часто така ПС репрезентує полілог. Здебільшого текст включає питально-відповідні репліки, які не віднесені до суб’єкта мовлення: – *Хто світла там гасить не хоче? – Піт, не грайся із вогнем! – Що? Муза знов його лоскоче? – Давайте музу проженем!* (Д. Павличко).

Таким чином, створюється ефект стороннього спостерігача, слухача. Ліричний герой нібито пасивно, сторонньо, бере участь у діалозі, слухає, іноді дає оцінку подіям. Адресант і адресат навмисно не представлені, діалог “безликий”, ці репліки можуть належати будь-якій людині. Діалог моделюється заради самого тексту, думки висловлюються поза характеристикою мовців. Це дозволяє максимально акцентувати увагу на тексті діалогу, тому переважно відсутнє і непряме мовлення. Створюється ілюзія вилученого, ізольованого фрагменту поетичного світу. Образ мовця стирається, він “відступає” перед смисловим навантаженням тексту і тому посилює це навантаження.

Отже, діалогічна ПС має три різновиди:

- 1) **абсолютна** діалогічна ситуація, у якій експліковані всі елементи ПС і відповідь знімає неозначеність;
- 2) **неозначена** діалогічна ситуація, у якій адресант і адресат мають не конкретне, а неозначене або узагальнене вираження;
- 3) **ізольована** діалогічна ситуація, у якій експліцитно представлені лише питально-відповідні висловлювання, а суб’єкти мовлення приховані і неконкретні.

Діалогічні ситуації мають обмежене використання в поетичному мовленні, бо вони не призначені для комунікації у прямому розумінні.

II. **ПС адресантного типу** поширені більшою мірою в поезії. У них домінує адресант, а інші елементи затемнені або взагалі відсутні. Тому що ПС адресантності не є діалогічними, вони представлені тільки питальними висловлюваннями. Базуючись на цьому, проаналізуємо особливості трьох різновидів ПС адресантного типу.

У структурі можуть бути відсутніми або відповідь і вербально виражений адресат, або тільки адресат: *Над містом розмовляють голуби. Про що, не знаю. Про цікаві речі. Про той собор. Про людство. Про війну. Про білий світ, про небо з дахиною. А, може, він голубці каже: – Ну, Як я літав, ти скучила за мною?* (Л. Костенко).

У наведеному прикладі присутнє питальне висловлювання, адресант (голуб) і адресат (голубка), відсутня тільки відповідь. При цьому учасники ПС є зовнішніми по відношенню до ліричного героя, він лише свідок розмови. Але ліричний герой може також виступати у ролі адресанта чи адресата: *Душі зіткнуться колісь. І в небеснім тумані Ти упізнаєш мене?* (Б. Бунчук).

Адресант і адресат репрезентовані певними формами особових займенників і, хоч їх образи не конкретизовані, можна припустити, що в тексті йде мова про ліричних героя і героїню.

У ПС адресантного типу можуть бути відсутніми два елементи – адресат і відповідь. У даному випадку питання має імпліцитну адресованість: адресатом виступає будь-який потенційний реципієнт. Така ситуація має певний ступінь умовності, тому що казати про повну відсутність адресата неправомірно. Адресат завжди присутній

у тексті (хоч і в імпліцитній формі) [Див.: Бахтин 1979]: *Чи я знайду спочинок за життя, А чи тоді, як ляжу в домовину – Там, в царстві тіней, снів і забуття, Куди з старим Хароном я полину, Відкіль немає більше вороття, Де ніч – за день і вічність – за хвилину?* (М. Вороний):

У прикладі домінує адресант – ліричний герой. Матеріал свідчить про те, що адресанти інших типів у мінімальній адресантній ПС не поширені. Це можна пояснити тим, що питання в поетичному тексті, яке вимовляється суб'єктом, не тотожним ліричному герою, завжди повинне мати адресата, тому що цим адресатом у будь-якому випадку може виступати безпосередньо ліричний герой. Межі і закони поетичного світу достатньо вимогливі, суворі. Суб'єкт мовлення, який ставить питання, має отримати відповідь, йому необхідний співбесідник. Адресантна ситуація, у якій ліричний герой не бере участі, була б парадоксальною. Саме тому навіть при відсутності адресата і відповіді подається необхідний коментар.

Категорії адресантності, на наш погляд, приділяється недостатньо уваги у лінгвістичних працях, хоч вона впливає на семантику висловлювання і може мати достатньо широке вербальне вираження. Категорія адресантності антропоцентрична, вона завжди пов'язана з активним комунікантом. У поетичному мовленні специфіка адресантності знайшла вираження у тому, що у ПС адресантного типу адресант домінує у ролі ліричного героя твору (зокрема це стосується ПС з двома елементами: питанням і адресантом). Це свідчить про пріоритет суб'єктивної картини світу мовця, ліричного героя. Зрозуміло, що адресант виконує активну роль у ПС, тому що він виступає з вимогою зняття неозначеності. Невипадково у поетичному тексті таким суб'єктом є ліричний герой, який не тільки моделює власну картину світу, але й намагається зробити її означенішею (у тому числі і для самого себе).

Рідкий приклад ПС адресантного типу – це відсутність адресата при експліцитній відповіді. У цьому випадку відповідь не має автора і може бути приписана будь-якому суб'єкту мовлення, у тому числі адресанту, який відповідає на власне питання. Адресант, запитуючи, ні до кого конкретно не звертається, його увага зосереджена на питальному висловлюванні. Саме тому головною є відповідь, а не мовець, який здатний її дати. У даному варіанті ПС адресантного типу адресат не істотний: *Це зойк світів? Чи надсвідома згадка? Чи, може, сон прекрасний наяву? ...А то звичайний європейський дядько косив у нас під вікнами траву* (Л. Костенко).

У даному випадку відповідь наводиться як результат роздумів ліричного героя. Відповідь у такій ПС народжується безпосередньо в поетичному тексті, вона не може бути однозначно приписана ліричному герою.

Отже, ПС адресантного типу можуть мати структуру трьох типів:

- 1) питання – **адресант** – адресат – _____;
- 2) питання – **адресант** – _____ – відповідь;
- 3) питання – **адресант** – _____.

При цьому наявність питання зумовлено специфікою ПС, в якій питальне висловлювання є стрижневим, а адресант обов'язково присутній як основний компонент ПС адресантного типу. Інші елементи факультативні.

III. **ПС адресантного типу** включає як постійні елементи питання і адресат. Інші – факультативні. Як і в попередньому випадку, можливі три варіанти ситуації в залежності від наявності / відсутності факультативних елементів в структурі ПС.

При відсутності одного елемента – відповіді – ПС наближується до діалогічної, але не має успішного завершення, напр.: *Коли б сказав я: “Пташко! Мені без краю важко – Спасеш єдина ти... Побудь же, не лети!” – Ти полетіла б?* (О. Олесь).

При цьому в принципі про успішну комунікацію говорити важко, тому що вказаний у ПС адресат носить умовний характер. Ми маємо на увазі, що адресант може апелювати до нього номінально, ізначально не сподіваючись на відповідь. Справа у тому, що мовцю необхідний співбесідник, хай і уявний. Потенційний діалог ілюзорний, він змодельований для читача, і тому адресант звертається до співбесідника уявно. Він або знає, що відповіді не буде, або ставить риторичне питання.

Слід підкреслити і в даному випадку особливості категорії адресантності, яка репрезентована суб'єктом мовлення – ліричним героєм, тоді як інші суб'єкти поетичної картини світу дуже рідко виступають у цій ролі.

ПС адресантного типу може включати і три інші елементи: як константи питання і адресат, і як факультативний елемент – відповідь; адресант у такому разі відсутній: *Що можеш ти, розгублене дитя, Зробити для вселюдського прогресу? – Я можу тільки кинути життя історії кривавій під колеса* (Л. Костенко).

І в останньому варіанті ПС адресантного типу відсутні адресант і відповідь, експліцитні лише питання і адресат, напр.: *Що ви ловите, телевізорні Збожжеволілі антени – погорільці? Що ви ловите – запалим ротом – Комини почорнілі?* (В. Стус).

У наведеному прикладі адресат представлений звертанням, але він може виражатися і формою особового займенника і присвійними займенниками, а також дієслівними формами 2-ої особи: *Де ви? І як ви? У нас на землі листопад* (Б. Бунчук).

Таким чином, ПС адресантного типу мають три види структури:

- 1) питання – адресант – **адресат** – _____;
- 2) питання – _____ – **адресат** – відповідь;

3) питання – ————— – адресат – —————.

Категорія адресата заслуговує докладнішого аналізу як найбільш релевантна для семантичного боку питального висловлювання, тому ми і не зупиняємось на неї зараз.

IV. Останнім типом ситуацій є *абсолютна ПС*, у якій експліцитно репрезентоване тільки питання. Інші елементи, хоч і можуть бути встановлені, але в тексті не вербалізовані. Питальні висловлювання при цьому носять здебільшого онтологічний характер і стосуються найбільш суттєвих фрагментів поетичної картини світу, що важливі як для ліричного героя, так і для автора. Ця група найбільш поширена в поетичному мовленні: *Все так, як у Чюрльоніса. Мов струни, Червоні стовбури високих сосон. Хто там До них торкнувся пальцями? Проходить У музику через брижаві дюни* (Д. Павличко).

Більша частина питальних речень цього типу передають не питальне значення, а супровідне, або є риторичними. При цьому критерій віднесення останніх до абсолютної ПС тільки зовнішній – питальна форма: *І голову, в тих кучерях по плечі, їм подала, від крові аж хмільна. А що була то голова Предтечі, – То що у тому тямилла вона?* (Л. Костенко).

Отже, ПС у поетичному мовленні мають чотири структурні типи. Їх об'єднує структуруючий елемент – питальне висловлювання, – який є обов'язковим для всіх чотирьох типів. При цьому питання має своє основне значення – запит інформації. У залежності від типу ситуації обов'язковим є один з двох елементів: адресант або адресат. Залежно від складу структурних елементів ми виділили чотири ПС:

- діалогічна ПС (репрезентована питанням, адресантом, адресатом, відповіддю);
- адресантна ПС (питання – адресант). Інші елементи факультативні;
- адресатна ПС (обов'язковими є питання – адресат);
- абсолютна ПС – репрезентована лише питальними висловлюваннями.

Питальні ситуації, поширені в поетичному мовленні, нерозривно пов'язані з мовцем, з суб'єктом. Активну роль виконують як адресант, так і адресат. Адресант практично завжди тотожний ліричному герою, що свідчить про активну позицію мовця і про достатній ступінь суб'єктивності поетичної картини світу, тому що саме адресант – активний суб'єкт мовлення і саме він моделює питальну ситуацію.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бахтин 1979 – Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
Бондарко 1990 – Бондарко А. В. К анализу категориальных ситуаций в сфере модальности: императивные ситуации // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 80 – 89.
Бондарко 1984 – Бондарко А. В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
Изаренков 1986 – Изаренков Д. И. Обучение диалогической речи. – М.: Рус. язык, 1986. – 152 с.
Химик 1990 – Химик В. В. Категория субъективности и ее выражение в языке. – Л.: ЛГУ, 1990. – 182 с.
Чел. фактор в языке 1992 – Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1992. – 281 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталя Кондратенко – аспірант Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Наукові інтереси – проблеми поетичного синтаксису; функціональна граматики, мовна картина світу.

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНАЛІТИЧНИХ КВАНТИФІКАТОРІВ

Віталій Дмитрук (Кіровоград)

Стаття присвячена аналізу аналітичних квантифікаторів з погляду модифікації ними кількісного значення на рівні синтаксису.

The article is dedicated to the analyses of the analytical quantificaters from the point of view their modification of the quantitative meaning on the level of syntaxis.

Останнім часом помітно зріс інтерес лінгвістів до виявлення функціональних можливостей семантичних одиниць у плані вираження ними категорій логіки, і зокрема математичної. Цілком доречно зауваження з цього приводу висловлює О. В. Бондарко: "... на даний час при значному поширенні інтересів лінгвістів до логічних аспектів семантики потрібно особливо наголосити на необхідності та актуальності дослідження власне мовних одиниць" [Бондарко 1978: 169]. Саме на основі такого підходу спробуємо проаналізувати засоби вираження квантитативної семантики на синтаксичному рівні. Серед таких засобів особливу увагу варто звернути на аналітичні одиниці, які виражають кількісне значення або здатні модифікувати семантику синтаксеми, складниками якої вони є, у кількісному плані.

Українська мова як флективна має не дуже багато аналітичних засобів вираження значень як граматичних, так і лексичних. Кількісну семантику може мати як одне окремо взяте слово, так і двоє чи більше одиниць, які утворюють синтаксему з відповідною семантикою. Як зазначає І. Р. Вихованець, "саме їх необхідність для

кількісної характеристики предметів привела до звичайного функціонування їх як елементів складеного члена речення, приєднання до опорних іменників у ролі конкретизаторів кількісної визначеності предметів” [Вихованець 1992: 109 – 110]. В. І. Дегтярьов з цього приводу стверджує, що “на відміну від формоутворюючої морфеми, службовий елемент аналітичної форми є якраз словом, тобто володіє певним, хоч і дуже узагальненим та послабленим типом лексичного значення” [Дегтярьов 1973: 76]. Далі він конкретизує цю думку, відзначаючи, що “аналітичні форми складаються в результаті граматикизації спочатку вільних словосполучень шляхом послаблення лексичного значення одного з компонентів словосполучення, перетворення його в службове слово – показник граматичного значення” [Дегтярьов 1973: 77].

Функціонуючи у семантичному полі квантитативності, аналітичні морфеми найчастіше надають лексеми в цілому значення точної (коли це стосується власне кількісних числівників за традиційною класифікацією) або приблизної (неозначено-кількісні числівники, займенники та прислівники) кількості. Зауваження І. Р. Вихованця стосується саме числівників. У різному словесному оточенні числівникові лексеми здатні виконувати “дві номінативні функції: нумеративну (називають число і його цифрове позначення) і квантитативну (виражати кількість кого- або чого-небудь)” [Арполенко 1980: 24]. З цим положенням не можна не погодитись, оскільки числівники в нумеративній функції не можуть виступати кількісними означувальними компонентами чого- або кого-небудь, що дозволило б кваліфікувати їх як квантифікатори. Функцію квантитативної номінації вони виконують тільки тоді, коли вживаються в присубстантивній позиції (причому препозиція і постпозиція нумератива відносно іменника теж має свої особливості з погляду вираження ними квантитативної семантики), вказують на кількісну визначеність кого- або чого-небудь, напр.: *Сказавши, круто повернувся і камінь пудів з п'ять метнув* (І. Котляревський).

Як зазначають деякі мовознавці, числівники, вживаючись у присубстантивній позиції, виступають у функції лексичних морфем. Саме на основі цього вони і не виокремлюють його як самостійну частину мови [Вихованець 1988: 30 – 34, Курилович 1962: 67], виділяючи лише порядкові нумеративи у складі морфологічного класу прикметника [Вихованець 1988: 30]. На синтаксичному рівні поєднання типу “числівник + іменник” функціонують як одна синтаксема, напр.: *У Соколиному в школі на той час навчалось всього чотирнадцять дітей* (М. Трублаїні) (сполука *чотирнадцять дітей* у даному прикладі виступає підметом), що дозволяє кваліфікувати її як аналітичну синтаксичну морфему за аналогією до синтетичних морфем, зокрема суфіксів та закінчень (пор.: *дітвора* і *діти*).

Поряд з числівниковими квантифікаторами функціонують й інші одиниці, які здатні модифікувати семантику висловлювання (речення) в кількісному аспекті. Зважаючи на те, що “семантична структура речення багатьма лінгвістами визначається щодо дієслова, яке вміщує граматику речення у прихованому (імпліцитному) вигляді” [Загнітко 1996: 315], такі одиниці є периферійними у структурі речення, оскільки вони не пов’язані з валентністю предиката. Однак предикати кількості в елементарних простих реченнях взагалі посідають найпериферійніше місце [Вихованець 1992: 109], і до того ж “такі категорії, як підмет, додаток, обставина, означення є синтаксичними (мовними), вони також установлюють зв’язок з мисленням” [Загнітко 1996: 315], то квантифікація останніх певним чином впливає на загальну семантику речення. Серед них різні лінгвісти аналізують здебільшого прикметники, займенники та прислівники. Зокрема, на думку авторів монографії “Категория количества в современных европейских языках” “апроксиматори в полі кількості (група прислівників та прийменників, які вказують на приблизність кількості) приєднуються до кількісних, дробових числівників, рахованих іменників та їхніх сполучень з вимірниками” [Категория 1990: 21]. У таких сполученнях апроксиматори виконують функцію квантифікатора квантитатива, який у свою чергу поєднується із субстантивом (квантитативною формою), однак вони не дублюють одне одного, а лише певним чином модифікують кількісну семантику сполуки в цілому, утворюючи одну синтаксему, напр.: *Лише біля десятка хлопчаків ганяли м’яч по пустому шкільному подвір’ї* (О. Донченко).

За синтаксичними показниками до власне апроксиматорів наближаються також деякі ад’єктиви. Вживаючись здебільшого у присубстантивній позиції, вони здатні описово виражати кількісну ознаку предмета. Специфікою таких утворень є перетин, поєднання у прикметникові кількісної ознаки з якоюсь іншою, через яку, власне, і виражається квантитативне значення атрибутивного словосполучення, напр.: *Над густими зеленими масами дерев подекуди вискакували високі тополі, рівні та тонкі, як воскові свічки* (І. Нечуй-Левицький); *За одним поворотом (річки) – велика світла опліщина* (В. Близнець). В основному вказівка на неозначену множинність спрямована до асоціативної уяви адресата, або, іншими словами, кількісна ознака перебуває на другому плані і може вичленовуватися лише шляхом певних логічних операцій з понять про розмір, густину, величину, висоту тощо. В. В. Новицька з цього приводу обґрунтовує теоретичне положення про те, що нейтральні прикметникові апроксиматори типу *великий, маленький, малий* є неаддитивними величинами і виступають “універсальними засобами вираження різних величин” [Новицкая 1978: 12].

Окрім них, існує ще кілька груп детермінативів, що вказують на кількісну зменшеність/збільшеність. Зокрема, В. М. Вовк з-поміж них виділяє чотири типи з подібним значеннями (деякі з них можуть мати антонімічні пари):

- 1) детермінативи із значенням великого розміру, значної величини/малих розмірів: *значний, чималий, чималенький, добрий, великий, величезний, здоровий, густий, тишиний/малий, незначний, мінімальний, рідкий* і т.п.;
- 2) детермінативи із значенням кількості, що не підлягають виміру чи ліку: *безмежний, безкрайній, безбережний, безмірний, надмірний, неосяжний* та ін.;
- 3) детермінативи, які виражають найвищий ступінь враження, яке створюється даною кількістю: *неймовірний, надзвичайний, незвичайний, неабиякий, неправдоподібний, страшенний* і т. д.;
- 4) детермінативи із значенням протяжності у просторі: *довгий, довжелезний/короткий* і тощо. [Вовк 1976: 12].

Подібність деяких ад'єктивів із власне-апроксиматорами простежується насамперед на синтаксичному рівні. Як і останні, детермінативи виконують подібні функції (вказують на кількісну визначеність чогось, найчастіше предмета), але належати до них не можуть. Це зумовлюється тим, що, виступаючи переважно у препозиції до субстантива, прикметник зберігає лексичне значення і є повноцінним членом речення, тоді як прислівник подекуди втрачає свою самостійність і за виконуваними функціями наближається до службових частин мови.

З-поміж власне-апроксиматорів прислівники, прийменники та частки здебільшого є аналітичними морфемами, за допомогою яких виражається лексичне і граматичне значення, хоч членами речення вони не виступають, утворюючи разом із повнозначним словом одну синтаксему. Аналогічно до різного типу афіксів та флексій (синтетичних морфем), вони виконують функції модифікаторів основного значення лексики.

Своєрідними з погляду семантико-синтаксичних характеристик є невелика кількість прислівникових апроксиматорів, які порівняно зі службовими частинами мови (прийменниками та частками) можуть виражати самостійне значення. У певних позиціях теж втрачає свої ознаки, функціонально наближаючись до останніх. Серед них атрибутивні прислівники, оскільки саме ад'єктиви адвербіалізуються найчастіше, що "пояснюється, очевидно, тим, що прикметник є частиною мови, через яку розкривається пасивна ознака субстанції" [Новицька 1978: 12].

Так, В. В. Новицька розглядає їх серед неаддитивних величин, протиставляючи їх метрологічним (аддитивним) термінам. Далі дослідниця зауважує, що "класи, які виражають потужність неаддитивних величин, представлені, здебільшого, нетермінологічною лексикою, котра належить до всіх чотирьох основних частин мови (потужність таких величин не можна визначити за допомогою одиниць вимірювання). Ядро цих класів складають прикметники та прислівники, які повністю зберігають свою самостійність як члена речення, поєднуючи кількісну ознаку з атрибутивною чи якоюсь іншою. Таку структуру мають, наприклад, класи із значенням ритму, темпу, інтенсивності" [Новицька 1978: 12]. Щодо прислівникових апроксиматорів, то їхнє кількісне значення формується, здебільшого, за допомогою лексем *багато/мало* і похідних від них. Квантитативне наповнення у таких виразах "залежить значною мірою від ситуації, що означається" [Арполенко 1980: 32], тобто контексту. Проте у присубстантивній позиції ці одиниці розглядаються як неозначено кількісні числівники, оскільки вони функціонально наближаються до останніх [Арполенко 1980: 32]. В інших сполуках такі лексеми вказують на ступінь вияву ознаки, а не на якісну характеристику динамічної ознаки, пор.: *дуже поспішати, трохи підфарбувати, занадто короткий, надто добрий, дуже високий, ледве чути* [Безпояско 1993: 48]. Як зазначає І. Р. Вихованець, "специфіку їх становить те, що за формально-граматичними і семантико-граматичними ознаками вони стоять між прислівниками і аналітичними синтаксичними морфемами. Про їх морфемний характер свідчить, зокрема, поступова втрата рухливості (граматично закріплена препозиція) і семантична співвідносність із синтетичними морфемами, пор.: *дуже широкий і широченний, преширокий; надто добрий і предобрий*" [Вихованець 1988: 189]. Однак, слід зауважити, що "аналітична форма вираження граматичних значень ... є периферійною для граматичного ладу української мови" [Безпояско 1993: 48]. Це твердження стосується також і квантифікаторів *багато/мало* та їх варіантів *більш/менш, найбільш/найменш*, які використовуються для вираження описової форми найвищого ступеня порівняння прикметників та прислівників, виступаючи фактично аналогами дериваційних формантів, пор.: *більш високий – вищий; менш високий – високуватий, найбільш високий – найвищий* тощо. У функції власне-апроксиматора вони найчастіше вживаються у сполученні з прийменниками у препозиції до вимірників, напр.: *Весь рік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами...* (І. Нечуй-Левицький). Ад'єктивні апроксиматори, поєднуючись з іншими частинами мови, квантитативне значення передають по іншому. У таких випадках на перший план виходять поняття міри, норми, які можна вважати засобами градування вияву ознаки чи дії. Норма є виразником нейтрального у кількісному відношенні значення. При поєднанні з апроксиматорами рівновага певним чином порушується в той чи інший бік (збільшення чи зменшення, повноти/неповноти, інтенсивності), тоді вже можна говорити про деякий ступінь кількісної градації ознаки чи дії, напр.: *Перед професорами гнув спину [Воздвиженський], низенько кланявся ченцям, бо знав, що вони це дуже люблять, та все терся коло тих професорів, котрі мали багато дочок* (І. Нечуй-Левицький). Для підсилення і більшої конкретизації кількісної семантики інколи, особливо в конструкціях, характерних для народнопоетичного та побутового мовлення, використовуються так звані асиндетони – "безсполучникові синтаксичні сполучення прислівників" [Чапля 1960: 33 – 34]. У монографії "Прислівники в українській мові" І. К. Чапля виділив чотири асиндетичні різновиди таких прислівників:

- а) синонімічні асиндетони, як-от: *сумно-смутно, важко-важко, трудно-нудно, чимало-багато, гарно-добре, пусто-тихо* та ін.;
- б) тавтологічні асиндетони (чисте повторення), напр.: *рано-рано, мало-мало, трохи-трохи, багато-багато, голосно-голосно* і т.п.;
- в) синонімічні та тавтологічні асиндетони з запереченням, а саме: *мало-небагато, небагато-трохи, недобре-гоже, десь-не-десь, як-не-як* та ін.;
- г) тавтологічні асиндетони з підсиленням або послабленням якісно-кількісної ознаки, що досягається за допомогою суфіксів та префіксів, напр.: *сила-силенна, бідно-пробідно, дивно-предивно, рано-ранесенько, темно-темнесенько, багато-багатує* та ін. Ці асиндетони близькі до дієслівно-іменникових висловів типу *сидьма сидіти, лежма лежати* і т.п. [Чапля 1960: 33 – 34]. Звичайно, не всі вони можуть виражати квантитативність, але більшість з них належать до апроксиматорів поля кількості. Вони функціонують в пре- чи постпозиції щодо предиката в якості обставин міри та ступеня, напр.: *День був зимний, як часто-густо у нас бувають весняні поранки* (А. Чайковський); *Ледь-ледь збиралося на досвіт...* (В. Скуратівський).

По-іншому виражають квантитативну семантику моделі з прийменниками та частками. Прийменники можуть лише модифікувати вже наявне кількісне значення повнозначної морфеми, однак у деяких випадках вони створюють його на основі метафоризації. Препозитивні щодо числівника прийменники здебільшого виражають приблизну кількість, що “ґрунтується на тій логічній основі, що мовець, не знаючи точної кількості, називає формою числівника її крайню межу, а за допомогою лексичних засобів (зокрема, прийменників. – В. Д.) указує, в якому напрямку від цієї контрольної межі вона займає місце. Людське мислення розрізняє верхню і нижню межу. Відповідно виділяється два логіко-змістових типи приблизного вираження кількості. Перший визначає крайню межу, якої вона може сягати” [Арполенко 1980: 32], а антонімічний йому – на крайню нижню. Перший тип включає в себе “прийменники *біля, до, під* та слова або сполуки інших лексико-граматичних категорій, ужитих у значенні прийменників, зокрема *близько, майже, коло, менше (як, ніж), не вище (як, ніж), не більше (як, ніж), не далі (як, ніж), не глибше (як, ніж)* і под. Поєднуючись із числівниково-іменниковими сполученнями і видозмінюючи наблизено їх кількісні значення, прийменники уподібнюються часткам” [Арполенко 1980: 32]. Другий тип складають конструкції з лексемами *понад, за, більше (як, ніж), не менше (як, ніж)*, але “в позиції перед числівниково-іменниковими сполученнями вживаються лише як модифікатори їх кількісного значення, тобто в ролі часток” [Арполенко 1980: 32]. Вказівка на крайню верхню/нижню межу розглядається як ненабагато більше/ менше від названої числівником точної кількості, пор: *Молода ще була (полонянка), літ коло тридцять* (Б. Лепкий) – *У школі учнів було щось понад тридцять ...* (М. Трублаїні). Як зазначає І. Р. Вихованець, прийменники *біля, близько, до, з, за, коло, під, понад*, від’єднавшись од субстантива, виконують роль кількісних модифікаторів числівника і стають функціональними еквівалентами часток [Вихованець 1980: 262], виступаючи частиною словоформи, пор.: *Було їх там чоловіка з тридцять...* (М. Коцюбинський) – *Творчість Б.Лепкого тривала майже півстоліття...* (М. Ільницький). Подібні функції виконують також частки *зовсім, майже, остаточно, приблизно, рівно, точно, лише, тільки, трохи не, мало не* та ін. Проте частки *тільки, лише* можуть створювати додаткову приховану, як твердять автори “Граматики української мови. Морфологія”, семантику, що відіграє важливу роль у спілкуванні [Безпояско 1993: 48].

Отже, незважаючи на відносно невелику кількість аналітичних засобів вираження квантитативної семантики на синтаксичному рівні, вони дозволяють мовцеві відтворювати у мовленні найтонші семантичні відтінки кількості. Поряд з цим такі одиниці переважно не виступають членами речення, являючись складовою частиною синтаксеми. У випадках, коли вони зберігають власну семантику (здебільшого атрибутивну), квантитативне значення є її складовим компонентом і виступає самостійним членом речення.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Арполенко 1980 – Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К.: Наук. думка, 1980.
 Безпояско 1993 – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993.
 Бондарко 1978 – Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978.
 Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992.
 Вихованець 1980 – Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980.
 Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.
 Вовк 1976 – Вовк В. В. Фразаологизированные единицы со значением неопределённого множества в современном английском языке (в сопоставлении с украинским языком): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1976.
 Дегтярёв 1973 – Дегтярёв В. И. Основы общей грамматики. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростов. гос. ун-та, 1973.
 Загнітко 1996 – Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996.
 Категорія 1990 – Категорія количества в современных европейских языках / В. В. Акуленко, С. А. Швачко, Е. И. Букреева и др.; Отв. ред.: В. В. Акуленко. – К.: Наук. думка, 1990.
 Курилович 1962 – Курилович Е. Очерки о лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962.
 Новицкая 1978 – Новицкая В. В. Лексика с количественным значением в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1978.
 Чапля 1960 – Чапля І. К. Прислівники в українській мові. – Х.: Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1960.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Віталій Дмитрук – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – функціональна граматики.

ТРИКОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

Людмила Прокопчук (Вінниця)

У статті проаналізовано семантичні параметри порівняльних компонентів з урахуванням структурної та семантичної вичерпності, а також окреслено їхню структурно-семантичну специфіку і типологію у формально-граматичній структурі простого речення.

The article presents the analysis of the semantic parameters of the comparative components taking into consideration their structural and semantical completeness. It's also deals with the structural – semantical speciality and typology of such components in the formal – grammatical structure of the simple sentence.

Категоріальне значення порівняльної конструкції в простому реченні є результатом взаємодії предметно-образного комплексу компонентів, що утворюють позитивну (предмет порівняння) та компаративну (образ порівняння) частину порівняльної конструкції. В освоєних людською свідомістю і відтворених мовою конкретних фрагментах дійсності предметно-образний комплекс у його розчленованому вигляді репродукують мовні елементи – виразники відповідних асоціативних відношень. Порівняльна конструкція як носій складних категоріальних значень характеризується семантичною достатністю ознак, що увиразнюють відповідний тип порівняльної конструкції. Якщо асоціативні відношення між денотатами є першоелементом утворення порівняльної конструкції, то в реченні з порівняльною конструкцією категоріальні значення знаходять вираження у мовних одиницях і відношеннях між ними. Мовні одиниці (слова та словосполучення) у порівняльних конструкціях утворюють відповідні компоненти в позиціях позитива й компаратива – предмет та образ порівняння, які вступають у порівняльні відношення.

Порівняльна конструкція, основним функціональним призначенням якої є створення образності, у простому реченні може розглядатися як своєрідний структурний комплекс взаємопов'язаних компонентів, що заміщують позиції позитивної частини, компаративної частини та основи порівняння. Дві перші позиції бувають здебільшого вербалізовані в структурі порівняльної конструкції, а третя (основа порівняння) може мати словесне вираження або бути імпліцитною (прихованою).

Кожну з позицій порівняльної конструкції заміщує відповідний компонент порівняльної конструкції: позицію позитивної частини (позитива) заміщує предмет порівняння, позицію компаративної частини (компаратива) – образ порівняння, приховану чи вербалізовану позицію основи заміщує компонент порівняльної конструкції – основа порівняння.

Отже, трипозиційна структура порівняльної конструкції простого речення як необхідного мінімуму утворення порівняння на основі асоціативних зв'язків і відношень між предметами та явищами об'єктивного світу відтворюється сукупністю усіх трьох мовних компонентів: предмета, образу та основи порівняння.

Основу порівняльної конструкції, звичайно, становить семантична кореляція предмета й образу порівняння, без якої не може реалізуватися порівняльна семантика конструкції в цілому.

Важливим фактором утворення порівняльної конструкції виступає також семантична достатність ознак, що уможлиблює реалізацію порівняння засобами мови. Семантична достатність (недостатність) ознак слугує одним із семантико-граматичних параметрів утворення основних компонентів порівняльної конструкції (предмета і образу порівняння), а отже, й увиразнює семантику категорії порівняння в цілому. Б. В. Томашевський з цього приводу зауважує: “Та міра, якою розвинені члени порівняльної конструкції, і співвідношення між ними характеризують той чи інший тип цієї категорії” [Томашевський 1983: 213].

У зв'язку з цим предмет і образ порівняння як основні значеннєві компоненти порівняльної конструкції, що заміщують позиції позитивної та компаративної частин, можуть мати одночленну чи багаточленну будову. Їхня одночленність корелює із компонентами (членами речення) – простими, простими ускладненої будови чи складеними. Одночленими у порівняльних конструкціях можуть бути усі компоненти (предмет, образ та основа), які утворюють ідеальну інваріантну структуру порівняльної конструкції: *Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця* (М. Коцюбинський); *Люди ходили, мов у тумані, жальними очима дивилися на дітей, мовчки прощалися з білим світом* (К. Гордієць). Багаточленність компонента порівняльної конструкції простого речення ґрунтується на семантичній достатності ознак, здатних утворювати порівняльний комплекс і реалізувати порівняльну семантику конструкції. Багаточленні компоненти порівняльної конструкції (предмет, образ, основа) включають до свого складу кілька (не менше двох) формально-граматичних компонентів реченнєвої структури, які лише в сукупності вичерпують семантичний потенціал відповідного компонента порівняльної конструкції.

Одночленні компоненти порівняльної конструкції найчастіше виражають автосемантичні (абсолютивні) слова повнозначних частин мови: *Полонина гула, як вулик* (Ю. Яновський). Усі компоненти порівняльної конструкції (предмет порівняння – *полонина*, образ порівняння – *вулик* та основа порівняння – *гула*) виражені

автосемантичними словами. Автосемантизм словоформ у ролі компонентів порівняльної конструкції забезпечує їхню структурну достатність, що уможливило виражати порівняльну семантику конструкції в цілому без участі інших слів. У такому випадку всі компоненти порівняльної конструкції корелюють із компонентами формально-граматичної структури (членами речення). Самодостатність змісту слів, що вживаються в ролі таких компонентів, дає їм можливість окремо чи разом із неповнозначними словами формувати компоненти формально-граматичної структури речення, як і компоненти порівняльних конструкцій: *Зигзицею кричав гудок* (М. Бажан); *Дерева гаснуть, мов свічки* (М. Рильський). Основа порівняльної конструкції як основний семантичний “координатор” асоціативних ознак також забезпечує утворення порівняльних конструкцій з одночленими компонентами, в яких предмет порівняння може займати як препозицію, так і постпозицію щодо образу порівняння: *Дні, наче привиди, ідуть* (М. Рильський); *Як струна, натягувалося тіло* (М. Стельмах); *Як постріл, брязнув замок* (М. Стельмах). У таких випадках основу порівняльної конструкції складає ознака, характерна для обох порівнюваних предметів, тому зникає потреба їхньої конкретизації чи уточнення. У реченні *Наче постріл, циркнув сірник* (М. Стельмах) предмет порівняння – *сірник*, образ порівняння – *постріл*. Основу порівняння складає ознака подібності за звучністю, яка є типовою для образу порівняння *постріл* і яскраво виражається в предметі порівняння – *сірник*: запалювання сірника нагадує звук, що утворюється при пострілі.

Одночленні компоненти порівняльної конструкції можуть мати синтетичну та аналітичну форми вираження.

Одночленні компоненти порівняльної конструкції, виражені автосемантичними словами, корелюють, здебільшого, із членами речення синтетичної будови: *Як дим, розвіялась луна* (М. Рильський).

Як зазначалось, одночленна структура компонента порівняльної конструкції не означає обмеження його лише одним словом. Ускладнення таких компонентів найчастіше відбувається тими ж засобами, які ускладнюють формально-граматичні компоненти (члени речення), тобто інформативно недостатніми словами [Іваницька 1986: 38].

Достатньо апробованою в лінгвістиці є методика виділення інформативно недостатніх слів на основі вивчення їхніх сполучувальних характеристик [Іваницька 1986]. Такою ж методикою ми послуговувалися для виділення груп повнозначних слів, які в порівняльних конструкціях функціонують як інформативно недостатні в структурі відповідних одночлених компонентів аналітичної будови. Інформативну недостатність виявили деякі дієслова, іменники та прикметники, тобто ті ж самі групи слів, які кваліфікуються мовознавцями як складові елементи аналітично виражених компонентів формально-граматичної структури речення [Іваницька 1986: 38 – 48].

Одночленими компонентами аналітичної будови є також мовні побудови, що являють собою семантико-граматичні єдності повнозначних слів, утворені інформативно недостатніми словами. У формально-граматичній структурі речення такі граматикизовані семантичні єдності виступають одним членом речення аналітичної будови, що мають ядерні граматикизовані елементи, виражені інформативно недостатніми словами, і залежні від них повнозначні слова, які виражають основний зміст компонента. Найчастіше аналітизм компонентів у порівняльних конструкціях утворюють інформативно недостатні дієслова, іменники, числівники та деякі прикметники.

Серед дієслів особливо частими у ролі складених компонентів порівняльної конструкції є дієслово *бути* з властивою йому допоміжною функцією у вираженні членів речення. Це дієслово, повністю втративши семантику буття, перетворилося в інформативно недостатнє слово, що найчастіше вживається як складовий елемент основи порівняння: *Тоді Шура була легка, жвава, летюча, як кізка* (О. Гончар); *Дівчина була немов з казки* (М. Стельмах).

Інформативно недостатні дієслова, що виявляють обов’язкову сполучуваність з іменними формами в орудному відмінку (*стати, ставати, залишатися, залишитися, лишатися, лишитися, зробитися*), що регулярно формують складний компонент порівняльної конструкції, вживаються нечасто: *Після тієї зустрічі він став як несамовитий* (Ю. Збанацький); *Земля зробилася як пух* (Ю. Смолич).

Інформативно недостатніми словами, вживаними в ролі граматикизованого ядра компонентів можуть бути іменники, що утворюють із залежними словами метафоричні словосполучення. У таких метафоризованих конструкціях підпорядковуючі елементи виступають генералізаторами ознаки, що виявляється в семантиці підпорядкованого слова. Поєднанням лексем з погляду синтаксису у такому сполученні властива неподільність, вони граматикизуються й утворюють один синтаксичний компонент речення аналітичної будови: *Огні світання знялись, як музика, вгорі* (В. Сосюра); *Рій неясних, миготливих, як іскри, обравів, юрмиться перед Ніною* (О. Донченко).

Нерідко інформативну недостатність у утворенні компонентів порівняльної конструкції виявляють іменники, що модифікують кількісні ознаки предметів: *Справді вона була тоненька, мов зорстка матіркі* (М. Стельмах); *Над сизим смутком ранньої зими принишли хмари, мов копиці сіна* (В. Симоненко); *А за нею синіє, ніби шмат неба, вишикуваний високою стіною король Полісся – люпин* (Ю. Збанацький). У таких випадках одночленний компонент порівняльної конструкції відтворює природу формально-граматичного компонента аналітичної будови.

Семантична вичерпність компонентів порівняльної конструкції одним автосемантичним словом чи сполученням слів становить її інваріантну структуру, яка в ідеалі типізує відображену мовними засобами категорію порівняння в простому реченні. Таку структуру характеризує те, що компаративну семантику реалізують лише основні (ядерні) компоненти, що вичленюються на формально-граматичному рівні, тобто усі три компоненти порівняльної конструкції є одночленими. Все ж у багатьох випадках компаративна семантика може бути реалізована лише при наявності поширювачів компонентів, що складають ядро відповідного компонента порівняльної конструкції. Тому, крім одночлених (синтетичної чи аналітичної будови), компоненти порівняльної

конструкції можуть бути багаточленними. Такі компоненти виявляють свою семантичну вичерпність лише в структурі порівняльної конструкції. Так, наприклад, у реченні *Світ стрепенувся, мов збуджений птах* (М. Рильський) позицію компаратива у порівняльній конструкції “Світ стрепенувся, мов збуджений птах” займає компонент (образ порівняння) *збуджений птах*, що є компонентом двочленної будови, оскільки на формально-граматичному рівні членується на: обставину “як птах” та залежне від неї означення “збуджений”.

Найчастіше така двочленна будова компонентів порівняльної конструкції простежується в позиції компаратива, яку займають іменники і залежні від них слова з атрибутивним значенням. Їхню семантичну достатність утворює основний член у відповідній синтаксичній функції і залежний від нього формально-граматичний компонент – найчастіше з атрибутивним значенням. У формально-граматичній структурі речення такий компонент є, здебільшого, факультативним синтаксичним компонентом причленної залежності. В утворенні компонента порівняльної конструкції такий факультативний поширювач причленної залежності є семантично вагомим, оскільки нерідко уможливує вибір того чи іншого образу порівняння: *Тверді м’язи, мов грудки, лежали під сорочкою* (О. Копиленко). В утворенні предмета порівняльної конструкції – *тверді м’язи* значне словове навантаження несе факультативний поширювач припідметової залежності *тверді*, оскільки він спрогнозував вибір образу порівняння – *грудки*: лише тверді м’язи нагадують грудки. Або у реченні *І щерблене перо, неначе шпага зветься* (М. Бажан) предметом порівняння виступає словосполучення *щерблене перо*: тільки пошкоджене перо має здатність гнутися, як шпага.

Атрибутивні поширювачі як складові компонентів порівняльної конструкції можуть зумовлюватися різними причинами. Так, наприклад, поширювач предмета порівняння може залежати від того, що ознака, яка складає основу порівняння, є тимчасовою для предмета, властивою йому лише за певних умов чи в якийсь проміжок часу: *Згоріле залізо покійно зігнулось, мов жерстянка* (Ю. Збанацький). Основу порівняння складає ознака *гнуцкість*, яка є однією з властивостей заліза, що може реалізуватися лише за певних умов: лише згоріле залізо може легко гнутися, як і жерстянка, для якої ця ознака є типовою. Або в реченні: *З-під козирка, як солома, стовбурчиться нестрижений чуб* (С. Васильченко) актуалізація семи *настовбурчений*, притаманної ядерному елементу предмета порівняння *чуб* за певних умов, можлива лише завдяки лексичному конкретизатору *нестрижений*. У реченні *Літня ніч пролітає, як мить* (З газ.) словосполучення *літня ніч* займає позицію предмета у порівняльній конструкції, семантична достатність якого забезпечується атрибутивним поширювачем *літня*, завдяки якому реалізується сема *миттєва*: тільки літня ніч миттєва.

Таке розширення, інформативне наповнення образу порівняння збагачує його додатковим змістом, певними характеристичними смислами, конотаціями: *Тоді Орися плигнула, як дика кішка* (Г. Тютюнник); *І шуміли вогні, як осіння діброва* (Д. Павличко); *Хлопчик, мов прибите пташеня, сховався у куток* (М. Стельмах).

Численними в українській мові виявились порівняльні конструкції з багаточленними предметом та образом порівняння: *Тупіт копит чується, як удари стомленого серця* (І. Цюпа); *Чорне накриття, як грозова хмара, заслало увесь віз* (М. Стельмах); *Червоні ягоди, мов закладі криваві сльози, застигли на морозі* (І. Цюпа); *Немов гриби – біляки, вкрили лісову поляну парусинові намети* (А. Шиян).

Компонентно-поширювачі ядерних членів предмета та образу порівняння забезпечують виділення, увиразнення ознаки, що складає основу порівняльної конструкції. У реченні *На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові, наче античні вази* (М. Коцюбинський) предметом порівняння виступає словосполучення *жінки з кошиками на голові*, а образом порівняння – *античні вази*. Завдяки компонентам-поширювачам предмета і образу порівняння легко визначити, що основою цієї порівняльної конструкції є подібність зіставлюваних об’єктів за формою.

Поширювачі ядерних членів обох компонентів порівняльної конструкції значною мірою впливають на структуру порівняльної конструкції в цілому. Цей вплив позначається на відсутності лексично вираженої основи порівняння: семантичний потенціал обох поширювачів компонентів порівняльної конструкції виявляє достатність для відтворення конструкцією порівняльної семантики. У реченні *Щербатий місяць, мов розбитий щит, над цвинтарем нічного міста* (С. Маланюк) в основі порівняння лежить подібність зіставлюваних об’єктів за формою: щербатий місяць своєю формою нагадує розбитий щит. Таку інтерпретацію основи порівняння уможливають атрибутивні поширювачі предмета порівняння (*щербатий*) та образу порівняння (*розбитий*).

Реалізація категоріального значення порівняльної конструкції забезпечується не лише взаємодією предметно-образного комплексу компонентів, а й основою порівняльної конструкції, що виступає семантичним “координатом” асоціативних ознак предметно-образного кореляту. Семантична достатність основи порівняльної конструкції може забезпечуватись однією чи кількома лексичними одиницями, що, в свою чергу, зумовлює утворення одночленної чи багаточленної основи.

Грамаітичне ядро одночленної основи порівняльної конструкції складають, здебільшого, дієслова та прикметники абсолютного значення (закритої семантики), які не потребують компенсації їх змісту іншими словами: *Одлетіли, ніби клоччя, роки гніву і образ* (В. Сосюра); *Лісова обмара розвіялась, як хмара* (С. Васильченко); *Вийшов з лісу на рівну, як стріла, просіку* (Ю. Збанацький).

Семантичну достатність багаточленного компонента, що заміщує позицію основи у порівняльній конструкції, утворює ядерна одиниця (найчастіше – дієслово) і залежні від неї формально-граматичні компоненти, які у формально-граматичній структурі речення є обов’язковими чи факультативними синтаксичними компонентами

приприсудкової залежності: *Мов риба, викинута на берег, глипнув я ротом повітря* (Ю. Яновський); *Ключ у дверях клацав сухо, як постріл* (О. Донченко).

Основа порівняльної конструкції може ґрунтуватися на кількох ознаках, властивих зіставлюваним предметам. У таких випадках комплекс ознак, що утворюють основу порівняльної конструкції, сприяє розширенню її складу. Граматичне ядро основи порівняння у таких конструкціях складають прикметники та дієслова: *Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця* (С. Васильченко); *В його круглих, випуклих, мов два каштанчики, очах і повага, і прохання до старости* (М. Стельмах); *Терешко мовчки, як кінь, хитає головою, не сміючи глянути тітці в очі* (А. Шиян).

Комплекс ознак, що забезпечують багаточленність основи порівняння, може бути оформлений у вигляді сурядного, підрядного та змішаного рядів формально-граматичних компонентів [Огольцев 1978: 22]. Сурядний ряд репрезентує комплекс ознак, оформлений як функціонально рівноправні, не залежні один від одного компоненти. Формальними показниками відношень між ними виступають єднальні сполучники **і, й, та** (в значенні **і**): *Плескає і кругле, неначе місяць, обличчя комірника аж світилося радістю* (М. Стельмах); *І він наставив глибоку і чорну, мов корито, пригорщу* (Г. Тютюнник); *Очі мала глибокі та темні, як колодязне дно* (М. Коцюбинський); *Високі й чисті, мов лебеді, вони (хмари) пливли в сяйві сонця, звеселяючи зір Ванятки* (А. Шиян). Сурядний ряд компонентів – основ порівняльної конструкції може утворюватись також безсполучниковим зв'язком: *Тихий, лагідний, як дитина, дідок на цей раз не осміхався* (М. Коцюбинський).

Монофункціональність компонентів базується на їхньому спільному значенні у структурній і семантичній організації порівняльної конструкції. У реченні *Вона (Онися) швидко з'явилася в дверях, висока, тонка та рівна, як тополя* (І. С. Нечуй-Левицький) основа порівняльної конструкції – *висока, тонка та рівна* – репрезентує рівновартісні ознаки, оформлені у вигляді сурядного ряду формально-граматичних компонентів.

Ознаки підрядного ряду можуть бути представлені поєднанням дієслова і прислівника. Вибір залежного компонента прогнозується граматичною і лексичною семантикою головного і залежного компонентів. Підпорядкований прислівник при цьому уточнює, конкретизує аналогічні дії зіставлюваних компонентів: *Федір тихо, як кішка, ступав босими ногами, ловив усіма почуттями ніжне шарудіння* (В. Дрозд). В основі порівняльної конструкції *Федір тихо, як кішка, ступав* лежить зіставлення аналогічних дій: Федір ступав, як ходить кішка. Федір ступав так само м'яко, тихо, як рухається кішка. У реченні *Швидконогі сухорляві жучки – ковзанярі, мов першокласні хокеїсти, носяться спритно по дзеркальній гладіні озера* (Ю. Збанацький) основу порівняння репрезентує комплекс ознак – *носяться спритно*. Залежний компонент *спритно* виступає конкретизатором дії *носяться*: хокеїстам властиве швидке ковзання по льоду. Порівняння з хокеїстами відбувається на основі ознаки дії предмета. Прислівник виражає значення, що актуалізується в семному комплексі образу порівняння і є спільним для всієї порівняльної конструкції.

Ознаки-конкретизатори можуть знаходитись як у препозиції, так і в постпозиції щодо ознаки-дії. Препозитивність зумовлює зосередження більшої уваги на дії зіставлюваних об'єктів, постпозитивність – навпаки, на конкретизуючих ознаках: *Сміливо, як орел, немигаючими очима дививсь на сонце* (Ю. Збанацький); *Журиливо, неначе журавлі, курликали колеса* (М. Стельмах); *Окремі гвинтівкові спалахи на землі, віддаляючись, блищали сумирно, як світляки* (М. Стельмах).

Отже, порівняльні конструкції у структурі простого речення виділяються як особливі семантико-граматичні об'єднання компонентів (предмета, образу та основи), кожен із яких виділяється за сукупністю спільних структурно-семантичних ознак. Спільними для всіх компонентів порівняльної конструкції є їхня структурна та семантична вичерпність. Перша ознака (структурна вичерпність компонента) орієнтована на його внутрішньоконцентну природу. Така ознака не проектує його (компонента) структуру на всю порівняльну конструкцію й на позамовний денотат. Друга ознака (семантична вичерпність компонента) виявляє семантичну вартість компонента у структурі всієї порівняльної конструкції і відтворює його денотативний зміст.

Урахування першої ознаки для характеристики компонентів порівняльної конструкції простого речення дає змогу з'ясувати їх синтаксичну структуру, яка разом із порівняльною семантикою виокремлює порівняльні компоненти у структурі простого речення. Орієнтація на другу ознаку забезпечує виділення семантично завершеного комплексу членів, що утворюють компоненти порівняльної конструкції.

Реалізацію категоріального значення порівняльної конструкції забезпечує взаємодія усіх її компонентів – предмета, образу та основи порівняння, семантико-граматичним чинником утворення яких слугує семантична достатність ознак компонентів, що актуалізуються у порівняльній конструкції і виражають її семантичний зміст у цілому.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Іваницька 1986 – Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986.
Огольцев 1978 – Огольцев В. М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978.
Томашевський 1983 – Томашевський Б. В. Стилистика. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1983.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Прокопчук – аспірантка кафедри української мови Вінницького педагогічного університету.
Наукові інтереси – граматика.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З СПОЛУЧНИКОМ **BECAUSE** І ПРОСТІ РЕЧЕННЯ З ПРИЙМЕННИКОВО-ІМЕННОЮ ГРУПОЮ З ПРИЙМЕННИКОМ **BECAUSE OF**

Олена Зеленська (Львів)

Складнопідрядні речення з підрядними причини, які вводяться сполучником **because**, і прості речення з причинною прийменниково-іменною групою з прийменником **because of** виражають однакові синтаксичні відношення. У них можуть виражатися такі пари відношень: власне-причинові відношення – невластиво-причинові відношення; причинно-наслідкові відношення – причинові відношення; внутрішня причина – зовнішня причина. Сполучник **because** і прийменник **because of** можна віднести до функціонально неоднозначних, недиференційованих, тому що вони вживаються в реченнях, які виражають ці пари відношень.

Complex sentences with the subordinate clause of cause with the conjunction **because** and simple sentences with the causal prepositional nominal word – group with the preposition **because of** express the same syntactical functions. These sentences are different as to their means of expressing causal relations. They have different structures but are used to express the same function: the function of causation. The same causal relations remain when complex sentences are transformed into simple ones and vice versa. The transformation has two directions: from complex sentences with the subordinate clause of cause into simple sentences with the prepositional nominal word – group and from simple sentences into complex ones. The following pairs of causal relations are expressed in complex and simple sentences: cause – proper relations – reason – argument relations; cause – result relations – causal relations; inner cause – outer cause. Only one type of relations can be expressed in the sentences: cause – proper or reason – argument relations; cause – result or causal relations; inner cause or outer cause. The conjunction **because** and the preposition **because of** are functionally non – monosemous, because they are used in the sentences where different types of relations are expressed.

Мета статті – з'ясувати співвідношення визначення каузальних відношень у складнопідрядних реченнях з сполучником **because** і простих речень з іменними групами, до складу яких входить прийменник **because of**. Матеріалом для аналізу є речення з творів художньої літератури американських і англійських авторів XIX – XX століть.

Речення, що розглядаються, є відображенням мовними засобами двох явищ, які співвідносяться між собою як причина і наслідок і формують семантико-синтаксичну єдність. Інтегруючою силою, що організовує її як ціле, виступає імплікативна залежність елементів, з яких вона складається [Заєць 1989: 118].

Дослідження засобів вираження каузальних відношень у сучасній англійській мові в порівнянні їх один з одним ще є недостатнім. Переважно лінгвісти розглядають окремо той чи інший засіб, наприклад, складнопідрядні речення з підрядними причини, безсполучникові речення з каузальними відношеннями між компонентами, складносурядні речення, в яких виражаються причинно-наслідкові відношення тощо. Комплексний аналіз лінгвістичних засобів вираження каузальності дасть можливість розкрити систему закономірностей і правил функціонування мовних засобів, які вживаються для передачі змісту висловлювання [Норинський 1985: 37].

Вибір для порівняння складнопідрядних речень з підрядними причини та простих речень з іменними групами з причинним прийменником не випадковий. Серед усіх засобів вираження каузальних відношень (сюди також належать складносурядні речення, безсполучникові речення, речення з герундіальними і дієприкметниковими зворотами, з словами **cause** і **reason**) найчастіше зустрічаються зазначені вище засоби.

Порівняння складнопідрядних речень з підрядними причини та речень з причинними прийменниково-іменними групами є можливим тому, що ці каузальні конструкції мають спільні риси, а саме: 1) тотожність конструкцій у плані семантики, поєднання в них референтів, які співвідносяться як причина та наслідок; 2) структурна бінарність конструкцій – граматично оформлені причина та наслідок; 3) конституенти конструкцій знаходяться у відношеннях взаємозалежності, вони доповнюють один одного; 4) причинний та наслідковий компоненти конструкцій – експліцитно- чи імпліцитно-предикативні одиниці [Норинський 1985: 37 – 38].

Порівняння цих конструкцій можливе також і тому, що вони виражають каузальні відношення в максимально чистому вигляді, тобто, окрім причинно-наслідкових, вони не мають ніяких інших додаткових відтінків значення, які, наприклад, можуть бути в безособових реченнях, коли між предикативними одиницями виражаються причинно-цільові, причинно-з'ясувальні, причинно-протиставні та інші відношення. Наприклад: *He had disobeyed the injunction; he had only got what he deserved (A. Huxley) → He had disobeyed the injunction; but/because he had only got what he deserved* (причинно-протиставні відношення). *Mary was pleased; he accepted her criticism (A. Huxley) → Mary was pleased that/because he accepted her criticism* (з'ясувально-причинові відношення).

Існування чистих каузальних відношень у конструкціях, які розглядаються, можливе завдяки використанню в них сполучника **because**, що має лексичне значення (суть якого полягає у позначенні конкретного типу відношень, у якому можуть перебувати предмети та явища реальної дійсності) **by cause, for the reason that, і прийменника because of**, який має значення **by reason of, on account of** [Hornby 1992: 92 – 93]. Сполучник і прийменник є операторами смислових відношень, у даному випадку каузальних. Сполучники і прийменники відображають каузальний зв'язок у максимально абстрактному вигляді. Сполучники виконують немаловажну роль у смисловій організації тексту. За своєю лінгвістичною природою підрядні сполучники причини, зокрема, наділені властивістю брати участь у створенні смислових відношень між компонентами, які вони зв'язують [Дохтурішвили 1981: 152]. Прийменники, у тому числі й прийменники причини, є мовним засобом вираження відношень між

предметами та явищами, і їх значення залежить від специфічності відношень. Каузальні відношення, як було зазначено вище, можуть виражатися в реченнях і без сполучників і прийменників. Але останні представляють відношення між учасниками ситуації конкретніше. Крім того, прийменники і сполучники можуть диференціювати різні види каузального зв'язку.

Конструкції, що розглядаються в статті, аналізуються як синтаксичні структури, що мають власну форму (поверхнева структура) і власний зміст (глибинна структура). Шляхом вивчення, який обіцяє позитивні результати, може бути той, який визначається розумінням синтаксичної конструкції як самостійного і в самому собі достатнього знаку, що має свою власну форму і своє власне значення [Шведова 1974: 107]. На єдність глибинної і поверхневої категорій вказує Шутова Е. І., яка вважає, що в конкретному реченні немає двох структур – глибинної і поверхневої як автономних сутностей, а є певна синтаксична структура, в основі якої лежить абстрактне значення певної синтаксичної моделі (= формально-синтаксична структура = поверхнева структура), перетворене в процесі породження мовлення у відношення між конкретними значеннями конкретних слів (= конкретно-сміслова структура = глибинна структура) [10, с. 14].

Складнопідрядні речення з підрядними причинами можуть виражати два види каузальної залежності: власне-причинову та невласне-причинову (причиново-аргументуючу). У реченнях з власне-причиновим значенням підрядне речення вказує на безпосередню справжню причину того, про що говориться в головному реченні: ... *there are very few servants, because master had never lived here much (Ch. Brontë). I had my hair cut off and sold it because I couldn't have lived through Christmas without giving you a present (O. Henry).*

У складнопідрядних реченнях ситуації, що містять у собі причини, представлені в підрядних предикативних одиницях (*master had never lived here much; I couldn't have lived through Christmas without giving you a present*), а ситуації, що позначають наслідки, виражені в головних предикативних одиницях (*there were few servants; I had my hair cut off and sold it*).

Аналогічно прийменниково-іменна група (до складу якої входить прийменник **because of**, іменник, займенник або герундій) вказує на істинну причину дії (стану), вираженої в реченні: *He felt a little shame because of his weakness ... (J. London). They could not keep together because of the uneven speed of each vessel (J. Aldridge).*

Отже, у цих реченнях також виражені дві ситуації – причини (*his weakness; the uneven speed of each vessel*) і їх наслідки (*he felt a little shame; they could not keep together*).

Власне-причинові відношення можна порівняти з відношеннями причини та наслідку в реальній дійсності, коли одна з двох окремих ситуацій, які знаходяться в певних причиново-наслідкових зв'язках, передує іншій і породжує її.

Перші два складнопідрядні речення можна трансформувати в прості з прийменниково-іменними групами, оскільки підрядне речення являє собою розвернутий другорядний член речення. Порівняйте: (трансформовані речення) ... *there are very few servants because of master's having never lived here much. I had my hair cut off and sold it because of my having not been able to live through Christmas without giving you a present.*

У свою чергу, прості речення з прийменниково-іменними групами можна трансформувати в складнопідрядні речення з підрядними причинами, оскільки обставина причини являє собою звернуте (номіналізоване) позначення події – причини, номіналізовану пропозицію. У простому реченні відчувається друга предикативна лінія, схований предикат якої виражений прийменниковою субстантивною конструкцією, а суб'єкт втілений у відповідний відмінок іменника або присвійний займенник [Термова 1985: 13 – 14]. Порівняйте: (трансформовані речення) *He felt a little shame because he was weak. They could not keep together because the speed of each vessel was uneven.*

Як видно з наведених вище прикладів, у трансформованих реченнях зберігаються причиново-наслідкові відношення, не дивлячись на те, що оригінальні і трансформовані конструкції структурно неоднорідні. Вони мають функціональну схожість. Розвиток ознак різноструктурності не суперечить збереженню смислової спільності під час трансформації [Одинцова 1973: 63].

Про те, що в проаналізованих реченнях виражені власне-причинові відношення, свідчить ще й той факт, що до підрядного речення причини або обставини причини можна поставити питання **why?**: *Why are there very few servants? Why did I have my hair cut off and sold it? Why did he feel a little shame? Why could not they keep together?*

У реченнях з невласне-причиновими відношеннями у підрядному реченні виражається підстава, аргумент для умовиводу в головному реченні: ... *I knew he was awake, because I heard him fulminating strong anathemas at finding himself lying in a pool of water (Ch. Brontë). She's accepted the idea that Kath was having a good time, the best of all possible times, because everyone else seemed to think that way (J. Lindsay).*

У підрядних реченнях виражається не причина, а аргумент для висновку. У першому реченні мовець робить висновок, що чоловік прокинувся, на тій підставі, що останній лявся, бо виявив себе лежачим у калюжі. У другому реченні твердження, що всі думали, що Кет добре проводила час, є аргументом для висновку, що мовець також дотримується такої ж думки.

Таку ж саму ситуацію (тобто вираження невласне-причинових відношень) спостерігаємо в реченнях з прийменниково-іменними групами. Порівняйте: *The little beggar seemed absolutely cowed, stunned, and afraid to move because of what would happen next (K. Mansfield). He stepped into a puddle. It was as dark as night; seemed, because of the many lights, the darkest of nights (J. Cheever).* У реченнях не вказується на реальні причини, а висловлюються підстави, на основі яких (що станеться далі; багато вогнів) мовець приходить до певних висновків (жебрак видавався зляканим і приголомшеним; ніч здавалася дуже темною).

У таких реченнях можливі трансформації, подібні до трансформацій у конструкціях з власне-причинними відношеннями. При цьому глибинний зміст структур трансформованих речень залишається без змін. У них також виражаються невласне-причинні відношення: (трансформовані речення) *I knew he was awake because of my hearing him fulminating strong anathemas at finding himself lying in a pool of water. She's accepted the idea that Kath was having a good time, the best of all possible times, because of everyone's else seeming to think that way. The little beggar seemed absolutely cowed, stunned, and afraid to move because something would happen next. He stepped into a puddle. It was as dark as night; seemed, because there were many lights, the darkest of nights.*

У складнопідрядних реченнях з підрядними причинами, що виражають невласне-причинні відношення, може мати місце явище зворотної зумовленості, коли відбувається перерозподіл функцій між головним і підрядним реченнями. У таких конструкціях можлива інверсія. Саме в головному, а не підрядному, реченні говориться про реальну причину того, що виражено в підрядному. А підрядна частина, що містить аргумент для умовиводу, сповіщає про наслідок, який є результатом того, що висловлено в головній частині: *And Rendle must have thought so too, because he didn't answer my letter (J. Aldridge).*

Мовець припускає, що Рендель, мабуть, думав теж саме, що й він сам, на тій підставі, що останній не відповів на його лист. Але Рендель думав так не тому, що не відповів. Навпаки, причиною його мовчання були певні думки та судження, тобто, можливо, такі ж, як і в мовця. У головному реченні називається причина, а в підрядному – наслідок. Порівняйте: *Rendle didn't answer my letter, because he must have thought so too.*

Хоча серед проаналізованих речень з прийменниково-іменними групами нам не зустрілося ні одного речення, в якому було б явище зворотної зумовленості, можна припустити, що таке явище можливе в подібних конструкціях. Наприклад: якщо ми трансформуємо наведене вище речення: *And Rendle must have thought so too, because he didn't answer my letter (J. Aldridge) → And Rendle must have thought so too, because of his silence (because of his not answering my letter) → Rendle didn't answer my letter, because of his having thought so too.*

У реченнях з невласне-причинними відношеннями до підрядних частин або обставини причини не можна поставити питання **why?** Доречним буде питання “*What was the reason for drawing the conclusion that*

– I knew he was awake?”

– she'd accepted the idea that Kath was having a good time?”

– the little beggar seemed absolutely cowed, stunned, and afraid to move?”

– night was very dark?”

В оформленні причиново-аргументуючих відношень для підсилення їх логіко-розсудливого характеру можуть використовуватися модальні лексичні компоненти-актуалізатори і граматичні форми *maybe, of course, perhaps, seem, must + Perfect Infinitive, might + Perfect Infinitive, etc.:* *I suppose I made some sign of dissent, because he insisted ... (J. Conrad). He thought maybe they just let him go because he couldn't pay the fine (Th. Drieser). It is the blighting, perhaps, of an honourable man's whole career ... because of suspicion – a suspicion that I dare not disregard (A. Christie). How she must have suffered because of him! (A. Cronin).*

Окрім власне- і невласне-причинних відношень, у складнопідрядних реченнях з підрядними причинами та реченнях з прийменниково-іменними групами можуть виражатися причиново-наслідкові і причинні відношення. Ці відношення залежать від розташування головного і підрядного речень, а також від місця прийменниково-іменної групи в реченні. У тих реченнях, де порядок частин вільний, різне їх положення зв'язане з різним значенням речення. У складнопідрядних реченнях з препозицією підрядного причини відношення причиново-наслідкові: спочатку вказується причина, а потім наслідок, викликаний цією причиною. У подібних реченнях зберігається порядок слідування причини і наслідку, який спостерігається в реальній дійсності [Зеленская 1984: 11]. Коли підрядне речення знаходиться в постпозиції, то в складнопідрядному реченні виражаються не причиново-наслідкові відношення, а причинні, оскільки наслідок не може передувати причині. У реченнях з явищем зворотної зумовленості відношення причиново-наслідкові. *Because he was so fearful of making a grave error (причина) he never prescribed anything but the smallest doses of any drug (наслідок) (A. Cronin). I suppose I made some sign of dissent (причина), because he insisted ... (наслідок) (A. Cronin). The constable knocked on the door (факт) because it was too dark to see the bell ... (причина) (G. Greene).*

Такі ж відношення виражаються в реченнях з прийменниково-іменними групами, і залежать вони від розміщення цих груп: у реченнях з препозицією прийменниково-іменної групи відношення причиново-наслідкові, у реченнях з постпозицією прийменниково-іменної групи – причинні: *Because of his very great love (причина), he could not steal from this man ... (наслідок) (J. London). He could make better way without them (факт) because of the sea (причина), but less speed (J. Aldridge).*

У реченнях з причиново-наслідковими і причинними відношеннями також можна провести трансформації складнопідрядних речень з підрядними причинами в прості з прийменниково-іменними групами і навпаки без зміни їх змісту: (трансформовані речення) *Because of his fear of making a grave error (причина) he never prescribed anything but the smallest doses of any drug (наслідок). I suppose I made some sign of dissent (причина) because of his insistence (наслідок). The constable knocked on the door (факт) because of the darkness to see the bell (причина). Because he loved very much (причина), he could not steal from this man (наслідок). He could make better way without them (факт) because he could use the sea (причина), but less speed.*

Серед суттєвих різновидностей каузальності, окрім пар відношень: власне-причинні відношення (або предметний зв'язок) – невласне-причинні відношення (або логічний зв'язок), причиново-наслідкові відношення

– причинові відношення, складнопідрядні речення з підрядними причини та речення з прийменниково-іменними групами можуть також виражати такий квалітативний тип каузального зв'язку – пара: внутрішня причина – зовнішня причина. Спеціалізоване причинне значення являє собою диференційоване значення зовнішньої або внутрішньої причини [Баграмова 1971: 6]. Якби явища не виступали причиною і якими б мовними засобами вони не виражалися б, їх завжди можна розташувати згідно двох рубрик: причини внутрішні та причини зовнішні. Внутрішня причина виражається тоді, коли особа (предмет, явище), що породжує причину, зазнає наслідки цієї причини. Наприклад: *She does not receive and sees almost no one because of her sorrow?* (E. Hemingway). *Julia was surprised to discover in herself a strange feeling of pity for him because she no longer loved him* (W. S. Maugham). Якщо причину породжує одна особа (предмет, явище), а наслідок зазнає інша особа (предмет, явище) – причина зовнішня. У реченнях: *You don't have to change because of me* (Th. Wilder). “*We came here because it was cheap,*” *he said* (S. Ellin) вказується на причини зовнішні: “я” (перше речення), “було дешево” (друге речення) – причини, що належать одній людині або є одним станом, а “тобі не треба змінюватися” (перше речення), “ми приїхали сюди” (друге речення) – наслідки, які стосуються інших людей. Вираження в реченнях внутрішньої чи зовнішньої причини не впливає на трансформацію складнопідрядних речень в прості з причиновими прийменниково-іменними групами і навпаки. Порівняйте: (трансформовані речення) *She doesn't receive and sees almost no one because she is in sorrow?* (внутрішня причина). *Julia was surprised to discover in herself a strange feeling of pity for him because of her no longer loving him* (внутрішня причина). *You don't have to change because I am* (зовнішня причина). “*We came here because of its cheapness,*” *he said* (зовнішня причина).

Говорячи про причини внутрішні, треба мати на увазі, що поняття “причина внутрішня” і “причина психологічна” не тотожні, тобто не всяка внутрішня причина є психологічною і навпаки [Финкель 1962: 60]. Серед психологічних причин можна визначити такі семантичні групи: 1) причини, що відносяться до інтелектуальної сфери: *But Bramwell was not inexperienced and because of that his ignorance was inexcusable* (A. Cronin). ... *she is above the rest, because she knows far more than they do* (Ch. Brontë). 2) причини, що відносяться до емоційної сфери: *He felt a little shame because of her weakness* (J. London). *I had often been unwilling to look at my master, because I feared he could not be pleased at my look ...* (Ch. Brontë). 3) причини, що відносяться до волюнтативної сфери: *She had to talk because of her desire to laugh* (K. Mansfield). ... *I shut you in a golden cage because I loved you and wanted to have you all to myself* (W. S. Maugham).

Таким чином, складнопідрядні речення з підрядними причини, які вводяться причиновим сполучником **because**, і прості речення з причиновими прийменниково-іменними групами з прийменником **because of** виражають однакові синтаксичні відношення. Хоча речення різні за засобами вираження каузальних відношень (є різноструктурними), вони мають одну функцію: функцію каузальності. Різноструктурність речень не суперечить збереженню смислової спільності при трансформації складнопідрядних речень в прості і навпаки. Трансформації мають два напрямки: від складнопідрядного речення з підрядним причини до простого речення з причиновою прийменниково-іменною групою і від простого речення з прийменниково-іменною групою до складнопідрядного речення. І в складнопідрядних, і в простих реченнях можуть виражатися такі пари відношень: власне-причинові відношення – невласне-причинові відношення; причиново-наслідкові відношення – причинові відношення; внутрішня причина – зовнішня причина. У реченнях може виражатися один тип відношень: власне-причинові або невласне-причинові; причиново-наслідкові або причинові відношення; внутрішня причина або зовнішня причина. Тип відношень не впливає на трансформацію речень. Сполучник **because** і прийменник **because of** можна віднести до функціонально неоднозначних, недиференційованих, бо вони вживаються в реченнях, у яких виражаються власне– або невласне-причинові відношення, внутрішня або зовнішня причина.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Баграмова 1971 – Баграмова Н. В. Синтаксические средства выражения причинно-следственных отношений в древнеанглийском языке. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1971.
 Дохтуришвили 1981 – Дохтуришвили М. Ш. О коммуникативной релевантности предложения, вводимого подчинительным союзом причины *because* // Сб. науч. трудов. – М., 1981. – Вып. 176.
 Заєць 1989 – Заєць С. Ш. Семантико-синтаксична організація причиново-наслідкових компонентів // Іноз. філологія. – 1989. – Вип. 94.
 Зеленская 1984 – Зеленская Е. П. Каузальные связи в английском сложноподчиненном предложении: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов. – 1984.
 Норинський 1985 – Норинський В. А. Про внутрішню специфіку причиново-наслідкового періоду // Іноз. філологія. – 1985. – Вип. 79.
 Одинцова 1973 – Одинцова Т. Б. Изучение синтаксической синонимии предложно-именной группы и придаточного предложения причины на продвинутом этапе обучения // Русский язык и методика его преподавания нерусским. – М., 1973.
 Теремова 1985 – Теремова Р. М. Опыт функционального описания причинных конструкций. – Л., 1985.
 Финкель 1962 – Финкель А. М. Производные причинные предлоги в современном русском литературном языке. – Харьков, 1962.
 Шведова 1974 – Шведова Н. Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис) // Грамматическое описание славянских языков. – М., 1974.
 Шутова 1984 – Шутова Е. И. Вопросы теории синтаксиса. – М., 1984.
 Hornby 1992 – Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary. – Oxford, 1992.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Зеленська – кандидат філологічних наук, професор кафедри мовної підготовки Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України.

Наукові інтереси – синтаксис української мови.

ПРОБЛЕМА КВАЛІФІКАЦІЇ РЕЧЕНЬ ІЗ НАЯВНИМ ТА ЕЛІМІНОВАНИМ КОМПОНЕНТОМ *ТЕ*

Тетяна Огаренко (Кіровоград)

У статті досліджуються проблемні питання кваліфікації складнопідрядних речень із наявним та елімінованим компонентом *ТЕ*.

The problematic questions of qualifying of complex sentences with existing and eliminated component *ТНАТ*.

З-поміж актуальних питань синтаксису чільне місце посідає проблема розмежування займенниково-співвідносних та з'ясувально-об'єктних конструкцій із прономінативом *те* у головній частині. Залежно від того, чи є це слово обов'язковим компонентом речення чи ні, визначено і тип синтаксичної одиниці.

Спроби розв'язання цієї дилеми знаходимо у багатьох дослідників [Колосова, Черемисіна 1986: 18; Жовтобрюх 1984: 230; Кулик 1963: 26–27; Шапіро 1958: 343–347; Грабовська 1977: 31–32; Іванова 1976: 50; Крамських 1984: 35–44]. Деякі з них при розв'язанні даного питання звертаються до класифікації займенниково-співвідносних речень, опрацьованої В. А. Белошапковою, оскільки, на їх думку, саме від типу речення залежить облігаторна чи факультативна позиція займенникового компонента *те*.

Вивчаючи шляхи розмежування займенниково-співвідносних і з'ясувальних речень, С. В. Крамських зазначав: “Між головною частиною і підрядною виникають специфічні синтаксичні відношення – обов'язковий двобічний кореляційний зв'язок. Співвідносне слово у головній частині – обов'язковий елемент структури; за умови пропуску виникають стилістично забарвлені еліптичні варіанти” [Крамських 1984: 35]. Однак це твердження пристосовано лише до речень ототожнювального типу (згідно з класифікацією В. А. Белошапкової).

Т. А. Колосова, М. І. Черемисіна з цього приводу зазначають: “Позиція сполучного компонента ... є обов'язковою. Позиція ж займенникового компонента *те* структурно обов'язковою є лише у реченнях типу “Разговор кончился тем, что мы условились встретиться в Иркутске”, названих В. А. Белошапковою вміщувальними. Що стосується інших фраз такого типу, то в них займенниковий компонент можна прибрати, якщо він є, чи ввести, якщо його немає” [Колосова, Черемисіна 1986: 18].

А. М. Іванова у дисертаційній праці “Местоименно-соотносительные предложения в современном русском языке в сопоставлении с украинским и белорусским языками (на материале художественной прозы)” з'ясувальні речення з корелятом *те* у головній частині зараховує до займенниково-співвідносних. Однак виникає питання, чому вона зберігає термін “з'ясувальні”, який позначає зовсім інший тип речень, ніж займенниково-співвідносні. Дослідниця також висловлює думку, протилежну тій, що має місце у попередніх авторів: найбільші здібності до редукції виявляє співвідносне слово *те*, яке семантично спустошене (десемантизоване) і функціонує у реченнях вміщувального типу (за класифікацією В. А. Белошапкової). Така закономірність, на думку А. М. Іванової, пов'язана з характером корелята: він є “корелятом-супровідником і залежить від опорного дієслова. Оскільки підрядна частина пов'язана не тільки зі співвідносним словом, його можна опустити” [Іванова 1976: 51]. Однак поряд з цим зазначені умови, коли еліпсис неможливий. З-поміж них такі: 1) співвідносне слово входить в однорідний ряд із повнозначними словами; 2) співвідносне слово виражене не вказівним займенником; 3) при співвідносному слові є означення, частки, уточнювальні слова; 4) якщо головна частина є заперечним реченням за модальністю [Іванова 1976: 52].

До факторів, які спричиняють обов'язковість прономінатива, необхідно додати ще деякі, виокремлені А. Б. Шапіро: “1) субстантивованій займенник обов'язковий, коли який-небудь член головної частини пояснюється двома розташованими одне за одним підрядними реченнями, які містять у собі протиставлення (Мы надеемся не на то, что все само собой обойдется, а на то, что победят разум и воля); 2) якщо підрядна частина є однорідною за змістом додатку у головній частині, який виражений непрямим відмінком іменника з прийменником (Певец-станочник пел об усилившемся морозе, о том, что Лена стреляет)” [Шапіро 1958: 344].

Елімінування займенника неможливе ще у декількох випадках: 1) коли *те* вживається з прийменником, здійснюючи вказівку на об'єкт: *У садку було чимало кутків, де можна спокійно сидіти, спостерігати весілля і не наражатися на те, щоб тебе змушували стовбичити перед якоюсь закордонною панєю* (Ю. Яновський); 2) коли для підрядної частини характерна інтерпозиція (зразу за співвідносним словом): *Адже закохані очі бачать усе по-своєму, вони й те, що інші осуджують, зуміють виправдати* (О. Гончар); 3) коли відсутнє узгодження у формі відмінка між співвідносним і сполучним словами: *... А Свирид, тепер зовсім не розуміючи її, говорить те, чого вона так сподівалась ще кілька хвилин тому* (М. Стельмах).

Намагаючись вивести критерії для розрізнення займенниково-співвідносних та з'ясувальних речень, С. В. Крамських звертається до теорії Ш. Баллі про модус і диктум. Відповідно диктум – пропозитивний компонент, який звернений до дійсності; модус – компонент змісту, породжений суб'єктом, який осмислює певний відтинок дійсності. На думку дослідника, у з'ясувальних конструкціях головна частина являє собою модусний предикат, який “з граматичного погляду є перехідним і має у якості об'єктного доповнювача диктум у формі підрядного речення. Відношення між головною і підрядною частинами – модусно-диктумне” [Крамських 1984: 38]. Семантична організація займенниково-співвідносних речень інша: зміст цих речень складає відображення

двох ситуацій дійсності, одна з яких названа опосередковано, через її відношення до іншої, відомої: *Передай йому те, що я тобі дав? Передай йому щось + я тобі дав щось* [Крамських 1984: 38-39].

Отож, для аналізованих синтаксичних одиниць характерне різне модусно-диктумне співвідношення. Крім того, підмічено ще одну відмінність речень ототожнювального типу (займенниково-співвідносних) від з'ясувальних: у них “наявність механізму *те – що* передбачає таку закономірність у характері лексичного наповнення: предикати підрядної частини є словами того ж семантичного типу, що і предикати головної частини” [Крамських 1984: 40].

Як бачимо, статус *те* визначено по-різному. Для подальшого аналізу й зіставлення візьмемо дві пари синтаксичних конструкцій: з тим самим суб'єктом в обох частинах і з різними суб'єктами.

• *Він сказав те, що думав* – для конструкції характерна однозначність: названо результат мислення.

Він сказав, що думав – можливе подвійне трактування: здійснюється повідомлення про те, що відбувся сам процес мислення, міркування або вже про результат цього процесу, про ті висновки, до яких особа дійшла у результаті роздумів.

Між двома іншими реченнями із різними суб'єктами в обох частинах теж спостерігається відмінність:

• *Олег бачив, що Настя змінюється* – увага сконцентрована на процесі, який здійснюється за участю першого S – Олега.

Олег бачив те, що Настя змінюється – у цьому випадку в центрі повідомлення – зміна, яка відбувається з Настею, тобто з другим S (S підрядної частини) – Настею. Елемент *те* перетягує на себе логічний наголос, зосереджуючи думку на тому, що у розгорнутому вигляді буде названо у підрядній частині.

Інколи елімінування *те* може призвести до помилкового визначення підрядної частини як суб'єктної, а не об'єктної, або навіть як атрибутивної: *Але досі майстер навіть перед близькими дуже неохоче відкривався душою, волів долати своє горе в самоті, певне, вважаючи, що так зможе швидше забути й відболіти те, що він втратив* (О. Гончар); *Зайшла на раді річ про те, що козакам тяжко буде зачинати війну з поляками* (Г. Хоткевич).

Отож, слід погодитись з думкою В. В. Бабайцевої, що “використання вказівних слів робить підрядні однозначними, оскільки вказівні слова уточнюють характер смислових відношень, конкретизують смислову функцію підрядного речення” [Бабайцева 1962: 5]. Окрім того, вказівні слова, які є одним із засобів лексико-граматичного зв'язку, мають й інші навантаження у синтаксичних конструкціях. Вони посилюють зв'язок підрядної частини з головною, роблять його більш тісним; виступають посередником, що пов'язує підрядне речення з членами головного речення; структурно оформляють головне речення [Бабайцева 1962: 6].

Спробуємо з'ясувати відмінності між реченнями з корелятом *те* і без нього.

Наявний прономінатив <i>те</i>	Відсутній прономінатив <i>те</i>
Чітко накреслюється тип підрядної частини (об'єктної): <i>Він сказав те, що хотів сказати.</i>	Можливі семантичні варіанти підрядних частин: <i>Він сказав, що хотів сказати; Він сказав, щоб не мовчати; Він сказав, наче ножем відрізає та ін.</i>
Займенник <i>те</i> вносить відтінок квантитативного значення одиницності: <i>Не подобалось йому те, що конституція надавала право бути обраним до сейму представникам ремісничого цеху, духовенству, офіцерам коронної армії</i> (П. Нанів).	Відтінок одиницності відсутній.
Конструкції з <i>те</i> мають стилістичне забарвлення – частіше вживаються у науковому, діловому стилях.	Конструкції без <i>те</i> стилістично нейтральні.
Підрядна частина у займенниково-співвідносних конструкціях входить до блоку предметної номінації, виконуючи разом з корелятом головної частини функцію об'єкта.	Підрядна частина у з'ясувальних реченнях сама прямо називає об'єкт.
Переважає фіксований порядок частин: підрядна частина обов'язково розташована після опорного займенника головної.	Можлива інверсія: <i>Він сказав, що хотів сказати – Що хотів сказати, він сказав.</i>
Між частинами речення встановлено специфічний тип зв'язку – прислівно-кореляційний.	Тип граматичного зв'язку – прислівний.
Речення із <i>те</i> не можна перетворити у безсполучникові конструкції: <i>Сусіди раділи тому, що купили нового воя.</i>	З'ясувально-об'єктні речення трансформуються у безсполучникові: <i>Сусіди раділи, що купили нового воя – Сусіди раділи: купили нового воя.</i>
З погляду актуального членування головна частина, яка за умови прямого порядку частин є темою, містить у своєму складі елемент реми – корелят, який становить з підрядною частиною одне ціле і служить засобом вираження реми.	У з'ясувально-об'єктних реченнях за відсутності інверсії частин головна є темою, підрядна – ремою.

Як бачимо, елімінування займенникового компонента призводить до формальних і семантичних зрушень у синтаксичній конструкції, тобто, по суті, до виникнення іншого речення.

Думки на користь того, що прономінативне слово є активним і необхідним компонентом семантико-синтаксичної організації речення, знаходимо у наукових працях уже згадуваних дослідників. Так, ті ж Т. А. Колосова і М. І. Черемисіна, які відзначили, що займенникове слово можна ввести, якщо його немає, чи опустити, якщо воно є, тут же оговорюють: “Стилістичний образ фрази зміниться, дещо зміниться її зміст, але фраза залишиться правильною” [Колосова, Черемисіна 1986: 18]. Однак формальна “правильність” новоутвореної структури не може бути підставою для повного ототожнення її з вихідною.

Дослідивши умови та результати еліпсису співвідносного слова, А. М. Іванова робить висновок: “Мовний матеріал показав, що воно (співвідносне слово) не може бути безболісно опущене. Це шкодить синтаксичній конструкції, робить її семантично і синтаксично незавершеною, втрачається динамізм, порушується ритм висловлювання, оскільки вказівне слово бере активну участь в організації ритміко-інтонаційного малюнка фрази” [Іванова 1976: 50].

Таким чином, речення із матеріально вираженим прономінативом *те* слід розглядати як складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу; за умови відсутності співвідносного слова речення, у яких опорним компонентом виступають дієслова із семантикою мовлення, мислення, сприймання, відчуття, оцінки, буття, знаходження тощо, трактуються як з’ясувально-об’єктні.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бабайцева 1962 – Бабайцева В. В. Лексико-грамматические функции указательных слов в сложноподчиненных предложениях / Русский язык в школе. – 1962. – № 6. – С. 3 – 7.

Іванова 1976 – Іванова А. Н. Местоименно-соотносительные предложения в современном русском языке в сопоставлении с украинским и белорусским языками (на материале художественной прозы): Дис.... канд. филол. наук, 1976. – 164 с.

Колосова, Черемисина 1986 – Колосова Т. А., Черемисина М. И. О терминах и понятиях описания семантики синтаксических единиц // Синтаксическая и лексическая семантика (на материале языков разных систем). – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 10 – 32.

Крамских 1984 – Крамских С. В. О разграничении местоименно-соотносительных (отождествительных) и изъяснительных сложноподчиненных предложений // Сложное предложение в конструктивно-семантическом аспекте: Сб. науч. трудов. – Калинин, 1984. – С. 35 – 44.

Шапиро 1958 – Шапиро А. Б. Об одной синтаксической конструкции в русском языке (сложноподчиненное предложение с субстантивированным местоимением *то* в главном предложении и изъяснительным союзом в придаточном) // Сб. статей по языкознанию. Проф. Моск. ун-та академику В. В. Виноградову в день его 60-летия. – Изд-во Моск. ун-та, 1958. – С. 343 – 347.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Огаренко – аспірантка кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – семантико-синтаксичний аспект вивчення синтаксичних одиниць.

ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАЙМЕННИКОВИХ СЛІВ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ

Ганна Волчанська (Кіровоград)

У статті розглядаються особливості функціонування прономінативів у структурі тексту. Аналіз праць, які пов’язані з проблематикою тексту, свідчить, що займенникові слова переважно характеризуються як компоненти, що забезпечують зв’язність тексту.

This paper explains peculiarities of pronominals function in the text structure. The analysis of the papers connected with text problematics shows that pronouns are mainly characterized as components which ensure the text coherence.

Текст, як відомо, є одним із найскладніших об’єктів лінгвістичного дослідження. Його проблематиці присвячено велику кількість наукових розвідок, серед яких слід насамперед зазначити праці німецьких мовознавців (Е. Агрікола, В. Дресслер, Г. Ізенберг, М. Пфютце, Д. Фівегер), польських (А. Богуславський, А. Вежбицька, М. Маєнова), чеських (К. Кожевникова, Я. Корженський, Б. Палек, В. Скалічка), словацьких (І. Містрик), російських (В. Адмоні, Н. Арутюнова, В. Виноградов, І. Гальперін, Л. Лосєва, О. Москальська, Т. Ніколаєва, Г. Солганік, І. Фігуровський).

Пік активності даних досліджень припадає на 60-70-і роки нашого століття. У цей час був сформульований принцип когерентності тексту, докладно описані явища лексичної й граматичної когезії, виявлені основні схеми темо-рематичного руху в тексті, визначені принципи делімітації текстових єдностей [Москальська 1981: 11]. Якщо при визначенні більшості текстових категорій існує велика різноманітність підходів, то “...по одному з питань спостерігається абсолютна єдність: не викликає сумнівів те, що текст не мислиться поза зв’язністю” [Кожевникова 1979: 50].

Увага до тексту та його категорій, що зростає останнім часом, пов’язана з посиленням функціонального підходу до мовних явищ [Кожина 1987: 35]. При функціональному аналізі тексту виділяють два підходи [Ніколаєва 1978: 23]:

- 1) основою аналізу є текст (або його одиниця-висловлення) як первинна данність, і мета дослідника – подивитись, що є в цьому тексті;
- 2) основою аналізу є первинні мовні одиниці, і мета дослідника – простежити їх “поведінку” в тексті.

Однією з найуживаніших мовних одиниць тексту є займенникові слова. Займенникові слова як особлива категорія слів завжди привертала до себе увагу дослідників. Розглядаючи функції прономінативів у тексті, передовсім звертають увагу на проблему зв’язності.

Виділяють локальну та глобальну зв'язність. "Локальна зв'язність – це зв'язність лінійних послідовностей у тексті, насамперед речень і далі більших одиниць (надфразних єдностей, абзаців і т. д.). Глобальна зв'язність – це те, що забезпечує єдність тексту як цілого, його внутрішню цілісність" [Ковтунова 1982: 4].

Всі засоби міжфразового зв'язку Л. Лосева поділяє на дві групи:

"1) засоби зв'язку спільні як для поєднання частин складних речень, так і для поєднання самостійних речень;

2) засоби зв'язку, що використовуються лише для поєднання самостійних речень і називаються власне міжфразовими засобами зв'язку.

До першої групи належать: сполучники, частки і модальні слова, єдність вищо-часових форм дієслів-присудків, займенникова і синонімічна заміна та інші.

До власне міжфразових засобів зв'язку належать: слова і словосполучення, що не розкривають своєї семантики в межах речення; лексичний повтор; прості непоширені двоскладні й односкладні речення; окремі питальні й спонукальні речення; називний уявлення" [Лосева 1980: 15].

Дослідниця вважає, що "з-поміж засобів зв'язку самостійних речень найбільш широко представлені особові займенники **він, вона, воно, вони** і присвійні **його, її, їх**. У будь-якому тексті якщо не друге, то третє, четверте речення зв'язується з попереднім за допомогою цих займенників" [Лосева 1980: 20]. Окрім того, автор відзначає, що як засіб міжфразового зв'язку використовуються й інші займенникові слова, що характеризуються специфічними семантико-стилістичними функціями в організації мовлення. Одні з них поєднують тільки контактні речення, інші можуть стосуватися більшої частини тексту, зв'язувати низку речень загальним змістом [Лосева 1980: 20]. Такими займенниковими словами автор вважає прономінативи **це, такий, така, таке, все**. "Так, вказівний займенник **це** може з'єднувати і два речення, і два складних синтаксичних цілих, може стосуватися й усього тексту, особливо якщо ним починається твір ... або закінчується" [Лосева 1980: 21].

На цю особливість зазначеного прономінатива звертав увагу й Л. Булаховський, відзначаючи при цьому, що оповідання може починатися з анафоричного займенника, але відповідне поняття, якого він стосується, подається в заголовку (назві) твору [Булаховський 1959: 12], напр.: *Облога Буші. Це було в самий розпал великої трагедії, що уготувало польське панство у спілці з прислужниками Лойоли, завзявшись на святиню українського духу, на його буття, – трагедії, що охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце в Польщі й під її руїнами закінчилася* (М. Старицький).

"Означальний займенник **такий (така, таке)** на відміну від займенника **це** має додаткове оцінне значення. Вказівний займенник **все** виконує функцію, що є близькою до тієї, у якій він виступає всередині одного речення при однорідних членах" [Лосева 1980: 21].

Однак М. Пфютце стверджує, що в граматиці слід проводити чітке розмежування внутрішньо- і міжреченневих зв'язків, щоб виявити відношення між реченнями й контекстом і розглянути диференційовано дії прономінативів [Пфютце 1978: 225]. Цю ж думку підтримує і Б. Палек, який вважає, що функції займенникових слів у реченні, яке розглядається як ізольована одиниця, відрізняються від функцій займенникових слів у реченні, яке розглядається як частина тексту [Палек 1978: 255].

На особливості функціонування займенникових слів у структурі тексту вказує З. Тураєва. Вона відзначає, що прономінативи реалізують у тексті широку палітру семантичних і стилістичних значень, можуть перетворюватися в засіб повнозначного найменування особи, виступають як актуальна мовленнєва одиниця, що співвідноситься не з класом суб'єктів (або предметів), а з одиничним суб'єктом-референтом [Тураєва 1986: 38].

Дослідниця наголошує на тому, що однією з важливих функцій прономінативів у тексті є функція субститути. Однак ця функція реалізується лише за наявності слів повнозначної лексики, з якими прономінатив чергується. Якщо такої ситуації в тексті немає, у займенникового слова з'являється інша, не менш важлива функція автосемантичного позначення особи... Функція автосемантичного позначення особи проявляється в прономінативах у творах різних жанрів, однак особливо слід виділити ліричний жанр. Автор підкреслює, що в тексті реалізується потенційна варіативність займенникових слів: від максимальної конкретності до максимальної узагальненості, безіменності [Тураєва 1986: 39].

При цьому З. Тураєва зазначає, що така категорія тексту як зв'язність носить характер універсалій і виявляється у зв'язному тексті незалежно від мови, якою створений даний текст, і незалежно від типу тексту. Водночас ця універсальність поєднується з відмінністю в конкретному мовному втіленні, оскільки вона визначається системою й нормою конкретної мови [Тураєва 1986: 81].

З-поміж основних етапів аналізу участі мовних одиниць у формуванні категорій тексту, які виділяє дослідниця, найбільш важливими, на наш погляд, є:

1. Визначення категоріального значення мовних одиниць, що є компонентами тексту.
2. Дослідження вторинного кодового значення (мовленнєвої реалізації) мовного знака, що його породжує текст.
3. Виявлення зв'язку між мовленнєвою реалізацією мовного знака і формуванням текстових категорій.

О. Реферовська виокремлює в ролі зв'язок особові й вказівні займенникові слова, відзначаючи при цьому, що "... в анафорі й катафорі вказівні займенники можуть або повторювати попереднє найменування предмета мовлення, або передбачати його" [Реферовская 1983: 66].

Ірена Беллерт вважає, що "найбільш очевидними з'єднувальними елементами, або "з'єднувачами", тексту є мовні показники (індекси). Це, наприклад, власні імена, особові займенники, вказівні або відносні займенники, деякі прислівники (**тут, у цьому місці, там, у тому місці**), іменники, а також номінативні групи з вказівними займенниками на початку" [Беллерт 1978: 185]. "Мовний індекс" може вказувати на той самий "об'єкт", на який вказує вжитий раніше вираз, цей останній може в свою чергу відсилати до іншого індекса, що виступає ще раніше, але врешті-решт десь у попередньому тексті існує вираз, який вказує на даний об'єкт вперше" [Беллерт 1978: 187].

Г. Солганик, досліджуючи ланцюговий зв'язок між реченнями, наголошує на тому, що при аналізі синтаксичного зв'язку між закінченими реченнями не варто (та й неможливо) виходити з понять, що характерні для синтаксису простого чи складного речення. Це новий, більш високий рівень синтаксичних явищ. Переносити зв'язки, що притаманні членам простого або частинам складного речення, на відношення між самостійними реченнями неправомірно, оскільки при такому механічному переносі не враховується специфіка речення як самостійної цілісної синтаксичної одиниці.

Одним із найбільш загальних, розповсюджених способів зв'язку, що відповідає характеру, природі речення як завершеної структурної одиниці, є повтор, розгортання частини структури будь-якого члена попереднього речення в наступному. Автор виділяє ланцюговий зв'язок, що виражається в лексичному повторі, ланцюговий синонімічний і ланцюговий займенниковий зв'язок.

Г. Солганик класифікує займенникові зв'язки відповідно до груп займенникових слів, що використовуються при їх організації:

1) ланцюговий зв'язок за допомогою займенникових слів **він, вона, воно, вони**. При цьому наявні такі види зв'язку: додаток → підмет, додаток → додаток, підмет → додаток, наприклад: *Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати псалтир* (О. Довженко);

2) ланцюговий зв'язок з особовими займенниковими словами в значенні присвійних і з власне присвійними займенниками. Структурні співвідношення: підмет → підмет, підмет → додаток, підмет → додаток (обставина), додаток → додаток, напр.: *Андрієві потемніло у вічку. Він весь затрявся. Кров ударила в очі, і вся втрачена, несамовита його сила струснула всім його єством, воскресила на мить...* (І. Багряний). "Окрім функції заміщення попереднього члена речення, вони виконують і функцію введення нових слів" [Солганик 1973: 75];

3) ланцюговий зв'язок із вказівними займенниковими словами. Якщо цим займенниковим словом є прономінатив **це**, то найбільш розповсюдженими є два види такого зв'язку: попереднє речення → підмет і попереднє речення → додаток (обставина), напр.: *Розплатившись, подякував завідувачці, попросився і вже хотів іти. Раптом з вулиці відчинилися двері, і до книгарні зайшов сивий дідок з пакунком газет на плечах. **Всі присутні кинулись до прилавка. Саранчука це зацікавило*** (А. Головка).

Автор доходить висновку, що займенниковий зв'язок більш тісно об'єднує речення, ніж ланцюговий зв'язок за допомогою лексичного повтору чи ланцюговий синонімічний зв'язок. Види ланцюгових зв'язків розрізняються перш за все стилістично: займенниковий ланцюговий зв'язок, здебільшого, стилістично нейтральний і вживається в усіх стилях мовлення [Солганик 1973: 93].

Варто зазначити, що дослідник розглядає ланцюгові зв'язки за допомогою займенникових іменників та прикметників, залишаючи поза увагою займенникові прислівники.

В україністиці займенниковим словам теж приділяється значна увага. Досліджувалися їх синтаксичні та стилістичні властивості (І. Матвіяс, О. Шевчук), особливості словотвору займенникових слів (С. Бевзенко), займенникові слова в історичному аспекті (С. Самійленко), синтаксис займенникових слів у простому реченні (Л. Булаховський), займенникові слова у структурі сучасної української мови (В. Ожоган).

Розглядаючи синтаксис займенникових слів у простому реченні, Л. Булаховський побіжно торкається й функції займенникових слів, яка виходить за межі речення. "Займенник **він (вона, воно, вони)** має анафоричний характер, тобто відсилає до вже названого іменникового поняття (значно рідше – до такого, що має бути назване)... У функції анафоричних займенників іноді вживаються також **той, та, те, ті**, що відсилають до раніше названої, мало не завжди в непрямому відмінку, особи" [Булаховський 1959: 10].

І. Чередниченко, досліджуючи контекстуальні зв'язки між реченнями в сучасній українській мові, виділяє вісім способів поєднання речень:

- 1) способом сполучниково-сурядного зв'язку;
- 2) способом сполучниково-підрядного зв'язку;
- 3) способом сполучниково-вказівного зв'язку;
- 4) способом безсполучникового і беззайменникового вказівного зв'язку;

- 5) способом контекстуального поповнення речення його членами або частинами, не вміщеними в це речення і відділеними від нього розділовими паузами;
- 6) способом контекстуального поєднання частин діалога і риторичних питань-відповідей;
- 7) способом періодичного розташування речень у контексті;
- 8) способом конструювання речень з однаковими граматичними формами і категоріями [Чердніченко 1963: 33].

Аналізуючи групи займенникового та займенниково-прислівникового зв'язку, автор виділяє два різновиди їх:

”а) групи займенниково-причленного зв'язку, які мають постпозитивно вживані речення із займенниковим членом, що семантично спирається на субстантивний або ад'єктивний член попереднього речення;

б) контекстуальні групи, в яких постпозитивне речення має займенниково-вказівне слово, семантично пов'язане із змістом попереднього контексту” [Чердніченко 1963: 35].

Автор розглядає займенникові слова, що поєднують контактні речення (сюди належать прономінативи **він, той, тут, тоді, такий, це**) та займенникові слова, що семантично звернені до змісту контексту в цілому (**це, то, тоді, так, цей**) [Чердніченко 1963: 36].

Специфіка вживання займенникових слів у науковому тексті відзначається в монографії А. Коваль ”Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту”. Автор при розгляді лексичних засобів зв'язку між реченнями в абзаці особливу увагу приділяє займенниковим словам. Вона вважає, що ”займенник – один з найважливіших серед усіх ... засобів зв'язку між реченнями. І порядок слів, і вживання сполучників та часток виступають найчастіше як додаткові засоби поряд з займенниками. ... Займенник може бути і єдиним показником відношень між реченнями” [Коваль 1970: 75].

Виділяв прономінативи як слова-скріпи, що поєднують частини надфразної єдності, І. Білодід, відзначаючи, що ”відрізок тексту, побудований у плані логічної евристичної і послідовного викладу, завершений щодо змісту в більшому чи меншому обсязі комплекс, із смисловою співвідносністю і взаємозалежністю частин, із певним розташуванням синтагм, речень, фраз у композиції НФС, характеризується наявністю слів-скріп, функцію яких можуть виконувати займенники, іменники, дієслова, їх повтори у наступній ланці, підхоплення для розгортання подальших ланок... Всі ці скріпи більшою чи меншою мірою властиві для НФС в усіх функціональних стилях літературної мови (вони є спільними для них)...” [Білодід 1979: 19].

Функції займенникових слів у синтаксичних одиницях розглянуто в докторській дисертації В. Ожогана. Дослідник детально описує функції займенникових слів у структурі словосполучення, складного речення, надфразної єдності. Автор порівнює функції займенникових слів у даних синтаксичних одиницях і вказує на те, що ”і в надфразних єдностях, і в складних реченнях займенникові слова виступають як власне-анафоричні – функціонують у постпозиції щодо субститута-репрезентанта попереднього речення, ... так і катафоричні – препозитивні [Ожоган 1998: 307,308].

Однак, ”опосередковано-репрезентативна функція прономінативних слів виявляється лише в тексті, у мовленні. Саме у сфері мовлення встановлюються особливості семантичної ідентифікації займенникових слів з іменниками, прикметниками та прислівниками незалежно від того, властива їм чи ні дейктична функція [Ожоган 1998: 307].

Аналізуючи сучасний стан дослідження функцій займенникових слів у структурі тексту, слід зазначити, що це питання вивчено (у більшості праць) на матеріалі не українських текстів, а як відомо, ”мовні засоби, за допомогою яких ми утворюємо тексти різні у різних мовах” [Беллерт 1978: 185].

У сучасному українському мовознавстві розглянуті лише окремі питання цієї проблеми. Так, потребує подальшого уточнення функціонування прономінативів як засобу зв'язку, зокрема, які анафоричні займенникові слова поєднують як частини складного речення, так і окремі речення; чи можуть займенникові слова бути засобом тільки міжреченнєвого зв'язку, які з прономінативів заступають слова, словосполучення, а які – речення чи сполуки кількох речень, оскільки ”та сама лексична одиниця несе різне функціональне навантаження... залежно від того, відноситься вона до слова чи до висловлювання в цілому” [Николаєва 1979: 42].

Незважаючи на низку наукових праць, нез'ясованими залишаються питання функціонування займенникових слів у контекстно-варіативних формах членування тексту (розповідь, опис, роздум), адже кожна із цих форм функціонально різна і має набір мовних засобів, що властиві саме їй [Гальперин 1982: 19].

Потребує наукового аналізу проблема зіставлення функцій займенникових слів у структурі надфразної єдності (як синтаксичної одиниці, що ”являє собою групу контактної й дистантно взаємозв'язаних речень” [Лосева 1980: 61]) й у структурі абзацу (як стилістико-композиційної одиниці).

Таким чином, проблема функціонування прономінативів у структурі тексту є актуальною для українського мовознавства й потребує подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЯ

Арутюнова 1977 – Арутюнова Н. Д. Номинация и текст // Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С.304 – 357.

- Беллерт 1978 – Беллерт Ирена. Об одном аспекте связности текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 172 – 207.
- Білодід 1979 – Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в функціональних стилях літературної мови // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С.14-23.
- Булаховський 1959 – Булаховський Л. А. Синтаксис (зв'язки) займенників у простому реченні. – К.: Рад.школа, 1959. – 29 с.
- Гальперин 1982 – Гальперин И. Р. Сменность контекстно-вариативных форм членения текста // Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. – М.: Наука, 1982. – С.18-29.
- Коваль 1970 – Коваль А. П. Научный стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1970. – 306 с.
- Ковтунова 1982 – Ковтунова И. И. Вопросы структуры текста в трудах академика В. В. Виноградова // Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. – М.: Наука, 1982. – С. 3 – 17.
- Кожевникова 1979 – Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 49 – 68.
- Кожина 1987 – Кожина М. М. О функциональных семантико-стилистических категориях текста. // Филол. науки – 1987. – № 2. – С. 35 – 41.
- Лосева 1980 – Лосева Л. М. Как строится текст. – М.: Просвещение, 1980. – 96 с.
- Москальская 1981 – Москальская О. И. Грамматика текста. – М.: Высшая шк., 1981. – 183 с.
- Николаева 1978 – Николаева Т. М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 5 – 39.
- Николаева 1979 – Николаева Т. М. О функциональных категориях линейной грамматики // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 37 – 49.
- Ожоган 1998 – Ожоган В. М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови. Дис. ... докт. філол. наук. – К, 1998. – 388 с.
- Палек 1978 – Палек Б. Кросс-референция; к вопросу о гиперсинтаксисе // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 243 – 258.
- Пфютце 1978 – Пфютце М. Грамматика и лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 218 – 242.
- Реферовская 1983 – Реферовская Е. А. Лингвистические исследования структуры текста. – Л.: Наука, 1983. – 215 с.
- Солганик 1973 – Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. – М.: Высш. шк., 1973. – 214 с.
- Тураева 1986 – Тураева З. Я. Лингвистика текста. – М.: Просвещение, 1986. – 126 с.
- Чередниченко 1963 – Чередниченко І. Г. Контекстуальні зв'язки між реченнями в сучасній українській мові // Проблеми синтаксису. Праці міжзувільської наукової конференції з питань синтаксису: (Львів, 25-28 січня 1962 р.). – Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – С.32-40.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ганна Волчанська – викладач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми функціонування мовних одиниць у структурі тексту.

НЕРЕАЛЬНО – УСЛОВНЫЕ ПАРЦЕЛЛИРОВАННЫЕ ПЕРИОДЫ

Тетяна Ковальчук (Одеса)

Фрагмент контексту, ліва межа якого експлікує нереальну умову, а права представлена квазіпростими реченнями, що виражають наслідок цієї умови, є нереально-умовний парцельований період, з контактним або дистантним розташуванням частин.

The segment of text opening with an explication of an unreal condition and ending with a semi – compound sentence(s) which expresses the consequence(s) of this condition is a parceled period of an unreal condition with distant or contact positions of the related parts.

Предложения, содержанием которых является выражение следствия из нереального условия, занимают немалое место в системе нереально-условных высказываний в структуре английского языка, однако, несмотря на то, что тщательно изучены и подробно описаны парадигматические формы и грамматическое значение глагола, как центра таких высказываний, сами предложения как единицы синтаксиса, изучены недостаточно. Их сущность, логика и структура во многих отношениях до сих пор остаются нераскрытыми и требуют своего теоретического осмысления.

Это обусловило выбор именно таких предложений в качестве материала для исследования, значительную часть которых составили высказывания подобные следующим:

1. (*Maybe he should move back to Mentone.*) *That way he **could spend** more time with Sean and his mother **could still help** care for the kid. His son **wouldn't have** to leave his friends and **would still have** the freedom he was used to (A. Edwards).*

→ If he **moved** back to Mentone, he **could spend** more time with Sean and his mother **could still help** care for the kid, his son **wouldn't have** to leave his friends and **would still have** the freedom he was used to.

2 (*He'd only got to hint that he knew everything – and they'd start telling him a lot of things that perhaps he didn't know.*) *That **would tickle** his sense of humor. Then he'd **strut** about in his Mephistophelian attitude of "I know everything" (A. Christie).*

→ If he only **hinted** that he knew everything, they'd **start** telling him a lot of things that perhaps he didn't know. If they **started** telling him a lot of things that perhaps he didn't know, that **would tickle** his sense of humor and he'd **strut** about in his Mephistophelian attitude of "I know everything."

Поскольку каждое явление языка многогранно, оно может быть описано с разных сторон. Исходя из чисто формального признака, а именно: эксплицитно выраженное условие либо следствие в рамках **одного** предложения (простого или сложного), получаем, что высказывания в которых эксплицитно выражено только условие или только следствие должны рассматриваться как **отдельные несвязанные** единицы.

Однако необходимость выявить имплицитные условия, следствия из которых являются содержанием анализируемых нами высказываний, заставила нас обратиться к контексту и рассматривать подобные вышеприведенным предложения не по отдельности, а в их связях с ближайшим окружением. И, как следствие, пересмотреть подход к анализу интересующих нас высказываний, т.е. иначе определить их семантико-синтаксический статус:

Предложения, выражающие следствие из нереального условия, являются квазипростыми, должны рассматриваться в рамках относительно широкого контекста, включающего экспликацию нереального условия.

Подобные высказывания представляют собой не отдельные (несвязанные друг с другом) предложения, и даже не просто сложноподчинённые предложения нереального условия, а целые нереально-условные периоды.

Согласно определениям периода, предложенным Д. Э. Розенталь, М. А. Теленковой [Розенталь 1985: 203] и Ж. Марузо [Марузо 1960: 199], это должно быть одно предложение. В наших же примерах эти высказывания представляют собой **формально** несколько предложений (в большинстве своём простых). Однако это не противоречит общепринятой лингвистической теории: среди определений периода в одном из наиболее авторитетных словарей лингвистических терминов под редакцией О. С. Ахмановой, находим следующее: “3. *Законченный отрезок речи* (курсив наш), в том числе любое законченное предложение” [Ахманова 1966: 321]. Этим определением уже активно пользовались другие лингвисты, например, И. Б. Хлебникова, которая обычные сложноподчинённые предложения с эксплицитно выраженными и условием, и следствием из него называет “нереально-условным периодом” [Хлебникова 1971: 45]. То, что нереальное условие и следствие из него в речи, в данном случае, представлены в виде нескольких предложений, даёт основание говорить о возможности синтаксического анализа исследуемых высказываний в рамках контекста как о парцелляции нереально-условного периода.

В “Лингвистическом энциклопедическом словаре” под редакцией В. Н. Ярцевой явление парцелляции определяется как “Способ речевого представления единой синтаксической структуры – *предложения* несколькими коммуникативно-самостоятельными единицами – *фразами*, напр.: Он... тоже пошел. В магазин. Сигарет купить” [Ярцева 1990: 369]. В данном случае, в качестве парцеллятов, т.е. частей единого целого – нереально-условного периода – выступают простые или сложные предложения, выражающие нереальное условие и простые или сложные предложения, выражающие следствие из этого условия.

Исследователь данного явления на основе русского языка Ю. В. Ванников раскрывает ряд характеристик парцеллятов, отмечая, что парцеллированные сегменты (парцелляты) могут находиться как в контактной, так и в дистантной позиции относительно базовой части предложения или других предложений, формально и семантически связанных с ними парцеллятов [Ванников 1979: 139 – 156]. Это проявляется и в наших предложениях:

(а) контактная позиция парцеллятов

*Suppose your wife went? How **would** you **feel**, knowing she had seen and you had not? She **would become** holy. You **would think** of throwing her in the river (R. Bradbury).*

→ If your wife **went**, how **would** you **feel**, knowing she had seen and you had not? If your wife **went**, she **would become** holy and you **would think** of throwing her in the river.

(б) дистантная позиция парцеллятов.

В “Словаре – справочнике лингвистических терминов” Д. Э. Розенталь, М. А. Теленковой под данным термином понимается “Расположение языковых единиц в удалении друг от друга” [Розенталь 1985: 98]. В наших примерах – это вкрапление других предложений или даже целых абзацев между двумя частями нереально-условного высказывания, в результате чего нереальное условие и относящееся к нему следствие (следствия) непосредственно не примыкают друг к другу.

– Why didn't they engineer another 'accident'?

– No, no. That **would have been** stupid. Two accidents within a week of each other? It **might have suggested** a connection between the two, and then people **would have begun** inquiring into the first one (A. Christie).

→ If they had engineered another 'accident', that **would have been** stupid and **might have suggested** a connection between the two, and then people **would have begun** inquiring into the first one.

При этом почти в половине таких разветвлённых структур встречаются случаи употребления координированных придаточных предложений, выражающих нереальные следствия из одного условия.

*If Carlo **would let** her adopt the child she'd have him trained. He'd become a great maestro and get engagements in the Argentine and the United States, in Paris and London. He'd earn millions and millions. Think of Caruso, for example. Part of the millions, she explained, **would of course come** to Carlo (A. Huxley).*

→ If Carlo **would let** her adopt the child she'd have him trained.

→ If Carlo **would let** her adopt the child he'd become a great maestro and get engagements in the Argentine and the United States, in Paris and London.

→ **If Carlo would let her adopt the child he'd earn millions and millions.**

→ **If Carlo would let her adopt the child** part of the millions, she explained, **would** of course **come** to Carlo.

Функционально, як указує Ю. В. Ванников, парцеляція придаточних пропозицій переслідує мету речевого "розукрупнення сильно екстенсифікованих структур і створення смислового контакту між частинами речення" [Ванников 1979: 261].

В аналізованому мовному матеріалі таке розукрупнення проявляється і в винесенні одного з координованих наслідків в початок нереально-умовного періоду.

It wouldn't be bad to move back home to Mentone. It would be good for his mother and Sean. And it would work out nicely for him too. He could turn one of the spare bedrooms into an office and put in some extra phone lines so he could connect his computer into the office network (A. Edwards).

→ **It wouldn't be bad if he moved back home to Mentone.**

→ **If he moved back home to Mentone, it would be good** for his mother and Sean.

→ **If he moved back home to Mentone, it would work out** nicely for him too.

→ **If he moved back home to Mentone, he could turn** one of the spare bedrooms into an office and **put** in some extra phone lines so he **could connect** his computer into the office network.

Отсюда вытекает следующий вывод:

фрагмент контекста, однією з меж якого є висловлювання експліцитно виражають (навіть якщо не формами прислівного нахилу) умову, а другою – пропозиція (координовані пропозиції), виражають наслідок цього нереального умову, представляє собою **парцелюваний** (так чи інакше) **період** з контактним або дистантним розташуванням взаємопов'язаних частин (парцелювань).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ахманова 1966 – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
Ванников 1979 – Ванников Ю. В. – Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. – М., 1979. – 296 с.
Марузо 1960 – Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд. иностр. лит., 1960. – 436 с.
Розенталь 1985 – Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь – справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
Хлебникова 1971 – Хлебникова И. Б. Сослагательное наклонение в современном английском языке. – Л.: Учпедгиз, 1971. – 174 с.
Ярцева 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Ковальчук – аспірант кафедри граматики англійської мови Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.
Наукові інтереси – проблеми синтаксису англійської мови.

ЕКСПРЕСІЯ РОЗМОВНОСТІ В ІНДИВІДУАЛЬНОМУ СЛОВОТВОРЕННІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Тетяна Юрченко (Мелітополь)

У результаті дослідження визначено засоби актуалізації внутрішньої форми оказіональних утворень, встановлено формальні й семантичні співвідношення між окремими групами оказіоналізмів та їх аналогами.

As a result of research work means of actualization of inner forms of occasionalistic formations were defined and formal and semantic correlations between separate groups of occasionalism and their analogies were established.

Загальновідомою є думка про те, що літературне розмовне мовлення не протиставляється літературній мові. Розмовні елементи в писемних стилях, особливо в художньому, трактуються як такі, що перебувають у парадигматичних відношеннях з літературною мовою, і на цій основі кваліфікуються як транзитивне, поширене й цілком закономірне явище [Занько 1972; Коваль 1978; Русанівський 1988; Гетьман 1995 та ін.].

У зв'язку з тим, що сучасна художня проза широко послуговується розмовними засобами, значний науковий інтерес становить дослідження "розмовного" словотворення. У мові прози П. Загребельного виразно виявляють свої стилістичні властивості ті словотвірні засоби, у яких експресивність зумовлена включенням деяких розмовних елементів, зокрема принагідно вжитих неологізмів, лексико-семантичних суфіксів і префіксів (формальних показників розмовності), а також словотвірних типів "як схем побудови слів", за якими утворюються словотвірні мовні одиниці з відтінком "розмовності".

Нові слова, які виникають у розмовній мові для забезпечення потреб усного спілкування, можуть бути належно оцінені письменником і стати у художньому творі "інколи дуже цінною художньою деталлю" [Русанівський 1988: 30].

В. М. Русанівський кваліфікує їх як принагідно вжиті неологізми. За А. П. Коваль, це неологізми розмовної мови, "одномоментні" слова. Вони створюються для розв'язання разового стилістичного завдання [Коваль 1978: 74] В. М. Виноградова паралельно використовує терміни "ситуативний неологізм" і "оказіоналізм", надаючи перевагу останньому, згідно з чим більшість нових слів у будь-якому мовленні, а не тільки в розмовному (усному) зумовлені ситуацією і контекстом, у якому завдяки оказіональним мотиваціям відбувається оновлення слова. В

оказіональні мотиваційні відношення вступають загальноновживані слова, які можна вважати новоутвореними, оскільки їх значення “виявляються омонімічними до узуальних” [Виноградова 1984: 158]. Стилистичні відтінки таких значень здебільшого соціально зумовлені. Їх коло досить широке: іронія, насмішка, презирство, зневага, співчуття тощо, напр.: “... батько мережив довгі аркуші акуратними буквицями, випишував з неймовірною докладністю сільські події, списував аркуші з обох боків, і малого Петька вражали ті листочки своєю викінченістю, досконалістю, майже *мальовничістю*, бо батько мовби й не писав, а *вимальовував* свої листи” (Р); “... втікали тоді до Дніпра, в *Переволочні* “*переволікалися*” на той бік, щоб утікати далі до турків” (ВЗР); “Стрижаків та Шморгайликів принесено... по чашці якогось пійла, званого *комиз* – кисляк – не кисляк, пиво – не пиво, ... але нутрощі зігрівало не згірше за мед стоялий. Стрижак, пожувавши пшона й випивши свій кумис, відразу ожив, тільки пошкодував, що мало вони “*накомизилися*” з Шморгайликом” (П).

Як видно з наведених прикладів, okazіональні слова мотивуються відповідними лексемами того самого контексту і сприймаються як новоутворені, а не відтворені. Л. М. Васильєв, виділяючи відносну самостійність лексичного ярусу мови, розглядає okazіональне слово- і формотворення “як такі ситуації, при яких деякі означувані (семемі) не відтворюються, а створюються нашою свідомістю в процесі мовно-мисленнєвої діяльності (так би мовити, *ad hoc*), і для їх вираження ми змушені створювати також нові означальні (оказіоналізми) або використовувати старі означальні в новій функції” [Васильєв 1990: 58]. Саме тому й принагідно вжиті неологізми, і загальноновживані слова, які набувають нових мотивацій, виправданих і зрозумілих тільки в певній мовленнєвій ситуації, слід розглядати як okazіоналізми (від лат. *ocasionalis* – випадковий). Основною функцією таких утворень є “номіналізація мотиваційних суджень” [Виноградова 1984: 157]. Іншими словами, у контекстному оточенні слово збагачується додатковими відтінками, прирощеннями смислу, які містить у собі “оказіональне мотиваційне судження”, напр.: “Ви – *кадр*. З тих, що сказав вождь: *кадри* вирішують все” (ТМ); “В конторі обтирають стіни заслужені колгоспні *нероби* – це химерне породження соціалізму, який проголосив свій великий девіз: “*Хто не робить, той не їсть*” (ВЗР); “Життя типове, але *нестабільне*. Не те, що в дядька Зновобрать, де тридцять років безперервного стажу на посту. Ото *стабільність!*” (ВЗР).

Наявні в свідомості мовців okazіональні слова підтримуються розмовною традицією незалежно від контексту: “– Тут сидіти треба тишком та нишком, бо ... – *Тишкатиму та нишкатиму*, – засміявся Маркерій” (П); “– Ти мені там *підбізнесменив?*” (ТМ). Це насамперед слова, створені за аналогією до основних словотвірних типів, у яких завдяки порушенню закону поєднуваності основи й афіксів виникає розмовна експресивність. Для мовної практики П. Загребельного характерне використання твірних займенникових основ та основ іншомовних слів, на вживання яких відгукується співрозмовник, напр.: “–М’ясо *окей!* –Ми так *проокеємо* тут усе на світі”; “Ми” – в цьому був весь Козурін з кишками, печінками і селезінками. Хай “*микає*”, а нам, як казав поет, своє робить” (ТМ).

Оказіонально переосмислювані слова набувають відтінків розмовності завдяки актуалізації їхньої внутрішньої форми, реальної або уявленої, напр.: “...супроводжували малу Євпраксію, вузькоплечу дівчинку у довгій коштовній сорочці – ще в *сорочці*, а не *порочці*, бо *непорочна, непорочна!*” (Є); “– Ти маєш відповідати, коли тебе питають. *Бо...* – Бо? – вирячився на нього Стрижак. – Ти сказав: “*бо*”? А чи знаєш ти, мракоумний земнородцю, що *бог* теж починається з “*бо*”? (П).

Іноді функцію okazіоналізму виконує слово, що належить до застарілої, пасивної лексики: “...мій *мир* перетворився на *розмир*, моє здоров’я на недугу, а моє життя – на загибель” (Р). Співвідношення *мир* – *розмир* формально і семантично не відрізняється, наприклад, від співвідношення *лад* – *розлад*, але семантичні відношення мотивації у цих парах спрямовані по-різному, оскільки *розлад* – загальноновживане слово з негативною оцінкою, а мотивоване слово *розмир* виражає індивідуальну семантику, яка співвідноситься із значенням лексикографічного джерела, а також вступає в аналогічні відношення зі словами *розлад*, *розбрат*.

Оскільки “будь-який похідний знак вважається мотивованим не тільки тому, що він повторює якісь значення вихідної одиниці, але й тому, що морфологічна структура знака наближена до його “внутрішньої форми” [Кубрякова 1981: 15], це дає змогу пояснити зміст okazіональних утворень типу *заакадемізуватися, орайкомлення, обінтелігентити, обсоюзеній, блондинистий, розгрішення, найперевченіший, перецивілізований тощо*.

Переконливим прикладом того, як внутрішня форма розкриває зв’язки між морфемною будовою слова і його семантикою, може бути “прочитання” okazіоналізмів, які повторюють у собі словотвірні типи іменників із суфіксами *-енк-*, *-ен-я-*, *-ізм*. Порівняймо, наприклад, утворення з суфіксом *-енк-*, що вживаються на означення назв осіб за професією (*коваленко, бондаренко*) та утворення з сфіксом *-ен-я-* (*козеня, жовтеня*) із значенням іменників “недорослості” малят тварин з деякими okazіональними моделями з цими суфіксами, які зберігають у собі й “образ” їх значень, “як би накладають нове значення на старе” [Виноградова 1984: 162]: “...ми лишалися єдині в безмежному океані виконань-перевиконань, в царстві *підскакувачів* і *переплигнугопченків*” (ТМ). Утворення з суфіксом *-ач* також посилює “образ” виконавця певної дії, названої дієсловом (*підскакувати* → *підскакувач*). За цією продуктивною моделлю П. Загребельний створює віддієслівні okazіональні (але дуже близькі до регулярних) утворення типу *піддавкувачі, підтакувач-відтакувачі* тощо, напр.: “Хоч так про нього думали тільки можли: князі, бояри, воєводи, їхні *піддавкувачі*” (СУК).

Деякі okazіональні моделі із суфіксом *-ізм*, поширюючи узуальні моделі абстрактних назв, зокрема назв суспільно-економічних формацій, течій, зберігають у собі “образ” попередньої назви: “Принцип *передовізму*:

бігти навіть поперед того, хто біжить перший” (ВЗР); “Так званий інститут атеїзму горить яскравим полум’ям – туди йому й дорога, це була антинаукова установа, дешева жульництво, срунда й *подонкізм!*” (ГД).

Активне використання складних слів із компонентом *терапія* у сфері термінотворення (термотерапія, хіміотерапія, механотерапія, тонотерапія тощо) сприяло, ймовірно, появі оказіональних слів-комполітів зі значенням ‘приємне, корисне для кого – н. заняття чим – н.’: “А я думаю: ну, де його тут шукати в цій *куцотерапії?*” (йдеться про відпочинок на природі) (Р).

Тяжінють до розмовних утворення з суфіксами суб’єктивної оцінки *-ик, (-чик)*, мотивовані назвами осіб або тварин. У контекстах сатиричного спрямування домінують такі ситуації, коли з семантикою зменшеності пов’язується негативна оцінка, яка може посилюватися засобами нагнітання цих суфіксів: “Назвала б нікчемного Сироту не секретарем, а *секретариком* або *секретарчиком*, – і вже б ніби якось легше на душі” (ТМ). Семантика оказіональних утворень від усіченої основи іншомовних слів така сама, як і дериватів попередніх словотвірних типів, напр., *фірчик* (від *фірман* – указ султана, шаха), у тексті – “прислужник, виконавець султанових забаганок”: “Зненавидів і сина за те, що той зробив своїм улюбленцем не воїна, а якогось *фірчика*” (Р).

Розмовна сатирична експресія наявна в оказіоналізмах типу *курдупелик, мудрагелик, фашистик, гітлереня* тощо. Хоча словотворення допускає контрасти з естетичною метою, на думку О. Земської, яка досліджує новотвори Є. Євтушенка, у словах “*фюреришка*”, “*гітлерята*” “загальна експресія ласкавості суфікса не гармоніює з основою і виникає не естетичний контраст, а художня невідповідність: “Тебя мы скинем, фюреришка, прочь...” [Земская 1992: 186]. На нашу думку, такий підхід не завжди має бути однозначним. У мові прози П. Загребельного вживання слова *фашистик*, як і *гітлереня*, тяжіє до стилістичного прийому літоти, а словотвірне значення суфікса має контекстуальний спосіб вираження. Порівняймо, наприклад, антонімії персонажів Ш. Перро (*Хлопчик – Мізинчик*), братів Грімм (*маленькі чоловічки*) та Ю. Яновського (*два чоловічки* з новели “Лист у вічність”), П. Загребельного (*молоденький фашистик*). Імовірно, що у назвах позитивних літературних героїв домінує модифікаційна ознака, а в назвах деяких негативних персонажів на модифікаційну ознаку удаваної зменшеності накладається ще й позаконтекстна з відтінком зневажливості, напр.: “В очереті *фашистик* знайшов кілька човників, але жодного весла”; “Утюжок повернув був до берега, але *фашистик* знов затупотів об дно і знов замірився гвинтівкою” (ВЗР).

Внутрішня форма оказіональних прикметникових утворень нерідко пов’язана з вираженням градаційної ознаки. Прикметникові оказіоналізми, які вживаються для вираження градаційної ознаки, також зберігають у собі зв’язок із певною граматичною формою (ступенями порівняння прикметників), а ступінь їхньої стилістичної виразності залежить від ступеня оказіональності: “Чим дужче, чим видиміше граматико-дериваційна форма порушує загальноприйняті норми, тим вона експресивніша” [Чабаненко 1993: 175]. Оказіональний порівняльний ступінь (компаратив) у мові П. Загребельного представлений утвореннями, стилістичні функції яких пов’язані:

а) з порушенням морфологічного обмеження в ряду прикметників, які не утворюють у загальноживаному узусі подібних форм: “... ще худіша в сіряці, ще *мертвіша*” (ТМ);

б) з появою переносного якісного значення у мотивуючих відносних прикметників: “*найперевченіші* лінгвісти” (ТМ);

в) з додаванням до компаратива словотворчого префікса *за-*, який поширений у народнорозмовній мові і вказує на гіперболізовану ознаку: “... вся краса – лицем, бровами, волоссям, мов *запахуща* ніч” (Р).

Поширеним явищем у художній практиці письменника є також утворення ступенів порівняння від іменникових основ із пропуском стадії прикметниковості, що посилює розмовний, знижений стиль мовлення: “...*найхристиянніший* німецький імператор Фрідріх Барбаросса” (П). Нерідко такі утворення функціонують поряд із мотивуючим словом, яке посилює сприйняття оказіоналізму: “Ми з Сиротою дочалапкали вже, власне, до *найцентрішого* центру” (ТМ).

Актуалізація внутрішньої форми відбувається через графічне зображення, написання слова через дефіс, або описово (умовною семантизацією морфеми чи графеми), пор.: “не нами заведено й не нами помічено, що й на небі сяє райдуга, і птахи відлітають у *ви-рай* (або вирій), і під Новий рік в українській хаті був звичай ставити на покуті сніп-рай, і в сільському *рай-оні* все називається словом “*рай*” (ВЗР); “Чоловіки й жінки, всі сановні, надуті, всі під знаком трьох і: ікра, імпорт, інтриги” (ТМ); “... завдання полягає в тому, завдання полягає в цьому. В російській мові воно хоч якось бадьоріше: задача состоит в том... Тобто: там “*состоит*”, а тут “*по-лягає*” – хоч нетільна телісь!” (ГД).

Внутрішня форма слова виступає засобом каламбурної двоплановості, коли автор використовує вже наявну в мові структуру для наближення до потенційно можливої на основі омонімії, напр.: “Дівчата належать до істот *безгрішних* (тобто *без грошей* і *без гріхів*)”; “Ви знаєте, що таке *валюта*? – Та ж у нас у селі баба Валюта є. – Це не те. *Валюта* – це найвища цінність, державне надбання.” (ВЗР).

Письменник залучає приклади такої уявної (народної) етимології з розмовної мови, хоча нерідко й сам придумує подібну гру слів. Найближчі етимологічні значення, які відкриваються у слові прозаїкові, цінні не своїм етимологічним змістом, а стилістичними можливостями їх образного застосування, напр.: “Дід Микола був *індус*, до синового колгоспу не вступав...”; “... був ще малий і не видав, що краще: індуси чи созівці, надто що вже складено було дошкульну сороміцьку пісеньку: “А індуси пасуть гуси, а созівці – бугая, а індуси їдять гуси, а созівці – ні ... “ (індусами звали селян – одноосібників, які надавали перевагу індивідуальному способу господарювання над колективним) (ТМ).

Побудовані за загальними законами словотворення чи всупереч традиційним моделям слів, оказіоналізми здебільшого вступають у мотиваційні відношення з аналогічними словотвірними моделями, конкретними словами тощо. Так, за словотвірною моделлю утворені номінації *дієписець* – літописець, *безганебно* – безгрішно, *святобливо* – шанобливо, *мавпування* – кривляння, *розкричані* – розкидані, *перестрах* – переляк. “Прототипом” нової назви може бути “як окрема лексична одиниця, так і декілька однотипних за структурою утворень” [Кубрякова 1981: 26]. Іноді вони формують словотвірний ряд, напр.: “... дав змогу загубитися в невідомості, ... не думати про недороблене, недовиконане, недовирішене, недодумане, і, може, згадати в самотності про недолюблене й *недоошасливлене*; “Чабани привели з отар найдужчих, найбільших, *найрасовіших* баранів; “Одні задля ідеї, а другі коло них – ростуть, оступінуються, *обмедалюються* й озолочуються” (Р).

Характерною ознакою індивідуального словотворення П. Загребельного є використання кількох спільнокореневих слів (серед них і оказіоналізми) у невеликому за обсягом контексті. При цьому семантика твірного і похідного слова виступає як кореляційна, співвідносна. Найширше представлені парні кореляції: “Вночі сиділи коло *возю*, ... *розвогненними* очима зирили в темряву на повози” (С); “Пам’ятаймо про *апорію* і, коли дозволено буде так висловитися, – *апорізуємось*” (ВЗР). У парах ‘твірне – похідне слово’ (вогонь – *розвогненні*, апорія – *апорізуватися*) повторюються моделі відношень між іменником і утвореним від нього прикметником, між іменником та суфіксальним відіменниковим дієсловом, тобто найбільш продуктивні і поширені моделі словотворення.

Розмовне забарвлення мають кореляції, в яких наявна лексична зумовленість оказіоналізмів та іменників, від яких вони утворені, у межах співвідношення “назва об’єкта – дія, результат якої названий мотивуючим іменником”. За відчутної різниці їх стилістичних та синтаксичних функцій чіткість кореляцій зберігається й поза контекстом. Напр.: *фіззарядка* – *фіззаряджатися*; *могорич* – *промогоричити*. Порівняйте у контексті: “... Фіззарядку пенсіонерам? Так у нас і пенсіонери не гуляють, ніколи *фіззаряджатися*” (ВЗР); “Та не виканючай там могогорича, бо вже скоро всю агростанцію *промогоричиш!*” (ТМ).

Розмовною експресією позначені відантропонімні назви. Співвідношення “назва об’єкта – дія, результат якої названий мотивуючим іменником” реалізується у відповідних контекстних ситуаціях і здебільшого пов’язується з особливостями поведінки того чи іншого носія імені, напр.: “... *Хвенька* своїм марнотратництвом давно вже довела його до розпачу. Все, що він заробляв, ... вона вже й не розфітківувала, а *розхвенькувала*” (ВЗР); “*Роксоляною* її прозвали в Світлоярську, хоч насправді була Мирослава. Була – то й будь, а тут зватимешся по своєму норову. Норов же виявила через три дні. Пішла по Світлоярську в якомусь небачено безсоромному розкиді ніг, ... розтуляла гарні рожеві губенята ...: – Оце такий ваш степ? Пхи! ... І йде собі далі, а ногами так *“роксолянить”*, що не дай і не приведи, і не хочеш, а очі слідом летять” (ВЗР); “Ну, більше ж ти мене не ввіймаєш! – мстиво думав Гриша, мовчки відбиваючись від Роксоляниних штурмів. – Досить з мене! *Нароксолянився* по саме нікуди! Ох і *нароксолянився* ж!” (ВЗР).

Як видно з наведених прикладів, різні контексти зумовлюють нетотожні лексичні значення спільнокореневих оказіональних утворень, пор.: *роксолянити* – “йти, як Роксоляна”; *нароксолянитися* – “натерпітися від Роксоляни”. Механізм творення подібних оказіональних синтаксичних дериватів полягає в тому, що саме залежний компонент дієслівного словосполучення (тут адвербіальний та іменниковий), виражений власною назвою, формує кореневу частину оказіоналізму, а словотворчі суфікси та префікси, які приєднуються до опорного іменника, передають тільки значення дії, зміст якої конкретизується у контексті.

Контекстуальне поєднання спільнокореневих слів, з одного боку, є поштовхом до виникнення оказіональних похідних, а з другого – до активного функціонування загальноживаних слів із спільними коренями. Вступаючи у мотиваційні відношення з твірним словом, вони розширюють або уточнюють значення, закладені в мотивуючій основі. Чітка семантична співвіднесеність між твірним і похідним словом надає висловлюванню відтінку афористичності, напр.: “Як же вберегти душу і не придушити її?” (ТМ); “Навести лад у цьому безладді неспроможна ніяка влада” (Р); “... володів обмеженістю просто безмежною” (П). Стисла форма афоризму має на меті розкрити тип мислення персонажа, його світосприймання, часто – підкреслити парадоксальність ситуації.

Як стилістичний прийом автор використовує одночасно декілька похідних від одного кореня, інколи навіть ціле гніздо спільнокореневих слів, до складу яких входить і оказіоналізм. Це сприяє проведенню наскрізної теми через увесь образ, тобто формує фігуру лейтмотиву. Наприклад, передаючи схильність героя до багатослів’я, автор створює загальний тон доброго гумору, легкої насмішки: “Чоловік, забачивши ченця з Києва, вхопиться мерщій за якусь там застібку той скажи просто: “інок”. Не те в Стрижака: “Інок самотній, сам *відсамотнений*, і усамотнений, і, усамотнюючись сам-самісінкий, сам самого лиш бога прикликуючи, сам самому лиш богу молячись і глаголячи” (П).

Повторюваність того самого кореня (основи чи кількох основ) не тільки створює матеріальний ґрунт для підтримки семантичних асоціацій між спільнокореневими словами, а й веде до множинності мотиваційних відношень між ними. Множинність мотивацій у кореляціях “загальноживане слово-оказіоналізм” створюється за допомогою актуалізації словотвірних значень афіксів (найчастіше префіксів) засобами незвичної поєднуваності їх з основами, напр.:

- дієслівного префікса *пере-* з іменниковою основою: “Ні для кого не цікаві так само, як і їхні власники студенти чи *перестуденти*, герої чи *перегерої*” (ТМ). Тут значення назви особи, яке доповнюється значенням дії “випередити, перемогти когось у чомусь”, набуває відтінку іронії;

- префікса *не-* (від частки не) з іменниковою основою: “Світ розділвся на світ війни і *невійни*” (ЯБ). При такому поєднанні не просто заперечується наявність суб’єкта, названого мотивуючим іменником, а підкреслюється його відсутність. Пор. антонімічні співвідношення “війна – мир” і “війна – невійна”, де мир – загальноживане слово, а *невійна* – okazіональне.

Отже, наявні у текстах П. Загребельного кореляти не дублюють семантики і застосовуються з певною стилістичною метою: ситуативно-сюжетною, характеристичною, описовою.

Такі семантично виразні префікси, як *пре-*, *пере-*, *недо-*, *не-*, зосереджують у своїй семантиці значення прикметника чи дієслова в цілому, нейтралізуючи семантику кореневих морфем не тільки в парних корелятах, а й в одиничних випадках вживання okazіоналізмів, напр.: “*Недопес*, – подумав абат Бодо, – чистісінський тобі *недопес*” (Є); “... слово спалахувало то в молодецькім поклику козацькім, то в душі невольничій, ... воно народжувалося в тяжких муках і на роздоллях, ... в мові й *немові*” (ЯБ).

Одноєю з ознак стильоворчої майстерності письменника є те, що він свідомо використовує okazіоналізми з метою розширення обсягу позначуваного поняття, формуючи словотвірні гнізда чи словотвірні парадигми, до складу яких входять узуальні та okazіональні слова, напр.: “Згинання і перегинання, виконання і перевиконання, скакання “гопки” поперед усіх – цим жила тоді вся чиновна Україна... Україна битиме гопака”; “... ми знай танцюємо гопака! І, може, найстрашнішим був цей *гопакізм* того літа, коли Україна... розорювала луги, толоки, береги річок, озер, ставків, схили ярів, лісові галявини, пасовиська” (ТМ).

Мовна практика П. Загребельного засвідчує активне використання словотвірного потенціалу слів і тонке індивідуальне відчуття внутрішніх законів, властивих словотвору сучасної української літературної мови. Письменник надає художньому слову великого естетичного значення. У нього слово – це “історія, культура”, “поезія думки”, “перегук абстрактних понять”, “гнучкість і ніжність визначень”, “мальовничість найменувань”, “енергія дієслівних многочленів”, “висока свобода розкутого сміху, іронії, дотепу, жарту” [Загребельний 1986: 7]. Різноманітні прийоми, за допомогою яких автор вводить нові слова у текст, свідчать не тільки про активний характер розмовної експресії словотворення, а й дають цікавий матеріал для аналізу мовної свідомості письменника. Okazіоналізми як показова ознака його ідіостилію, об’єднують не тільки нові слова, а й нові емоційні контексти.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Васильев 1990 – Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высш. шк., 1990. – 177 с.
Виноградов 1984 – Виноградова В. Н. Стилистический аспект русского словообразования. – М.: Наука, 1984. – 183 с.
Гетьман 1995 – Гетьман З. О. Диалог як форма іспанського розмовно-літературного мовлення // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: Довіра, 1995. – 268 с.
Загребельний 1986 – Загребельний П. А. Вигнання з раю. Романи. – К.: Рад. письм., 1986. – 454 с.
Занько 1972 – Занько С. Ф. Основные предпосылки разработки теории разговорной речи // Теория и практика лингвистического описания иноязычной разговорной речи. – Вып. 49. – Горький, 1972. – 197 с.
Земская 1992 – Земская Е. А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 209 с.
Коваль 1978 – Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища шк., 1978. – 374 с.
Кубрякова 1981 – Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 199 с.
Русанівський 1988 – Русанівський В. М. Мова в нашому житті. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
Чабаненко 1993 – Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 215 с.

УМОВНІ SKOPPЧЕННЯ НАЗВ ТВОРІВ

ВЗР – “Вигнання з раю” – К, 1986.	Р – “Роксолана” – К, 1980.
ГД – “Гола Душа” – К, 1992.	СУК – “Смерть у Києві” – К, 1984.
Є – “Євпраксія” – К, 1987.	ТМ – “Тисячолітній Миколай” – К, 1994.
П – “Первоміст” – К, 1984.	ЯБ – “Я, Богдан” – К, 1986.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Юрченко – старший викладач кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету, аспірант Інституту української мови НАН України.

Наукові інтереси – стилістика, словотворення.

ОБРАЗНІ ПАРАДИГМИ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ СЛІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі поеми І. Франка “Мойсей”).

Олена Кардашук, Олена Кульбабська (Чернівці)

Образи світової культури, біблійні образи стали для І. Франка в поемі “Мойсей” концептуальними засобами вираження світобачення; вони входять до образнохудожніх парадигм концептуальних слів і відтворюють картину світу письменника.

Biblical and world culture characters have become for Ivan Franko in his poem “Moisey” conceptual means of world outlook depicting. They are part of artistic paradigms of conceptual words and recreate the writer’s inner world.

Мова як форма соціальної пам’яті віддзеркалює національну культуру народу – її носія. “Людина живе не тільки в реальному Всесвіті – вона живе й у Всесвіті символічному. Мова, міф, мистецтво, релігія – складники цього Всесвіту. Саме вони – ті провідні нитки, що утворюють символічну сітку людського досвіду” [Телія 1986:

65], формують концептуальну картину світу. Одним з її репрезентантів є національно-мовна картина світу, яка становить множинність індивідуальних мовних виявів”.

Враховуючи співвідношення чуттєвого й понятійного та визначаючи картини (моделі) світу, треба виходити з їх синкретичного характеру й диференціювати такі картини, як повсякденно-побутова /мовна/, наукова, релігійна, міфологічна, художня тощо. Вони перебувають у певній ієрархії, і тому, досліджуючи фрагменти реальної дійсності, необхідно брати до уваги статус кожної з них у системі пізнання Всесвіту.

У художній поетичній моделі виокремлюється метафоричне поле, співвідносне з художнім образом. Взагалі ж у художній моделі – на макроструктурному рівні – виділяється переносно використана ознака, властивість, а на мегаструктурному рівні – художні образи. Саме система художніх образів створює художню картину світу. З нею асоціюється окрема поезія, оповідання, новела як окремі підмакроструктури. Напр., повість, новела, роман – то кілька підмакроструктур художньої моделі.

У релігійній моделі одиницею макроструктурного рівня виступає ситуація – картина життя Христа, апостолів, відтворена іконою чи прочитана з Біблії, Євангелія і відповідні обрядові релігійні дійства.

Визначальною прикметою сьогодення стало повернення в культуру та мову реалій, що перебувають у тісному зв'язку з відродженням великого пласта духовного життя народу – християнства [Теля 1986: 79].

Звернення до конкретних фактів передбачає дослідження тих явищ, що мають стосунок до культової, релігійної сфери, оскільки “окреслене коло відродженої лексики, фразеології, текстів особливого змісту репрезентує ядро мови, а не його периферію” [Богдан 1999: 83].

Отже, мета нашої доповіді – визначення домінуючих одиниць художнього тексту, які виявляють індивідуальну картину світу, стиль письменника. Об'єктом дослідження стала поема І. Франка “Мойсей”. Аналіз мови окремих художніх творів, на нашу думку, є важливим чинником системного вивчення лексики, тому що кожний художній твір автора – це “картина світу” в індивідуально-авторському її відбитті. Ідеї, образи, картини – все це автор виражає мовними засобами. Сприймаючи текст художнього твору, ми сприймаємо авторський задум, індивідуальне бачення світу, його уявлення про оточуючу нас дійсність. І через авторське бачення сприймаємо національно-мовну картину світу, що визначається національними традиціями, звичаями, віруваннями, особливостями світосприймання”.

Дослідження поеми І. Франка показало, що головним опорним елементом твору, який несе концентроване змістове навантаження, виступає заголовок – “Мойсей”. У ньому міститься пошуковий образ певної інформації, таким чином, заголовок відіграє сигнальну роль. Це перший знак художнього твору, що передає в концентрованій формі тему чи ідею. Ця його функція зумовлює зв'язок з усім текстом [Гулакян 1993: 12]. До цього слід додати, що заголовок може символізувати весь твір, тому в мовній картині світу письменника він стає ключовим поняттям, актуалізує практично всі текстові категорії. Водночас заголовок – це лише натяк: він не мислиться поза контекстом.

Власну назву “Мойсей” можна віднести до імен з широким колом референції, що тяжіють до позначення “конструктів людської думки”. Значення подібних назв формується такими поняттями: 1) загальнолюдською та національною культурою; 2) емпіричними знаннями; 3) людською фантазією; 4) міфологічними уявленнями. За обриванням біблійної теми вчинки і слова Мойсея є інкарнаціями власних думок поета. Іван Франко хотів висловити свої ідеї у більш загальній, уселюдській площині, і його увагу привернула біблійна тема – постать Мойсея. На думку Святослава Городинського, поет знайшов немало пунктів схожості між Мойсеєм і собою самим з погляду і пророка, і поета. Обидва вони від імені свого духовного провідництва вели свої народи до невідомого і непевного майбутнього. Обидва стояли перед вічною проблемою, що стрічає кожного справжнього провідника: він бачить свій народ як можливе знаряддя Бога, якому суджено довершити великих діл, і одночасно він мусить змагатися з своїми земляками, надто полоненими земними справами і ще не дорослими до того, щоб стати тим духовним інструментом. Тут починається величність трагедії [Українське слово 1994: 81].

Процес художньо-образного мислення письменника, як відомо, пов'язаний з організацією всіх мовних елементів в єдину семантичну структуру, тому в процесі дослідження мови поета головним об'єктом є художня семантика. Семантика тексту впливає із семантики основних концептуальних понять (термін В. В. Петровського). Сукупність слів, об'єднаних спільною семантикою, утворюють певну образну парадигму. Основне семантичне навантаження образної парадигми несе її концептуальне слово-поняття (ключове слово), у якому відбувається концептуальне прирощення смислу, виникнення “естетичного значення” у порівнянні зі звичайним словом, що визначає ідіостиль мовної особистості. Концептуальним слово стає лише у творчості певного письменника або в окремому творі.

В образній системі художнього тексту поеми “Мойсей” концептуальні слова утворюють асоціативно-смислові (“образні”) парадигми:

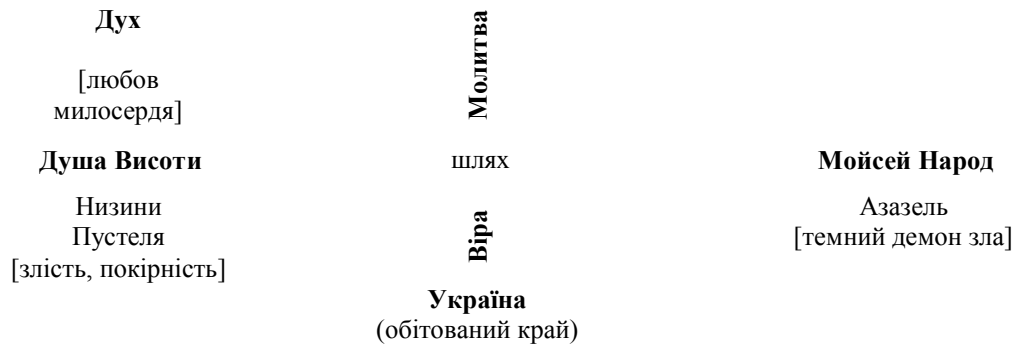
Дух – Мойсей – Народ – Душа – Віра – Молитва – Обітований край (Україна) – Азazelь (темний демон зла) – Злість – Розгубленість – Покора – Низини – Пустеля – Шлях.

У системі твору створюється зовнішнє протиріччя: з одного боку, замучений народ, водночас призначений повстати силою свого Духа і стати господарем української землі, з іншого боку, – намагання піднятися до наднаціонального, загального, людського рівня, що сприяє поєднанню національного і вселюдського витоків. Саме концептуальне слово-поняття “Дух” – наймісткіший образ в усьому ідейно-художньому контексті твору

І. Франка: “Оні! Не самі сльози і зітхання тобі судилися! Вірю в силу Духа і в день воскресний твого повстання” [Українське слово 1994: 33].

Загальна картина, яку змальовує письменник гнітюча й неприваблива: поневіряння, брак духовних начал, злість, покірність, а в більш широкому вимірі – постійний рух через страждання у протигагу всьому дріб’язковому, поверхневому, що супроводжує людину, до звільнення людського Духу. Саме через образ Мойсея (концепт “Мойсей”) письменник виходить за межі повсякденного, піднімаючись до вершин філософського осмислення долі українського народу й загальнолюдського буття.

Асоціативно-сміслові ряди концептуальних слів у поемі “Мойсей” можуть бути представлені такою образною парадигмою:

Загальну образну парадигму концептуальних слів – понять у поемі І. Франка характеризує наскрізні антонімічні асоціативні зв’язки, що віддзеркалюють протиріччя, сумніви, розчарування на “Шляху”. Концент “Шлях” – це релевантне опорне слово, що об’єднує антонімічні ключові поняття твору і набуває об’ємного художньо-образного підтекстового значення, стає семантично багатомірним, характеризується смисловою узагальненістю: “І підуть вони в безвість віків, повні туги і жаху, Простувать в ході духові шлях і вмирати на шляху...” [Українське слово 1994: 18]. Другою вершиною образної парадигми є ключове слово-поняття “Україна”: “Ось де ваш обітований край, Безграничний, блистячий, І до нього ти людям моїм Був проводир незрячий” [Українське слово 1994: 16]. Це концептуальне слово-поняття експліцитно представлене в поемі словами “обітований край”, “вітчина”, “будуще”, “безграничний, блистячий край” тощо. Усі думки й прагнення автора спрямовані до філософського і історичного осмислення долі України та її народу, її відродження.

Отже, можна зробити висновок про те, що значення концептуальних слів-понять, закладене в них усім контекстом твору, характеризує модель світосприймання письменника, його ідіостиль, творчий потенціал.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Богдан 1999 – Богдан С. Актуальні проблеми металінгвістики: Наук. зб. – К; Черкаси, 1999. – 312 с.
 Гулакян 1993 – Гулакян Б. С. Освоение культурно-исторического наследия в современной речевой практике // Рус. язык в шк. – 1993. – № 6. – С. 11 – 21.
 Телия 1986 – Телия В. Н. Концептуальный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука. – 1986.
 Українське слово 1994 – Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. Книга перша. – К.:Рось, 1994. – 356 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Олена Кардашук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми лексичної та словотвірної семантики.

Олена Кульбабська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми синтаксичної семантики.

ТЕКСТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ГНОСЕОЛОГІЧНОГО АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ

Наталія Грушко, Ганна Безручко (Київ)

Статтю присвячено оглядові історичного процесу текстової діяльності у сфері гносеологічного антропоцентризму. Проаналізовано традиційне вчення про текст та нові підходи до визначення тексту як системи, його когнітивну та комунікативну орієнтацію в людській екзистенційності.

The following article is devoted to modern linguistic of text. Its historscal development. It shows the traditional doctrine and new approaches to study of the text as systems, its communicative goal and cognitive function of language. It is impotant for connection and evolution mind with language.

Останнім часом помітно посилюється увага до мовних проблем з боку суспільства. Так само розширюються і поглиблюються зв'язки лінгвістики з іншими гуманітарними дисциплінами – соціологією, логікою, психологією і т. д.

Основою лінгвістичної проблематики була завжди проблема співвідношення мови і свідомості. Залежно від погляду на цю проблему в різні періоди визначалося місце мови в житті людини, а отже, і розв'язувались питання, зміст яких може інтерпретуватися від поданої інформації (наприклад, моделі теорій: “мова і свідомість”, “мовлення і мислення”, “знакові та когнітивні структури”).

Проте незаперечним є той факт, що мова (її теоретичне уявлення) і мислення (як процес пізнання) – дві взаємодіючі та взаємозумовлені системи.

Сучасний етап наукового розвитку, у мовознавстві зокрема, характеризується гносеологічним антропоцентризмом. Він являє собою відродження античної системи світосприйняття, центром якого є людина і водночас синтез мікро- та макросвіту – концепція здатності одиничного втілювати увесь Всесвіт [Крымский 1998: 380].

Традиційно мову інтерпретують як засіб – відображення навколишнього середовища через текст (виходячи з положення про дві визначальні функції мови – комунікативну і когнітивну). Проте в ряді праць, зокрема Г. Гердера [Гердер 1959], Ф. Бекона [Бэкон 1977], Д. Локка [Локк 1985], Г. Шпета [Шпет 1996] та О. Лосева (Лосев 1968), мову визначають як систему, що охоплює складові тіла, духу та власне людини. Характерно, що ці вчені пов'язували з формами новий поняттєвий зміст, зумовлений їхніми науковими концепціями. Це уможливило інтерпретацію тексту як метамови.

Функціональна лінгвістика, що аналізує мову крізь призму комунікації, за необхідності повинна звертатися до мовної картини світу та її національно-культурної специфіки, соціо- та психолінгвістичних факторів, прагматичного аспекту.

Останнім часом спостерігається тенденція диференціювати підходи до вивчення тексту. Відомо для основних підходи: лінгвістичний та семіотичний, які зумовлені різним сприйняттям сутності тексту. М. Б. Храпченко з приводу цього зазначає: “Якщо лінгвісти розглядають “текст” як явище, що тісно пов'язане зі словом, як мовну категорію, то семіотики трактують “текст” як сукупність значень тієї чи іншої групи знаків, які виходять далеко за межі словесних структур” [Храпченко 1986: 3]. Проте чіткої і категоричної диференціації тексту поки що немає. “Кожен текст передбачає загальнозрозумілу (тобто умовну в межах даного колективу) систему знаків, мову. Якщо за текстом не стоїть мова, то це уже не текст, а природничо-натуральне (незнакове явище), наприклад, комплекс природних криків і стогону, позбавлених мовної (знакової) повторюваності... Чистих текстів немає і не може бути. У кожному тексті, крім того, є чимало моментів, які можна назвати технічними (технічний бік графіки, вимова тощо)” [Бахтін 1996: 318]. Загальноприйнятого визначення тексту ще немає, але перевагу здебільшого віддають тому, яке запропонував І. Р. Гальперін: “Текст – це витвір мовотворчого процесу, що характеризується завершеністю, об'єктивованим як письмовий документ, літературно оброблений відповідно до типу цього документа, витвір, що складається з назви (заголовка) і ряду особливих одиниць (надфразованих едностей), об'єднаних різними типами лексичного, логічного та стилістичного зв'язку, що має певну цілеспрямованість і прагматичну настанову” [Гальперин 1981: 18].

Відсутність єдиного визначення тексту зумовлена передусім відмінностями характеристик певних ознак, меж та внутрішніх зв'язків тексту, які формують його як єдине ціле. Визнаними ознаками тексту є: цілісність (цільність, інтегративність), зв'язність (когезія), закінченість (завершеність), віддільність. Зв'язність тексту забезпечує цілий комплекс взаємопов'язаних і гармонійно сполучуваних факторів, логіка викладу, особлива організація мовних засобів (фонетичних, лексичних, семантичних, граматичних), комунікативна спрямованість, композиційна структура.

Виходячи з положень про те, що текст – складне системне утворення, яке передбачає три компоненти апіорі: наявність адресанта, тексту і адресата – формується шляхом перетину полів: макрозау, комунікату, дискурсу. “За кожним текстом, – зазначає О. П. Воробйова, – стоїть мовна особистість не лише його продуцента, але й уявного реципієнта” [Воробьёва 1993: 11]. Причому, залежно від ракурсу дослідження назви можуть варіюватися, тому діалогічність (концепція М. М. Бахтіна) має два виміри “позатекстовий та внутрішньотекстовий. Автор та уявний реципієнт належать одночасно до зовнішнього та внутрішнього простору тексту. Він визначається трьома особливими чинниками: полісистемністю, прототипністю та антропоцентричністю” [Воробьёва 1993].

Мова є знаряддям пізнання світу, за допомогою якого формуються поняття, усвідомлюються логіко-поняттєві зв'язки між ними, вербалізуються ситуації тощо, тобто мова – одна із систем, що забезпечує когнітивну діяльність, поряд з іншими системами. “Когнітивна система, – зазначає У. Матурана, – це система, організація якої визначає сферу взаємодії, де вона може діяти значущо для підтримки самої себе” [Матурана, 1996: 103]. Оскільки текстова діяльність відповідає законам процесу пізнання, то вона є одним із компонентів когнітивної діяльності людини.

Цікаве міркування з цього приводу висловили М. К. Мамардашвілі та О. М. Пятигорський, які присвятили свої праці розумінню і свідомості, символу і знаку, мові й думці. “Розуміння, – як слушно зазначають вони, – це не концепція свідомості, це умова роботи з ним”, тобто він оперує терміном метасвідомість на означення сфери пізнання як процесу [Мамардашвили, Пятигорский 1999: 29].

Людина розуміє текст залежно від свого індивідуального ментального простору (мовної картини світу, когнітивної моделі), і тому текст має різні рівні сприйняття. Розуміння – це процес оперування різноманітними видами когнітивних моделей, що має у своєму змісті структуровані комплексні знання. Наслідком розуміння є знання і усвідомлення цих знань, але розуміння має різні “вертикальні” і “горизонтальні” площини. Взаємозв’язок знань різного напрямку та характеру передбачає “актуальну діяльність” [Матурана 1996: 95-142] у тій чи іншій галузі, адже “в мовленнєвій діяльності усвідомлюється лише те, що співвідноситься зі змістом тексту” [Фрумкіна 1989: 14]. У діалогічному процесі між реципієнтом і продуцентом виникає пізнавальна структура тексту, яка визначає формально-логічні та міжпоняттєві зв’язки. Пізнавальна структура тексту виражає не лише те, як людина ставиться до того, що пізнає, а й ті, як людина пізнає навколишній світ.

Реципієнт, вступаючи в діалогічну активність із продуцентом, переносить його у власну орбіту, маючи вже свою модель світосприйняття, тобто індивідуальний ментальний простір, та набуває нові знання, бо саме знання визначають спосіб реагування. Адже сприйняття пізнаного відображається в думках людини, у мовленнєвій діяльності. Мовленнєва діяльність як компонент пізнавальної діяльності має ті ж закони функціонування, що й процес пізнання. Вона так само охоплює три стадії: “... живе споглядання, теоретичне узагальнення, перевірка на практиці. Кінець певного етапу пізнання є водночас початком нового етапу, новою сходинкою процесу пізнання: на практиці починаються спостереження, щоб одержаний висновок знову перевірити на практиці. Усі три етапи невичерпні, як і сам процес у цілому...” [Методологические проблемы языкознания 1988: 17].

Неможливо зрозуміти текст поза цим процесом, адже “розуміння власне тексту – це усвідомлення його змістовності” [Богин 1982: 3]. Велике значення в індивідуальному ментальному просторі людини мають соціально-культурні знання, що є наслідком колективної ментальної діяльності людини.

Отже, текстова діяльність у сфері гносеологічного антропоцентризму зумовлена наявністю індивідуального ментального простору людини як реципієнта, так і продуцента, навколишнього середовища та власне тексту, в якому процес діяльності та взаємовпливу продуцент-текст-реципієнт має значення, а кінцевий результат – сенс.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бахтін 1996 – Бахтін М. М. Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 318-323.
- Богин 1982 – Богин Г. И. Филологическая герменевтика. – Калинин: КГУ, 1982. – 86 с.
- Бэкон 1977 – Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук. Пер. с англ. // Бэкон Ф. Соч.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1977. – Т.1. – С. 81-525.
- Воробьёва 1993 – Воробьёва О. П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища шк., 1993. – 200 с.
- Гальперин 1981 – Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
- Гердер 1959 – Гердер И.-Г. Трактат о происхождении языка: Пер. с нем. // Гердер И.-Г. Избр. соч. – М.-Л.: Худ. лит., 1959. – С. 133-154.
- Жинкин 1982 – Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. – М., 1982. – 78 с.
- Крымский 1998 – Крымский С. Б. Человеческий интеллект и духовность на рубеже тысячелетий // Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благотворительный фонд содействия развития гум. и экон. наук “Международный дел. центр”, 1998. – С. 379-409.
- Локк 1985 – Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Пер. с англ. // Локк Дж. Соч.: В 3-х т. – М.: Мысль, 1985. – Т.1. – С. 78-595.
- Лосев 1968 – Лосев А. Ф. Введение в общую теорию языковых моделей. – М.: МГПИ 1968. – 294 с.
- Мамардашвили, Пятигорский 1999 – Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1999. – 216 с.
- Матурана 1996 – Матурана У. Биология познания // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – С. 95-42.
- Методологические проблемы языкознания 1988 – Методологические проблемы языкознания. – К.: Наук. думка, 1988. – 216 с.
- Николаева 1978 – Николаева Т. М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 5-39.
- Фрумкіна 1989 – Фрумкіна Р. М. Язык и когнитивная деятельность. – М., 1989. – 144 с.
- Храпченко 1986 – Храпченко М. Б. Текст и его свойства // Контекст 1985. Литературно-теоретические исследования. – М.: Наука, 1986. – С. 3-20.
- Шпет 1996 – Шпет Г. Г. Язык и смысл // Логос. 1996. – № 7. – 99 с.
- Штерн 1998 – Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики // Енциклопедичний словник для фахівців з теоретично-гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К.: АртЕк, 1998. – 336 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Наталія Грушко – аспірантка Інституту української мови НАН України;

Ганна Безручко – студентка філологічного факультету Мелітопольського державного університету.

Наукові інтереси – проблеми функціональної граматики.

СЕМАНТИЧНІ ПОЛЯ КОНСТРУКЦІЙ З ПЕРВИННИМИ ПРИЙМЕННИКАМИ

Людмила Потеха (Кіровоград)

У статті розглядаються семантичні поля прийменників *на* і *в(у)* локального значення; простежуються особливості вживання кожного з них та конструкцій з паралельним функціонуванням ПВК з *на* / *в(у)* в сучасній українській мові.

The semantic fields of prepositions of space – local significance “на”, “в/у” are considered in this article; the peculiarities of usage of each preposition and constructions with parallel functioning of prepositions – “на”, “в/у” in the contemporary Ukrainian language are retraced in it.

Непохідні з сучасного погляду “найдавніші прийменники виникли на базі прислівників і прислівникових слів (насамперед із лексем із просторовим значенням)” [Історія 1983: 131-132] і зберегли своє первинне значення. Це зумовлено тим, що з усіх форм існування матерії людина перш за все сприймала й усвідомлювала простір, оскільки постійно стикалася з явищами, предметами, пов’язаними з місцем розташування та напрямком руху. Інші значення прийменників, як правило, є вторинними і розвинулися на основі просторових. Прийменники, сполучаючись з іменниками у певних відмінках, утворюють синтаксичні прийменниково-відмінкові конструкції (ПВК) і “називають цілком визначені точки простору або його зони у вибраній системі відліку” [Кубрякова 1978: 11]. ПВК здатні відображати складну ієрархію просторових відношень об’єктивного світу.

Найбільш продуктивними за вживанням і багатими за семантикою у межах локальності і напрямку руху виявляються ПВК іменників у З. та М. відмінках з прийменниками *на* і *в (у)*, що пояснюється їхньою високою активністю у сучасній українській мові. №

За кожною з цих конструкцій історично закріпилося певне семантичне поле, яке відображає різні положення предметів у просторі (локальність) чи напрям руху їх.

Конструкції з прийменником *на* виражають місце розташування на поверхні предмета, рух на поверхню або у якомусь напрямку взагалі, тоді як конструкції з *в(у)* позначають рух всередину предмета чи розташування, перебування всередині чогось, наприклад: *вийти на другий поверх, піднятися на греблю, бути на мості, стояти на падубі – зайти в дім, вийти в море, бути в лісі, ввійти у воду*.

Однак ця відмінність може зникати, і тоді семантичні поля ПВК з *на* і *в(у)* зближуються, накладаючись, і прийменники вживаються паралельно, стаючи синонімічно тотожними, або варіантними.

Таким чином, у сучасній українській мові склалися три групи ПВК просторової семантики:

- а) конструкції, що вживаються лише з прийменником *на*;
- б) конструкції, що вживаються лише з прийменником *в(у)*;
- в) конструкції, для яких характерне паралельне вживання з *на* та *в(у)*.

Розглянемо кожен з названих груп.

Тільки прийменник *на* вживається:

- 1) при назвах простору чітко лінійного характеру: *лиман, толока, насовище, майдан, площа, аеродром, летовище, перон, проспект*;
- 2) при назвах ряду організацій, установ, підприємств: *завод, фабрика, комбінат, пошта, станція, телеграф, ферма*;
- 3) напрямки сторін світу: *схід, південь, південний захід*, а також назви географічних регіонів: *Близький Схід, Далекий Схід, Захід*; просторові поняття на горизонті: *обрій, небокрай, видноколо, горизонт*;
- 4) назви гір і гірських масивів: *Кавказ, Урал, Памір*;
- 5) назви місцевості за водними басейнами: *Дніпро, Чорне море, море, ставок, річка*, але *ловити в озері, вийти в море, купатись у річці, забруднити в Дніпрі воду*, де іменники мисляться як водойми, що є обмеженими;
- 6) окремі географічні назви: *Кіпр, Камчатка, Кубань, Кіровоградщина, Поділля, Хрещатик, Лелеківка, Куцівка, Некрасівка*;
- 7) назви природних явищ, що сприймаються як певний нечітко визначений простір: *сонце, спека, жара, дощ, сніг, холод, вітер*.

Наприклад: *На шлях виходили з кибиток казахи (О. Іваненко); Світить місяць на став, на тин і на похилу хату (В. Сосюра); Все далі і далі на захід ідуть наші полки (О. Корнійчук); Ще трохи пройдемо і подеремося на горб (Г.Тютюнник); Курай росте на забруднених місцях (Ю. Єлін); На ганку на щастя підкову прибито (П. Воронко); Не сон-трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину саджає (Т.Шевченко); Видимість на автошляхах добра (З газети); Жовто-сині знамена затріпотіли на станції знов (В.Сосюра); На каменях гріються змії, на галявинах промайнули антилопи (З газети); [Дрік] Горить на сонці, як золото (М. Коцюбинський); Догорає на осінніх вітрах падолист (В. Земляк); Довелося тоді побувати нам і на сонці, і на дощі (В.Козаченко).*

Другу групу становлять конструкції, у яких закріпився прийменник *в(у)* (значення спрямованості не лише всередину об’єкта, а й у межі простору, об’ємність якого мислиться умовно):

- 1) назви приміщень, будівель, споруд: *готель, будинок, дім, замок, землянка, гараж, зал, хлів, саж, кабіна, клітка*;
- 2) назви підприємств, установ: *міністерство, організація, управа, правління, вуз, інститут, університет, школа, консерваторія, банк, фірма, клас, трест, кафе, їдальня*;

- 3) громадські, державні, партійні організації: **комітет, секретаріат, президія, президіум, держадміністрація, парламент, спілка, асоціація;**
- 4) назви об'ємних об'єктів: **цистерна, бак, бідон, відро, шафа, торба, валіза, шухляда, скриня;**
- 5) назви гірських масивів: **в Карпатах, в Альпах, в Андах, у Гімалаях, в Кримських горах**, де прийменники з іменниками у множині позначають замкнутий низкою гір простір [Колодяжний 1960: 128];
- 6) назви закритих транспортних засобів та їх частин із зазначенням об'ємності: **вагон, каюта, тамбур, купе, трюм, кубрик, фаєтон, карета;**
- 7) назви обмеженого простору: **балка, гай, ліс, парк, сквер, сад, яр, низина, межиріччя, межигір'я;**
- 8) географічні назви: **місто, село, район, регіон, Київ, Крим, Світловодськ, Китай, США.**

Наприклад: *Край берега у затінку прив'язані човни (Л. Глібов); Ой у вишневому садочку тай соловейко щебетав (Нар. творчість); У Цареградї на риночку н'є Байда мед-горілочку (Нар. творчість); І в гай Ставочок чистий висихає, Де ти купалася колись (Т. Шевченко); У гаю, гаю вітру немає (Т. Шевченко); У тій хаті, у раю, я бачив пекло (Т. Шевченко); Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вітер (М. Коцюбинський); В хаті стояла задуха, нахло сухими васильками (М. Коцюбинський); Техніку зберігаємо в ангарах, гаражах (З газети); У вагонах люди без води (А. Малишко); Котилася торба з великого горба, а в торбі хліб, паляниця (Нар. творчість); В Криму загорілися вогні фестивалю (З газети); В президії найбільш шановані люди - сивочолі ветерани (З газети).*

Найбільш поширеною є третя група, де допускається паралельне вживання як прийменника *на*, так і *в(у)*. Основна вимога – обидва прийменники поєднуються з іменниками-назвами відкритого, нечітко окресленого простору.

Таким чином, вимальовуються певні особливості вживання *на*, *в(у)*. Традиційно усталились і функціонують конструкції з назвами гір, територій: **на Памірі, на Гімалаях, на Тянь-Шань, але в Карпатах, в Альпах, в Андах, в Криму; на Закавказзі, на Поволжі, на Уралі, на Сході, на Кубані, але в Приазов'ї; в Білорусії, в Молдові, в Балтії.**

Якщо територія мислиться без чітких меж, то використовується прийменник *на*, однак при назвах, що мають чіткі територіальні кордони, вживається *в(у)*: **на Кіровоградщині – в Кіровоградській області, на Київщині – в Київській області, на Одещині – в Одеській області.**

При назвах установ, підприємств, що мають значення приміщення, певної чітко визначеної території фіксується прийменник *в(у)*; якщо мислиться простір взагалі, то – ПВК з *на*: *Проводжали нас на вокзал (В. Гончаренко). – Діти побігли у вокзал – погрітись (В. Земляк), Жовто-сині знамена затріпотіли на станції знов (В. Сосюра). У станції є буфет, там і перекусили (З газети); Гудок щоранку кликав на завод (В. Собко). – Він швидко ввійшов у завод (В. Собко).*

Нівелювання семантики місця дії всередині предмета, напрямку руху в предмет, в якому є вільний простір, що властиво ПВК з прийменником *в(у)*, і зближення їх з ПВК з *на* характерне для іменників-назв простору, середовища, окремих відкритих площ, які мисляться як поверхня (площа) [Історія 1983: 140].

Взаємозаміна ПВК з прийменниками *на – в(у)* і паралельне функціонування їх простежується у таких семантичних групах іменників:

- 1) назви предметів побуту зі слабо вираженою об'ємністю: **тарілка, ваза, блюдо, ліжко, крісло, постіль; Страви лежали на блюдах, тарілках, у дорогих вазах (І. Цюпа). – У тарілках подають рідкі страви: супи, бульйони, борщі (Д. Цвек); У такій красивій тарелі прозоре желе особливо апетитне (Д. Цвек); Не вернеться чорнобривий Та й не привітає, Не розпете довгу косу, Хустку не зав'яже Не на ліжко – в домовину Сиротою ляже! (Т. Шевченко). – Ліг у ліжко – і втома здолала (А. Шиян);**
- 2) назви відкритих транспортних засобів: **віз, гарба, машина, сани, кузов, човен; На возі мене везуть у царство трав (О. Довженко). – Мішки з зерном скидали у вози, сани, на гарби, кидали на машини – півторатонки (Я. Баш);**
- 3) назви частково обмежених місцевостей: **базар, двір, город, пасіка, долина, подвір'я, поле, степ; По балці і на долині густий туман (І. Цюпа); Сонце гріє, вітер віє з поля на долину (Т. Шевченко). – У долині, мов у ямі, На багниці город мріє (Т. Шевченко); У долині ще стояв туман (О. Гончар); Сиділа сім'я на пасіці – вечеряла (Марко Вовчок). – У пасіці порався свекор днями, іноді й ночував там (З газети);**
- 4) загальні географічні назви: **село, хутір; Завтра їдемо на село (Остан Вишня). – У село поїду і душею відпочину (М. Рильський);**
- 5) назви необмежених, нечітко окреслених просторів: **море, небо;**
- 6) назви деяких установ, організацій: **кіностудія, телестудія, шахта.**
- 7) окремі топоніми: **Сибір, Україна; За Урал, на Сибір, вивозили цілими сім'ями (В. Яворівський). – У Сибір приїхали не за своєю волею (З газети).**

Якщо компонентом детермінуючої конструкції виступають лексеми цієї групи, то диференційні ознаки прийменника *на* (рух на поверхню предмета) нейтралізуються і він виступає комбінаторним або факультативним

варіантом до ПВК з *в(у)*; накладаючись на семантичне поле останнього, він конкурує як одиниця більш широкого, абстрактного значення. Конструкції з прийменником з *в(у)* виражають обмежений, чіткий простір, тоді як *на* із З., М., відмінками іменників вживаються, коли зміст висловлюваного вимагає загальної вказівки на предмет як місце чи напрям [Іваненко 1984: 52-55].

Виступаючи факультативним варіантом, ПВК з *на* і *в(у)* у вживанні настільки тісно переплітаються, що вибір між ними нерідко важко чим-небудь мотивувати [Бондаренко 1965: 50]. Вони взаємозамінні, не відрізняються ні семантикою, ні сферою функціонування, ні лексичною маркованістю, легко заступають одна одну; **наприклад: *на хуторі – в хуторі, на кухні – в кухні, на Донбасі – в Донбасі, в Січі – на Січі, на Україні – в Україні.***

Виражаючи спрямованість, рух у просторі, такі конструкції об'єднуються спільністю свого “досягального”, локального значення. Відмінності проявляються лише в мірі абстрагованості семантики: конструкції з *в(у)* більш конкретні, вужчі за значенням.

Лексико-комбінаторне варіювання характеризується постійною сполучуваністю обох прийменників з обмеженою групою лексем [Іваненко 1975: 24-25], **наприклад: *їхати в Крим, в Дагестан, в Аджарію, в Білорусь* – але *на Волинь, на Полісся, на Слобожанщину; іти в інститут, технікум* – але *на підприємство; збиратись в кіно, в цирк* – але *на кінофільм, на виставу, на оперу, на п'єсу; зустрітись у сквері, у парку* – але *на алеї, на площі, на газоні, на клумбі.***

Як зазначає З.І.Іваненко, тип прийменника у таких випадках визначається семантикою слів. Так, багатозначні іменники *поле, двір* тощо передбачають факультативне вживання *на* і *в(у)*; **наприклад: *двір*** (“господарська ділянка з будівлями та огорожене біля них місце”) допускає поєднання з обома прийменниками, **наприклад: *...Все тривожилась, як собака гавкне на дворі (І. Нечуй-Левицький). – Коло будиночка в дворі я посадив колись ялину (П.Воронько). Двір*** (“місце для тварин, реманенту”) **поєднується з *на*: *Працюємо на дворі, городі (З газети).***

Лексема *село*, вживаючись з обома прийменниками, утворює варіанти: *в(у)* допускається при назвах конкретних населених пунктів; а ПВК *на селі, на село* позначає збірне поняття місцевості сільського типу (в протиставлення – *місто*). У живому мовленні *на село* означає і центр села, **наприклад: *Приберемося, одягнемо найкраще та й підємо на село – свято (З газети), На селі у нас у свята людно (З розмови); На селі весело, а вдома пустка (А.Тесленко).***

Іменник *поле*, будучи багатозначним, допускає поєднання з обома прийменниками лише в обмеженому семантичному полі: а) “простір, що використовується під угіддя”; б) “безліса місцевість”: **наприклад: *І на полі жайворонок, Соловейко в гаї Землю, убрану весною, Вранці зустрічають (Т.Шевченко); Колосяться, досягають на полі жита (Я. Баш); На жнивне поле в'їжджають вантажівки (Я. Баш). – І сова з-під стріхи в поле вилтає (Т.Шевченко); Механізатори в цю пору днюють і ночують в полі (В. Сухомлинський); Ой у полі жито копитами збито (Нар. творчість).***

Лексема *небо* допускає вживання з прийменником *на* при позначенні фону, а ПВК з *в(у)* – ***в небі, в небо*** – передає об'ємність простору, засвідчуючи розташування предметів на різних рівнях: ***На небі тихо пливуть химерні білі хмаринки (Панас Мирний); Місяць на небі, зірочки сяють (Нар. творчість). – У небі ластівка ширяє (М. Рильський); Орли кружляли в синьому небі (О.Гончар).***

Цікавими виявилися спостереження над вживанням прийменників *на* і *в(у)* з іменником *Україна* (як відомо, лексема *Україна* вперше зафіксована у Київському літописі під 1187 роком. Однак тоді вона вживалася не на позначення всієї етнічної території українського народу, а називала лише невелику порубіжну місцевість без чітко окреслених меж).

У пам'ятках слово *Україна* вживалося стосовно різних частин території тієї землі, що звалася *Руссю, Руською землею*. Лише з часом ця назва стала функціонувати як паралельна до назви *Русь* і пізнішої офіційної – *Мала Росія*, або *Малоросія*. Тому, очевидно, переважали конструкції ***на Україні, на Україну***, що фіксується в давніх пам'ятках. Однак у той же час вона починає фіксуватися і з прийменником *в(у)*.

Обидві форми широко використовувалися класиками української літератури: Г.Ф.Квіткою-Основ'яненком, Т.Г.Шевченком, І.Я.Франком, Б.Д.Грінченком.

До речі, у творах Т.Г.Шевченка ***на Україні*** зафіксовано 46 раз, а ***в Україні, в Україну*** – 25, причому у прозових творах ця лексема фіксується з *на*: У поезіях, хоча й переважають форми із прийменником *на*, вживання з прийменником *в(у)* зумовлені особливостями поетичної мови. **Наприклад: *Було колись добре жити на тій Україні; І хто знає, що діється у нас на Україні; Було колись в Україні ревіли гармати; Як не бачиши того лиха, то скрізь, здається, Любо, тихо, то й на Україні добро; Як умру, то поховайте мене на могилі, Серед степу широкого на Вкраїні милій.***

У мові українських письменників ХІХ-ХХ ст. функціонують обидві форми, однак превалює ПВК з *на* у Марка Вовчка, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Івана Нечуя-Левицького, Наталії Кобринської; **наприклад: *Є на Україні чудовий краєвид (О.Пчілка); Чи бували ви коли на Україні? (М. Вовчок); А вже мої стежки там, на Україні, позаростали (І. Нечуй-Левицький); Ой сонце сходить на Вкраїні (І.Франко).***

Лексема *Україна* з прийменником *на* вважається традиційною, широко використовується у всіх стилях мови.

У 1935 році професор Іван Огієнко підняв питання про вживання конструкцій *на Україні – в Україні*. Першу він розглядав як етнографічну, а другу – як державницьку [Огієнко 1995: 201], надаючи цьому державно-політичного значення. Тривалий час обидві форми вживалися паралельно, будучи тотожними.

Протягом останніх років на сторінках періодичних видань з'явилося ряд статей і заміток про правомірність вживання форм *на Україні* чи *в Україні*. У них простежується функціонування обох конструкцій, робиться висновок про переважання ПВК *на Україні*, однак звертається увага на помітну активізацію форми *в Україні*, висловлюється припущення, що, очевидно, ця форма значно потіснить синонімічну – *на Україні* – і стане нормативною, обов'язковою.

Процес помітної активізації ПВК *в Україні* спостерігається у мові радіо, телебачення, у пресі: **наприклад: Офіційна делегація повернулася в Україну; В Україні триває приватизація; В Україні земля не є товаром; В Україні завершився збір технічних культур.** (З преси).

Однак для переконливих висновків про функціонування і подальше використання ПВК *на Україні* і *в Україні* необхідні детальні статистичні дослідження в різних стилях мови на основі творів останнього десятиліття ХХст.

Таким чином, семантичні поля первинних прийменників *на* і *в(у)*, маючи власні межі, зазнають взаємовпливу, що приводить до синонімії ПВК *на – в(у)* просторового значення.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бондаренко 1965 – Бондаренко В.О. О внутривидовых синонимических связях непрямых предлогов в современных восточнославянских языках //Труды Ун-та дружбы народов. – 1965. – Т. 8. – Вып. 2 – С. 29-69.
- Іваненко 1975 – Іваненко З.І. Прийменникові конструкції напрямку руху в сучасній українській мові. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1975. – 56 с.
- Іваненко 1984 – Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. – Київ – Одеса: Вища школа, 1984. – 143 с.
- Історія 1983 – Історія української мови: Синтаксис /Арполенко Г.П. та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – 503 с.
- Колодяжний 1960 – Колодяжний А.С. Прийменник. – Харків: Вид-во ХДУ, 1960. – 165 с.
- Кубрякова 1978 – Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 114 с.
- Огієнко 1995 – Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
- Словник 1964 – Словник мови Шевченка: В 2-х томах /Ред.кол.:В.С. Ващенко та ін. – К.: Наукова думка, 1964. – Т.1. – 484 с.
- Частотний словник 1984 – Частотний словник української художньої прози: В 2-х томах /Ред. кол.: В.В. Перебийніс та ін. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. – 864 с.; Т. 2. – 856 с.

ПРИМІТКИ

- ¹ У прийменниковій системі сучасної української літературної мови прийменники *в(у)*, *на* виявляються найбільш активними. Так, у “Частотному словнику” із 500 358 зафіксованих словживань *в(у)* займає перше місце (12 791 – 2,56%) , а *на* – друге (11 388 – 2,28%) [Частотний словник 1984: I, 54, 259, 427, 476; II, 217,712].
- ² Для південно-західного діалекту типовим є вживання прийменника *на* замість *в(у)*; напр.: *учився на університеті, ходив на консерваторію, іду на поліклініку, збиратись на театр* [В.І.Добощ, Й.О.Дзендзелівський, С.П.Бевзенко, Ф.Т. Жилко, В.І.Орос].

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Потеха Людмила Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін початкового навчання КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси – синтаксис словосполучення, прийменникові конструкції, синтаксична синонімія і стилістика прийменниково-відмінкових форм сучасної української мови.

ЗМІСТ

ІЗОМОРФІЗМ КАТЕГОРІЙ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ І ФОРМАЛЬНОЇ ГРАМАТИК ЯК ПІДСТАВА СТВОРЕННЯ СИНТЕТИЧНОЇ ГРАМАТИКИ	
<i>Олександр Бондар (Одеса)</i>	3
ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА	
<i>Тетяна Гаврилова (Черкаси)</i>	5
ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД МОВОЮ ЗАКАРПАТСЬКОГО БУКВАРЯ І. КУТКИ 1799 РОКУ: МОРФОЛОГІЯ	
<i>Валентина Статєєва, Галина Дору (Ужгород)</i>	8
ПОНЯТТЯ “КОНЦЕПТ” У КОГНІТИВНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ	
<i>Олена Цапок (Черкаси)</i>	10
УКРАЇНСЬКА ВІДМІНКОВА СИСТЕМА У ФУНКЦІОНАЛЬНО-КАТЕГОРІЙНОМУ ВИМІРІ (спроба перекласифікації відмінків)	
<i>Іван Вихованець (Київ)</i>	13
ПРО ГРАМАТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ СУБСТАНТИВАЦІЇ У СЛОВОТВІРНИХ ПОХІДНИХ	
<i>Стефанія Панцьо (Тернопіль)</i>	16
ВЖИВАННЯ ФЛЕКСІЇ –І У ФОРМІ РОДОВОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ТА ЧЕТВЕРТОЇ ВІДМІН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	
<i>Світлана Авдєєва (Кіровоград)</i>	20
СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРІЯ ІНСТРУМЕНТАЛЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	
<i>Володимир Олексенко (Херсон)</i>	24
ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ІМЕННИКІВ СПІЛЬНОГО РОДУ (НА ПРИКЛАДІ ОЦІННИХ НАЗВ ОСІБ)	
<i>Тетяна Вільчинська (Тернопіль)</i>	33
ФУНКЦІЯ СУКУПНОСТІ У СТРУКТУРІ ФУНКЦІОНАЛЬНО–СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КВАНТИТАТИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	
<i>Світлана Бронікова (Одеса)</i>	36
КАТЕГОРІЙНО – ГРАМАТИЧНИЙ ПРИНЦИП ВИДІЛЕННЯ ІМЕННИКОВИХ ОМОНІМІВ	
<i>Ірина Савченко (Черкаси)</i>	37
ОЗНАКА ЛІМІТАТИВНОСТІ У ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКАХ ДІЇ	
<i>Олена Пчелінцева (Черкаси)</i>	40
СУБСТАНТИВОВАНІ ДІЄПРИКРЕТНИКИ У ПАРАДИГМІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ	
<i>Наталія Лихошерстова (Харків)</i>	42
НАГОЛОШЕННЯ ІМЕННИКІВ СЕРЕДНЬОГО РОДУ НА –А(–Я) В “ЕНЕЇДІ” ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО	
<i>Анжеліка Зинякова (Миколаїв)</i>	46
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕПРЯМИХ НОМІНАЦІЙ ПРЕДМЕТІВ ПОБУТУ	
<i>Інна Нестеренко (Вінниця)</i>	48
НОВОТВОРИ НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ НАЗВ У МОВІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ	
<i>Олександр Стишов (Київ)</i>	51
ВАЛЕНТНІСТЬ СУФІКСІВ -ОР, -ЕР В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	
<i>Інна Демешко (Кіровоград)</i>	55
ФЛЕКСІЙНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ЖІНОЧИХ НОМІНАЦІЙ	
<i>Марія Брус (Івано-Франківськ)</i>	61
UNCONVENTIONAL DIMINUTIVE FORMATIONS IN UKRAINIAN CHILD LANGUAGE: A CASE STUDY	
<i>Tetyana Linnik (Kyiv)</i>	64
ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ СУФІКСІВ СУБ’ЄКТИВНОЇ ОЦІНКИ	
<i>Лариса Шутак (Чернівці)</i>	72
СИНТЕТИЧНЕ ФОРМОТВОРЕННЯ І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ	
<i>Олена Дубова (Київ)</i>	74
ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ КРАТНОСТІ НА РІВНІ МАКРОСТРУКТУРИ МОВИ ПЕРСОНАЖІВ РОСІЙСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ	
<i>Тетяна Голосова (Черкаси)</i>	77

МЕТОДИКА ВСТАНОВЛЕННЯ, СПІВВІДНОШЕННЯ ВИДОВОГО ТА ЛЕКСИЧНОГО КОМПОНЕНТІВ <i>Світлана Соколова (Київ)</i>	80
КАТЕГОРІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ ВИДУ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ NOMINA ACTIONIS <i>Галина Ярмоленко (Черкаси)</i>	83
ФУНКЦІОНАЛЬНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА <i>Людмила Кричун (Кіровоград)</i>	85
ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З СЕМАНТИКОЮ “СТВОРЮВАТИ РІЗНОМАНІТНІ ТИПИ ЗАПИСІВ” <i>Ірина Джочка (Івано-Франківськ)</i>	87
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ДІЄСЛІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ <i>Марина Навальна (Переяслав-Хмельницький)</i>	91
ДІЄСЛОВА ДЛЯ ПЕРЕДАЧІ ЗВУКІВ, ЩО УТВОРЮЮТЬ ТВАРИНИ <i>Ольга Бабакова (Мелітополь)</i>	94
СЛОВОТВІРНА І ЛЕКСИЧНА ОМОНІМІЯ ДІЄСЛІВНИХ ПОХІДНИХ ІЗ ПРЕФІКСАМИ ВИ-, ПЕРЕ- <i>Леся Кіндей (Кіровоград)</i>	96
ДІЄСЛІВНІ ПРЕФІКСИ – ВИРАЗНИКИ НЕПОВНОГО СТУПЕНЯ ВИЯВУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ОЗНАКИ <i>Зоя Митяй (Мелітополь)</i>	100
ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ АФІКСАЛЬНИХ ОКАЗИОНАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ У ПОЕТИЧНОМУ ДОРОБКУ НЕОКЛАСИКІВ <i>Наталія Гаврилюк (Рівне)</i>	103
ФУНКЦІОНАЛЬНО–СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ З КОРЕНЕМ ПРУГ – /ПРУЖ – У ПОЕТИЧНОМУ ІДІОЛЕКТІ Є.МАЛАНЮКА <i>Олена Семенець (Кіровоград)</i>	105
ГРАМАТИЧНІ ЗАСАДИ БУДУВАННЯ БАЗОВИХ І ТРИКОМПОНЕНТНИХ МОДЕЛЕЙ ПРИСЛІВНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ <i>Алла Лучик (Кіровоград)</i>	111
ПОРІВНЯЛЬНО–УПОДІБЛЮВАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКИ СИНТАКСИЧНОГО СТУПЕНЯ АДВЕРБІАЛІЗАЦІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ <i>Тетяна Ніколашина (Полтава)</i>	118
ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧИСЛІВНИКОВОЇ ПАРАДИГМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ <i>Тамара Поляруш, Ірина Мариненко (Кіровоград)</i>	121
ЗАЙМЕННИКОВІ СЛОВА У СТРУКТУРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ <i>Василь Ожоган (Кіровоград)</i>	123
СЕМАНТИЧНО–СИНТАКСИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ДЕЙКТИЧНИХ СЛІВ У НІМЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ <i>Наталія Леоновець (Кіровоград)</i>	127
ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ВЗАЄМВІДНОШЕНЬ МІЖ МОВОЮ ТА МИСЛЕННЯМ <i>Олена Жаборюк (Одеса)</i>	130
ОКСИМОРОН ЯК ЗАСІБ СЕМАНТИЧНОГО РОЗУЗГОДЖЕННЯ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ <i>Зоя Денисенко (Черкаси)</i>	133
КАТЕГОРІЯ НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО ГОЛОВНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ <i>Микола Мірченко (Луцьк)</i>	136
ДО ПРОБЛЕМ АНАЛІЗУ ПРЕДИКАТІВ ПРОЦЕСУ <i>Ірина Жигора (Кіровоград)</i>	140
ПОЗИЦІЙНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТАМИ ВИМУШЕНОСТІ ТА ЗМУШУВАНOSTІ <i>Оксана Тронь (Івано-Франківськ)</i>	144
СЕМАНТИЧНА БАГАТОПЛАНОВІСТЬ СУБ’ЄКТА СТАНУ <i>Катерина Городенська (Київ)</i>	149
АНАЛІТИЧНІ МОДИФІКАТОРИ КІЛЬКІСНОГО ВИЯВУ ОЗНАКИ ДВОВАЛЕНТНИХ ПРЕДИКАТІВ ЯКОСТІ <i>Валентина Тимкова (Вінниця)</i>	151
ОБОВ’ЯЗКОВІ ІНТЕНЦІАЛЬНІ ПОШИРЮВАЧІ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ <i>Микола Степаненко (Полтава)</i>	153

О СООТНОШЕНИИ РАЗНОУРОВНЕВЫХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОЙ ОЦЕНКИ ИСТИННОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ <i>Людмила Кулешова (Черкаси)</i>	156
СИНТАКСИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ И ЧЛЕНЫ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА <i>Тетяна Сазикіна (Одеса)</i>	159
ФАКУЛЬТАТИВНІ КОМПОНЕНТИ ПРИЧЛЕННОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ, УТВОРЕНІ НА ОСНОВІ ЗВ'ЯЗКУ УЗГОДЖЕННЯ СЛІВ У СУБСТАНТИВНИХ СЛОВСПОЛУЧЕННЯХ <i>Ніна Кухар (Вінниця)</i>	161
ПРАГМАТИЧНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ <i>Анатолій Загнітко (Донецьк)</i>	164
СМЫСЛО – РОЛЕВАЯ И РЕФЕРЕНЦИАЛЬНАЯ СЕМАТИКА ПРЕДЛОЖЕНИЙ МОДЕЛИ S[VCo]P (SVO) (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ) <i>Олена Образцова (Одеса)</i>	167
ТРИКОМПОНЕНТНІ МОДЕЛІ БУТТЄВИХ РЕЧЕНЬ <i>Людмила Лонська (Черкаси)</i>	171
БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТИВНИМИ ФОРМАМИ НА -НО, -ТО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ <i>Олена Куц (Мелітополь)</i>	174
НЕИЗОСЕМИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ СО ЗНАЧЕНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИЗАЦИИ ЛИЦА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ <i>Наталія Ковальчук (Одеса)</i>	177
РЕЧЕННЯ ТИПУ ЖИТТЯ Є ЖИТТЯ <i>Марія Личук (Чернівці)</i>	180
ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ СХЕМИ РЕЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ <i>Оксана Іванченко (Черкаси)</i>	182
УКРАЇНСЬКІ ПАРЕМІЇ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ ФЕНОМЕН <i>Олена Дуденко (Умань)</i>	184
ФАТИЧНІ ТА КОНТАКТНІ ЗАПИТАННЯ ЯК СКЛАДОВІ КОМПОНЕНТИ УСНО-РОЗМОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ <i>Світлана Шабат (Чернівці)</i>	186
ПИТАЛЬНА СИТУАЦІЯ У ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ <i>Наталія Кондратенко (Одеса)</i>	189
СЕМАТИКО-СИНТАКСИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНАЛІТИЧНИХ КВАНТИФІКАТОРІВ <i>Віталій Дмитрук (Кіровоград)</i>	192
ТРИКОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ <i>Людмила Прокопчук (Вінниця)</i>	196
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З СПОЛУЧНИКОМ BECAUSE І ПРОСТІ РЕЧЕННЯ З ПРИЙМЕННИКОВО-ІМЕННОЮ ГРУПОЮ З ПРИЙМЕННИКОМ BECAUSE OF <i>Олена Зеленська (Львів)</i>	200
ПРОБЛЕМА КВАЛІФІКАЦІЇ РЕЧЕНЬ ІЗ НАЯВНИМ ТА ЕЛІМІНОВАНИМ КОМПОНЕНТОМ ТЕ <i>Тетяна Огаренко (Кіровоград)</i>	204
ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАЙМЕННИКОВИХ СЛІВ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ <i>Ганна Волчанська (Кіровоград)</i>	206
НЕРЕАЛЬНО – УСЛОВНЫЕ ПАРЦЕЛЛИРОВАННЫЕ ПЕРИОДЫ <i>Тетяна Ковальчук (Одеса)</i>	210
ЕКСПРЕСІЯ РОЗМОВНОСТІ В ІНДИВІДУАЛЬНОМУ СЛОВОТВОРЕННІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО <i>Тетяна Юрченко (Мелітополь)</i>	212
ОБРАЗНІ ПАРАДИГМИ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ СЛІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕМИ І. ФРАНКА “МОЙСЕЙ”) <i>Олена Кардашук, Олена Кульбабська (Чернівці)</i>	216
ТЕКСТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ГНОСЕОЛОГІЧНОГО АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ <i>Наталія Грушко, Ганна Безручко (Київ)</i>	218
СЕМАТИЧНІ ПОЛЯ КОНСТРУКЦІЙ З ПЕРВИННИМИ ПРИЙМЕННИКАМИ <i>Людмила Потеха (Кіровоград)</i>	220

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 31

Серія:
ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ
(МОВознавство)

Підп. до друку 19.01.2001. Формат 60×90¹/₈. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк.29,1. Тираж 300. Зам. № 1967.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua